

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 85

Sayı: 302

Nisan 2021

ANKARA - 2021

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

BOZGUN, ŞAFAK - YALÇIN, ERKAN: Kayseri Arkeoloji Müzesinde Bulunan Hititçe Tablet Parçaları I.....	1
EMECEN, M. FERİDUN: Geç Orta Çağ Anadolu'sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin'in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar.....	17
YILMAZ GENÇ, SEMA - SYED, HASSAN: The Medici's Influence: Revival of Political and Financial Thought in Europe.....	29
ÖTEN, ALİYE: Osmanlı Klasik Dönem Mimarisinde 17. Yüzyıl Eserlerinden Sultan Ahmed Külliyesi'nde Ahşap Malzeme Kullanımı	53
DİNÇ, FASİH: Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları	95
ÇAĞLAR, BURHAN: Turmoil in the Capital: British Publication Alarmed the Hamidian Regime	134
ŞİMŞEK, MUTTALİP: Balkan Savaşları Esnasında Alman Salib-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyeti'nin İstanbul ve Edirne'de Yürüttüğü Sağlık Çalışmaları	155
BOZKURT, CELİL: Birinci Dünya Savaşı'nda Siyonizmle Mücadele ve Yahudi Tehciri: Gazze ve Yafa'nın Tahliyesi.....	193
YILDIRIM, SEYFİ - EGAMBERDİYEV, MİRZAHAN: Türkistan'ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar	227
YEŞİLOT, OKAN - ÖZDEMİR, BURCU: Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi	279

Kitap Tanıtma:

ACAR, SERKAN: S. Frederick Starr, (çev. Yusuf Selman İnanç), <i>Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı</i> ,	311
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	325
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	329

BELLETEN

Bellefen

ISSN 0041-4255

Cilt/Volume: 85 - Sayı/Issue: 302 (Nisan / April 2021)

Yayınacı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society

PROF. DR. BİROL ÇETİN

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	Prof. Dr. Halit ÇAL	Prof. Dr. Birol ÇETİN
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Nihat KARAER
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU	Prof. Dr. Yunus KOÇ	
Prof. Dr. Tülay METİN	Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT	
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Hüseyin Murat YÜCEL	

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)

scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)

ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sihhiye/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98

www.belleten.gov.tr • belleten@ttk.gov.tr

Nisan-April 2021 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America: History and Life,
Archaeologische Bibliographie, Historical Abstracts, Turkologischer Anzeiger,
Scopus, ULAKBİM TR Dizin.

Tasarım/Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

Ş. Bozgun - E. Yalçın, "Hititçe Tablet Parçaları I", s. 15.

Baskı/Printed by

Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj Sanayi Ticaret Ltd. Şti.
Sebze Bahçeleri Cad. Arpacioğlu İş Hanı No:95/1 İskitler/Ankara
Tel : (0312) 341 10 24 – Fax : (0312) 341 30 • www.salmat.com.tr

Belleten

ISSN 0041-4255

Cilt/Volume: 85 Sayı/Issue: 302 (Nisan/April 2021)

Hakemler Listesi/Referees List

- Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Şit Tufan BUZPINAR (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih DURGUN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir DÜNDAR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdulvahap KARA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma İlknur KOLAY (İstanbul Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Oya DAĞLAR MACAR (İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Prof. Dr. Tülay METİN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU (Düzce Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Şennur ŞENEL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma Hale ŞIVGIN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammet Ahmet TOKDEMİR (Devlet Arşivleri Başkanlığı)

BELLE TEN

Cilt/Volume: 85

Nisan 2021

Sayı/Issue: 302

Kayseri Arkeoloji Müzesinde Bulunan Hititçe Tablet Parçaları I

Şafak Bozgun* - Erkan Yalçın**

Öz

Boğazköy'de ortaya çıkarılan, Hitit (İmparatorluk) Dönemi'ne ait beş adet çiviyazlı tablet (fragmanı), 1932 yılından itibaren Kayseri Arkeoloji Müzesinde bulunmaktadır. Bunlardan (Kayseri 285-ABoT 63=)ABoT 1.63, 1948 yılında yayınlanmış ve "II. Murşili'nin Yıllıklarına" ait olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada, yayınlanmamış dört tablet parçasından, iki "Kutlama/Bayram Ritüeli" metni (Kay.286, Kay.287) ele alınmış ve filolojik değerlendirmeleri ile sunulmuştur. Her iki tablet parçası da, Boğazköy'de bulunan diğer tabletlerin büyük bölümü gibi dini içeriktedir.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Kutlama/Bayram Ritüeli, çiviyazısı, *halentuwa*

Hittite Cuneiform Fragments from Kayseri Archaeological Museum I

Abstract

The five fragmentary cuneiform tablets from the Hittite (Imperial) Period unearthed in Boğazköy have been kept at Kayseri Archaeology Museum since 1932. Of these (Kayseri 285-ABoT 63=) ABoT 1.63 belongs to "Murşili II Annals" and was published in

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri Kültürleri Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, sbozgun@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8406-2601

** Müze Araştırmacısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kayseri Müze Müdürlüğü, Kayseri/TÜRKİYE, erkan.yalcin@ktb.gov.tr ORCID: 0000-0002-5683-9011

DOI: 10.37879/belleten.2021.1

Makale Gönderim Tarihi: 20.02.2000 - Makale Kabul Tarihi: 08.02.2021

1948. In this study, two “Celebration/Festival Ritual” texts (Kay.286, Kay.287) have been discussed and presented with philological evaluations, among the four unpublished fragments. Both fragments have religious content similar to the most of the other tablets unearthed from Boğazköy.

Keywords: Hittite, Festival Ritual, cuneiform, ^h*halentuwa*

Giriş

Kay.286 ve Kay.287, Boğazköy'de bulunan diğer çiviyazılı tablet arşivlerinin büyük bölümü gibi dini içeriklidir. Bulunan çok sayıda “kutlama/bayram ritüeli” metni¹ gibi, dini uygulamaların nasıl yapılacağını ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. Bir şekilde kutlamaların ihmal edilmesinin veya gecikmesinin çeşitli felaketlerle sonuçlanacağına dair inanç, II. Murşili'nin babasının aksattığı kutlama/bayram ile ilgili metinde açıkça görülmektedir². Bu tür bir felaketten sakınmak ve Tanrı/Tanrıçaları hoşnut tutmak için çoğu zaman kral, kraliçe ya da yüksek düzeydeki görevliler tarafından yönetilen ritüellerin ayrıntılı bilgileri, belirli uygulamaların bazı görevlilerce ve belirli sırayla yapılmasını, böylece Hitit pantheonunun sistematik anlayışını sunmaktadır.

1.	Kayseri 286	CTH 670.3304	Kutlama/Bayram Ritüeline Ait Tablet Parçası
2.	Kayseri 287	CTH 670.3305	Kutlama/Bayram Ritüeline Ait Tablet Parçası

- 1 Kay.286 ve Kay.287, “Kutlama/Bayram Ritüeli” <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/HPM/index.php>; Kayseri Arkeoloji Müzesinde bulunan fragmanlardan (Kayseri 285-ABoT 63=) ABoT 1.63 ise “II.Murşili'nin Yıllıklarına” aittir bk. Kemal Balkan, *Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri/Boğazköy-Tafeln im Archäologischen Museum zu Ankara*, İstanbul 1948, s. vii; Albrecht Goetze, “Rev. of: K.Balkan 1948a”, *Journal of Cuneiform Studies* 2, 1948, s. 237; Johannes Friedrich, “Rev. of: K. Balkan 1948”, *Archiv für Orientforschung* 16 (1952-1953), s. 99; Heinrich Otten, “Neue Fragmente zu den Annalen des Murşili”, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 3 (1955), s. 153vd.; Giuseppe F. del Monte, *L'annalistica ittita*, TVOA 4.2, Brescia 1993, s. 37vd.; İçerik bakımından bir “fal metni”ni anımsatan Kay.289 ve “ritüel” içerikli bir tablet parçası olduğu anlaşılan Kay.290'ın ise yayın çalışmaları devam etmektedir.
- 2 Albrecht Goetze, *Die Annalen des Murşiliš*, (*Mitteilungen der Vorderasiatisch-Agyptischen Gesellschaft* 38), Leipzig 1933 s. 20-21; Jean-Pierre Grégoire, “Les Annales decennales de Mursili II (CTH 61, 1)”, *Hethitica* 9 (1988), s. 55, 75.

1. Kayseri 286

Tanım: Kiremit kırmızısı renktedir. Müze envanter kayıtlarına göre “Murşili Yıllıklarına” ait olduğu belirtilse de içerik bakımından *halentuwa*'da geçen birtakım dini uygulamalardan, kutlama/bayram ritüeline ait olduğu anlaşılmaktadır. En az 4 sütunlu olması gereken tabletin ön yüzünde² 10 satır korunmuştur. Arka yüzü² ise tamamen kırıktır.

Ölçüleri: Uzunluk: 4.8; Genişlik: 4.5; Kalınlık:1.5cm.

Tarihlendirme: Yeni Hititçe(/İmp.)

Kayseri 286: CTH 670.3304 “Kutlama/Bayram Ritüeli”

öy.I ²		öy.I ²
x+1]	- ^r zi ^r	x+1]... ^r ir/ar ^r .
2'] A-NA	^D U	2'] x Fırtına Tanrısına
3']x GAL ^{HLA} aš-nu-zi		3'] x kapları/kadehleri ³ tedarik eder.
4'] ^{rÉ} ha-le-en-tu-wa-aš		4'] <i>halentuwa</i> -kült yapısına
5'] ši-pa-an	-ti	5'] sunar.
6' (-)x/a]š ^(?) -nu-wa-an-zi		6'] ...e/arlet/...için
7' ki-iš-ša-a]n ^(?) IQ-BI		7' şöyle]e ^(?) söyledi:
8' -š]a ^(?) -an		8'] x
9']-za		9'] x
10']x		10'] x

Filolojik Değerlendirmeler

3'-4': ^É*halentuwa*: *hala/ent(i)u-*, *hali(n)tu-*: (Yeni Hititçe(/İmp.) yazımında) “Pl. Gen. ^É*halentuwaš*”, “Pl.Dat.Lok. ^É*halentuwaš/Éhalituaš*”⁴. Metinlerde *šipant-* ile bir-

3 Yaşar Coşkun, “Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 27, (1969), s. 21-34.

4 KUB 11.34 VI 39; KUB 31.5 I 26'; KBo 45.4(+KBo 49.189 öy.I 4'-5', Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription*. KBo 49, *Dresdner Beiträge zur Hethitologie* 40, Wiesbaden 2013; KUB 42.98 I 9, 20; KBo 20.87+Bo 5543 öy.10; KBo 11.32 öy.17, Sedat Alp, *Beiträge zur Erforschung*

likte *halentuwa*-kült yapısı: KUB 7.25 I 9-11; KUB 25.15 ay.7-8; KUB 58.58 öy.I 13; KBo 2.15 V 3-4; KBo 20.87 öy.9-10; KBo 23.89 15'-16'; IBoT 3.55 12'-13'⁵.

Bir “*kült yapısı, tapınağın esas kült odası/cella, saray ya da sarayın konut bölümü, Boğazköy Yamaç Evi, Zanaatkarlar Evi*” olarak tanımlanmış, özellikle de “*Büyük kale saray kompleksi*” ile eşitlenmek istenmiştir⁶. Ancak Hatti kökenli olabilecek kelimenin birçok metinde sıklıkla geçmesine rağmen işlevi ve konumu henüz kesin olarak açıklığa kavuşturulamamıştır⁷. Başkent *Hattuša* dışında *Ankuwa, Arinna, Hišašhapa, Kaštama, Matilla, Nerik, Şarišša, Tahrurpa, Tarhuntašša, Tašpanda, Tıppuwa, Winuwanda, Zıp(pa)landa* yerleşimlerinde de *halentuwa*-kült yapısının bulunduğu bilinmektedir⁸.

Sözcüğün Hititçe-Hurricce çift dilli bir metinde⁹ “saray” karşılığı teyit edilse de, *Şarišša*'nın *halentuwa* yapı kompleksinin bir saray olarak tanımlanmasının zor olduğu da belirtilmektedir¹⁰. Alacahöyük ve (Boğazköy) Büyükkale yapı komplekslerinin karşılaştırması ile en az iki ya da dört avludan oluşması gerektiği bilinen bu

des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte, Neue Deutungen, Ankara 1983, s. 32, 228-229; KBo 20.87 öy.I 9, Volkert Haas, *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*, (Studia Pohl. Dissertationes Scientificalae de Rebus Orientis Antiqui 4) Roma 1970, s. 256; ayrıca bk. Joseph J. S. Weitenberg, *Die hethitischen u-Stämme*, Amsterdam 1984, s. 239vd.; HEG (A-K) s. 128; HED (H) s. 15vd.

5 Alp, *age*, s. 230, 252, 266, 278, 292.

6 HW² (H), s. 20-26; HED (H), s. 15-19; Itamar Singer, “Hittite *hilammar* and Hieroglyphic Luwian **hilana*”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 65 (1975), s. 84 ve dn.76; Itamar Singer, *The Hittite KILAM Festival (Part 1)*, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 27, Wiesbaden 1983, s. 111-112; Hatçe Baltacıoğlu, “^E*halentiu-/halentu(wa)-*, Alaca Höyük 2. Hitit Yapı Katı ve Boğazköy Büyükkale Sarayı, ANTAHŞUM^{SAR} “ÇİĞDEM”, *Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat/Studies in Honour of Ahmet Ünal=Ahmet Ünal Armağanı*, İstanbul 2016, s. 50.

7 Heinrich Otten, *Ein hethitisches Festrival* (KBo XIX 128), *Studien zu den Boğazköy-Texten* 13, Wiesbaden 1971, s. 20. HED (H): 19; Johan de Roos, “Rev. Sedat Alp, Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen, Ankara, 1983”, *Bibliotheca Orientalis* 47 (1990), s. 717-722; Hans Güstav Güterbock-Theo Van Den Hout, “The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard”, *Assyriological Studies* 24, Chicago 1991, s. 59vd.

8 Baltacıoğlu, *agm.*, s. 58.

9 KBo 32.13 öy.I 2 [*h*]a-i-kal-li (hurr.), öy.II 2 ^E*ha-le-en-tu-u-wa-aš*, Erich Neu, *Das hurritische Epos der Freilassung Bd. 1: Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattuša*, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 32, Wiesbaden 1996, s. 220-221.

10 Gernot Wilhelm, *Keilschrifttexte aus Gebäude A, KuSa 1/1*, Rahden/Westf, 1997, s. 14 ve dn.16; Hurricce [*h*]aigalli “saray” Hititçe *halentuwaš* (Dat.-Lok.), Daniel Schwemer, “Von Tahrurpa nach Hattusa. Überlegungen zu den ersten Tagen des AN.DAH.ŞUM-Festes”, *Offizielle Religion* (2004), s. 399 ve dn.18; Pieter Taracha, “Hittite ^E*halentuwa*- Revisited”, *Allorientalische Forschungen* 44/1 (2017), s. 101.

yapının özellikle dini törenlerde içerdiği tapınak (odaları) ile ilişkilendirilmekte¹¹; *halentuwa*-kült yapısının tapınak içinde olsa da ayrı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır¹². Kült uygulamalarında anahtar bir rol oynayan *halentuwa*, hem saray hem de tapınakla ilgili ya bir oda ya da ayrı bir yapı ve aynı zamanda toplantı yapılan, ritüel ve kutsanım için kullanılan bir alandır¹³.

aš(ša)nu- (*aš-nu-zi*, *aš-nu-uz-zi*, *aš-ša-nu-zi*, *aš-ša-nu-uz-zi*, Prs.Sg.3), özellikle ritüel metinlerinde nesne görevinde bulunan kap(lar) ya da yiyecek ile geçmektedir¹⁴.

halentuwa-kült yapısında yapılan GAL^{HL.A} *aš-nu-zi* uygulamasına benzer bir örnek Ay Bayramı ile ilgili metinlerde (CTH 591.IV.C) görülmektedir.

KUB 56.45(+VSNF 12.28)¹⁵

ay.III ²	ay.III ²
5' [Éh]a-la-an-tu-u-wa hal-zi-ya	5' [há]lentuwa-kült yapısına çağırır.
6' [na-a]š-ta LUGAL-uš Éh-a-la-an-tu-u-aš	6' [Son]ra kral <i>halentuwa</i> -kült yapısının
7' [GAL ^H] ^{LA} aš-nu-zi <<aš-nu-zi>>	7' [kap/kadehler]ini tedarik eder/hazırlar.

6': (-)x/a]š⁽²⁾-nu-wa-an-zi: İşaretin sadece yatay kısmı görünmektedir. Metinlerde *aš-nu-wa-an-zi* (Prs.Pl.3) geçişi bulunmakta; öncesinde yine GAL^{HL.A}(-kán/uš⁹) ifadesi yer almaktadır. Ancak metnin bu kısmının tamamlanabilmesi için yeterli

11 Baltacıoğlu, agm., s. 58.

12 Yasemin Arkan, "Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde šuhha- "(Düz) Dam, Çatı" ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri", *Archivum Anatolicum* 6/1 (2003), s. 42 ve dn.132.

13 Taracha, *age.*, s. 103; "šalli ašešar"ın toplantı alanı"dır, KBo 10.20 II 6-7. Kral, banyo ile ilgili *halentuwa*'da geceyi geçirebilir, VS NF 12.15 II 7'-9'.

14 "temin/tedarik etmek/dağıtmak, sağlamak; içmek için ayarlamak/hazırlamak; bitirmek", Charles Carter, *Hittite Cult-Inventories Dissertation, Department of Oriental Languages and Civilizations The University of Chicago*, Chicago 1962, s. 178; HEG (A-K), s. 78; Alp, *age.*, s. 23; HED (A), s. 192vd.; Joost Hazenbos, *The Organization of the Anatolian Local Cults during the Thirteenth Century B.C. An Appraisal of the Hittite Cult Inventories, Bible Lands Museum Jerusalem-Cuneiform Monographs* 21, Leiden-Boston 2003, s. 26 ve dn.50; 225-226; Alwin Kloekhorst, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden 2008, s. 216-218. *ašnu-/aššanu-* yapısına benzer bir yapıda bk. *arš-/aršanu-*; *aše/aš-/ašešanu-*; *hašnu-/haššanu-*; ^{MUNUS}*haššanu-palla-/hašnu-palla-*; *hatkešnu-/hatkiššanu-*; *kišnu-/kiššanu-*; *pahš-/pahšanu-*; *šameš-/šameššanu-*; *šašnu-/šaššanu-*; *tašnu-/taššanu-*; *tepmu-/tepmšanu-*; *warnu-/waršanu-* görülmektedir.

15 Alp, *age.*, s. 122; Jörg Klinger, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht, Studien zu den Boğazköy-Texten* 37, Wiesbaden 1996, s. 592-606, 608-613.

değildir. Bu haliyle bir filin Prs.Pl.3 ya da Infinitive yapısı olabileceği düşünülmelidir.

7': Hititçe metinlerde katipler tarafından sıklıkla kullanılan Akadça ek almadan ya *mema-* ya da *te-/tar-* fiillerinin yerine kullanılmış *QABŪ* "söylemek" (Prs.Sg.3 *IQBI* "söyledi") filinin hemen öncesinde görünen "𐎶" kırık bir dikey işareti bazı geçiş örneklerinde¹⁶ olduğu gibi *ki-iš-ša-a*ⁿ biçiminde tamamlanabilir.

2. Kayseri 287

Tanım: Kiremit renginde, arka yüzünde³ 12 satır korunmuştur. Ön yüzü² ise tamamen kırıktır. Müze envanter kayıtlarına göre "Murşili Yıllıklarına" ait olduğu belirtilse de geçen görevliler ile yapılan uygulamaların birçok kutlama/bayram ritüeli ile benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ölçüleri: Uzunluk: 5.5; Genişlik: 7.5; Kalınlık: 2cm.

Tarihlendirme: Yeni Hititçe(/İmp.)

Kayseri 287: CTH 670.3305 "Kutlama/Bayram Ritüeli"

ay ² .	ay ² .
x+1 [.]x-z[x+1 [.] x[
2' SİR ^{RU} LÜ ALAM.Z[U ₉ me-ma-i	2' 'şarkı söylerler', LÜ ALAM.Z[U ₉ söyler.
3' LÜ pal-wa-tal-la-aš[pal-wa-iz-zi ¹⁷	3' palwatalla görevlisi/adamı[(kült ile ilgili) seslenir/haykırır.

16 *kiššan IQBI*: KBo 14.13 IV 33-34; ayrıca krş. *QATAMMA IQBI*: KBo 3.34 II 1-7 (*Dupl.* KBo 3.36); *nu(wa) IQBI*: KUB 60.24 öy.4-9; KUB 13.33 IV 5; ^{NA}*pirunan IQBI*: KUB 15.24 IV 6; *numu* ^PUTU^{SI} *IQBI*: BLMJE 32 9; ITU ¹⁰KAM *IQBI*: KUB 5.6+KUB 18.54+KBo 53.103 öy.22.

17 LÜ ALAM.ZU₉ *mema* LÜ *palwatallaš palwaizzi* birçok metinde karşılaşılan geçiş örneklerine göre tamamlanabilmektedir, **Ay Bayramı**: CTH 591.I.a.A KBo 20.67+ I 20'-21'; II 3; 28-29; 37-38; 47; 56-57; III 4; CTH 591.I.d.E KUB 41.42 IV 5'-6'; V 6'-7'; CTH 591.II.A KUB 1.17 IV 19'-21'; V 61''-VI 1; VI 18-19; CTH 591.II.B KUB 2.10 V 14'-[15]'; 23'-24'; CTH 591.II.E KUB 20.78 öy.III 13'-14'; IV 1-2; CTH 591.III.A KUB 10.89 I 25'-26', 34'-35', II 5'-6, 17'-18', 30'-31', V [26]; CTH 591.III.C KUB 27.69 I 14'-15'; III 4'-5'; **Zippalanda'nın Bahar Bayramı**: CTH 592.I.A KUB 25.2+KUB 25.6 III 8-9; 18-19; IV 21'-23'; 36'-37'; V 6'-7'; VI 10'-11'; **AN.TAH.ŞUM^{SAR}**: CTH 611.3 KUB 46.10 III 2; CTH 612.b.A KBo 4.9 III 20-21; CTH 612.b.E IBoT 1.20 IV 5'-6'; CTH 612.c.A KUB 2.5 I 15-17; II 5'-7'; IV 3-5; 14-15; VI 8-9; CTH 613 KUB 1.15+IBoT 4.51 IV 14'-15'; CTH 613.I.A KUB 11.13 III 8'-10'; IV 3'-5'; IV 11'-13'; 21'-22'; V 2'-3'; 21'-22'; **nuntarriyašha-Bayramı**: CTH 626.Tg06.III.1.A KUB 11.34+IBoT 4.54 I 36-37; II 3-4; III 15-16; CTH 626.Tg06.III.1.B KBo 11.30 ay.18'-19'; 626.Tg06.III.1.G IBoT 2.101 V 1'-2'; 18'-19'; CTH 626.Tg06.III.2.A KUB 25.12 V 2'-3'; 15'-16'; CTH 626.Tf13 KBo 55.233(+KUB 20.28 III 16-17; **Arinna'nın Büyük Bayramı**: CTH 634

4' LÚSAGI.A NINDA.GUR ₄ .R[A EM-ŠA a-aš-ka-az	4' saki [ekşi] somun ekme[ği kapıdan
5' ú-da-i LUGAL-i p[a-a-i LU- GAL-uš pá-r-ši-ya ¹⁸	5' getirir. Krala v[erir. Kral (ekmeği) böler/kırar.
6' LÚSAGI.A-aš-t[a LUGAL-i NINDA.GUR ₄ .RA e-ep-zi ¹⁹	6' Saki [krala ekmek tutar],
7' na-an-kán pa-r[a-a pé-e-da-i] ²⁰	7' ve onu dışa[rı götürür/çıkarır]
8' EGIR-ŠU-ma ^{MUNUS.M[EŠ(?)} KAR. KID	8' Ardından da [KAR.KID]-kadınla[rı
9' nu a-šu-šu-uš [9' ve ašuša-nesneleri [
10' x x GEŠTIN a-k[u-wa-an-zi] ²¹	10' x x şarap içe[rler.
11']x-ta-aš-š[a ^(?)	11']x[
12']x x[12']x x[

KBo 11.52 V 21'-22'; CTH 634.2.A KUB 25.3 IV 6-7; V 12-14; CTH 634.2.B KUB 25.9 III 10-11; IV 8-10.

- 18 Söz konusu satırların tamamlanması için geçiş örnekleri, **Kutlama/Bayram Ritüeli Fragmanı:** CTH 670.306 KBo 30.40 öy.² 2'-4'; CTH 670.425 KBo 30.67 ay.1-2; **Ay Bayramı:** 591.III.A KUB 10.89 I 32-33'; (EM-ŠA olmadan) CTH 591.III.A KUB 1.17 V 14'-16', 23'-25'; 33'-36'; (a-aš-ka-az ú-da-i olmadan) CTH 591.III.D KBo 14.33 VI 3-5; (a-aš-ka-az ú-da-i LUGAL-i pa-a-i olmadan) CTH 591.III.A KBo 20.67+ I 22'-24'; (a-aš-ka-az ú-da-i olmadan) II 30; II 39; **AN.TAH.ŠUM^{SAR}** (a-aš-ka-az ú-da-i olmadan) CTH 612.c.A KUB 2.5 I 19-20; II 9'-11'; III 39'-40'; IV 7-8; IV 17-18; VI 10-11; CTH 612.c.C VBoT 35 öy.8'-10'; (a-aš-ka-az ú-da-i olmadan) CTH 618.2 IBoT 1.1 II 12'-14'; 19-21'; III 9'-11'; 19'-21'; IV 6-8; 17-19; V 4-6; 15-17; **nuntarriyašha-Bayramı:** 626.Tg06.III.1.A KUB 11.34+IBoT 4.54 I 25-27; II 6-8; CTH 626.Tf13 KBo 55.233(+KUB 20.28 V 7'-9'; 18'-19'; CTH 626.Tg06.III.2.A KUB 25.12 V 5'-7'; 18'-20'; CTH 626.Tf13 KUB 20.28+KBo 55.233 V 7'-9'; 626.Tg06.III.1.A (a-aš-ka-az ú-da-i olmadan) KUB 41.44 V 6-8; **Arimna'nın Büyük Bayramı:** CTH 634²⁰ KBo 30.62 ay.(?) kenar 3'-5'; CTH 634.2.A KUB 25.3 IV 9-11; CTH 634.2.B KUB 25.9 IV 28-30; V 16-17; (EM-ŠA olmadan) II 7'-8'; 21'-22'; (a-aš-ka-az ú-da-i olmadan) CTH 634 KBo 11.52 V 24'-25'; **Zippalanda'nın Bahar Bayramı:** CTH 592 KBo 30.127 ay.² V 4'-5'; (sadece s. 4:) 592.1.A KUB 25.2+KUB 25.6 III 10-11; 20-21; 28-29; V 9-10; VI 3-5; 19-21; CTH 626.Tf13 KBo 55.233(+KUB 20.28 III 18-19; V 18'-19'; CTH 612.b.E IBoT 1.20 IV 7'-8'; CTH 613.1.A KUB 11.13 IV 7'; CTH 634.2.B KUB 25.9 III 15-16; IV 12-13.
- 19 Tamamlama için bk. CTH 670.306 KBo 30.40 öy.² 4'-5'; ay.8'-9'; ya da krş., CTH 670.730 KBo 30.156 öy.III (7') LÚSAGI.A-aš-ta LUGAL-uš (yerine LUGAL-i olmalı) (8') [pa-r]a-ra e-ep-zi na-an-kán (9') [pa-ra-a pé-e-d]a-i, Detlev Groddek, *Hehitische Texte in Transkription. KBo 30, Dresdner Beiträge zur Hethitologie (Philologica) 2*, Dresden 2002, s. 49-50, 219.
- 20 Tamamlama örnekleri için bk. **Ay ve Gök Gürültüsü Bayramı:** CTH 630 KBo 23.64 III 7', 11'; **AN.TAH.ŠUM^{SAR}**; CTH 612.b.E IBoT 1.20 IV 7'-8'; **nuntarriyašha-Bayramı:** CTH 626.Tg06.III.1.I KUB 44.9 III 3-5; CTH 626.Tg06.III.2.A KUB 25.12 V 18'-20'.
- 21 Krş. GEŠTIN ile birlikte görülen *eku-/aku-* fiilinin Inf. formu *aku(w)anna* biçiminde de yapılabilir.

Filolojik Değerlendirmeler

2³-3³: ^{LÚ}ALAM.Z[U₉] (Ak.*ALUŽINNU*; Hat.^{LÚ}*paršel*⁽²⁾²²): Bazı yönergelerin yanı sıra ritüel ve kült metinlerinde, cenaze törenlerinde ve özellikle kutlama/bayram ritüellerinde önemli bir görevli olarak yer alan ^{LÚ}ALAM.ZU₉, kralın da bulunduğu kült uygulamalarının bazı bölümlerinde çoğunlukla *halzai*, *memai*, *paluiškizzi*, *maldi*, *tezzi* ve *SİR^{RU}* fiilleri ile birlikte geçmekte; dua ve tezahüratlarla görülmekte; bu söylemleri ise genellikle Hattice yapmakta ve Tanrılara libasyon esnasında müzik ile eşlik etmektedir²³. Söz konusu görevlinin daha çok Hatti kültürünü yansıtan *tiyatral*-içerikli hareketler yaptığı²⁴ ve yine bu görevlilerin “*aha*” diye haykırdığı metinlerden bilinmektedir²⁵.

^{LÚ}ALAM.ZU₉ *me-ma-i* fiili ile birlikte Ay Bayramı; Zippalanda İlkbahar Bayramı; AN.TAH.ŠUM^{SAR} Bayramı; *nuntariyašha* Bayramı; KI.LAM Bayramı; Tippuwa'da İlkbahar Bayramı; İlkbahar Bayramını anlatan tablet parçaları; Kış Bayramı; Güneş Tanrısının Kış Bayramı; Fırtına Bayramı; Zippalanda ve Daha Dağının Bayramına ait Tablet Parçaları, Telipinu için düzenlenen bayramlar; prens tarafından kutlanan festivaller gibi pek çok bayram metninde görülmektedir. KI.LAM bayramında ise *marnuwan*-birası fiçısında²⁶ çıplak olarak yıkanmakta;

- 22 Literatürde: “cambaz, soyтары, sirk oyuncusu, şakacı, gösterici, palyaço, kült çıkırtkanı””; KBo 5.11(+)¹¹ öy.I 11 ^{LÚ}*paršel* tıpkı ^{LÚ}ALAM.ZU₉ gibi “*aha*” söyleminde bulunmasından hareketle söz konusu görevlinin Hattice karşılığı olarak değerlendirilmektedir, Stefano de Martino, “Il ^{LÚ}ALAN.ZU¹¹ come "mimo" e come "attore" nei testi ittiti”, *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* 24, (1984) s. 143; Alexei S. Kassian-Andrej Korolëv-Andrej Sidel'tsev, *Hittite Funerary Rituals*, şallış *waštaiš*, (Alter Orient und Altes Testament. Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients 288) Münster 2002, s. 180-181; Eski Asurca *alahhimmun*, Hurr. *al(u)*- söylemek, konuşmak” -*uzzi*- kök genişlemesi ve -*nni*- sufiksi, Mark Weeden, *Hittite Logograms and Hittite Scholarship*, (*Studien zu den Boğazköy-Texten* 54) Wiesbaden 2011, s. 143 ve dn.631; “kült çıkırtkanı” anlamı için bk. Oğuz Soysal, “Ortak Bir Eski Anadolu Kelimesi *parninka/i*-nin Kökeni Hakkında”, *Archivum Anatolicum* 5 (2002), s. 190 ve dn.55.
- 23 Güterbock Hans Gustav, “Lexicographical Notes [III]”, *Revue Hittite et Asiatique* 22/74 (1964), s. 96; Martino, *age.*, s. 132vd.; Weeden, *age.*, s. 144.
- 24 Hans-Siegfried Schuster, *Die hattisch-hethitischen Bilinguen I. Einleitung, Texte und Kommentar*. Teil 1, (Documenta et monumenta Orientis antiqui 17) Leiden 1974, s. 44; Mark Weeden, *age.*, s. 143-144.
- 25 Martino, *age.*, s. 143.
- 26 CTH 627.1.k.A KUB 2.3+KBo 56.76 öy.II (11) *ma-a-na-aš-ta* LUGAL-uš^{GIŠ}ZA.LAM.GAR-az (12) *ú-iz-zi ta-aš ti-ya-zi* (13) GUNNI-aš *kat-ta-an mar-nu-wa-an-da-aš* (14) *lu-ú-li-ya* 2 ^{LÚ}MES¹¹ALAM.ZU₉ (15) *ne-ku-ma-an-te-eš lu-ú-li-kán* (16) *an-da pá-r-aš-na-a-an-te-eš* (11) Sonra kral çadırın (12) geldiğinde o (13) ocağın yanında (olan) *marnuwan*-birası (14) (tekne/küvet)/fiçısına gider/geçer. 2 ALAM.ZU₉-görevlisi (15) çıplak (olarak) fiçıda (16) çömelmişler(dir)/diz çökmüşler(dir),

kralın çevresinde müzik yapmakta²⁷ ve bazı ritüellerde rengarenk elbiseler giymekte²⁸; yine *luli-* (göl/gölet/kaynak) yakınında *Hallapiyahlar* ile törensel bir savaş sahnesi canlandırmaktadırlar²⁹. Alacahöyük kabartmalarında yer alan bir sahnede ise “kılıç yutan ve merdivene çıkan” görevliler olarak yorumlanan betimlemelerin (KBo 22.194 sol.k.9-10 ile karşılaştırılması sonucu) ^{LÚ}ALAM.ZU₉ ile ilgili olabileceği ifade edilmiştir³⁰.

Metinler çoğunlukla fonetik komplementsiz, yalnız beş yerde Sg.Dat., ^{LÚ}ALAM.ZU₉-it: KBo 25.72 16'; Pl.Akk., ^{LÚ}ALAM.ZU₉-uš: KBo 17.43 I 13'=18 II 15; Pl.Gen., ^{LÚ}ALAM.ZU₉-an: KBo 17.43 I 14'=42 3' ve iki yer de Akadça komplement, Pl.: ^{LÚ}MES³ALAM.ZU₉^{TIM} IBoT 1.36 III 72 ile birlikte geçer³¹.

4'-5': NINDA.GUR₄.RA EM-ŠA “ekşi ekmek” (çoğunlukla 1 adet olduğunu gösteren) sayı ile belirtilmektedir. Diğer yandan bazen EMŠA olmadan ya da başka bir ekmek çeşidi ile veya *a-aš-ka-az ú-da-i* ifadesi olmadan geçişleri de mevcuttur.

6': ^{LÚ}SAGI.A Hititçe okunuşu için ^{LÚ}SAGI.(A)-li (KBo 23.64 II 3'; KBo 25.14 I 1'; KBo 30.128 ay.³ III 10'; IBoT 3.29 r.8'); ^{LÚ}SAGI-la (KBo 23.76 II 7') geçişle-

Pecchioli Franca Daddi, *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia itita*, (Incunabula Graeca 79) Roma 1982, s. 279-280; Itamar Singer, *The Hittite KILAM Festival (Part 2), Studien zu den Boğazköy-Texten* 28, Wiesbaden 1984, s. 64; CHD (L/N): 81.

27 CTH 612.b.A KBo 4.9 I (39) ^{LÚ}MES³ALAM.ZU₉-ma ^{GIŠ}ar-kam-mi (40) ^{GIŠ}hu-u-hu-*pa-al gal-gal-tu-u-ri* (41) LUGAL-i EGIR-an *pt-ra-an ha-az-zi-kán-zi* (39) ALAM.ZU₉-görevlileri ise *arkammi*, (40) *huhupal*, *galgalturi* (müzik aletleri ile), (41) krala arkada ve önde müzik çaralar, Pecchioli Franca Daddi *age.*, s. 278; HED (H), s. 253, 358.

28 CTH 612.b.A KBo 4.9 I (45) ^{LÚ}MES³ALAM.ZU₉ *ta-ma-e-eš* (46) ^{TÜG}SA₃ *wa-aš-ša-an har-kán-zi* (45) Diğer ALAM.ZU₉-görevlileri (46) kırmızı elbise giymişlerdir, Pecchioli Franca Daddi, *age.*, s. 278; Amir Gilan, *Formen und Inhalte althethitischer Literatur, (Texte der Hethiter* 29) Heidelberg 2015, s. 319 ve dn.1190.

29 CTH 666 KUB 23.92+ III', Maciej Popko, *Arimna. Eine heilige Stadt der Hethiter*, (Studien zu den Boğazköy-Texten 50) Wiesbaden 2009, s. 12vd.; Silvia Alaura, “Un esempio di comunicazione non verbale nei testi ittiti: il cenno con gli occhi”, *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* 49, (2007), s. 26-27; Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan-Tolga Pelvanoğlu, “Kutsal Bir Hitit Kenti Arinna ve Lokalizasyonuna Dair Bazı İpuçları”, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* (2018), s. 265; CHD (Š), s. 416.

30 Ahmet Ünal, “The Textual Illustration of the “jester Scene” on the Sculptures of Alaca Höyük”, *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara* 44 (1994), s. 215vd.

31 Daddi, *age.*, 291; Mark Weeden, *age.*, s. 142vd.

rinden dolayı *-la-* ile biten bir kelime olabileceği³² ve ^{LÜ}*hinkula-* ile eşitlenebileceği önerilmiştir³³.

8'-9': İki farklı anlam verilen *aşuša-* kökü: *KÁ.GAL* ile birlikte (KBo 11.36 IV 7; KBo 25.84 I 3; KUB 56.33 öy.III 17'; KBo 10.27 III 4; KUB 20.2 IV 24; KUB 10.1 I 9'; KUB 55.43+ I 25) onunla ilgili; "bir kent kapısının adı"; ya da "tapınakta bir yer"; diğer yandan aynı kök "madenden yapılmış bir nesne/küpe"² anlamları ile geçmektedir³⁴. Bunlar arasında (Nom.Pl.) *a-šu-šu-uš* yazımı ile kelime önünde kaç adet olduğunu bildiren bir rakam ile birlikte 2 *aşušuš KÜ.BABBAR* "gümüş 2 *aşuša*-nesnesi" (KUB 12.8 I 9; KBo 18.172 öy.7); *KI.LAM*-Bayramına ait bir tablet parçasında ise 2 ^{MUNUS.MEŠ}*KAR.KID a-šu-šu-uš da-an-zi* "2 kadın-görevli *aşuša*-nesnelerini alırlar" (KBo 17.9 IV 6); Arinna'nın kült metninde 2 ^{MUNUS.MEŠ}*KAR.KID a'-šu-šu-[uš pa-a-an-zi* "2 kadın-görevli *aşuša*-nesnelerini verirler" (KUB 25.14 II 4-5) geçişlerine göre *aşuša-* ile birlikte tespit edildiğinden söz konusu tamamlamanın ^{MUNUS.M}[^{EŠ(?)}*KAR.KID* olması gerektiğini önerebiliriz. Söz konusu kadın görevlilerin çoğunlukla kült faaliyetleri ile ilişkili, şarkı söyleyen ve dans eden kadınlar topluluğu olarak görülmesi gerektiği düşünülmektedir³⁵.

Kay.286 ve Kay.287 tablet parçaları, Hititler'in düzenli olarak gerçekleştirdiği Kutlama/Bayram Ritüellerine aittir. Farklı Kutlama/Bayram Ritüellerinde çoğu zaman benzer uygulamalar ve tasvirler ile aynı ifadeler birlikte kullanıldığından, ele aldığımız iki metnin hangi Kutlama/Bayram Ritüeline ait olduğu ise belirsiz kalmaktadır.

32 Daddi, *age.*, 180vd.; Mark Weeden, *age.*, s. 603-604.

33 Sedat Alp, *Hitit Merasim Memurları Hakkında Araştırmalar II. Kısım*, Ankara 1941, s. 14-15.

34 *aşušai-* "(hayvanın) kulağı delmek²; küpe takmak"² bu fiil kökünden türetilen ^{LÜ}*aşušatala-/* ^{LÜ}*aşušala-* "bir kült görevlisi"; HW² (A), s. 537vd.; HEG (A-K), s. 90vd.; Savaş Özkan Savaş, *Çiviyazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ.Ö. 2.Binyılda) Madencilik ve Maden Kullanımı*, Ankara 2006, s. 104, 168, 227; Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Lwicesi, Çivi Yazısı Lwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016, s. 76; Krş. *aşuša-* sözcüklerinin her ikisinin birbirleri ile eşitlenebileceğinin belirsizliği hk., Alfonso Archi, "Recensiones, J.Friedrich-A.Kammenhuber, 1975-1984", *Orientalia. Commentarii periodici Pontificii Instituti Biblici. Nova Series* 55, (1986), s. 342vd..

35 Ada Taggar-Cohen, "The Prince, the KAR.KID Women and the *arzana*-house: A Hitite royal festival to the goddess Katahha (CTH 633)", *Altorientalische Forschungen* 37 (2010), s. 120-121.

KAYNAKLAR

- Alaura, Silvia, “Un esempio di comunicazione non verbale nei testi ittiti: il cenno con gli occhi”, 6. *Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 settembre 2005, Studi Micenei ed Egeo Anatolici* 49, (2007) s. 21-29.
- Alp, Sedat, *Hitit Merasim Memurları Hakkında Araştırmalar II. Kısım*, Ankara, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesine “Habiliteasyon” Tezi, Ankara 1941.
- Alp, Sedat, *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, Neue Deutungen, Ankara 1983.
- Archi, Alfonso, “Recensiones, J. Friedrich-A. Kammenhuber, 1975-1984”, *Orientalia. Commentarii periodici Pontificii Instituti Biblici. Nova Series* 55, (1986), s. 340-345.
- Arikan, Yasemin, “Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde ūhha- "(Düz) Dam, Çatı" ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri”, *Archivum Anatolicum* 6/1 (2003), s. 11-57.
- Balkan, Kemal, *Ankara Arkeoloji Müzesinde Bulunan Boğazköy Tabletleri/Boğazköy-Tafeln im Archäologischen Museum zu Ankara*, İstanbul 1948.
- Baltacıoğlu, Hatçe, “Éhalentiu-/halentu(wa)-, Alaca Höyük 2. Hitit Yapı Katı ve Boğazköy Büyükkale Sarayı, ANTAHŞUM^{SAR} “ÇİĞDEM”, *Eski Anadolu Araştırmalarına ve Hititlere Adanmış Bir Hayat/Studies in Honour of Ahmet Ünal=Ahmet Ünal Armağanı*, İstanbul, 2016, s. 49-68.
- Carter, Charles, *Hittite Cult-Inventories Dissertation, Department of Oriental Languages and Civilizations The University of Chicago*, Chicago 1962.
- Coşkun, Yaşar, “Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 27, (1969), s. 1-61.
- Daddi, Pecchioli Franca, *Mestieri, professioni e dignità neIl'Anatolia ittita*, (Incunabula Graeca 79) Roma 1982.
- del Monte, Giuseppe F., *L'annalistica ittita*, (Testi del Vicino Oriente Antico 4; Letterature dell' 2) Brescia 1993.
- Doğan Alparslan, Meltem-Alparslan, Metin-Pelvanoğlu, Tolga, “Kutsal bir Hitit kenti Arinna ve lokalizasyonuna dair bazı ipuçları”, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* (2018), s. 261-269.

- Friedrich, Johannes, “Rev. of: Balkan K. 1948”, *Archiv für Orientforschung* 16 (1952-1953) s. 98-99.
- Gilan, Amir, *Formen und Inhalte althethitischer Literatur*, (Texte der Hethiter 29) Heidelberg 2015.
- Goetze, Albrecht, *Die Annalen des Mursiliš*, (*Mitteilungen der Vorderasiatisch-Agyptischen Gesellschaft* 38) Leipzig 1933.
- Goetze, Albrecht, “Rev. of: K.Balkan 1948a”, *Journal of Cuneiform Studies* 2, 1948, s. 235-237.
- Grélois, Jean-Pierre, “Les Annales decennales de Mursili II (CTH 61, 1)”, *Hethitica* 9 (1988), s. 17-145.
- Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription. KBo 30, Dresdner Beiträge zur Hethitologie (Philologica) 2*, Dresden 2002.
- Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription. KBo 49, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 40*, Wiesbaden 2013.
- Güterbock, Hans Gustav, “Lexicographical Notes [II]”, *Revue Hittite et Asiatique* 22/74 (1964), s. 95-113.
- Güterbock, Hans Gustav-Hout Theo Van Den, “The Hittite Instruction for the Royal Bodyguard”, *Assyriological Studies* 24, Chicago 1991.
- Haas, Volkert, *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte*, (*Studia Pohl. Dissertationes Scientificalae de Rebus Orientis Antiqui* 4) Roma 1970.
- Hazenbos, Joost, *The Organization of the Anatolian Local Cults during the Thirteenth Century B.C. An Appraisal of the Hittite Cult Inventories*, Bible Lands Museum Jerusalem - *Cuneiform Monographs* 21, Leiden-Boston 2003.
- Kassian, Alexei S.-Korolëv, Andrej-Sidel'tsev, Andrej, *Hittite Funerary Rituals*, šalliš *waštaiš*, (*Alter Orient und Altes Testament. Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients* 288) Münster 2002.
- Klinger, Jörg, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht*, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 37, Wiesbaden 1996.
- Kloekhorst, Alwin, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden 2008.
- Martino, Stefano de, “Il ^{LÚ}ALAN.ZÚ come “mimo” e come “attore” nei testi ittiti”, *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* 24, (1984) s. 131-148.
- Belleten, Nisan 2021, Cilt: 85/Sayı: 302; 1-16

- Neu, Erich, *Das hurritische Epos der Freilassung Bd. 1: Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattuša*, Studien zu den Boğazköy-Texten 32, Wiesbaden 1996.
- Nowicki, Helmut, Zur Etymologie von heth. *palwae-*, (ed.)Marazzi M.-Wilhelm G., *Gedenkschrift Einar von Schuler* (28.10.1930-15.2.1990), (*Orientalia. Commentarii periodici Pontificii Instituti Biblici. Nova Series* 59), (1990) s. 239-242.
- Otten, Heinrich, “Neue Fragmente zu den Annalen des Muršili”, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 3 (1955), s. 153-179.
- Otten, Heinrich, *Ein hethitisches Festritual (KBo XIX 128)*, Studien zu den Boğazköy-Texten 13, Wiesbaden 1971.
- Popko, Maciej, *Arinna. Eine heilige Stadt der Hethiter*, (Studien zu den Boğazköy-Texten 50) Wiesbaden 2009.
- Roos de, Johan, “Rev. Sedat Alp, Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen, Ankara, 1983”, *Bibliotheca Orientalis* 47 (1990), s. 717-722.
- Savaş, Özkan Savaş, *Çiviyazılı Belgeler Işığında Anadolu’da (İ.Ö. 2. Binyılda) Madencilik ve Maden Kullanımı*, Ankara 2006.
- Schuster, Hans-Siegfried, *Die hattisch-hethitischen Bilinguen I. Einleitung, Texte und Kommentar. Teil 1*, (Documenta et monumenta Orientis antiqui 17) Leiden 1974.
- Schwemer, Daniel, “Von Tahirpa nach Hattusa. Überlegungen zu den ersten Tagen des AN.DAH.ŠUM-Festes”, *Offizielle Religion* (2004), s. 395-412.
- Singer, Itamar, “Hittite *hilammar* and Hieroglyphic Luwian **hilana*”, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 65 (1975), s. 69-103.
- Singer, Itamar, *The Hittite KI.LAM Festival (Part 1)*, Studien zu den Boğazköy-Texten 27, Wiesbaden 1983.
- Singer, Itamar, *The Hittite KI.LAM Festival (Part 2)*, Studien zu den Boğazköy-Texten 27, Wiesbaden 1984.
- Soysal, Oğuz, “Ortak Bir Eski Anadolu Kelimesi *parninka/i-nin* Kökeni Hakkında”, *Archivum Anatolicum* 5 (2002), s. 171-191.

- Taggar-Cohen, Ada, “The Prince, the KAR.KID Women and the arzana-house: A Hittite royal festival to the goddess Katahha (CTH 633)”, *Altorientalische Forschungen* 37 (2010), s. 113-131.
- Taracha, Piotr, “Hittite ^Ehalentuwa- Revisited”, *Altorientalische Forschungen* 44/1 (2017), s. 101-110.
- Ünal, Ahmet, “The Textual Illustration of the "jester Scene" on the Sculptures of Alaca Höyük”, *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara* 44 (1994), s. 207-218.
- Ünal, Ahmet, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.
- Weeden, Mark, *Hittite Logograms and Hittite Scholarship*, (Studien zu den Boğazköy-Texten 54) Wiesbaden 2011.
- Weitenberg, J. S. Joseph, *Die hethitischen u-Stämme*, Amsterdam 1984.
- Wilhelm, Gernot, *Keilschrifttexte aus Gebäude A*, KuSa 1/1, Rahden/Westf, 1997.

Kayseri 286

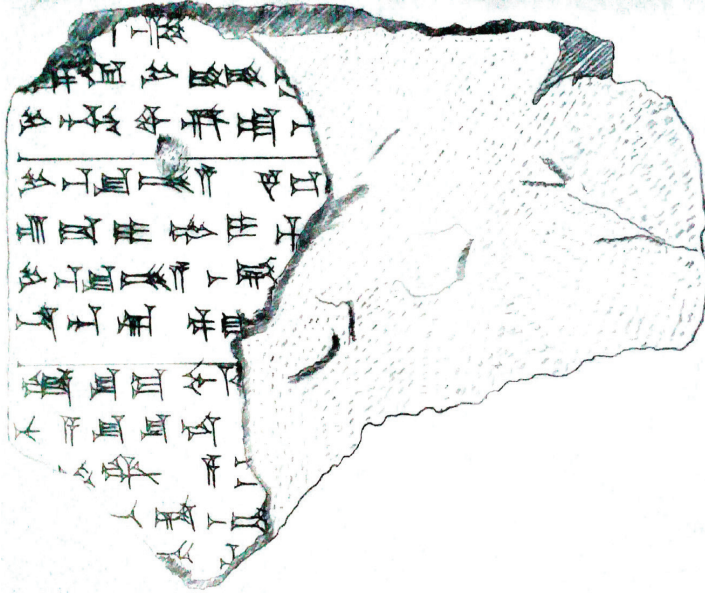

Ölçü: u: 4.8; g: 4.5; k: 1.5cm. öy.I¹

Kayseri 287

Ölçü: u: 5.5; g: 7.5; k: 2cm. ay².

Geç Orta Çağ Anadolu'sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin'in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar*

Feridun M. Emecen**

Öz

Selçuklu döneminde Anadolu'nun tarihi coğrafyasını tespit etmeye yönelik çok az çalışma vardır. Genellikle şehir oluşumları antik veya Roma-Bizans dönemine indirgenen bir açıklama ile tavsif edilmeye çalışılır. Mahalli tarihlerde de şehir veya kasabaların tarihini neredeyse insanlık tarihinin ilk devrelerine kadar indirme modası yaygın şekilde yerini alır. Öyle ki Anadolu şehirleri için “kadim” sıfatını kullanmak ve bunu içini doldurmak için yapılan incelemelerde tarihi bilgilerin eğilip büküldüğü ve bunun adeta bir iftihar vesilesi gibi zihinlere yerleştirilmeye çalışıldığı görülür. Benzeri bir durum Orta Çağ döneminde ortaya çıktığı tespit edilen bugün Afyonkarahisar'ın bir ilçesi olan Bolvadin için de geçerlidir. Bu makalede Bolvadin'in antik bir yerleşmenin temelleri üzerinde değil, Selçuklular döneminde teşekkül etmiş, yol şebekesi içinde önemli bir geçit yeri olarak büyük önem kazanmış bir kasaba olarak doğduğu tezi savunulmuştur. Ayrıca Bolvadin'in tarihi gelişimi içinde Osmanlı hakimiyetine girdikten sonraki durumu da incelenerek geçirdiği fiziki safhalar üzerinde durulmuştur. Bu anlamda Bolvadin'in XVI. asırda önemli sayılabilecek bir nüfusuyla kasaba değil bir şehir hususiyeti göstermiş olduğu, sefer yolları yakınında veya üzerinde bulunması, adı bilinen meşhur köprü vasıtasıyla geçişe müsait bir konumda olması ve coğrafi özelliğinin kazandırdığı imkanlarla gelişiminin tamamlandığı ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Polybotos, Molifdun, Germiyanlılar, Şehirleşme, Menzil, Osmanlılar

* Bu makale, “Uluslararası Bolvadin Sempozyumu: Sultan Yolu Üzerinde Kadim Kent Bolvadin” [Afyon Kocatepe Üniversitesi-Bolvadin Belediyesi, Bolvadin 13-15 Ekim 2017] konulu sempozyuma sunulan yayımlanmamış açılış konuşmasının genişletilmiş haline dayanmaktadır.

** Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarihi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, femecen@29mayis.edu.tr ORCID: 0000-0002-7478-7411

DOI: 10.37879/belleten.2021.17

Makale Gönderim Tarihi: 04.10.2019 - Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

Some Notes on Historical Development of Bolvadin, A Late Medieval Seljuk Anatolian City

Abstract

There are few studies to determine the historical geography of Anatolia in the Seljuk period. City formations, usually, are tried to be explained by reducing the history to the ancient or Roman-Byzantine periods. In local histories, the history of cities or towns is almost completely narrated by the fashion of going back to the first stages of human history. It is seen that the historical information is distorted and twisted into the minds of the Anatolian cities in order to use the term “ancient” and to make this meaningful, it is tried to be shown as a source of pride. A similar situation is observed in the city of Bolvadin, a district of Afyonkarahisar, which is thought to be appeared in the middle ages. In this article, it is argued that Bolvadin was born during the times of Seljuks, not on the foundations of any ancient settlement, rather, it was a town that gained importance as an important gateway in the road networks. In addition to this argument, Bolvadin’s historical development under the Ottoman rule, its stages of physical change and situation will be dealt. In this sense, Bolvadin in the XVI. century was an urban place rather than a town with a significant population, it was located near or on the roads of army routes, it was located in a convenient location by the famous bridge to bypass many routes and it was a completed city with the opportunities provided by its geographical features.

Keywords: Polybotos, Molifdun, Germiyan, Urbanization, Destinations, Ottomans

XIX. yüzyılda Anadolu’nun tarihi coğrafyasıyla meşgul olan Batılı âlimler, özellikle antik dönem Anadolu’sunun mevcut izlerini aramaya büyük bir hevesle sarılmışlardı. Daha önceki dönemlerde bu antikite merakı Anadolu’nun Grek-Roma medeniyetine dayalı temellendirmesiyle kendisini göstermiş, sözünü ettiğimiz son asırda ise bunun yerini yine aynı amaçlı fakat bu defa daha ilmi çerçevede yapılan çalışmalar almıştı. Bunlardan biri olan Texier ve ardından Ramsay’in bu anlamdaki çabaları özellikle dikkate değer. Bütün bu âlimler Anadolu’nun bu tarihi coğrafyasını ele alırken eski yol şebekeleri ve üzerindeki kasaba/kentleri Türklerin hakimiyetinden sonraki yapılanmadan ziyade antik kökenleri itibarıyla tanımlamaya gayret gösterdiler. İşte bu manada tarihi yol ağları içinde Kral Yolu diye adlandırılan işlek yol üzerinde gelişen ve büyüyen kentlere özel bir önem vermeleri beklenmeyen bir husus değildi. Bu ana güzergaha bağlanan tali askeri veya sivil yollar üzerinde oluşan kentler içinde

bugün Afyonkarahisar'a bağlı olan Bolvadin'in, antik dönemin ardından Orta Çağlarda giderek öne çıkan bir özellik göstermeye başladığı bilinmektedir. Bu kısa incelemede Bolvadin'in fiziki gelişmesinin Osmanlı klasik çağı sonuna kadar olan macerasına-meseleler noktai nazarını da dikkatten kaçırmamaya çalışarak-genel anlamıyla göz atmaya çalışacağım.

Öncelikle Bolvadin'in Polybotos ve Polybotom olarak Orta Çağ kaynaklarında adının zikredildiği tesbiti, XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başlarında Anadolu'yu adeta karış karış dolaşan Helen/Grek antikitesi peşinde koşan batılı seyyahların yakıştırmasına dayanmaktadır. Genellikle Türklerin eline geçen Anadolu'nun birçok şehir ve kasabası gibi adların önceki isimleriyle bağlantılı olarak düşünülmesi tabiidir. Bu şekilde Bolvadin adı da hususiyle son dönem Roma ve Orta Çağ Bizans kroniklerinde geçen ve bu bölgeyle bağlantılı olarak verilen adlar içinde coğrafi sıralamalar da dikkate alınarak tesbit edilmiş olmalıdır. Yani sanıldığının aksine Polybotos/Polybotos'dan hareketle Bolvadin değil, Bolvadin'den hareketle Polybotos/Polybotom'un Bolvadin'e dönüşmüş olabileceği tezi ileri sürülmüştür. Aslında Polybotos'un bugünkü kasabaya 5 km mesafede Dura Yeri denen mevki olduğu belirtilir. Bu benzetmeyi ilk kez 1800'de buradan geçtiği anlaşılan orientalist W. M. Leake'in (ö.1860) yaptığını ve bunun doğru bir tespit olduğunu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası üzerinde artık klasikleşmiş bir eser veren W. Ramsay belirtir¹. Bu benzerliklerden yola çıkılarak yapılan tesbitin arkeolojik buluntularla desteklenmesi durumunda Bolvadin ile bu adları geçen kentin aynı yer olup olmadığı konusu kesinlik kazanacaktır.

Öte yandan bugünkü Bolvadin söylenişinin XV. ve XVI. asra ait Osmanlı kayıtlarında "Bolavadin" tarzında olduğu da hatırlatılmalıdır. Burası Türklerin eline daha Anadolu'nun ilk iskanı sırasında geçmiş olması dolayısıyla adının o dönemde Türklerce nasıl kullanıldığı konusu da önemli bir muammadır. XIII. yüzyıl Selçuklu kaynaklarından birinde Molifdun şeklinde okunan yerin Bolvadin olduğu ileri sürülür². İbn Bibi'nin orijinal metnindeki yazılış buranın Molifadun halinde de okunabileceğine işaret eder³. Eğer bu okunuş tarzı doğru ise o vakit B/M değişimi yanında v/f dudak sesi benzerliğiyle Bolavadin adına rahatlıkla

1 W. M., Ramsey, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, İstanbul 1960, s. 255.

2 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1984, s. 569.

3 İbn Bibi, *El Evâmirü'l-Alaiyye Fi'l-Umuri'l-Alaiyye (Selçukname)*, II., haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 237. Yazıcızade'nin tercümesinde Mulifdun şeklinde aynen yazılmış: *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 844; krş. Tıpkı Basım, Ankara 2014, vr. 409b: metinde Mu/olifdun tarzında hareketlidir.

ulaşılabilir. Bu durumda Bolvadin'in burayı ele geçiren ilk Türkler tarafından Molifadun şeklinde anıldığı ve zamanla bunun Bolavadin ve Bolvadin'e dönüştüğü neredeyse kesin gibidir.

Kasabamın adıyla ilgili bu meseleler yanında tarihi gelişim çizgisi içinde Bolvadin'in eğer Polybotom/Polybotos olduğu doğruysa, o vakit bu nâm altında kaynaklarda ilk defa ne vakit zikredilmiş olduğu suali ortaya çıkar. Öncelikle Roma ve Bizans yol şebeke ağı içinde Anadolu kentlerini konu alan modern incelemelerde Bolvadin'in Polybotom'un yerini aldığı konusunda hiçbir şüpheli yaklaşım sergilenmez ve birbirinin devamı gibi bir anlatım mevcuttur. Bu aslında kanaatime göre uzmanlarınca yeniden dikkatle üzerinde durulması gereken bir husustur. Polybotos/Polybotom'un Bolvadin ile irtibatını kabul edersek o vakit buranın yerleşim tarihinin nereye kadar indiği sorusuyla karşı karşıya kalırız. Bu da şüphesiz yukarıda belirtildiği üzere ancak arkeolojik keşiflerle halledilebilir. Kitabı kaynaklara bakılırsa kentin fonksiyonel bir şekilde görünür yüzü, genel anlatımları bir tarafa bırakırsak, Frigya döneminden ziyade Roma dönemine gider. Özellikle Bizans kaynaklarında zikri daha ziyade geçer. Zaten Anadolu'yu 1839'da dolaşmaya başlayan Ch. Texier (ö.1871), Bolvadin'i Afyon'dan Konya'ya giden güzergâh bağlamında zikrederken buranın "Ancak Bizanslılar tarafından zikr olunduğunu, bu cihetle tarihinin kadim dönemlere inmediğini, çok az âsâr-ı kadîmenin mevcut bulunduğunu" vurgular⁴. B. Umar'a göre Polybotos adı ilk kez 325'te İznik konsülüne katılan piskoposların yerini gösteren listelerde geçer. Ona göre Grekçe bol otlaklı anlamına gelen bu yerden 6. yüzyılda Hierokles'in eserinde bahsediliyormuş⁵. Bu sonuncu bilgiyi doğrulamak uzmanlarına düşer, ama gerçek olan husus Bolvadin'in varlığının Orta Çağ başlarından itibaren öne çıktığıdır. Arapların İstanbul yolu üzerindeki kentlerden biri olarak X. asırdaki Arap kaynaklarında zikri geçmemekle birlikte döneme yakın Bizans kaynakları söz konusu yerin güzergâh üzerindeki ehemmiyeti hakkında karineler yakalamaya müsait bilgiler sağlar. III. Romanos'un 1030'daki Suriye seferi sırasında izlediği yolun İznik'ten itibaren Eskişehir, Bolvadin, Akşehir, Konya olduğu kuvvetle muhtemel görünür⁶.

4 Charles Texier, *Küçük Asya*, çev. Ali Suad, İstanbul 1339, II, s. 410. Burada klasik çağın izlerinin bulunmadığı, küçük buluntuların Bizans dönemiyle tarihlendiği hususunda bk. Thomas Drew-Bear, "II. Grek ve Roma Dönemlerinde Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Kültüğü*, C I, Afyon 2001, s. 107.

5 Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 672. Ancak bu bilgi tahkike muhtaçtır.

6 *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, Ankara 2014, s. 38. Muaviye'nin 645'te Ankara'yı ele geçirdiği, ardından aynı seferde Polybotos'a kadar ilerlediği: C. S. Lightfoot, "III. Bizans Döneminde Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Tarihi*, C I, s. 116.

Buna bağlı olarak bazı araştırmacılar, Arap coğrafyacılarının akınlar sırasındaki yol tariflerine bakarak 838 yılından itibaren Amorium kentinin Araplarca tahribinden sonra buradan geçen yolun kullanılmamaya başladığını beyan ederler. Anadolu yol şebekesi konusundaki eserinde Fr. Taeschner, Akşehir gölünün güneyinden Akşehir'e giden yolun önem kazandığını, ayrıca Efes'ten başlayan Ladik üzerinden doğuya yönelen meşhur Roma eski yolun güzergahının izlendiğini, bu diyagonal yolun yeni istikametinin İdrisi'nin de beyanına dayalı olarak Polybotos/Bolvadin, Şehit Gölü/Akşehir Gölü, oradan Akşehir, Ladik ve Konya olarak tesbit edilebileceğini belirtir⁷. Haçlı seferleri sırasında bu yol sıklıkla kullanılmış gözükmektedir. Bu noktada yine Polybotos Bolvadin ilişkisi kabulüyle çıkarılabilecek bilgiler içinde, bilhassa Anna Komnena'nın Alexiad adlı eseri, özel bir önem kazanır. Bu eserde kentin durumu hakkında ilk defa olarak farklı ve değerli bilgiler bulunmaktadır.

Anna Komnena, yaşadığı çağ itibarıyla Türklerin Anadolu'daki yayılışına şahit olmuş ve Bizans toprakları üzerindeki hâkimiyet alanları üzerindeki mücadelelerden hayli geniş şekilde bahsetmiştir. Onun Polybotos olarak zikrettiği yer ile ilgili ilk bilgilere 1098 baharında Dukas idaresindeki Bizans ordusunun Emir Çaka ile mücadelesi sırasında rastlanır. İzmir civarında yenilen Türkler'in bir bölümünün Menderes ırmağını geçerek Polybotos'a çekildiği Dukas'ın buraya kadar ilerleyip Türklere baskın yaptığı, bu bölgede Türklere çeşitli savaşlara giriştiği uzun uzadıya anlatılır⁸. Her şeyden önce bu bilgiler 1071'den kısa bir süre sonra Türklerin İzmir'e kadar uzanan bölgede faal olduklarına ve özellikle de insan gücünü Bolvadin'in de içinde bulunduğu kesimden sağladığına karine oluşturur. Daha sonra Anna Komnena 1116'da imparator Alexios'un Türklere

7 Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epeçeli, İstanbul 2010, s. 139-140. Bolvadin'in yakınından geçen yol ağında bugünkü Bolvadin ile Dişli kasabası arasındaki mevkide yer alan Kırk Minare denilen yerin önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılıyor. Burada bugün yalnızca külahı olmayan yüksek bir minare geriye kalmıştır. Burasının eski Erkmen köyü olduğu ifade edilir. Minarenin fiziki görünümü XIV. asra inen bir özellik gösterir. Bu büyük minare aynı büyüklükte bir camiyi işaret etmekte ve etrafında da kalabalık bir yerleşme yeri olduğunu düşündürmektedir. XV ve XVI. asır tahrir kayıtlarında Erkmen köyü adeta bir kasaba halindedir. Buranın antik bir kentin üzerinde olma ihtimali vardır ve arkeolojik kazılarla neresi olabileceği hususu aydınlığa kavuşturulabilir. Eski yolun bu köyden geçtiği de dikkati çekmektedir. Buranın neredeyse Bolvadin gibi büyük bir yerleşim yeri olduğu ve fakat sonra Bolvadin'in öne çıktığı ileri sürülebilir. Burası için şimdilik bk. Muharrem Bayar, *Bolvadin Tarihi: (kurumları, yöneticileri ve yetiştirdiği kişiler)*, C II, Bilge Matbaacılık, İstanbul 2004, s. 261-263.

8 Anna Komnena, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 338-340.

karşı yaptığı seferle alakalı olarak bilgi verirken de buradaki mücadelelerden bahseder⁹. Bu bilgiler Bolvadin tarihiyle ilgili araştırmalarda sıklıkla kullanıldığı için burada bunlara temas etmek gereksiz olacaktır¹⁰. Önemli olan husus, Bizans ordusunun Konya'ya doğru izlediği yolun daha önceki kaynaklarda Polybotos ismi geçmeden zikredilen yol ile olan bağıdır. Buradan geriye okumalarla Polybotos'un güzergâh üstündeki önemine tekrar vurgu yapmak mümkün gözükür.

Bolvadin'in adı ile bağlantılı olarak bu tarihi meselelere temas ettikten sonra buranın bir kent olarak Türklerin eline geçmiş olmasının kısa süreli değil bir ölçüde süreklilik kazanmış olduğunu vurgulamak lazımdır. Selçuklu idaresinin teşekkülü ile bu kesim sınır hattında devamlı mücadeleye sahne olduğu için işlek yol üzerinde kuvvetle berkitilen bir kale olarak yerini sağlamlaştırmışa benzemektedir. Bununla beraber yerleşim yerinin fiziki yapısı hakkında ilk istatistiki anlamda bilgiler Osmanlı hâkimiyeti dönemiyle başlamaktadır. Yani Bolvadin denince buranın gerçek anlamda bir kasaba haline gelişinde siyasi ve askeri mücadele dönemlerinin kapanmasının ardından Osmanlı idaresinin teşekkülü ile beliren sükûn ortamının önemli bir yeri olduğuna şüphe yoktur. Özellikle Osmanlı-Karaman savaşlarının sona erişti kentnin durumu hakkındaki belirsizliğin giderilmesine vesile olacaktır. II. Murad döneminde Varna savaşı arifesinde belki de son kez el değiştiren (1443) Bolvadin, daha sonra giderek hayli hareketlenen tarihi yol üzerinde mühim bir merkez olmaya aday hale gelecektir.

Daha önce de belirtildiği gibi yol bağlantıları XVI. asırdan itibaren Bolvadin için daha çok öne çıkmıştır. Osmanlıların XVI. asrın başlarından itibaren doğuya düzenledikleri büyük çaplı askerî harekât sırasında Bolvadin'in üzerinde yer aldığı kadim güzergâh hayli faal hale gelmiştir. Burası hem askeri yol hem de ticaret ve Hac yolu durumundaydı. Bu bakımdan Bolvadin'in fiziki ve sosyal gelişmesinin bu yol bağlantısıyla birlikte açıklamak daha farklı bir manzarayı karşımıza çıkarır. II. Murad'ın ardından II. Mehmed'in Karaman seferleri sırasında bu yoldan geçip geçmediği hakkında bir bilgi yoktur. Ancak Osmanlı-Memlûk savaşlarının Çukurova yöresinde başlamasıyla bu kesime merkezden sevk edilen kapıkulu askerinin mevcut güzergâhı kullanma ihtimali yüksektir. II. Bayezid dönemine ait bir tahrir defteri belki de bu mücadelelerin sona erişinin ardından hazırlanmıştır

9 Anna Komnena, *age.*, s. 489-492.

10 Turan, *age.*, s. 155-158. Mahalli tarihçiler de bu olayları geniş şekilde yazmıştır: Muharrem Boyar, *Anadolu'nun En Eski Şehirlerinden Bolvadin'in Tarihi.*, C I, Ankara 1996, s. 105 - 157.

ve burada Bolvadin hakkında ilk fiziki ve beşerî bilgiler yer almıştır. Bu kayıtlara göre Bolvadin 11 mahalleli 369 haneli orta büyüklükte bir kent vasfını haiz görmektedir¹¹. Bugünkü ölçülere göre nüfusu yaklaşık 1500-2000 dolayında olarak kabul edilebilir. 1528 tarihli olarak kabul edilen bir diğer defterdeki verilere göre ise bu nüfusta biraz düşüş olmuş yine 11 mahallede 340 hane tesbit edilmiştir¹². Bu da nüfus hacmi itibarıyla kısmi bir azalmayı ortaya koyar ama her iki tarihin nüfus bakımından ortalamasının birbirine yakın olduğu da açıktır. Bu kısmi nüfus düşüşünde siyasi ortamın etkileri olmuş mudur bilinmez. Ancak bu dönemler Şahkulu Baba Tekeli isyanıyla ortalığın yangın yerine döndüğü, ardından Çaldıran, Mercidabık, Ridaniye seferlerinin icra edildiği zaman dilimine denk düşer. Bu seferler sırasında ordu yolu olarak kullanılan güzergâh içinde Bolvadin'in adı da zikredilmiştir.

Tesbitlere nazaran doğu sefer güzergâhının bir parçası İznik, Yenişehir, Eskişehir, Seyitgazi, Bolvadin, Akşehir hattını izliyordu. Bu yolu I. Selim, Çaldıran seferinde ve Mısır seferi dönüşünde kullanmıştı. Kanuni Sultan Süleyman da 1534 seferinde bu yoldan gitmişti. Seferler sırasında Bolvadin kasabasında değil ama yakınında konaklama yapılıyordu. Kanuni 1548'de ve onu takip eden 1553-55 seferlerinde yine aynı yolu takip edecekti. Bu yol XVII. yüzyılda IV. Murad'ın askeri yolu olacaktı¹³. Öyle anlaşılıyor ki XVI. yüzyıldan itibaren hem sefer ve askeri hem de sivil yol ve hac yolu olarak kullanılan güzergâh üzerindeki Bolvadin önemli bir durak olma halini sürdürmüştü.

Bu yol şebekesi üzerinde bilhassa Kanuni döneminde kentin yeni bir imar hamlesiyle karşı karşıya kaldığı da açıktır. Bu anlamda Bolvadin'in XVI. asrın son çeyreğindeki tahriri önceki dönemlerdeki durumu itibarıyla geldiği seviye açısından bize iyi bir fikir verir. 1572 tarihli tahrir kayıtları yine 11 mahalleden söz eder, bu durum fiziki açıdan kentin Osmanlı döneminde oluşan ana yapısını koruduğuna işaret olabilir, ancak nüfus bakımından II. Bayezid dönemine göre iki katına varan bir büyük artış olduğu hemen dikkati çeker. Bugüne ulaşan tahrir kayıtlarından,

11 BA [=Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi], MAD [=Maliye Defterleri], nr. 230'da yer alan defter Bolvadin ile başlar, baş kısmı noksandır. Bu deftere ve onu takip eden 1528 tarihli defter ve bunun icmalı Bolvadin odaklı bir araştırmaya konu edilmiştir: Bk. Özer. Küpeli, "XVI. Yüzyılın İlk Yıllarında Bolvadin Şehri", *V Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, Afyon 2000, s. 115-132.

12 BA, TD [=Tahrir Defteri], nr. 147, s. 356-360; BA, TD, nr. 438, Ankara 1993, s. 194; krş. Ö. Küpeli, agm., s. 120-122.

13 Bunlar için bk. Taeschner, *age*, s.142, 147, 171, ayrıca bk. ek: 7 ve 8'deki listeler.

Bolvadin’de hiçbir gayrimüslim nüfusun bulunmadığı, kasabanın kâmilen Türk/Müslüman ahaliden oluştuğu ve bunun süreklilik kazandığı anlaşılır.

Hane sayısı verilmemiş olmakla birlikte yapılan hesaplamalar sonucu burada 810 erkek nüfusun mevcut olduğu dikkati çeker. Bu da bize tahminen 4000 kişiye yakın bir nüfus hacmini yansıtır. Aradan geçen tahmini 80 yıllık bir süreçteki bu büyümenin kendi içinden ziyade kentin yol ağındaki konumundan kaynaklandığını düşünmemek için bir sebep yoktur. Bununla beraber kent halkının her üç tahrirde de çiftçi statüsünü haiz oldukları ileri sürülebilir. II. Bayezid tahririnden beri Bolvadin’den alınan vergiler içinde tarım ürünlerinin yazılı bulunması ve buna bağ ve bahçenin de ekli olarak gösterilmekte olması bu duruma açık işaretlerdir. Fakat 1528 tahririnde tarım dışında kentleşmenin belirtileri olarak da ifade edilebilecek olan pazarlara dair vergi kalemleri yazılmaya başlanmıştır. II. Bayezid dönemine ait defterde şehir halkına çift resmi yazılı iken daha sonraki tahrirlerde bu tabir geçmemektedir. Pazar bacı yanında meyhane resmi¹⁴ ile alınan yekun miktar 3500 akça iken 1528’de pazar bacı vergilerine daha önce yazılmadığı belirtilen iki ayrı vergi kalemi daha eklenmiştir ki bunlar şehirlere mahsus vergi cinsleri olan ihtisab ve ihzariye rüsumudur. Mukataaya verilecek itibari miktarlar 1000’er akça tutarındadır. 1572’de hem pazar, meyhane harcı, hem de ihzariye ve ihtisab rüsumu aynı rakamlar olarak kayda geçirilmiştir. Bu son tarihte kasabanın nüfus artışına paralel olarak söz konusu vergi düzeni ve miktarlarının aynı bırakılması, aslında bu rakamların itibari oluşuyla yakından ilgilidir. Öte yandan Bolvadin’in vergi gelirlerinin bir zeamet alanı oluşturacak şekilde bunun bir parçası olarak tahsis edildiği anlaşılır. II. Bayezid döneminde Bolvadin zaimi Yapaoğlu Veys Bey¹⁵ sonra Mehmed Bey söz konusu vergiyi topluyordu. 1572’de ise zeamet alanı olmaktan çıkarılarak şehzade haslarına dâhil edilmiştir.

14 Meyhane resmi Bolvadin’de gayrimüslim unsurun bulunduğu anlamına gelmekle birlikte, tahrir kayıtlarının hiçbirisinde kasabada gayrimüslim gruplara dair bilgi geçmez. Buradaki meyhane vergisi bilindiği anlamıyla bir fiziki mekân değil, üzüm ürünlerinin (hamır, şıra vb) imaliyle alakalı bulunmalıdır. Kasabada üzümün sıklıkla çeşitli sınıflı ürünler elde ediliyor olması böyle bir verginin varlığıyla bağlantılı olabilir. Bunun Bolvadin’in gelip geçen çeşitli yolcu kafileleri için önemli bir geçiş hattında bulunmasına da bağlı bir durumu yansıtmaya mümkündür.

15 Yapaoğulları Osmanlı hizmetindeki Türkmen beylerindedir. Karaman bölgesindeki oymaklardan biridir. (Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1999, s. 342). Çelebi Mehmed zamanında onun kardeşi Musa ile olan savaşında Çelebi Mehmed’in yanında yer alan bir Yapaoğlu vardır: bk. Mehmed Neşri, *Cihannüma, Kıtâb-ı Cihannüma*: [6. kısım: Osmanlı tarihi (687-890/1288-1485)] (giriş, metin, kronoloji, dizin, tıpkıbasım Cihannüma’nın Franz Taeschner tarafından yayınlanan Theodor Menzel nüshası (mz)/Leipzig 1951, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013, s. 210. Yapaoğulları’nın Akşehir ve Bolvadin taraflarında güçlü bey aileleri

Bolvadin'in fiziki durumu ile alakalı olarak mahalle sistemine göz atıldığında II. Bayezid dönemindeki 11 mahalleden 10'un adlarının süreklilik kazanacak şekilde zikredilmiş olduğu anlaşılır. Yalnız tahrir kayıtlarında Künbed, Halife, Kestemend, Şazi, Alaca Mescid, Hoca Emre Mescidi, Şeyh Bey Mescidi, Bey Mescidi dışında diğer iki mahallenin adı farklı yazılmıştır. Mesela II. Bayezid döneminde Hanaylı tarzında yazılan mahalle daha sonra Hanili/Hayinli şeklinde kaydedilmiştir. Diğer adı Hisar olarak her üç tahrirde de zikredilen bir başka mahalle, ilkin Kutlu ve Kutluca tarzında yazılı iken 1572'de Kubbeli şekline dönüştürülmüştür. Bu aslında bir yazım yanlışının sonucu gibi gözükür ve Kubbeli şeklindeki yazılışın II. Bayezid dönemi tahririndeki imlasıyla alakalıdır. 1528'de önceki defteri takip eden kâtip muhtemelen bu inceliğe dikkat etmemiştir, fakat 1572'de tahrir memuru bunu düzeltmiş ve doğru şekilde yazmış olmalıdır¹⁶.

Bu on mahalle dışında, her üç tahrirde de ayrı ayrı zikredilen birer mahallenin durumu şöyledir: ilkinde Medrese, ikincisinde Medrese kaydedilmeyip yerine Hıdırlık, üçüncüde ise bu her iki ad mevcut olmayıp onların yerine Allah Onara (Onad/za ?) adlı garip bir ad taşıyan mahalle yazılmıştır¹⁷. Az nüfuslu bu yerlerin fiziki yapıda önemli bir değişmeye yol açmadığını hemen belirtmeliyiz. Mescit etrafında oluştuğu anlaşılan mahalle sayısı ise altıdır. Künbed adı da eski Selçuklu kısmını yansıtan bir sese sahiptir. Bu durumda Kubbeli/Hisar, Künbed, Alaca Mescid, adlı üç mahalleyi Selçuklu dönemiyle kat'i surette bağdaştırabiliriz. Diğerlerinin ortaya çıkışının ise II. Bayezid dönemine kadar tamamlandığını ifade edebiliriz.

içinde öne çıktıkları açıktır. Ayrıca bk. Mehmet Akif Erdoğan, *1466 Tarihli Akşehir Mufassal Defteri*, Ankara 2015, Giriş kısmı, s. 15 (Burada Ali Bey'in Akşehir'de elinde tuttuğu gelirlerin kendisine tahsis edildiği anlaşılıyor).

16 Mahalleler ile ilgili yerel açıklamalarda tahrir kayıtlarındaki okunuşlar esasında değerlendirmeler yapılmıştır: Bk. Bayar, *Bolvadin Tarihi*, C II, s. 38-46. (Referans olarak verilen defterlerin tasnif yeri yanlış gösterilmiştir: Muhtemelen buradaki bilgiler Ö. Küpeli'den dikkatsizce nakledilmiştir).

17 Bu mahalle adının okunuşu problemlidir. M. Bayar bu mahalle ile Ceviz Arkaç adlı bir başka mahallenin referans göstermeksizin Fatih devrinden kalma tahrirde gözüktüğünü yazarsa da bu döneme ait böyle bir kaynak yoktur. Bu mahalle adı 1572 tarihli defterde "Allaokaz" gibi bir imla ile yazılmış, Mustafa Karazeybek bu adı Allah Onara şeklinde okumuş ("Osmanlılar Döneminde İdarî Yapı", *Afyonkarahisar Kültürü*, C I, AKÜ Yayınları, Afyon 2001, s. 199.), muhtemelen M. Bayar da buradaki okunuşu esas almıştır (*Bolvadin Tarihi*, C I, 43). Bununla birlikte Bayar, bu mahallenin Dişli eski yolu üzerinde iken halkın XIX. asır başlarında Bolvadin'in içine göçüp Erkmen mahallesini kurduğunu yazar. İlginç şekilde yerel tapu kayıtlarında Erkmen mahallesinde "Allaakarı" adlı bir mahallin bulunduğunu belirtir ki Allah Onara şeklindeki mahallenin halk söylenişinde son yıllara kadar nasıl bir şekil almış olduğuna bu husus işaret eder.

1830'lu yıllarda gerçekleştirilen nüfus sayımlarıyla ilgili defterde Bolvadin'de Şazini, Alaca, Hisar, Erkmen, Kestemend, Şıhlar ve Yenice mahallelerinin adları kayıtlıdır¹⁸. Bundan az sonra hazırlanmış temettuat kayıtlarında da aynı mahaller yer alır, yalnızca Şıhlar mahallesinin diğer adı olarak Ağlönü kaydedilmiş, Erkmen'in adı ise Elkmen tarzında yazılmıştır¹⁹. Bu mahallelerden Hisar, Kestemet, Şazi, Alaca ve Halife adları bugün de mahalle ismi olarak mevcuttur²⁰.

Sonuç itibarıyla bütün bu veriler Bolvadin'in asıl şekillenmesinin Osmanlı dönemine denk düştüğüne açık şekilde işaret eder. Ayrıca 660/1262 tarihli Bucak Çeşmesi/mescidi (Hanaylı Mescidi ?) ve 1278'de inşa edilmiş olduğu tespit edilen Alaca Mescit ile Selçuklu dönemi;1320 tarihli Kubbeli Mescid (bugün Çarşı Camii)²¹ ile Germiyan dönemi Bolvadin'inin temsil edildiğine şüphe bulunmaz. Lala Sinan Paşa Camii²² ve 1572 tarihli veriler, Osmanlı Bolvadin'in mütেকamil bir fiziki ve beşeri yapıya kavuştuğunun yeterince ikna edici göstergeleridir.

18 BA, NFS. D. 1676.

19 BA, MLVRD.TMT.d. 16030.

20 Bayar, *Bolvadin Tarihi*, C II, s. 40, 44-45.

21 Kubbeli olan bu camiın yıkıldığı ve sonra yeniden yapıldığı hakkındaki bilgiler için bk. Bayar, *Bolvadin Tarihi*, C II, s. 100-113. Bu camiının Bolvadin'in büyük ulu camii olduğu anlaşılıyor. Bunun ikinci banisinin Rüstem Paşa olduğu yönündeki iddialar, hemen yakıındaki Rüstem Paşa hamamının ve bedestenin mevcudiyetinden çıkarılmaktadır. Fakat Rüstem Paşa'nın muhtemelen müstakil bir cami değil de Alaca Mescid'in yeniden yapılması işini üstlendiği ve bundan dolayı ona atfedilen bir cami adının kayıtlara geçtiği düşünülebilir. Alaca Mescit'teki tamir kitabesinin (1553) bu bakımdan belirleyici olma ihtimali yüksektir. Bütün bu verilerin vakıf kayıtlarıyla yeniden düşünülerek yeni bir belirleme yapılmasına ihtiyaç vardır. M. Bayar'ın verdiği bilgilerin bu bakımdan belirleyici olarak değil bir hareket noktası olarak yeniden ele alınması ve kesin dille belirtilen hususların da dikkatli şekilde kontrol edilmesi gerektiği açıktır.

22 Rüstem Paşa'nın yaptırdığı ileri sürülen bu caminin aslında Lala Sinan'a ait olduğuna dair tartışmalar için bk. A. Osman Uysal, "Bolvadin Lala Sinan Paşa (İmaret) Camiinin Mimari Özelliği ve Tarihlenmesi Problemi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 1, (Ankara 1985), s. 145-163; keza Bayar, *Bolvadin Tarihi*, C II, s. 144-157.

KAYNAKLAR

- BA [=Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi], MAD [=Maliye Defterleri], nr. 230; BA, TD [=Tahrir Defteri], nr. 147, 438; BA, NFS. D. nr. 1676; BA, ML.VRD. TMT.d. nr. 16030.
- Anna Komnena, *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Bayar, Muharrem, *Anadolu'nun En Eski Şehirlerinden Bolvadin'in Tarihi*, C I, Ankara 1996.
- Bayar, Muharrem, *Bolvadin Tarihi: (kurumları, yöneticileri ve yetiştirdiği kişiler)*, C II, Bilge Matbaacılık, İstanbul 2004.
- Demirkent, Işın, *Mikhail Psellos'un Khronographiası*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Drew-Bear, Thomas, "II. Grek ve Roma Dönemlerinde Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Kütüğü*, C I, Afyon 2001.
- Erdoğan, Mehmet Akif, *1466 Tarihli Akşehir Mufassal Defteri (metin ve inceleme)*, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- İbn Bibi, *El Evâmiri'l-Alaiyye Fi'l-Umuri'l-Alaiyye (Selçukname)*, II., haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- Karazeybek, Mustafa, "Osmanlılar Döneminde İdari Yapı", *Afyonkarahisar Kütüğü*, C I, Afyon 2001.
- Küpeli, Özer, "XVI. Yüzyılın İlk Yıllarında Bolvadin Şehri", *V Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler*, Afyon 2000.
- Lightfoot, C. S., "Bizans Döneminde Afyonkarahisar", *Afyonkarahisar Kütüğü*, C I, Afyon 2001.
- Mehmed Neşri, *Cihannüma, Kütab-ı Cihannüma*: [6. kısım: Osmanlı tarihi (687-890/1288-1485)] (giriş, metin, kronoloji, dizin, tıpkıbasım) Cihannüma'nın Franz Taeschner tarafından yayınlanan Theodor Menzel nüshası (mz)/ Leipzig 1951, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013.
- Ramsey, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1960.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı - Destanları*, Ankara 1999.

- Taeschner, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer. Epçeli, İstanbul 2010.
- Texier, Charles, *Küçük Asya*, çev. Ali Suad, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1984.
- Umar, Bilge, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.
- Uysal, A. Osman, "Bolvadin Lala Sinan Paşa (İmaret) Camiinin Mimari Özelliği ve Tarihlenmesi Problemi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.1, Ankara 1985.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk: [Oğuzname-Selçuklu Tarihi]* (giriş-metin-dizin), haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

The Medici's Influence: Revival of Political and Financial Thought in Europe

Sema Yılmaz Genç* - Hassan Syed**

Abstract

The history of the European Renaissance has been written in many versions. The move from medieval to Renaissance period in world history shows clashes between empires and human nature. The contemporary scholars have many variants of history to choose from and form their own views about what actually transpired during the historical period. The most significant role of the Medici family was in the new era of European history that witnessed the art of administration on the Medici Bank in Florence/Italy. This paper portrays the point of view of the influence of Islamic-Arab scholars as scribes in the re-introduction of Greek-Aristotelian philosophies to Renaissance Europe. This view is being increasingly challenged. The Islamic-Arab scholars such as Averroes and Avicenna were not mere scribes. Better translations of Arabic and Persian historical treasures reveal that the Islamic-Arab scholars during the golden age of Islam were globally accepted literary giants who made profound changes to the ideological shaping of Renaissance Europe.

Keywords: Medici Bank, Medieval Europe, Averroes, Avicenna

Medici'nin Etkileri: Avrupa'da Siyasi ve İktisadi Düşüncenin Canlanması

Öz

Avrupa Rönesansı'nın tarihi birçok farklı şekilde yazılmıştır. Dünya tarihinde Orta Çağ'dan Rönesans dönemine geçiş, imparatorluklar ve insan doğası arasındaki

* Assoc. Prof. Dr., Kocaeli University, Department of Marketing and Advertising, Kocaeli/TURKEY, semayilmazgenc@kocaeli.edu.tr ORCID: 0000-0002-3138-1622

** Dr., BPP University, Islamic Finance Law, London/UNITED KINGDOM, h.syed2@my.bpp.com ORCID: 0000-0003-2114-2473

DOI: 10.37879/belleten.2021.29

Application date of article: 22.11.2019 - Approval date of article: 16.11.2020

çatışmaları yansıtmaktadır. Çağdaş bilim adamlarının, tarihsel dönemde gerçekte neyin meydana geldiğine dair kendi görüşlerini yansıtabilecekleri ve oluş-turabilecekleri çeşitli türde tarih yazımı vardır. Medici ailesinin en önemli rolü, onların İtalya'nın Floransa şehrindeki Medici Bankası'nda yönetme sanatına tanıklık eden Avrupa tarihinin, yeni çağında ortaya çıkmıştır. Bu araştırma, Yunan-Aristoteles felsefesinin Rönesans Avrupası'na aktarımında İslam-Arap bilim adamlarının etkisine ilişkin bakış açısını ele almaktadır. Bu görüş, giderek daha fazla sorgulanır ve araştırılır hale gelmektedir. İbn Rüşd ve İbn-i Sina gibi İslam-Arap alimleri salt tarih yazıcıları değillerdi. Arapça ve Farsça yazılmış tarihi hazinelerin daha iyi tercüme edilmesi; İslam'ın altın çağı sırasında İslam-Arap alimlerinin, Rönesans Avrupası'nın ideolojik şekillenmesinde köklü değişiklikler yapan, dünya çapında kabul gören edebi devlet olduklarını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Medici Bankası, Orta Çağ Avrupası, İbn Rüşd, İbn-i Sina

Introduction

The Medici family became the bankers of the Christian Pope especially during the times of the two Medici Popes, Pope Leo X and Pope Clement VII. The present-day financial system of international banking is deeply inspired by the practices of the Medici Bank. The Medici family also laid some of the core foundations of the present-day political system in Europe. They realised that any rulership needed the unified approach of combining politics with social reforms of economic prosperity, including scholarship. Thus, this paper touches upon these particular aspects of the Medici family's profound impact on Renaissance Europe.

The Medici family rose to prominence as one of the leading financial families of not only Florence but also Italy. Their rise was a result of the financial turmoil faced by the Bonsignoris of Siena in 1298 AD. The turmoil also led to the shifting of the financial hub of *Renaissance Italy* from Siena to Florence¹. The Medici family's immediate influence on Italian politics, the Roman Christian Church², and later French monarchy is a historical story that addresses some of the most significant social, political, and financial events of the times. Especially Lorenzo De' Medici (1449-1492) is one of the most influential rulers in the Medici family. His role as a patron of art and literature left a lasting mark on the artistic and

1 Friedrich Heer, *The Medieval World: Europe, 1100-1350*, Signet, 1998, p. 98.

2 *Della Famiglia De Medici* in Firenze Appresso Bartolommeo Sermartelli e Fratelli MDCX, <https://archive.org/details/dellafamigliadem00stro/page/n3>, p. 5.

literary heritage of Europe from the Italian Renaissance. The family's indirect influence on the European continent continues to this day.

To this end, the theme of this paper is to understand the link between the role of Averroism in Medieval Europe associated with the University of Padua in the early Italian Renaissance and the subsequent development of Greek Philosophy that shaped the political thought of Europe which continues to this day. This study traces the history of Greek philosophy briefly from 300 AD onwards during the Roman Christian Empire and how the Islamic world helped to shape the later *re-importation* of Greek Philosophical works of Aristotle and Plato back into Europe. This part of the European history is extremely important to understand how after the Christian Roman Church of the 4th century annihilated any doctrine that opposed the Christian views of the 4th and 5th centuries and the post-Renaissance re-emergence of the Greek Philosophy in Europe. The fact that the crucial role played by the Medici family through their protection and patronage of Pro-Platonian scholars and artists ensured that the ancient Greek Philosophy was nurtured and protected from the powerful Roman Church which deserves a deeper insight. The study also explores the major work undertaken during the Medici ruler Lorenzo the Great's lifetime. The influence of Ibn Rushd or Averroes on Christian scholars who revived the Greek Philosophy in Europe is noteworthy. Hence, this paper challenges the altered existing linear historical narrative that not only precludes the remarkable impact of Islamic Scholars during the Renaissance and Post-Renaissance political thought of Europe but also minimises the role of the Medici family for their patronage of such scholarly work. This study also summarily addresses one of the strong allegations against the Medici family in this regard for colluding with the Roman Church of placing a 10% or *tithe* to be given to Church and the Medici Bank as the collector and depositor of the tithe on behalf of the Church. On the other hand, allowance of Church to the Medici Bank to expand its political influence was a shift in the doctrine of usury and this study proposes that this changed forever the landscape of *money trade* which continues to this day³.

3 “The Medici Bank became the official bankers of the Church and together they ‘created what had to be one of the cleverest enterprises of all time’ wherein the Medici bank collected 10% of an individual’s earnings for the Church (PBS Research Team). This partnership was very rewarding for the Medici. It gave them immense power and massive earnings and also enabled them to be ahead of their other business rivals, all of these in the short time of Pope John XXIII’s papacy — 1410-1415” Brugena, Justine Grace N., “The Medici and the Catholic Church” *Western History: From Modern Times to Present*, (2014) pp. 1-17

Historical Background

The Medici Bank was founded in 1397 AD by Giovanni Di Bicci De' Medici (1360-1429) who ruled the bank till 1429 AD. The Medici Banks's last head was Piero Di Lorenzo De' Medici (1472-1503) who saw its demise in 1494 AD⁴. The times during which the Medici Bank flourished and expanded also signifies the role of the Medici's in strengthening their ties with the Papal Leadership in Rome. The significance of their close ties with the Church resulted in securing the Church's investments in the Medici Bank⁵. The Medici Bank's gold-based currency *Florin*⁶, started by the Medici family in 1253, is considered amongst the first currency coins in Europe. Florin was considered the currency of choice across Europe for inter-trades.

The Medici Bank had branches all over the major regions of Italy by 1430 AD and had expanded its business across Europe to Switzerland and Belgium⁷. The most significant role of the Medici family is in shaping the European political and financial thought through their use of the Medici Bank in Florentine Italy.⁸ The reason for the rapid expansion apart from the political negotiations and strong social network was the Medici's development of an advanced accounting system that sustained their exponential growth⁹. The Medici family also used religious means, such as baptism, to expand and consolidate the trade network¹⁰.

- 4 Richard A. Goldthwaite, "The Medici Bank and the world of Florentine Capitalism", *Past & Present*, No. 114, 1987, p. 4.
- 5 Tim Parks, *Medici Money: Banking, Metaphysics, and Art in Fifteenth-Century Florence*, WW Norton & Company, 2005, p. 15.
- 6 D. Havelock Fisher, "The Medici Account-Books", *The American Historical Review*, Vol. 33/4, 1928, p. 830.
- 7 Raymond De Roover, "New Perspectives on The History of Accounting", *The Accounting Review* Vol. 30/3, 1955, p. 410.
- 8 George Frederick Young, *The Medici*, Vol. 1, EP Dutton, 1917, p. 13.
- 9 Parks, *Medici Money: Banking, Metaphysics, and Art in Fifteenth-Century Florence*, p. 61
- 10 "AUTHORITY of certain MERCHANTS of RAGUSA to enable others to stand sponsors in their stead at the baptismal font, for the sons or daughters of RAFFAELLO DI FRANCESCO DE' MEDICI and NICCOLO CALCIDONE, so that the spiritual relationship may be contracted ; 16 May 1506 (in a bad state of preservation) CONTEMPORARY COPY of the ENTRY of NOMINATION of FRANCESCO DE' MEDICI to be Captain of Cortona; 30 January 1507 INSTRUMENT referring to the levelling of certain LANDS belonging to the NERONI FAMILY ; 1507-1508, 3 pp. WILL of DONNA FRANCESCA SALVIATI : 12 August 1510 (very bad condition) 4 Documents, folio." Catalogue of The Medici Archives Consisting of Rare Autograph LettersRecords and Documents 1084-1770 Including One Hundred And Sixty-Six Holograph Letters Of Lorenzo The Magnificent The Property of

The rise and fall of the Medici Bank in 1494 is beyond the discussion topic of this paper. The main interest lies in the impact that the Medici banking had on the development of Renaissance Europe till today. There are many historical reasons that have been debated for the decline and final collapse of the Medici Bank. The most potent reason emerges in the form of the English Monarchy's large debt owed to the Medici Bank's London branch and the ultimate default by the British Royalty leading to the imposition of severe sanctions on the businesses linked with the Medici Bank¹¹.

The Medici Bank and Its Influence on the Roman Church

The Medici Bank of Florence at its inception is the result of the demise of the city of Siena as the financial and banking centre of Italy. The European banking and finance sector in the pre and post-renaissance period cannot be known entirely without understanding the crucial underlying ideologies underpinning the financial and banking sector through the social doctrines of the Roman Church.

The Roman Church provided the only frame of reference and the guiding principles for the governance of any states at the time. The social obligations of the society were therefore strongly guided by the Roman Church in Europe at the time. The Church also exerted its powers to dictate to the entire Christian population within Europe, which covered whole Europe, regarding how financial transactions had to be done. The link between the Medici family and the Roman Church was not only through financial instruments. In the correspondence between Cosimo de Medici and the Papacy, which is addressed as the Duke of Florence, a diplomatic process which is much intertwined is also significant. In a letter dated July 1529, it is seen that Francesco De' Medici is authorised in the negotiations to be held as the papal representative¹².

The Marquis Cosimo De' Medici and The Marquis Averardo De' Medici, <https://archive.org/search.php?query=medici&page=2>, (1918), p. 24.

11 Raymond De Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank: 1397-1494*, Vol. 21, Beard Books, 1999, p. 194.

12 "CLEMENT VII. (POPE), BRIEF, signed "BLOSIUS," 1 p. oblong folio, 11 June 1529, accrediting FRANCESCO DE' MEDICI to treat of certain matters with the Viscount Galeazzo (?), when on his way to a mission to M. de Saint Pol, Captain General of the Most Christian King in Italy." Catalogue of The Medici Archives Consisting of Rare Autograph Letters Records and Documents 1084-1770 Including One Hundred And Sixty-Six Holograph Letters of Lorenzo The Magnificent The Property of The Marquis Cosimo De' Medici and The Marquis Averardo De' Medici, p. 25

The Roman Church exercised the spiritual monopoly that extended to the economic monopoly through its exclusive right to interpret all matters of divine law. The feudal society having harsh social conditions for most people during the time gave the Roman Church exclusivity over the postulation of doctrinal principles ruling all aspects of life. The sale of ecclesiastical offices of the Church during the time of Pope Boniface IX (1389-1404) added so many profits to the papal wealth that it became an accepted part of the spiritual doctrines of the Church¹³. By the time of the appointment of the Medici Pontiff Leo X (1513-1521), son of Lorenzo De' Medici, the papal income from such sales amounted to 1/6th of the entire income of the papal wealth¹⁴. This economic monopoly of the Church extends from the reign of Pope Gregory VII (1073-1085) who systematically changed the status of papal authority to a Monarch and reduced the powers of the princely rulers within the Christian world.

With this brief but elaborate background in mind, it can be better understand the Medici family's efforts to not only win the business of the papal leadership but at the same time leverage their financial position to buy the highest papal rank. Pope Leo X, Pope Clement VII, and Pope Leo XI were all Medici's and they strengthened the financial hold of the Medici Bank by becoming not only the Bankers for the Pope but also for various monarchs within the Christian world. The Medici Bank's Rome branch earned the title of "*I. Nostrì Che Seguono la Corte di Roma*"¹⁵ or the Bank that follows the *Court of Rome*.

The Medici Bank's Introduction of Political Finance

The most interesting aspect of the Medici Bank is the era in history when it rose to prominence. The unique nature of the Medici Bank in terms of its trade is not so much about money or commodities that it controlled all over Europe; *it was the Bank's ability to trade in politics*. The Medici Bank became the *agent of change* that dealt with the politics of the European states by lending money to feudal and

13 Robert B. Ekelund-Robert F. Hébert-Robert D. Tollison, "An Economic Model of The Medieval Church: Usury As A Form of Rent Seeking", *Journal of Law, Economics, & Organization*, Vol. 5/2, 1989, p. 308.

14 Peter Partner, "Papal Financial Policy in the Renaissance and Counter-Reformation", *Past & Present*, Vol. 88/1, 1980, p. 22.

15 Francesco Guidi Bruscoli, *Papal Banking in Renaissance Rome: Benvenuto Olivieri and Paul III, 1534-1549*, Routledge, 2017, p. 69.

royalty while they waged wars. The close relationship of the Medici Bank with the Roman Church gave it the added advantage to also offer the Pope's approval. At the same time, it engaged in the negotiations with various royal families across the Christendom to engage in financial advantages through the on-going conflicts. These brilliant manoeuvres by the Medici may not make much sense in the contemporary era; it made perfect sense in a time when the global superpower was the Roman Church, and it was the Pontiff who decided the fate of royalties all across the Christendom. The letter written by Lorenzo de Medici on May 11, 1489, suggests that the European monarchs, including the Spanish throne, were arbitrators in the political environment, arguing the pope's displeasure for the current economic situation in the conflict¹⁶.

In case of political influence towards the Roman Church, a very important source of the Medici family's political power, the ability of the Medici rulers to comprehend the power-struggle that shook every realm within Europe and their strategy to survive and emerge as a prominent family that almost 'shared' the monopoly of the Roman Church was unique in that era.

The Roman Church in the 14th and 15th Centuries shifted its position towards the strict edifices of the doctrine that prohibited usury and its social impact. The Usury was a topic of severe contention during the Renaissance period. Usury's doctrinal value for the present-day Catholic Church remains inert today, and the Medici Bank played a significant if not vital role in changing the doctrine on usury.

When taking a closer look at the period of Roman Church starting to shift its strict views about usury towards a more tolerable and exception-oriented view, it can be seen that the content of time needs to be remembered when the average person in the feudal system of Renaissance Europe did not have access to much money; instead, barter of subsistence goods was the norm¹⁷. The doctrinal corpus of the Roman Church's teachings in its *Magisterium*¹⁸ or through the *Ecumenical*

16 "MEDICI (LORENZO DE' [THE MAGNIFICENT]), A.L.S., 3 1 pp. folio, Florence, 11 May 1489, to PIETKO ALAMANNI." Catalogue of The Medici Archives Consisting of Rare Autograph Letters Records and Documents 1084-1770 Including One Hundred And Sixty-Six Holograph Letters of Lorenzo The Magnificent The Property of The Marquis Cosimo De' Medici and The Marquis Averardo De' Medici, p. 35.

17 Erik Reinert-A. Daastol, *The Other Canon: The History of Renaissance Economics*, Cheltenham, Edward Elgar 2004, p. 26.

18 Charles E. Curran-Richard A. McCormick, *The Magisterium and Morality*, 1982, p. 30.

*Councils*¹⁹ on the topic of usury proclaims a very strict dictum. The entrance of the enigmatic Medici's Cosimo and Lorenzo De' Medici influencing the Roman Church through the Medici Bank and the Church's strict doctrines of theology became a matter of financial politics. The usury topic did not become settled law at the time of the Medici's as witness the statement of the 17th century Pontiff Benedict XIV who declared, *the sin of usury* in the matters of loaning money for the sole purposes of mark-up alone without any other activity²⁰.

The history of the Medici Bank is quite clear that their loans to the royalty, traders, nobles, etc. were purely based on interest or usury. How did the Medici Bank keep the *sin of usury* away from its massive wealth accumulation by charging interests not only on its wealth but also on the wealth that it held for the Roman Church itself?

The Medici who were patrons of scholars such as Count Pico²¹ were aware of the rising awareness during the Renaissance of Aristotelian philosophies of *Physical* and *Metaphysical* nature's distinctions between human consciousness. The Medici promoted the ancient Greek philosophies through their patronage of scholars at the only University at the time, Padua. Averroism²² was taking roots in Europe. It may be a leap of assumption; however, this study proposes that the Medici Bank kept the contentious matter of usury at bay by encouraging²³ the theological framework through the distinction between *manifest* and *hidden* usury. The Papal Bulls²⁴ allowed this extension and the *Exchangers Guild*²⁵ of Florence declared the

19 Canon XVII of the First Ecumenical Council of Nicea in AD 325: "Since many clergyman have been induced by greed and avarice to forget the sacred text, "who does not put out his money at interest", and to charge one per cent a month on loans, this holy and great synod judges that if any are found after this decision to receive interest by contract or to transact the business in any other way or to charge a rate of fifty per cent or in general to devise any other contrivance for the sake of dishonourable gain, they shall be deposed from the clergy and their names struck from the roll." Leo Donald Davis, *The First Seven Ecumenical Councils (325-787): Their History and Theology*, Vol. 21, Liturgical Press, 1990, p. 60.

20 "Vix pervenit ex cathedra encyclical" was promulgated by Pope Benedict XIV on November 1, 1745 to condemn usury: Bryan S. Turner, *Max Weber-Critical Responses*, Routledge 1999, p. 49.

21 Giovanni Pico Della Mirandola (1463-1494).

22 It will be explained in the later part of this paper.

23 De Roover, *The Rise and Decline of the Medici Bank: 1397-1494*, p. 12.

24 P.J. Marshall, *Proceedings of the British Academy Volume 125, 2003 Lectures*, Vol. 125, Proceedings of the British Academy, 2005, p. 26.

25 Jack Cashill, *Popes and Bankers: A Cultural History of Credit and Debt, from Aristotle to AIG*, Thomas Nelson, 2010, p. 41.

Medici Bank. Similarly, working on the principles of *hidden* usury and street money lenders who are mostly Gentile Jews were labelled as indulging in *manifest* usury punishable by a financial fine.

This ingenious yet theoretical extension of the *doctrine of Usury* introduced by the Church²⁶ allowed the Medici Bank to flourish and expand its political influence. Scholars have sometimes ignored this subtle but fundamental shift in the Church doctrine. While religion has long since lost its control in the European policy-making domain, yet the change in the doctrine of usury enabled by the Medici Bank resonates even today. This study will go no further than this discussion on the Medici Bank's influence that included the re-introduction of the concept of *Dry Exchange*²⁷ through the efforts of the founder of the Medici Bank Cosimo De Medici to circumvent the Church's strict doctrine of usury. A *Dry Exchange* was a medieval concept of lending money without any transfer of goods with guaranteed interest to the lender. *Dry Exchange* was declared usury by the Roman Church and forbidden by Canon Law. The law was suspended at the behest of the Medici Bank.

The Medici Bank, through their effective control on the Papal Office, ensured legalising the charging of interest on activities of the royalties and nobles through the funding of their conquests at a fixed-rate. In return for the Church's assistance in changing the 9-centuries old doctrine on Usury, the Medici Bank invested in building magnificent Cathedrals and adorning of Papal Palaces including commissioning of artworks in the chosen cathedrals. The centre of Renaissance art and architecture shifted from Florence to Rome at the end of the Medici Bank, which also marks the decline of the Medici in Florence²⁸.

The Medici family influenced European political thought in more than one way. The Medici Bank and its introduction of the 'Financial Politics' to the European thought can be seen today in the shape of Central Bank regimes all through the world. The world economies seek their directions from these central economic institutions, and in return, these institutions direct the political fate of the world as a whole. The Medici Bank introduced this form of financial politics in a time when European politics was feudal in nature, and there were no other central institutions such as the ones as in today except the Roman Christian Church.

26 Jacques Le Goff, *The Usurer and Purgatory*, in *The Dawn of Modern Banking*, 1979.

27 Paul Strathern, *The Medici: Godfathers of the Renaissance*, Random House, 2018, p. 55.

28 T. Parks, *Medici Money: Banking, Metaphysics, and Art in Fifteenth-Century Florence*, WW Norton & Company, 2005.

Machiavelli's *Prince* and Lorenzo De' Medici

Niccolò Di Bernardo Dei Machiavelli (1469-1512) was a native of Florence and his most famous political work *II Principe*' or *The Prince*²⁹ appeared sometime around 1513 and was not written in scholarly Latin but the vernacular *Florentine Italian*³⁰. The book was published through the papal permission granted by the Medici Pope Clement VII. Machiavelli dedicated *The Prince* to Lorenzo di Piero de' Medici (1492-1519). This enigmatic Medici became the ruler Duke of Florence at the age of 24 through the papal appointment by his uncle Pope Leo X. He ruled Florence from 1516 to 1519. It is astonishing that while Machiavelli's true rise in public office was not during the Medici rule, he still dedicated his most famous work to a Medici prince³¹.

Machiavelli's name resonates in the political canon as the *re-introduction chapter* in Europe. The standard historical narrative states that the ancient Greek philosophies of Plato and Aristotle remained absent from the world and reappeared in Europe after a gap of more than 800 years. In this part, to shed some light on the most famous political philosopher in the renascent period of European political thought, Machiavelli's political thought points to the influences of Averroes's work on Plato and Aristotle translated into Latin from Arabic. Machiavelli's main theme for the *Prince* has been urged for centuries since its first publication for a myriad of political philosophies that range from challenging the pre-renaissance Roman Church's political thought of the Church being the absolute authority in all matters temporal and spiritual to the later periods of *republican* ideals that even influenced North American political icons such as Adam Smith³².

The fact remains that Machiavelli chose a Medici prince as the 'Prince' in his seminal work. The answer to this question can perhaps be that the Medici of Florence were not just rulers confined to their influence in the Italian peninsula rather their fame through the Medici Bank and their influence on the only so-called *Super Power* of the time, the Roman Church, which made them a symbol of unique political power at the time. That was the power and influence of the

29 Niccolò Machiavelli, *The Prince*, (Translation by George Bull), Penguin, London 1961.

30 Allan H. Gilbert, *Machiavelli's Prince and its Forerunners*, 1938, p. 72.

31 Hans Baron, "Machiavelli: the republican citizen and the author of 'The Prince'", *The English Historical Review*, Vol. 76/299, 1961, p. 220.

32 Paul A. Rahe, *Machiavelli's Liberal Republican Legacy*, Cambridge University Press, 2005, p. 167.

Medici's financial politics that Machiavelli conveys very carefully the ideals of the free republic in which he challenges the power of the Church. It was this challenge that Machiavelli's work represented to the Church through the references to the *prince* that made Pope Paul IV place Machiavelli's work on the *Index librorum prohibitorum* or the list of works prohibited by the Roman Church as heretical and a threat to the Christian faith. Machiavelli's dedication to the Medici prince also signifies the advice that he offered to the Medici prince in securing his rule. It is Machiavelli's acknowledgement of the Medici economic and social connections that were the strength of the Medici Bank³³.

The Medici's Influence on Revival of Political Thought

The Medici family, through their financial politics based on their Medici Bank, resulted in their most profound influence on the political thought that started during the Italian Renaissance and continues till today. The scholars and artists who were protected and patronised by the Medici produced some of the most outstanding and brilliant works in world history. Even though the standard historical narrative of the political canon from the Medici times shows the reclaiming of ancient Greek philosophy through its links to Machiavelli's work, the re-introduction of the ancient Greek philosophies did occur at the time of the Medici rule in Florence. However, it was not Machiavelli who marks the *re-introduction* of the ancient Greek philosophies of Plato and Aristotle to Europe. This study asserts that it was the Arabic works of Averroes on the ancient Greek philosophies that allowed the re-introduction of the ancient Greek philosophies to Renaissance Europe. The scholarly literature's aiming to diminish the role of Islamic-Arab scholars in the rejuvenation of Greek philosophies in Renaissance Europe is often described as the history's *Great-gap*³⁴. The Medici made a vital contribution through their patronage and protection of *Averroism*.

While there are competing arguments for and against the approach to study ancient political theory through the study of the political canon, it remains undisputed³⁵

33 Mary G. Dietz, "Trapping the Prince: Machiavelli and the Politics of Deception", *American Political Science Review*, Vol. 80/3, 1986.

34 S. M. Ghazanfar, "History of Economic Thought: The Schumpeterian "Great Gap", the "lost" Araba-Islamic Legacy and the Literature Gap", *Medieval Islamic Economic Thought*, Routledge, 2004, p. 88.

35 Terence Ball, *Reappraising Political Theory: Revisionist Studies in The History of Political Thought*, Vol. 2, Oxford University Press, 1995, p. 68.

that the study of political canon is the best way to define and comprehend the human evolution of political thought. The other criticism against the political canon is that it does not consider non-European political thought based on ancient Greek texts. This argument is based on the fact that the later translators of Latin and Greek canons chose to ignore the fact³⁶ that the basis of their work was the Arabic translations of the ancient Greek text themselves.

It was simply a matter of creating a historical narrative that would gloss over the influence of Eastern scholars on political canons themselves. In short, if the political canons are considered to be uniquely European, then it remains to be seen what the Eastern scholars have to say about the political thought based on ancient Greek philosophies of Plato and Aristotle. This study does not go any further than the two Islamic scholars Avicenna and Averroes. Both scholars remain solidly pivotal in the re-introduction of Platonian and Aristotelian Greek philosophies during the European Renaissance³⁷. The fallacy of the current historical narrative of the political canons being *Western* or *European* would fall apart also if one is to consider Averroism as a core philosophical concept amongst the leading scholars of political thought in the late 13th century Europe. However, if the political canons that are considered to be purely European accept the profound influence by the Islamic scholars such as Averroes, then it is a different story altogether. This defence of the proposition is beyond the scope of this paper. A most brilliant and comprehensive study on the topic has been conducted by Bullock³⁸.

Bullock explained that it would not be fair to call it just ‘western political theory’ as Plato and his acclaimed pupil Aristotle lived at different times than what is perceived as *East-West* today. The notion of giving the tinge of *East-West* distinct divide pertaining to the history of political thought flags a tension between ‘civilisations’ as a contentious topic³⁹. This narrow narrative of linear history has been challenged⁴⁰. Not only was the political thought prevalent in the so-called

36 Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam, Volume1. Conscience and History in a World Civilization. The Classical Age of Islam*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2009, p. 103.

37 Seyyed Hossein Nasr - Oliver Leaman, *History of Islamic Philosophy*, Routledge 2013, p. 68.

38 Katherinig H. Bullock, “Re-Telling the History of Political Thought”, *American Journal of Islamic Social Sciences*, Vol. 19/1, 2002, p. 29.

39 Jones Irwin, *Averroes’ Reason: A medieval Tale of Christianity and Islam*, 2002.

40 Samuel Fleischacker, *The Ethics of Culture*, Cornell University Press, 1994.

East that comprised Arabia, China, and India at the time of Plato and Aristotle, but also there were converging philosophies between the two⁴¹.

This narrow view elucidated above also conveniently interchanges ancient Greek philosophy with the *history of western political thought* by creating an unbreakable link in the political thought from the times of Plato and Aristotle to the present time. This oversimplified *Eurocentric* historical account of claiming Plato and Aristotle's political philosophies as the *foundation* of European Civilization is akin to a parallel reality in a parallel universe distinct from ours⁴².

It would be not easy to defend the *historic position* offered by the linear narrative of the history of political thought explained above if one is to consider the massive body of scholarly work that exists on Plato and Aristotle in the Arabic text of the medieval and classic areas⁴³. The political canons would not be able to sustain the claim of exclusivity to Plato and Aristotle in the light of even the single works of Averroes. The Christian Roman Empire destroyed the academies of Platonic and Aristotelian philosophy by 3rd century AD with the exception of Athens and Alexandria⁴⁴. By the middle of 6th century AD, the Christian version of the Aristotelian academy survived in Alexandria alone. While the libraries of Athens and Alexandria were destroyed by the Roman Church, Baghdad and Damascus emerged as the centre for scholarship in all domains of knowledge that included the flocking of fleeing Greek scholars of Plato and Aristotle, who had fled the wrath of the Roman Church. It was between the period of 6th century AD and 9th century AD that all the ancient Greek texts, including Plato and Aristotle, were successfully translated into Arabic⁴⁵. The Arabic language scholarship on political thought based on philosophy, including Plato and Aristotle, created a comprehensive corpus philosophic that ultimately found its way back in Europe during the Italian Renaissance.

41 Marshall G. S. Hodgson, *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, Cambridge University Press, 1993, p. 110.

42 Siep Stuurman, "The Canon of The History of Political Thought: Its Critique and A Proposed Alternative", *History and Theory*, Vol. 39/2, 2000, p. 148.

43 Rosamond E. Mack, (Book Review), "Bazaar to Piazza, Islamic Trade and Italian art, 1300-1600", *Middle East Journal*, Vol. 56/4, 2002, p. 722.

44 F. E. Peters (Book Review), Aron Rodrigue, "Jews and Muslims: Images of Sephardi and Eastern Jewries in Modern Times", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 37/2, 2005, p. 295.

45 Yegane Shayegan, "The Transmission of Greek Philosophy to the Islamic World", *History of Islamic Philosophy*, Vol. 1, (1996), p. 91.

This study suggests that a pragmatic and historically factual analysis of the political thought progression from the times of Plato and Aristotle to the European Renaissance must not subject itself to the biases of the *East-West* divide. Rather, the scholarship that assisted in allowing us to benefit from the ancient Greek thought must be studied in its entirety. It is for this purpose that this study intends to shed some light on the role of the scholars during the so-called *dark ages* of European history till its revival especially during the Italian Renaissance led by the Florentine's Medici ruler Lorenzo De' Medici (1449-1492).

The Influences of Ibn Rushd's Aristotle and Plato Studies on the Italian Renaissance

The earliest known Latin works of Plato and Aristotle are the 12th century Arabic to Latin translations completed in Toledo by Dominic Gundisalvi⁴⁶. Dag Nikolaus Hasse⁴⁷ in his seminal paper on Arabic-Hebrew-Latin translation sheds important light on the understanding of the social settings for the purposes of a meaningful review of the Arabic text translations in the medieval and Renaissance Europe. He proposes that the first wave of Renaissance translations from Arabic to Hebrew and Latin were focused on Avicenna (Ibn Sina) and Averroes (Ibn Rushd). The Padua University was the focal point for the first wave of Arabic to Hebrew and Latin translations of Avicenna and Averroes⁴⁸.

Ibn Rushd or his Latinized version of his Arab name Averroes (1126-1198 AD) was an Andalusian Muslim Scholar par excellence. He was an Islamic scholar who works in Medicine, Physics, Astrophysics, logic, philosophy, and law beyond dispute. What is not readily and properly acknowledged by some historical writers is the deep influence of Ibn Rushd's work on the political thought both in the classical as well as contemporary eras in the so-called *East* as well as the *West*⁴⁹.

46 Adeline Rucquoi, "Gundisalvus ou Dominicus Gundisalvi", *Bulletin de Philosophie Médiévale*, XLI, 1999, p. 85.

47 Dag Nikolaus Hasse, "The Social Conditions of the Arabic-(Hebrew-) Latin Translation Movements in Medieval Spain and in the Renaissance.", *Wissen über Grenzen: Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, 2006, p. 69.

48 See also two important references for the influence of Arabic works on the Italian Renaissance and Medici Family: Nancy G. Siraisi, *Avicenna in Renaissance Italy: the Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*, Vol. 789, Princeton University Press, 2014;

49 Catherine Wilson, "Modern Western Philosophy", *History of Islamic Philosophy*, Vol. 2/2, 1996.

Averroes defended⁵⁰ the works of Plato and Aristotle on political thought and democracy while developing it further in his doctrine of Unity of Truth. Ibn Rushd's original work on philosophy, *Incoherence of the Incoherence* (*Taha'fut Al Taha'fut*) includes his defence of Aristotle's philosophy. Averroes' philosophical thought based on his commentaries on Plato and Aristotle gave birth to the 13th century European political thought so-called Averroism. According to Averroes, there is one truth only. The knowledge of truth through religion cannot be tested and nor does it require any training to be known. The other is the knowledge of truth through the philosophy that requires intellectual endeavour to reach the truth⁵¹.

These philosophies of Plato and Aristotle preserved by Averroes were re-introduced to 13th century Europe after almost 800 years since the destruction of Plato and Aristotle academies in Athens and Alexandria by the Christian Church. The philosophical works of Averroes translated through the scholars at Padua University led to the development of the Padua Averroism. It is a different matter beyond the scope of this discussion that later Padua scholars who were introduced to the works of Aristotle attacked Averroes for his doctrine of Unity of Truth. Thomas Aquinas referred to Aristotle simply as *the Philosopher* and Averroes as *the Commentator*. Bishop Étienne Tempier in 1270 AD and 1277 AD⁵² most notably led the Catholic Church's condemnations of Plato and Aristotle made available through Ibn Rushd's work.

Italian Renaissance scholars such as Pico Della Mirandola and Giordano Bruno chose to shun the Christian Canon and pursued the ancient Greek philosophies of Plato and Aristotle based on the works of Averroes. The fullest work of Averroes in Latin can be found in the 16th century Juntine Edition⁵³.

The Medici's Influence on the European Renaissance

The history of Europe from 200 AD to 1360 AD was intentionally left out. The reason is that the general narrative of European political history takes the position

50 Robert Irwin, *Dangerous knowledge: Orientalism and its Discontents*, Overlook, Woodstock, 2006, p. 102.

51 Majid Fakhry, *Averroes: His Life, Work and Influence*, Oneworld Publications, Oxford 2001, p. 20.

52 Carol Lea Clark, "Aristotle and Averroes: The Influences of Aristotle's Arabic Commentator upon Western European and Arabic Rhetoric.", *The Review of Communication*, Vol. 7/4, 2007, p. 370.

53 *Juntine Edition is Averroes Latin works on Aristotle published in Venice 1562-1574*. Charles Burnett, "Aristotle: The Giuntine Edition", *In Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, edited by Marco Sgarbi, 1-3. Cham: Springer International Publishing, 2017, p. 3.

of inert detente of political thought. The narrative proposes that the re-emergence of the Platonian and Aristotelian ancient Greek philosophy in 13th century Europe is marked by the Italian statesman and political philosopher Machiavelli. This baffling gap of 1500 years is yet unexplained.

It seems that there was no room for any pagan philosophy of ancient Greeks, notably Plato and Aristotle during the 1500 years march of European political thought that led to its re-emergence during the Italian Renaissance. It is also not clear if the Christian Church during the time between the 6th century AD and 13th century AD was more concerned with the suppression of the political philosophies of ancient Greeks or the increasing influence of Islamic scholarship that has preserved the ancient Greek philosophies in Arabic⁵⁴. Perhaps it was both. The Roman Christian Church found it essential to oppose the re-introduction of the ancient Greek philosophies that were available to the 13th and 14th century European scholars through the Arabic translations by Ibn Rushd. It is also clear from earlier references to the Latin translations of ancient Greek texts by the Arabic scholars that led to the re-introduction of ancient Greek philosophies and their political thought during the Italian Renaissance⁵⁵. The Italian Renaissance would be an imperfect history without the Medici of Florence (1360-1642 AD). Their profound impact on Europe is marked by Giovanni De Bicci De Medici (1360-1429 AD) who made the Medici's the wealthiest family in Europe to Marie De Medici (1575-1642 AD), the Queen and Regent of France.

The most noted Medici ruler for the purposes of this study and who merits the most recognition for the Italian Renaissance that led to the European Renaissance is Lorenzo de' Medici (1449-1492 AD). He is an influential figure in the history of literature and art from all that is noteworthy for the Renaissance period of European history. His patronage of Renaissance artists such as Leonardo da Vinci (1452-1519) and Michelangelo Buonarroti (1475-1564), scientists such as Galileo Galilei and Nobility scholars such as Count Giovanni Pico Della Mirandola (1463-1494) (Pico) who were all Neo-Platonic.

Lorenzo's two sons, Giovanni De' Medici (1475-1523) was his adopted son, and Giulio De' Medici (1478-1534) was his biological son, later became Pope Leo X and Pope Clement VII. Pope Clement VII commissioned Michelangelo Buonarroti to paint the altar of the Sistine Chapel. The Sistine Chapel itself was

54 James Aloysius Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, 2015, p. 24.

55 C. Wilson, "Modern Western Philosophy", *History of Islamic Philosophy*, Vol. 2/2, 1996.

built by the Medici family. The Medici family provided a *safe haven* for Galileo Galilei due to his persecution by the Christian Church for his scientific studies of the Celestial bodies that negated the views of the Christian faith.

Count Giovanni Pico renounced canon law and studied philosophy and learned Arabic and Hebrew at the University of Padua. Padua became the centre of Aristotelianism in Italy due to Averroes' philosophical translations from Arabic to Latin and Hebrew. Both Hebrew and Arabic were amongst the leading languages taught at Padua. It was Lorenzo's Royal patronage that allowed Count Pico and his teacher Marsilio Ficino to expand the ancient Greek philosophies during the Italian Renaissance. Ficino's Latin translation of Plato's work influenced Pico's later work on Aristotle, trying to reconcile the Christian faith with Aristotelian philosophies. Both Ficino and Pico⁵⁶ relied on Ibn Rushd's commentaries on Plato and Aristotle, in which Ibn Rushd had removed the tension and reconciled the link between religion and philosophy. Ibn Rushd's work on reconciliation and allowance to rely on philosophy in the Islamic Law interpretations is eloquently documented in his book *Fasal Al Maqal*⁵⁷ that provides Islamic jurists with the legal framework rely on philosophical investigations under the Islamic Legal doctrines. These works of Ibn Rushd translated into Latin and Hebrew guided the thoughts of Renaissance scholars such as Pico, Bruno, and Aquinas.

The rise of Orthodox Christian reformers and the constant intrigues within the Roman Christian Church led to the political instability leading to the fall and ultimate expulsion of the Medici family from Florence towards the end of the 15th century. The conflict also led to the wholesale destruction of valuable art and literature from the Medici Library produced under the patronage of the Medici family. The death of Lorenzo in 1492 was proceeded by the French invasion of Florence in 1494, ending the golden era of the Italian Renaissance. It must be pointed out that the Roman Church was instrumental in the French invasion in 1494 that followed 400 years of the French occupation of the Italian peninsula. The end of the Medici family's rule in Florence shifted the European centre of Renaissance from Florence to Rome.

56 Yehuda Halper, "Elia del Medigo, Averroes and Averroism", *Philosophy and the Jewish Tradition*, Brill, 2012, p. 52.

57 G. F. Hourani Averroes, *Kitab fasl al-maqal*, 1959.

Euro-Arab Tradition in Transmitting Plato and Aristotle to Europe

The study has already given a brief overview of the existing standard linear historical narrative about the history of political thought in Europe and the use of political canon and the contemporary western linear view of its history. The stagnation of European political thought from 22 BC till Machiavelli (1469-1532 AD) is considered without a blink of an eye. Cicero, Roman Stoics, and even Aquinas are considered to be outside the scope of the standard narrative.

The Euro-Arab tradition⁵⁸ that covered the extended ancestry of Plato and Aristotle's philosophical thoughts across regions and empires is, in reality, the result of a rich inter-cultural, multi-ethnic Greek text that reflects the Platonic and Aristotelian thought through the lens of multiple religious, ethnic, and cultural views. It is not just *western*; it is the scholarly heritage of many centuries of intellectual dialogue between so-called European and Arab scholars.

The role of Islamic scholars such as Ibn Rushd has been minimised as mere *scribes* who for reasons unknown took upon themselves to preserve the Greek text in Arabic while the Christian Church was busy burning the libraries of Alexandria and burning alive Platonic and Aristotelian scholars who fled to the Islamic Learning Centres of Baghdad and Cordoba. This inert preservation and further transmission of the Greek texts in Arabic translations does not rhyme with the western view of Islam as being back-ward, rigid and based on ideologies that are divine revelations and not logical.

These are the views that unfortunately still underline the understating of Islam according to the 19th century oriental and colonial imperialism and define Muslims as the *Oriental man*. The contemporary so-called Western liberal political thought is often linked to the political philosophies of Plato and Aristotle as being the foundation of the contemporary western identity. Western identity is still based on the *other* as a reference point. The 'other' for the frame of reference refers to Muslims, non-Christian Africans, and the indigenous people of the North and South America⁵⁹.

It is not surprising that the presence of Islam in western thought still represents a *threat* to western civilisation and also serves as a point of reference for the western identity as the Muslim especially as the 'other'. Ibn Rushd is a European from

59 K. H. Bullock, "Re-Telling the History of Political Thought", *American Journal of Islamic Social Sciences*, Vol. 19/1, 2002, p. 30.

Spain, and Al Farabi (870-950 AD) is a Turk. Machiavelli himself discussed the Turks in his discourse, *The Prince*⁶⁰. Nevertheless, both have been cast outside the *European* history of political thought.

Conclusion

The contributions of the Medici family are often minimised for their role as the wealthiest family of Europe at the peak of their rule in Florence and the Medici Bank only. What needs further research is the patronage that the Medici family provided to scholars and artists whose work reflects the deep intellectual links with the Islamic world at the time and the political transformation of Europe.

The role of the Medici family in the Italian Renaissance is not only significant for understanding the evolution of European political thought but also it is the irrefutable proof of the crucial role that Islamic scholars like Ibn Rushd played in preserving the philosophies of ancient Greeks like Plato and Aristotle. The Medici family recognised the crucial role of providing patronage for scholarship and art. They did not face the biases of the time against cultures foreign to Europe through their financial politics, and the Medici' had a much broader view of world politics what existed at the time. The proof of their emancipation is reflected in the presence of pseudo-Arabic scripts found in the famous artworks of the time⁶¹.

The present altered narrative of the history of political thought and western philosophies is deficient as to the 800 years gap between philosophical thoughts of Aristotle and Machiavelli. This narrow and linear narration of the history of the political thought based on the ancient Greek works of Plato and Aristotle deprives the present and future generations of scholars from the rich alternative corpus politic left by the Islamic scholars like Ibn Rushd in Arabic literature. There is a need for an unbiased and comprehensive joint study of the Medici rulers that can reflect the parallel critical analysis of the scholarship and art during their time. The Medici Bank was not just a financial institution formed by a dynasty of wealthy rulers, and it was an institution understanding human nature in body of society through providing patronage for scholarship and providing patronage for scholarship and art.

60 Nathan Tarcov, "Machiavelli's Critique of Religion", *Social Research: An International Quarterly*, Vol. 81/1, 2014.

61 Stanley Ferber, *Islam and the Medieval West*, Vol. 1, Suny Press, 1979.

BIBLIOGRAPHY

- Averroes, G. F. Hourani, *Kıtab fasl al-maqal*, 1959.
- Ball, Terence, *Reappraising Political Theory: Revisionist Studies in The History of Political Thought*, Vol. 2, Oxford University Press, 1995.
- Baron, Hans, "Machiavelli: the republican citizen and the author of 'The Prince'", *The English Historical Review*, Vol. 76/299, 1961, pp. 217-259.
- Bruscoli, Francesco Guidi, *Papal Banking in Renaissance Rome: Benvenuto Olivieri and Paul III, 1534–1549*, Routledge, (2017).
- Bullock, Katherine H., "Re-Telling the History of Political Thought", *American Journal of Islamic Social Sciences*, Vol. 19/1, 2002, pp. 29-50.
- Burnett, Charles, "Aristotle: The Giuntine Edition". In *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, edited by Marco Sgarbi, 1–3. Cham: Springer International Publishing, 2017.
- Cashill, Jack, *Popes and Bankers: A Cultural History of Credit and Debt, from Aristotle to AIG*, Thomas Nelson, 2010.
- Catalogue of The Medici Archives Consisting of Rare Autograph Letters Records and Documents 1084-1770 Including One Hundred And Sixty-Six Holograph Letters Of Lorenzo The Magnificent The Property of The Marquis Cosimo De' Medici and The Marquis Averardo De' Medici, <https://archive.org/search.php?query=medici&page=2>, (1918), p. 24.
- Curran, Charles E. - Richard, A. McCormick, *The Magisterium and Morality*, 1982.
- Davis, Leo Donald, *The first seven ecumenical councils (325-787): their history and theology*, Vol. 21. Liturgical Press, 1990.
- De Roover, Raymond, "New Perspectives on The History of Accounting", *The Accounting Review*, Vol. 30/3, 1955, pp. 405-420.
- De Roover, Raymond, *The Rise and Decline of the Medici Bank: 1397-1494*, Vol. 21, Beard Books, 1999.
- Della Famiglia De Medici in Firenze Appresso Bartolommeo Sermartelli e Fratelli MDCX, <https://archive.org/details/dellafamigliadem00stro/page/n3>
- Dietz, Mary G., "Trapping the Prince: Machiavelli and the Politics of Deception", *American Political Science Review*, Vol. 80/3, 1986, pp. 777-799.
- Belleten, Nisan 2021, Cilt: 85/Sayı: 302; 29-51

- Ekelund, Robert B.- Hébert, Robert F. - Tollison, Robert D., “An Economic Model of The Medieval Church: Usury As A Form of Rent Seeking”, *Journal of Law, Economics, & Organization*, Vol. 5/2, 1989, pp. 307-331.
- Fakhry, Majid, *Averroes: His Life. Work and Influence*, Oneworld Publications, Oxford 2001.
- Ferber, Stanley, *Islam and the Medieval West*, Vol. 11, Suny Press, 1979.
- Fisher, D. Havelock, “The Medici Account-Books”, *The American Historical Review*, Vol. 33/4, 1928, pp. 829-831.
- Fleischacker, Samuel, *The ethics of culture*, Cornell University Press, (1994).
- Ghazanfar, S. M., “History of Economic Thought: The Schumpeterian “Great Gap”, the “lost” Araba-Islamic Legacy and the Literature Gap”, *Medieval Islamic Economic Thought*, Routledge, 2004, pp. 88-103.
- Gilbert, Allan H., *Machiavelli's Prince and its Forerunners*, 1938.
- Goff, Jacques Le, *The Usurer and Purgatory, in The Dawn of Modern Banking*, 1979, pp. 25-53.
- Goldthwaite, Richard A., “The Medici Bank and the world of Florentine Capitalism”, *Past & Present*, No. 114, 1987, pp. 3-31.
- Grabar, Oleg - Cynthia Robinson, (eds.), *Islamic Art and Literature*, Markus Wiener Publishers, 2001.
- Halper, Yehuda, “Elia del Medigo, Averroes and Averroism”, *Philosophy and the Jewish Tradition*, Brill, 2012, pp. 51-62.
- Hasse, Dag Nikolaus, “The Social Conditions of the Arabic-(Hebrew-) Latin Translation Movements in Medieval Spain and in the Renaissance”, *Wissen über Grenzen: Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, 2006, pp. 68-88.
- Heer, Friedrich, *The Medieval World: Europe, 1100-1350*, Welcome Rain, (1998).
- Hodgson, Marshall G. S., *The Venture of Islam, Volume 1: The Classical Age of Islam*, Vol. 1, University of Chicago Press, 2009.
- Hodgson, Marshall G. S., *Rethinking world history: essays on Europe, Islam and World History*, Cambridge University Press, 1993.
- Irwin, Jones, *Averroes' Reason: A Medieval Tale of Christianity and Islam*, 2002.
- Irwin, Robert, *Dangerous knowledge: Orientalism and its Discontents*, Woodstock, 2006.

- Kritzeck, James Aloysius, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, 2015.
- Lea Clark, Carol, "Aristotle and Averroes: The Influences of Aristotle's Arabic Commentator upon Western European and Arabic Rhetoric", *The Review of Communication*, Vol. 7/4 2007, pp. 369-387.
- Machiavelli, Niccolò, *The Prince*, (Translation by George Bull), Penguin, London 1961.
- Mack, Rosamond E., (Book Review), "Bazaar to Piazza, Islamic Trade and Italian art, 1300-1600", *Middle East Journal*, Vol. 56/4, 2002, pp. 721-723.
- Marshall, P. J., *Proceedings of the British Academy Volume 125, 2003 Lectures*, Vol. 125, Proceedings of the British Academy, 2005.
- Menocal, Maria Rosa, *The Arabic Role in Medieval Literary History: a Forgotten Heritage*, University of Pennsylvania Press, 2004.
- Nasr, Seyyed Hossein - Oliver Leaman, *History of Islamic Philosophy*, Routledge, 2013.
- Parks, Tim, *Medici Money: Banking, Metaphysics, and Art in Fifteenth-Century Florence*, WW Norton & Company, 2005.
- Partner, Peter, "Papal Financial Policy in the Renaissance and Counter-Reformation", *Past & Present*, Vol. 88/1, 1980, pp. 17-62.
- Peters, F. E., (Book Review), Aron Rodrigue: "Jews and Muslims: Images of Sephardi and Eastern Jewries in Modern Times", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 37/2, 2005, pp. 295-296.
- Rahe, Paul A., *Machiavelli's Liberal Republican Legacy*, Cambridge University Press, 2005.
- Reinert, Erik - A. Daastol, *The other Canon: The History of Renaissance Economics*, Cheltenham, Edward Elgar, 2004.
- Rucquoi, Adeline, "Gundisalvus ou Dominicus Gundisalvi", *Bulletin de Philosophie Médiévale*, XLI, 1999, pp. 85-106.
- Siraisi, Nancy G., *Avicenna in Renaissance Italy: the Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*, Vol. 789, Princeton University Press, 2014.
- Shayegan, Yegane, "The Transmission of Greek Philosophy to the Islamic World", *History of Islamic Philosophy*, Vol. 1, 1996, pp. 89-104.

- Strathern, Paul, *The Medici: Godfathers of the Renaissance*, Random House, 2018.
- Stuurman, Siep, "The Canon of The History of Political Thought: Its Critique and A Proposed Alternative", *History and Theory*, Vol. 39/2, 2000, pp. 147-166.
- Tarcov, Nathan, "Machiavelli's Critique of Religion", *Social Research: An International Quarterly*, Vol. 81/1, 2014, pp. 193-216.
- Turner, Bryan S., *Max Weber-Critical Responses*, Routledge, 1999.
- Wilson, Catherine, "Modern Western Philosophy", *History of Islamic Philosophy*, Vol. 2/2, 1996, pp. 1021-1023.
- Young, George Frederick, *The Medici*, Vol. 1, EP Dutton, 1917.

Osmanlı Klasik Dönem Mimarisinde 17. Yüzyıl Eserlerinden Sultan Ahmed Külliyesi'nde Ahşap Malzeme Kullanımı*

Aliye Öten**

Öz

Sultan Ahmed Külliyesi, 17. yüzyıl Osmanlı mimarisini temsil eden sayılı külliyelerden biri, hatta yapı topluluğu ve alan bazında en büyüğüdür. Osmanlı mimarisinde Mimar Sinan ve öğrencilerinin geliştirdiği klasik dönemin son eserlerinden biridir. Aynı zamanda Osmanlı mimarisinde farklı ebatların denendiği ve külliye sisteminden vazgeçildiği yeni bir dönemin hazırlık aşamasındaki eserlerindedir. Bu yüzden 17. yüzyılı tanımlayan eserlerin Osmanlı mimarisinin bütününe kavrama açısından iyi anlaşılabilmesi ve tercihlerinin iyi değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu durum dönemin devlet teşkilatı ve inşaa görevlilerinin eliyle kaleme alınmış birinci derece kaynak durumundaki arşiv belgelerinin incelenmesini gündeme getirmektedir. Sultan Ahmed Camii merkezli külliye ile ilgili bilgilere; rûzname, vâridât ve masârif defterleri gibi kaynakların taranmasıyla ulaşılabilir. İnşaa sürecinde çalışanlar, kullanılan malzemeler, inşaat aşamaları, organizasyon vb. pek çok konuda arşiv kaynaklarından bilgi almak mümkündür. Bu çalışmada inşaa evrakında yer alan malzemelerden ahşap üzerinde durularak; kaynakları, cinsleri, ustaları, masrafı ve sanatları hakkındaki bilgiler ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan Ahmed Külliyesi, ahşap malzemeler, ahşap malzeme kullanımı

* Bu araştırma Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu'nun SOS-C-DRP-120514-1290 proje no'suyla desteklenmiş olup proje sonuçlarının bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu çalışmanın gerçekleştirilmesine ilgi, bilgi ve emeğiyle destek olan çok kıymetli Prof. Dr. Aziz Doğanay'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

** Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul/TÜRKİYE, aliyeakturk@gmail.com
ORCID 0000-0003-1753-831

DOI: 10.37879/belleten.2021.53

Makale Gönderim Tarihi: 23.12.2019 - Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

The Use of Wooden Materials in Sultan Ahmed Complex, a 17th Century Artifact in Ottoman Classical Period Architecture

Abstract

The Sultan Ahmed Complex is one of the few complexes representing the 17th century Ottoman architecture, and is even the largest in terms of building community and area. It is one of the last works of classical period developed by Mimar Sinan and his students in Ottoman architecture. At the same time, it is one of the works in the preparation stage of a new era in which different dimensions were tried in Ottoman architecture and the complex system was abandoned. Therefore, the works that define the 17th century should be understood in terms of understanding the whole of Ottoman architecture and their preferences should be evaluated well. This situation brings up the examination of the archival documents as first hand source which were written by the state organization and construction officials of the period. Sultan Ahmed Mosque-based complex information can be accessed by scanning resources such as rûznameçe, vâridât and masârif books. It is possible to get information from archival sources on many subjects such as construction workers, used materials, construction stages, organization, etc. In this study, with emphasis on wood used, through archival documents; the information about sources, genres, masters, costs and arts has been examined.

Keywords: Sultan Ahmed Complex, wood materials, use of wood materials

Giriş

Sultan Ahmed Camii 17. yüzyıl başında inşa edilmiş olup yüzyılın iki büyük külliyesinden birinin ana binasını teşkil eder. Klasik dönem İstanbul üslubunun son eserlerinden biri olan Sultan Ahmed Camii'nin, banisi Sultan Ahmed Han-ı evvel ve mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'dır. Osmanlı mimarisinin yüksek üsluba ulaştığı 16. yüzyıl eserleri başta Süleymaniye Camii ve Külliyesi olmak üzere araştırmacılar tarafından yoğun olarak incelenmiştir. 17. yüzyıl Osmanlı mimarisi ise araştırmacılar için hala gizemini korumaktadır.

Osmanlı mimarisini anlamaya yarayacak birinci derece kaynakların başında, devlet tarafından yaptırılan yapılar için düzenlenen inşaat defterleri ile onarılacak yapıların onarım masrafını belirlemek için önceden hazırlanan keşif defterleri gelmektedir. Bu defterler, her ne kadar malî nedenlerle hazırlanmış olsa da, yapım sürecindeki malzemenin ücret, ebat, menşei; işçi sınıfı, sayısı, ücreti ile ilgili gelir ve harcamaların hesabının tutulduğu defterler olup, inşa kronolojisi ile ilgili önemli

bilgiler vermektedirler. Rûzname, vâridât ve masârif, keşif gibi türleri bulunan bu defterlerde hazineden gelen paranın, kime teslim edildiği, nerelere, kimin talebiyle sarf edildiği gibi inşa organizasyonu ile ilgili bilgilerle birlikte malzeme türü, adeti, birim fiyatı, nereden geldiği ve ne zaman alındığı gibi çok detaylı bilgiler yer almaktadır. Bu nedenle bu belgeler mimarlık tarihine de ışık tutmaktadır.

Bu defterlerdeki bilgilerden hareketle Osmanlı döneminde kullanılan inşaat malzemeleri, yapım teknikleri, inşa organizasyonu ve bunların tarih içindeki değişim süreci tespit edilebilir. Ayrıca Ayazma Camii, Süleymaniye Külliyesi, Sultan Ahmed Camii, Nuruosmaniye Camii inşa defterleri üzerine yapılan çalışmalarda olduğu gibi yapının inşaat aşamaları da belirlenebilmektedir¹. Belgelerde yer alan ahşap malzeme genellikle cinsli, miktarı, ebadı, birim fiyatı ve toplam fiyatı belirtilerek listeler halinde verilmektedir. Osmanlı dinî mimarisini teşkil eden cami ve külliyeler gibi kârgîr yapıların inşa defterlerinde alımına rastladığımız büyük miktarlardaki ahşap malzeme, genellikle hatıl olarak temel ve duvar yapımında ve yapı iskelesinde kullanılmıştır².

Sultan Ahmed Camii'nin özellikle 'Mavi Cami' olarak tanınmasına neden olan zengin kâşî panolarını tamamlayan kalemîşi tezyinatı ve hünkâr mahfilinde yoğunlaşan taş işçiliği kadar; ahşap işleri ve sedef kakma işçiliği tezyinat programında dikkati çekmektedir. Banisi sultan olan ve mimarı da özellikle sedefkârlıkta maharet sahibi bir sanatkârın çalıştığı bu yapıda; pek çok usta ve sanatçı maharetlerini sergilemiştir. Bu çalışmada bahsi geçen görevli, usta ve ahşap yapı malzemeleri Sultan Ahmed Camii rûzname, vâridât ve masârif defterlerinde kaydedildiği şekilde tanımlanmaya çalışılacaktır.

1. Ahşap Yapı Malzemeleri

Ahşap yapı malzemelerinin genel adı olan kereste işiyle uğraşan esnafa keresteciyan denmektedir ve bu topluluk kethüda vb. unvan hiyerarşisine sahip bir

- 1 İlknur Aktuğ Kolay - Serpil Çelik, "Malzeme ve Teknoloji", *Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi*, ed. Selçuk Mülayım, Ankara 2007, s. 138; Serpil Çelik, *Mevcut Belgeler Işığında Süleymaniye Külliyesinin Yapım Süreci*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 91; Ali Öngül, "Tarih-i Câmî-i Nuruosmânî", *Vakıflar Dergisi*, S. 24, (1994), s.127-145; Aliye Öten, *Arşiv Belgelerine Göre Sultan Ahmed Külliyesi ve İnşası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 546-684.
- 2 İlknur Aktuğ Kolay, "XVI. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", *16. Yüzyılda Türk ve İslam Bilim ve Teknolojisi Sempozyum Bildiri Kitabı*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1986, s. 72.

organizasyon içindedir³. İstanbul'un fethinden itibaren keresteci, keserci, kiremitçi, kireççi, kutucu ve kâşici gibi inşaya has görevliler ile birlikte; ehl-i hıref, neccâr, ırgat ve hamalların ücretleri cinsi ve ölçüsüyle ferman olunması 1640'lara kadar mimarbaşının görevi olmuştur. 1640 yılı itibariyle es'ar defterleri oluşturularak, inşa malzemeleri ve görevlileri hakkındaki ölçü ve fiyat standartları belirlenmiştir⁴. Bu nedenle piyasada kullanılan kerestelerin belli ölçüleri olsa da, tarihi eserlerde kullanılan kerestelerin ebatlarının tespit edilebilmesi için mimarbaşlıkların ve bina eminlerinin defterlerinden ve vilayetlere gönderilen hükümlerin incelenmesiyle çıkarılacak neticelere ihtiyaç vardır⁵.

Sultan Ahmed Camii'nin 01.05.1018/02.08.1609'da başlanan ve kubbenin kilitlenme başarısı sebebiyle 10 kurban kesildiği 30.09.1024/23.10.1615'e kadar süren inşası sürecinde pek çok ahşap malzeme alınmıştır⁶. Sultan Ahmed Külliyesi inşası sırasında iskele, iksa, temel ve duvar hatulları, temel kazıkları, çatı, pencere, kapı ve mobilyalarında ahşap malzeme kullanılmıştır. Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi'nin inşa evrakında ceviz ağacı, elvâh-ı gürgen (gürgen levhalar), pedavra-i Sakarya, elvâh-ı Bahr-i Siyâh (Karadeniz levhaları), elvâh-ı bellût-ı Şilye/Şile (Şile pelit levhaları), elvâh-ı Ağva gibi çeşitleri bulunan kerestelerin alımı ve kullanımı ile ilgili çeşitli bilgiler yer almaktadır.

İnşa evrakında adı geçen ahşap malzemelerin bârûy-ı çüb, çüb-ı makashık, kabza-i çüb-ı pereme, çüb-ı kazma, kürekhâ-i çüb, çüb-ı kiriş, çüb-ı körpe, çüb-ı Rumeli-i harcı, elvâh, taban, verke, sütun gibi çeşitleri vardır. Ada-i cedîd, İznikmîd (İzmit), Mıdye, Karapürçek, Bahr-i Siyâh gibi yerlerden temin edilen 'kerestehâ-i mütenevvî'a' (çeşitli keresteler), Bâb-ı Hîme, Gümrük, Davudpaşa gibi iskelelerden hamallar ve arabalar vasıtasıyla inşa alanına nakledilmiştir. Kerestelerin Mimarbaşı Mehmed Ağa tarafından seçilmesinden sonra, siparişi vermek, getiriliş şekline göre refakat etmek, inşa sahasına ulaştırmak ve inşa sahasına ulaştıktan sonra bekletilmesi veya kullanılmasında insiyatif sahibi olmak gibi konularda devreye Mehmed bevâb, Mehmed keresteî, Hüsrev Halife gibi görevliler girmektedir.

Ahşap malzemenin önemli bir bölümü inşaat sırasında yapının içinde ve dışında kurulan iskelelerde kullanılmıştır. Yapıda inşa edilen çalışma iskelesi belirli

3 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 33.

4 Yaşar Yüceil, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurluk Tarihine Dair Bir Kaynak Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 16-17.

5 Celâl Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, s. 1047.

6 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 3-216.

yüksekliklerde çalışma platformları oluşturulan bir konstrüksiyona sahiptir ve inşaatın ikinci senesinden sonra alınan ahşap malzeme beden duvarlarının üst kısmı ve örtü sistemi için gerekli olan iskelelerin geri kalan kısmının yapımı içindir⁷.

Osmanlı mimarisinde ızgara temel olarak tanımlanan temel yapım tekniğinde temel pabuçları şeklinde inşa edilen temel duvarı, içinde veya üzerinde ızgara şeklinde yerleştirilmiş ahşap hatılların bulunduğu yaklaşık 20 cm kalınlığında bir horasan tabakasının üzerine oturur⁸. Temelde temiz suyun bulunarak, temel kazma işleminin sonuna geldiği bu aşamada inşa sahasına ulaşan bu Karapürçek levhalarının temel çukurunun iksasında toprağı tutan ahşap perdeyi oluşturması söz konusudur⁹.

Ana malzemesi taş ve tuğla olan Sultan Ahmed Camii'nde iskeleler kaldırılmış olduğundan; temeli gözlem imkanı da olmadığından; ahşabı ancak kapı kanatları, pencere ve dolap kapaklarında ve cami teşrifatında kullanılan mobilyalarda izleyebiliyoruz. Bu nedenle belgelerdeki tüm ahşap malzemenin veriler doğrultusunda yapılarda kontrol edilmesi mümkün olamamaktadır¹⁰. Fakat arşiv belgeleri, şahit olmadığımız ve izleyemediğimiz ahşap inşa malzemeleri ve hatta tamir malzemeleri hakkındaki tüm bilgileri sunmaktadır.

Arşiv belgelerine göre, Sultan Ahmed Külliyesi inşasında kullanılan ahşap yapı malzemelerinin, temin yerleri, temin süreci, alınan yerler, temin görevlileri, cins, ebat ve fiyat bilgileri ile ilgili detaylı bilgiler, 11.08.1018/09.11.1609 Pazartesi Karapürçek levhaların alınmasıyla başlar. Külliye inşa sürecinde İbrahim Paşa Sarayı Kasrı'nın inşa edildiği döneme rastlayan bu alımlar, kaplama amacıyla neccârlar tarafından kullanılmıştır. Cinsi ve ebadı verilmeyip sadece Karapürçek (Sakarya) ten geldiği bilgisi verilen bu levhaların, inşa sürecinin başında ve sadece İbrahim Paşa Sarayı için alınması ve kullanılması söz konusudur.

7 İlknur Aktuğ, "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler* (23-27 Eylül 1991 İstanbul), C I, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995, s. 81.

8 H. Peynircioğlu - E. Toğrol - İ. H. Aksoy, "İstanbul'da Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Camilerin Temelleri", *L. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 14-18 Eylül 1981*. C III. İstanbul 1981, s. 39. İ. A. Kolay - A. Ersen, "Bir 15. Yüzyıl Yapısı Olan Tahtakale Hamamı'nda Uygulanan Bazı Yapım Teknikleri", *Taç Vakfı Yıllığı*, S. 1, İstanbul 1991, s. 26.

9 Aktuğ, "Ayazma Camisi İnşaat Defteri", s. 9-90.

10 Kolay, "XVI. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri", s. 127.

İnşa belgelerinde temelden kubbeye kadar pek çok aşamada ve pek çok yerde kullanılan sütun, çubuk, mertek, verke ve levhalar hakkında da detaylı bilgiler mevcuttur¹¹. Külliye'nin başta cami olmak üzere diğer unsurlarında kullanılan ahşap malzemelerin ağaç cinsleri, getirildikleri ve kullanıldıkları yerler hakkında verilen bilgileri bir araya getirdiğimizde tablo 1'deki verileri elde etmekteyiz.

Tablo 1: BOA. D. 35 no'lu deftere göre Sultan Ahmed Külliyesi inşasında kullanılan ağaç cinsleri ve kullanıldıkları yerler.

Sultan Ahmed Camii İnşasında Kullanılan Ahşap Malzeme Ağaç Çeşitleri ve Kullanıldıkları Yerler				
Ağaç Cinsi	Malzeme	Kullanım Maksadı	Kullanıldığı Yer	Menşei
Ceviz	Elvâh	Kaplama	Pencere, dolap kapağı, kapı kanadı	Karaburun, Trabzon, Sinop, Giresun
Kereste (Köknaar vb.)	Pedavra, Çubuk	Çatı kaplaması, Dikdörtgen kesitli dikme	Örtü sisteminde	Sakarya
Verdinar (köknaar)	Sütun	Kaplama, dikme	Temel, duvar	Ada-i cedîde
Ladin	Pedavra	Çatı kaplaması	Örtü sisteminde	Sakarya
Fıstık Çamı	Tomruk			Sinop
Pelit	Elvâh	Kaplama		Şile
Şimşir	Elvâh, Tomruk, çüb	Kaplama	Pencere, dolap kapağı, kapı kanadı	Karaburun, Trabzon
Kızılçık	Çüb, Haşeb, Çubuk	Dikdörtgen kesitli dikme	Temel, bina	?
Fındık	Elvâh	Kaplama	Pencere, dolap kapağı, kapı kanadı	Esnaftan alınmış
Karaağaç	Sütun, Elvâh	Dikme, Kaplama, çerçeve	Temel, ayak dolabı, pencere	Bartın, Üsküdar

11 Öten, *agt.*, s. 239-285.

Çam	Verke, binar, mertek	Taban Kirişi	Temel, bina	?
Gürgen	Verke, Elvâh	Taban Kirişi, Kaplama	Temel, bina	İznikmîd
Gülgen (Beyaz Kayın)	Elvâh		İnşaat aletleri ve toprak taşıma arabaları	İznikmîd Ereğli Esnaftan alınmış
Kestane	Elvâh	Kaplama	Pencere, dolap kapağı, kapı kanadı	Satılmış Kethüda'dan alınmış
Abanoz	Çûb	Kaplama	Pencere, dolap kapağı, kapı kanadı	
Çûb-ı cevherdârî			Tezyinat	
Elvah-ı Sefine	Muhtelif			?
Ahşab-ı köhne				

Sultan Ahmed Cami merkezli külliye inşasında tablo 1'de görüldüğü üzere elvâh-ı kestane, verke-i siyâh-ı gürgen, elvâh-ı gürgen, verke-i çam, elvâh-ı karaağaç, sûtûn-ı karaağaç, elvâh-ı fındık, çûb-ı kızılçık, çûb-ı şimşir, elvâh-ı şimşir, tomruk-ı şimşir, elvâh-ı bellût-ı Şile (Pelit), tomruk-ı sanavber (Çam fıstığı ağacı), elvâh-ı koz (ceviz), pedavra-i Sakarya ve çubuk-ı verdinar şeklinde adlandırılan ahşap malzemeler kullanılmıştır. İnşa evrakında kereste çeşitleri, yapıda kullanıldığı yer, ebat, kalite yahut geldiği yerle tanımlanarak kullanılmıştır. Fiyatı ve ebadı narhla belirlenmemiş olan ve özel üretilen ürünler hakkında detaylı bilgiler verilirken, narha tabi olan ürünlerin sadece adet ve ücreti yer almaktadır.

Ahşap yapı elemanlarına bakılacak olursa, terimlerin kökeninin farklılık arz ettiği görülür. Risale-i Mimariyye'de "çubuk" ve "çûb" kelimeleri, Çubuk Türkçe ve Çûb Farsça olmak üzere aynı anlama gelmektedir ve dikdörtgen kesitli dikmeden ibarettir¹². Aynı eserin ileriki bölümlerinde çûb'un 17. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla kereste olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bu yüzden 16. yüzyıl inşa evraklarında mertek, direk, pedavra, kazık, türfil, ırgat, makara gibi isimlerle birlikte kullanılan

12 Cafer Efendi, *Risâle-i Mimâriyye*, haz. İ. Aydın Yüksel, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2005, s. 84.

ve çeşitlilik arz eden çûb/çubuk teriminin ölçü birimi es'ar defterlerinde mevcut olduğundan Sultan Ahmed inşa evrakında yer almamaktadır¹³. Mesela pedavra¹⁴ ifadesini metin içinde değerlendirmek gerekirse; Sultan Ahmed Camii varidât ve masârif defterinde¹⁵ pedavra-i dirâz olarak geçen bu yapı malzemesinin, kiremit altı kaplaması, çatı kaplaması olarak kullanıldığı bilinmektedir¹⁶. Pedavra-i dirâz veya pedavra-i Sakarya şeklinde geçen bu malzemenin ebadı bildirilmemekte fakat himl ölçü birimi ile satın alınıp taşındığı belirtilmektedir¹⁷. Sultan Ahmed Camii rûznameşesinde çûb-ı makaslık, çûb-ı tîrfil¹⁸, çûb-ı abanoz, çûb-ı şimşir, elvâh-ı çûb, çûb-ı cevherdârî, çubuk-ı harcî, çûb-ı bînar (bînar, bınar, pınar olarak geçen ahşap, kalın dört köşe kadranlardır¹⁹), çûb-ı çubuk-ı körpe, çûb-ı meyâne, tomruk-ı çûb-ı siyâh ve çûb-ı hurda şeklinde çeşitleri geçmektedir²⁰.

Tablo 2: Sultan Ahmed Külliyesi inşasında kullanılan Çûb/çubuk çeşitleri ve ölçüleri.

	Adet	Tûlen (Boy)	Arzan (En)	Isbrî (Derinlik)	Birim fiyatı	Toplam fiyatı
Çûb-ı makaslık-ı kemer	761	7,5 zirâ'	4	2,5	14 Akçe	10.654 Akçe
Çûb-ı makaslık	622	6	4		14 Akçe	8.708 Akçe
Çûb-ı makaslık	450	7 zirâ'	3	2	6 Akçe	2.700 Akçe
Çûb-ı tîrfil	46	6 zirâ'			25 Akçe	1.150 Akçe
Tomruk-ı çûb-ı siyâh	6	14 zirâ' 18 isbrî	48	8	220 Akçe	1.320 Akçe

13 İlnur Aktuğ Kolay, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", *Sanat Tarihi Defterleri*, S.10 (2006), s. 30-31.

14 Köknar ve ladin ağaçlarından elde edilen, çatı örtüsü olarak kullanılan ince tahta, balar. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=PEDAVRA>

15 BOA, D.00211.001.00.

16 Kolay, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", s. 30-31.

17 BOA, D.00211.001.00.

18 Çûb-ı tîrfil: İri taş tomruklarını taşımak üzere bunların altlarına tekerlek gibi konulan yuvarlak kesitli ağaç. Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 449.

19 Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C I, s. 250.

20 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 3-216.

Belgelerde sütun olarak adı geçen eleman, Arseven tarafından yapılarda düşey olarak çoğunlukla köşelere konulan ve kesitlerine göre altılık (6 parmak) (0,19 m) ve sekizlik (sekiz parmak) (0,25 m) direk adı verilen dört köşe veya daire kesitli uzun ahşap olarak tanımlanmaktadır²¹. Tablo 3'te sütûn-ı dolma, sütûn-ı dolap eteği, sütûn-ı dolap, sütun ve bazuluk gibi çeşitleri ve ebatları verilen bu malzemenin Sultan Ahmed Külliyesi inşasında yaygın bir kullanılan alanı olduğu anlaşılmaktadır. Hımış duvar yapımında dikme, ahşap strüktürde kare kesitli diyagonal bağlantı ahşabı ve direk olarak kullanılmıştır. Ayrıca tablonun son satırında sütunun ölçüsü çap olarak verildiği için yuvarlak kesitli olduğu anlaşılmaktadır. Kullanım yeri belirtilen dikmelerden sütun-ı dolap, temel çukurunda su boşaltma işlerinde kullanılan dolabın sabitleştirilmesi için kullanılan dikmelerdir. Sütun-ı dolma ise zemini sağlamlaştırmak için belirli aralıklarla toprağın içine çakılan kazıklardır²².

Tablo 3: Sultan Ahmed Külliyesi inşasında kullanılan sütun çeşitleri ve ölçüleri.

	Adet	Tûlen (Boy)	Arzan (En)	Kalını (Kalınlık)	Birim fiyat	Toplam fiyat
Sütûn-ı dolma	29	5 zirâ'			25 Akçe	725 Akçe
Sütûn-ı dolma-i hürde	29	4 zirâ'			16 Akçe	464 Akçe
Sütûn-ı dolma	100	4 zirâ'			32 Akçe	3.200 Akçe
Sütûn-ı dolap eteği	210	6 zirâ'	6 ısbı'	4 ısbı'	25 Akçe	5.250 Akçe
Sütûn-ı dolap	92	5 zirâ'	5 ısbı'	3 ısbı'	60 Akçe	5.520 Akçe
Sütûn-ı dolap	15	6 zirâ'	5 ısbı'	6 ısbı'	60 Akçe	900 Akçe
Sütûn-ı dolap	10	8 zirâ'	8 ısbı'	7 ısbı'	40 Akçe	400 Akçe
Sütûn-ı dolap-ı kebîr	50	8 zirâ'	8 ısbı'	8 ısbı'	40 Akçe	2.000 Akçe

21 Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C I, s. 468.

22 Kolay, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", s. 26-29.

Bâzûluk-ı sûtûn	226	7 zirâ ^ç	15 ısbı ^ç	8 ısbı ^ç		9.718 Akçe
Sûtûn	1	6 zirâ ^ç	devri zirâ ^ç 2			4.500 Akçe

Kaplama tahtaları (elvâh) da arşiv kayıtlarında geldiği yere, ağacın cinsine ve kullanıldığı yere göre sınıflandırılmaktadır²³. Elvâh-ı İznikmîd (İzmit), elvâh-ı Ereğli, elvâh-ı Karapürçek gibi geldiği yere göre adlandırılan çeşitleri olduğu gibi, elvâh-ı kestane, elvâh-ı karaağaç, elvâh-ı bellût, elvâh-ı gürgen, elvâh-ı ceviz, elvâh-ı fındık, elvâh-ı mütenevvia (çeşitli elvâh) gibi ağaç türüne ve elvâh-ı biçme-i âb, elvâh-ı makara gibi kullanıldığı yere veya yapım şekline göre adlandırılanları da vardır²⁴. İzmit, Ereğli ve Karapürçek'ten temin edilen levhalar; kestane, karaağaç, pelit, gürgen, ceviz, fındık ve çeşitli ağaçlardan elde edilmiştir. Karaağaç ve cevizin öncelikli kullanım alanları tablo 4'te de görüldüğü üzere, caminin kapı ve pencere çerçeveleri ve kaplamalarıdır (Bk. 1-2-4-5-6-12-13). Diğer ağaç cinslerinden elde edilen levhalar da yine caminin kapı ve pencereleri başta olmak üzere hünkâr kasrı ve diğer külliye yapılarının kapı kanatları, pencere ve dolap kapakları kaplamalarında kullanılmıştır²⁵ (Bk. 8-10). Bu levhaların bir kısmı levha olarak getirilirken; bir bölümünün de başta ceviz, fındık çamı ve şimşir olmak üzere tomruk olarak getirildiği ve işlendiği bilgisi verilmektedir²⁶.

Tablo 4: Sultan Ahmed Külliyesi inşasında kullanılan elvâh çeşitleri ve ölçüleri.

Kereste cinsi	Adet	Tûlen (Boy)	Arzan (En)	Birim fiyat	Toplam fiyat
Elvâh-ı karaağaç	12	6 zirâ ^ç	18 ısbı ^ç	120 Akçe	1.440 Akçe
Elvâh-ı karaağaç	28	7 zirâ ^ç	18 ısbı ^ç	120 Akçe	3.360 Akçe
Elvâh-ı ceviz-i kebîr	5	7	20	600 Akçe	3.000 Akçe

23 Kolay, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", s. 30-31.

24 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 3-216.

25 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 244a, 244b.

26 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 8a,15b, 22b, 127a, 127b, 175b.

Şah-ı merdan, sırık-ı sürn, kolluk gibi ebadı ve işlevi farklı ahşap malzemeler de Sultan Ahmed Camii inşasında kullanılmıştır²⁷. Ayrıca elvâh-ı sefine başlığı altında gemilerden gelen ahşap levhaların da kullanıldığı bildirilmektedir. Elvâh-ı hürde ve ahşâb-ı köhne de benzer bir şekilde kullanılmış yahut değersiz keresteden yeniden dönüştürülen ahşap malzemeyi ifade eder ve inşa sürecinde bu malzemeler de kullanılmıştır²⁸.

Verke (virke, vergeh) kiriş olarak kullanılır. “Virke”, “verke” veya “vergeh” olarak belgelerde geçen kiriş ile ilgili fazla açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır.²⁹ Verke-i siyâh, verke-i kâfir (Avrupa'dan getirilen ahşaptan biçilmiş kiriş olmalıdır), verke-i gâver, verke-i siyah-ı gürgen, verke-i çam ve verke-i taban, verke-i taban-ı kebir gibi çeşitleri inşa rûznameşesinde yer alan verkenin sadece taban-ı verke cinsinin ölçüleri verilmektedir. 55 adet için 8.250 Akçe ücretle yapılan bir alımda ölçülerin tûlen 15 zirâ', arzan 8 ve 6 ısbı' olduğu görülmektedir. Başka bir alımda 26 adet için 3.900 Akçe ödenen malzemenin ebadı tûlen 15 zirâ', arzan 7 ve 6 ısbı', 50 adet içinse 7.500 Akçe ücrete tûlen 11 zirâ', arzan 6 ısbı', kalımı 5 ısbı' olduğu görülür.³⁰ Süleymaniye Külliyesi inşaatıyla ilgili belgelerde ise “verke” alımı pek çok yerde geçmekte fakat sadece iki tanesinde bu malzemenin uzunluğu 10 zirâ' (7,58 m) olarak belirtilmektedir. 1640 tarihli Narh Defteri'nde ise dört tür “vergeh” olduğu belirtilmekte fakat ölçüleri hakkında bilgi yer almamaktadır³¹.

“Taban” veya “taban-ı virke”, “taban-ı vergeh” (taban kirişi) olarak adı geçen ahşap malzemenin kullanımı günümüzdeki kullanımı ile aynıdır, daha açık bir ifadeyle dikmeleri birbirine bağlayan kiriştir³². İnşa evrakında “taban-ı Rumeli-i kebir”, “taban-ı Rumeli-i meyâne”, “taban-ı Karasu”, “taban-ı Üsküdar” gibi geldiği yere göre veya ahşabın türüne veya boyutuna göre “taban-ı verdinar” (köknar tabanı kirişi), “taban-ı verke”, “taban-ı hürde”, “taban-ı tesliye”, “taban-ı baskı”, “taban-ı âkeşte” şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Dikme ve kirişlerin üzerine oturduğu bu elemanın ebadı ile ilgili inşa evrakında pek çok bilgi mevcuttur. Tablo 5'te bu konuda daha detaylı bilgiler yer almaktadır.

27 BOA, D.00211.001.00.

28 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 189a, 190a, 194a, 232a.

29 Kolay, “Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler”, s. 30-31.

30 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 23b, 34a.

31 Kolay, “Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler”, s. 30-31.

32 Kolay, “XVI. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri”, s. 73.

Tablo 5: Sultan Ahmed Külliyesi inşasında kullanılan taban çeşitleri ve ölçüleri.

	Cins	Adet	Tülen (Boy)	Arzan (En)	Kalın (Kalınlık)	Birim Fiyat	Toplam Fiyat
An-yed-i Menteş Yahûdî	Taban-ı kebîr	215	? zirâ'	4 ısbı'	4 ısbı'	480 Akçe	103.200 Akçe
	Taban-ı kebîr	15	15 zirâ'	7 ısbı'	8 ısbı'	360 Akçe	5.400 Akçe
	Taban-ı kebîr	97	15 zirâ'	7 ısbı'	5 ısbı'	150 Akçe	14.500 Akçe
Bahâ-i ahşâb-ı mütenevvi'a an-yed-i Kara Yorgi	Taban-ı Rumeli	238	10 zirâ'	6 ısbı'	3 ısbı'	70 Akçe	16.660 Akçe
	Taban-ı Rumeli	140	12 zirâ'	6 ısbı'	4 ısbı'	90 Akçe	12.600 Akçe
	Taban-ı Rumeli	405	11 zirâ'	6 ısbı'	4 ısbı'	40 Akçe	16.200 Akçe
	Taban-ı Rumeli	438	9 zirâ'	5 ısbı'	3 ısbı'	38 Akçe	16.644 Akçe
	Taban-ı Rumeli	639	7 zirâ'	6 ısbı'	3 ısbı'	40 Akçe	25.560 Akçe
	Taban-ı Rumeli-i kebîr	960	12	6 ısbı'	4 ısbı'	40 Akçe	38.400 Akçe
	Taban-ı Rumeli-i meyâne	443	8 zirâ'	4,5 ısbı'	2,5 ısbı'	20 Akçe	8.860 Akçe
	Taban-ı Rumeli-i meyâne	336	8,5 zirâ'	3 ısbı'	4 ısbı'	33 Akçe	11.088 Akçe
	Taban-ı Rumeli-i vasat	520	5 zirâ'	4 ısbı'	3,5 ısbı'	25 Akçe	13.000 Akçe
	Taban-ı pehlü-yi kebîr		11 zirâ'	7 ısbı'	8 ısbı'		9.600 Akçe
	Verdinar	2	18 zirâ'	8 ısbı'	8 ısbı'		240 Akçe
	Taban-ı verdinar der-meyâne 10 adet	8	16 zirâ'	8 ısbı'	8 ısbı'		
	Verdinâr-ı kebîr	82	17 zirâ'	8 ısbı'	7 ısbı'	175 Akçe	14.350 Akçe

	Taban-ı üstüvâr	53	10,5 zirâ'	6 ısbı'	5 ısbı'	120 Akçe	6.360 Akçe
	Taban-ı Karasu	33	14,5 zira'	7 ısbı'	6 ısbı'	360 Akçe	11.880 Akçe
	Taban-ı Üsküdar	30	6 zira'	6 ısbı'	2 ısbı'	60 Akçe	1.800 Akçe
	Taban-ı baskı	10				30 Akçe	300 Akçe
	Taban-ı âkeşte	10				30 Akçe	300 Akçe
	Taban-ı kemer	3	12 zirâ'	7 ısbı'	6 ısbı'	120 Akçe	360 Akçe

Çûb, çubuk, kereste, taban, verke, elvâh ve sütun gibi çeşitleriyle Sultan Ahmed Külliyesi inşasında kullanılan ahşap malzemeleri ve özellikleri inşa evrakında yer aldığı şekilde buraya alınmıştır. Bunların haricinde de kullanıldığı belirtilen fakat hakkında çok bilgi olmayan ahşap yapı malzemeleri de mevcuttur. Bunlardan biri Sultan Ahmed Külliyesi inşasında kullanılan ahşap malzemelerin cins, adet ve fiyatlarının verildiği tablo 6'da "kavâzık-ı kebîr" olarak geçen malzemedir. Büyük kazıklar şeklinde adlandırabileceğimiz bu eleman ise, 4,00 m uzunluğunda 0,08 x 0,16 m kesitinde kalas olarak tanımlanan çapadır. 1640 tarihli Narh Defteri'nde "sütun-ı çapa"nın büyük olanının ebatları 12 zira (9,10 m) x 10 parmak x 10 parmak olarak verilmektedir³³. İnşa evrakında (büyük) sıfatı ile birlikte kullanılan çapanın, yapının çeşitli yerlerinde kullanılan, kesit ve uzunluğa bağlı olarak büyük ahşapları tanımladığını ortaya koymaktadır³⁴.

Yine inşa rûzname'sinde "mertek-i Samanlı" "mertek-i çam" ve "mismâr-ı mertek" olarak geçen çatı mertekinin o dönemde çoğunlukla İzmit'in Samanlı Dağları'ndan getirildiği, çamdan imal edildiği ve özellikle örtü sisteminde kullanıldığı anlaşılmaktadır³⁵. Ayrıca tablo 6'da yer alan teneke-i tavan ve sanduk

33 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 294.

34 Kolay, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", s. 29.

35 Kısa, kare kesitli kereste, baba, payanda, makas, çatı makası, altgergi, üstbaşlık. Kolay, "Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler", s. 37-38. Mertek Taban tahtalarının çivilendiği ağaç. 2. Çift kanatlı pencere çerçevelerinin ortasına çakılan çıta. 3. Bir yere konulan destek. Kazık (www.sozluk.gov.tr)

da ince ahşap kaplama levhaları olarak, hem saçak altı kaplama tahtası olarak hem de saklama amaçlı yapılan sandıklarda kullanılmıştır³⁶.

Tablo 6: Sultan Ahmed Külliyesi inşasında kullanılan ahşap malzemelerin cinsi, fiyatı ve ücreti.

Sultan Ahmed Camii İnşası sürecinde Kullanılan Ahşap malzeme çeşitleri ve kullanım özellikleri			
Malzeme	Kereste Çeşidi	Adet	Toplam fiyat
Pedavra			
	Pedavra-i dirâz	567.690	204.159 Akçe
Çûb/çubuk			
	Çûb-1 binar	4.786	57.502 Akçe
	Çûb-1 tirfil	388	9.700 Akçe
	Çûb-1 makaslık,	38. 545	448.413 Akçe
	Çûb-1 abanoz	1188	71.280 Akçe
	Çûb-1 şimşir	190	5.000 Akçe
	Çûb-1 cevherdârî	2.534,5	152.070 Akçe
	Çubuk-1 harcî	700	3.500 Akçe
	Çûb-1 çubuk-1 körpe	5.358	39.569 Akçe
	Tomruk-1 çûb-1 siyâh	6	1.320 Akçe
	Bazuluk	1357	53.359 Akçe
Şâh-1 merdan	11	720 Akçe	
Sütun			
	Sütûn-1 meyâne	39	1.176 Akçe
	Sütûn-1 dolab-1 kebir-vasat	4.129	223.220 Akçe
	Sütûn-1 dolma	13.337	329.492 Akçe
	Sütûn-1 Üsküdar	3	1.800 Akçe
	Sütûn-1 karaağaç	56	14.560 Akçe
Sütûn-1 ayak dolabı	1982	99.550 Akçe	

36 Serpil Çelik, *Süleymaniye Külliyesi, Malzeme, Teknik ve Süreç*, Ankara 2009, s. 263.

Elvâh			
	Elvâh-ı İznikmîd	3.194	21.069 Akçe
	Elvâh-ı Ereğli	200	1900 Akçe
	Elvâh-ı Karapürçek	5.833	44.887 Akçe
	Elvâh-ı kestane	1.398	7.958 Akçe
	Elvâh-ı karaağaç	1.277	83.630 Akçe
	Elvâh-ı bellût	31.758	2 yük 5.612 Akçe
	Elvâh-ı gürgen	20.650	140.160 Akçe
	Elvâh-ı ceviz	2.167	139.015 Akçe
	Elvâh-ı fındık	392	22.174 Akçe
	Elvâh-ı mütenevvia	14.382	148.615 Akçe
	Elvâh-ı biçme-i âb	9.625	67.148 Akçe
	Elvâh-ı ağa	3.507	35.804 Akçe
	Elvâh-ı makara		962 Akçe
	Elvâh-ı sefine	370	4.370 Akçe
Elvâh-ı çûb-ı binar	7	840 Akçe	
Verke			
	Verke-i taban-ı kebir	103	14.970 Akçe
	Verke-i siyah ve mertek-i samanlık	4.054	40.592 Akçe
Taban			
	Taban-ı Rumeli-i kebir	69.019	34 yük 4.640 Akçe
	Taban-ı Rumeli-i meyâne ve çûb-ı meyane ve hurde	20.399	531.360 Akçe
	Taban-ı Karasu ve taban-ı kebir	4.099	14 yük 21.655 Akçe
	Taban-ı Üsküdar	731	79.430 Akçe
	Taban-ı verdinar, sütûn-ı verdinar ve sütûn-ı Bartın	4.285	878.229 Akçe
	Taban-ı verke	1.110	28.870 Akçe
	Taban-ı hurde	14	360 Akçe
	Taban-ı baskı	10	300 Akçe
	Taban-ı tesliye?	2.534	104.683 Akçe
	Taban-ı âkeşte	96	13.200 Akçe

Haşeb	Tekne-i haşeb		1.102 Akçe
	Teneke-i tavan ve sandük	28.574	171.377 Akçe
Kavazık			
	Kavazık-ı kebir ve vasat	2.511	53.972 Akçe
Mertek			
	Mertek-i çam	20	500 Akçe
Sırık			
	Sırık-ı sürn		1.080 Akçe
Kolluk			
	Kolluk	3.319	33.190 Akçe
Toplam	94 yük 42.979 Akçe		

Sultan Ahmed Camii inşasında kullanılmış olan ahşap malzeme ve çeşitleri yukarıda verilen tabloda vâridât ve masârif defterinde yer alan bilgiler dâhilinde oluşturulmuştur. Bu defterde Hüseyin Kâtîp bevvâbân ve dergâh-ı âlî rûznameçcisi Selim'in 01.05.1017/13.08.1608 tarihinden 30.11.1026/29.11.1617 tarihine kadar Sultan Ahmed Han'ın emriyle Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, Bina Eminleri Kalender Efendi, Hüseyin ve İdris Ağaların nezaretinde Ser-mimar-ı Hassa Mehmed Ağa'nın evler, dükkanlar, alt kat ve üst kat odalar, mektep, sebilhaneler ve kasr-ı hümayûn ile birlikte inşa ettiği Sultan Ahmed Camii'nin gelir ve giderleri yer almaktadır. Bu defterde çeşitli keresteler ve es'ar-ı muhtelif bölümünde tablo 6'da görülen bütün ahşap yapı elemanları ödenen ücretlerle birlikte yer almaktadır.

Sultan Ahmed Camii ve odalar, dükkanlar, hünkâr kasrı, sebilhaneler ve mektepten oluşan külliye'nin bir bölümünün gelir ve giderlerinin kaydedildiği vâridât ve masârif defterinde büyük miktarlarda ahşap malzeme alımı görülmektedir. Bu malzemelerden en çok alım ve kullanım yapılanlarının hatıl olarak temel ve duvar yapımında ve yapı iskelesinde kullanıldığı rûznameçe defterinden izlenebilmektedir. Bunun dışında örtü sistemi, kapı kanatları, pencere ve dolap kapaklarında, mobilyalar, inşa araç ve gereçleri için de ahşap malzemelerin temin edildiği ve kullanıldığı görülmektedir.

1. Sultan Ahmed Külliyesi'nde Ahşap İşçileri

Süleymaniye Camii inşasında kerestenin tedarik ve sevkinin organizasyonu çözümlenmiştir. Buna göre İstanbul'dan ellerinde mahallerin kadılarına hitaben

yazılmış fermanlar ve bina emininin lüzumlu kerestenin cins, ölçü ve miktarını belirten defterleri bulunan görevliler geniş yetkilerle kereste çıkarılan bölgelere gönderilmekte ve mahallin kadısının yardımıyla satın alınan malzemeler gemilere yüklenip İstanbul'a getirilmektedir³⁷. Aynı çerçevede gerçekleşen organizasyonda, inşa belgelerinde ahşap işlerinden sorumlu adı en çok geçen görevliler erre-keşân ve neccârândır. Süreçte çok aktif rol oynayan bu iki meslek grubu, ahşap malzemelerin seçilip, bıçkı ile kesilmesinden, işlenip inşaata dâhil edilmesine kadar pek çok aşamayı gerçekleştirmiştir. Erre-keşân, bıçkı kullanarak ağaç deviren, tomruk ve tahtaları kesen işçiler grubudur.

Tablo 7: TS.MA.d 35-0-0 nolu deftere göre Sultan Ahmed Külliyesi inşasında çalışan erre-keşân işçileri ve yapılan ödemeler.

Varak	Tarih	Meslek	Malzeme	Görev Süresi	Kişi Sayısı	Kıymet
v.7a	30.07.1018/ 29.10.1609	Erre-keşân		26 günlük	2	600 Akçe
v.8a	10.08.1018/ 08.11.1609	Erre-keşân İskender, Hüsrev, Keyvan, Müslim	Der-vakt-i reften be-cânib-i Trabzon berây-ı kal'-kerden-i elvâh-ı ceviz ve tomruk-ı şimşir	Yaklaşık 6 aylık	20	11.600 Akçe
v.10a	03.09.1018/ 30.11.1609	Erre-keşân		13 günlük	4	480 Akçe
v.11b	10.10.1018/ 06.01.1610	Erre-keşân		1 aylık	4	1.680 Akçe
v.12b	29.10.1018/ 25.01.1610	Erre-keşân			2	480 Akçe
v.13a	29.11.1018/ 23.02.1610	Be-cihet-i nafaka-i hammâlân ve erre-keşân		1 aylık		67.614 Akçe

37 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı*, C I, Ankara 1972, s. 387-393.

v.14b	29.12.1018/ 25.03.1610	Be-cihet-i nafaka-i hammâlân ve erre-keşân		1 aylık		3.334 Akçe
v.16a	29.01.1019/ 23.04.1610	Be-cihet-i nafaka-i hammâlân ve erre-keşân an-forsa-i mîrî		1 aylık	1.284	5.136 Akçe
v.18a	02.1019/ 05.1610	Be-cihet-i nafaka-i hammâlân ve erre-keşân an-forsa-i mîrî			1.432	5.728 Akçe
v.20b	29.03.1019/ 21.06.1610	Be-cihet-i hammâlân ve erre-keşân an-forsa-i mîrî			1.590	6.360 Akçe
v.22b	25.04.1019/ 21.07.1610	Be-cihet-i nafaka-i erre-keşân ve hammâlânve üsârâ-yı mehter			1.658	6.632 Akçe
v. 28a	12.05.1019/ 02.08.1610	Be-cihet-i nafaka-i forsa-i mîrî ma'â vardiyânân ve hammâlân ve erre-keşân			306	6.060 Akçe
v. 46a	11.11.1019/ 25.01.1611	Be-cihet-i nafaka-i vardiyân ve hammâlân-ı kec ve erre-keşân an-forsa-i mîrî		1 aylık		8.130 Akçe
v. 114a	25.05.1021/ 24.07.1610	Erre-keşân		1 aylık		414 Akçe
v. 206a	28.06.1024/ 25.07.1615	Erre-keşân				1.200 Akçe
v. 249a		Erre-keşân				720 Akçe

Tablo 7'de yer alan erre-keşân etkinliğinde, sayıları 2-20 arasında değişen görevlinin ağaç devrilmesi, kesimi ve taşınma sürecinde çalıştığı görülmektedir. Ayrıca aynı defterde yer alan başka bir bilgi şu şekildedir. Mimar Ağa tezkiresine göre batıdaki sebilhanenin tavan kaplaması için erre-keşân kethüdası eliyle alınanlar: teneke-i sovuk (200 adet, fi 8, kıymet 1.600), teneke-i tavan (200 adet, fi 5, kıymet 1.000), be-cihet-i hammâliyye-i mezbûr (14 hıml, fi 3, kıymet 42) yekûn 2.642³⁸. Bu bilgiye göre erre-keşân çalışanları, ahşap malzemenin yerinden getirilip işlenmesini sağladıkları gibi, yapılan malzemelerin monte edilmesinde de montaj malzemesi alımı dâhil rol oynamışlardır. Bu durum onların hamallar ve forsa esirleri gibi niteliksiz işçilere birlikte çalışmalarını gerektirmektedir. Arşiv evrakında erre-keşâna kendi görevi nedeniyle 31.520 Akçe ödeme yapıldığı, lağımçı ve hamallarla birlikte yaptıkları görevler için de toplam 68.978 Akçe ödeme yapıldığı bildirilmektedir³⁹. Bu durum erre-keşân ve lağımçı, hamal gibi meslek gruplarının ortak çalışmalarının bir sonucu olmalıdır.

Sultan Ahmed Külliyesi inşasını kayıt altına alan evrakın muhtelif yerlerinde erre-keşân ustaları ile ilgili sınırlı da olsa isim ve görev bilgisi verilmektedir. Bu bilgilere detaylarıyla yer verip, yapı özelinde işçiler ve görevleriyle ilgili detayların paylaşılması yerinde olacaktır.

Erre-keş, Farsça bir kelime olup, biçici anlamında kullanılmıştır⁴⁰. Erre-keşân ise erre-keşin çoğuludur ve bıçkı kullanarak tomruk ve tahtaları kesen işçiler grubu olarak öncelikli görevleri ahşap malzemelerin inşa sorumlusuyla birlikte istenilen yerden getirilmesidir. Erre-keşânın ağaç temininde çıktıkları yolculuklar gidilen yere ve vasıtaya göre süre açısından farklılıklar göstermektedir. İnşa evrakında bu konuda ilk bilgi, 167 gün için 10.08.1018/08.11.1609'dan 30.01.1019/24.04.1610 sonuna kadar şimşir tomruğu ve ceviz levhalar getiren Üstad Hasan'a 5.010 Akçe ödeme yapılması şeklindedir. Yine aynı görevde Üstad Hasan'a eşlik eden Mehmed Bevvâb'a günlüğü 20 Akçe'den 3.540 Akçe ödenmiştir. Devamında aynı sürede Kara Halife ve Bevvâb Mehmed'le birlikte Trabzon tarafından ceviz levhalar ve şimşir tomruğu kesmek için erre-keşân İskender, Hüsrev, Keyvan, Müslim'e 11.600 Akçe ödeme yapıldığı bildirilmektedir⁴¹. Üstad Hasan, Mehmed Bevvâb, Kara Halife gibi inşa sorumluları ile birlikte işçiler olarak İskender, Hüsrev,

38 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 197b.

39 BOA.D. 00040.001.

40 Cafer Efendi, *Risâle-i Mîmâriyye*, s. 110.

41 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 8a.

Keyvan ve Müslim geçmektedir. Trabzon'dan deniz yoluyla ceviz levhalar ve şimşir tomruk getirmişlerdir.

İnşa evrakında bir sonraki bölümde Mehmed Çelebi eliyle alınan ceviz levhalar için 420 Akçe ödendiği bildirilmektedir⁴². 19.12.1018/15.03.1610 tarihi itibarıyla Menteş Yahudi tarafından forsa esirleriyle Marmara adasından getirilen çeşitli aletler ve sütun taşıma ücreti yanında ceviz levhaların da alındığı ve toplam 33.520 Akçe masraf yapıldığı kaydedilmektedir⁴³. Marmara Adası'ndan forsa esirleriyle getirilen ceviz levhalar, ilk almaya göre epeyce azdır ve satın alınmış olma ihtimali mevcuttur.

İnşa sürecinde bir sonraki alım bilgisi, Karaburun'dan Üstad Hasan'ın taşıyıcılığıyla 79 adet ceviz levha için tanesi 20 Akçe'den 1.580 Akçe ödeme yapıldığı şeklindedir. Arslan Reis gemisiyle Üstad Hasan'ın getirdiği 324 adet fıstık çamı tomrukları içinse adeti 5 Akçe'den 1.620 Akçe ödeme yapıldığı görülmektedir. Aynı gemide gelen ceviz levhalar ve Şimşir levhalar için 1.580 Akçe ödeme yapıldığı belirtilir⁴⁴. Deniz yoluyla Karaburun/İzmir tarafından getirilen fıstık çamı tomrukları, ceviz ve şimşir levhalar için Üstad Hasan'ın çalıştığı ve Arslan Reis'in gemisinin işçi ve malzeme nakli için kullanıldığı görülmektedir.

Mehmed Bâşe eliyle 717 adet 10 Akçe'den ceviz levhalar için 7.170 Akçe ödeme yapıldığı yine ruznamçede yer almaktadır⁴⁵. Hemen akabinde İskender Bâşe gemisiyle Mahmud Bevvâb eliyle Hasan'ın listesiyle 35 adet ceviz levhalara tanesi 40 Akçe'den 1400 Akçe ödendiği görülür⁴⁶. Mehmed Bevvâb'ın mübaşeretle ser-mimaran-ı hassa Hasan'ın listesiyle 170 adet ceviz levhalar için tanesi 40 Akçe'den 6800 Akçe ödeme yapıldığı kaydedilmişti⁴⁷. Böylece inşa sorumluları olarak Mehmed Bevvâb, Mahmud Bevvâb, Mehmed Bâşe ve İskender Bâşe gösterilmekte ve ahşap malzemelerin tespitinin mimarbaşı listelerine göre yapıldığı belirtilmekte ancak getirildiği yer bildirilmemektedir.

01.02.1019/25.04.1610-12.04.1019/04.07.1610 tarihleri arasında hassa mimarlarından Üstad Hasan ve Dergâh-ı Âli bevvâblarından Mehmed eliyle, Sinop ka-

42 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 11a.

43 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 14a.

44 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 15b.

45 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 18b.

46 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 19b.

47 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 22a.

zasından 175 adet ceviz levhaya 20 Akçe'den 3.500 Akçe ödenmiştir. Aynı şekilde Sinop'tan İstanbul'a getirilen 459 adet ceviz levhalara, 325 adet fistuk çamı tomruklarına ve fistuk çamı tomruklarının gemi navlun ücretine 14.470 Akçe ödenmiştir. Sinop'tan gelen levhalar ve tomruklar için 915 Akçe mahzen kirası, Giresun kazasından ceviz levhalar ve tomrukların 960 Akçe navlun bedeli ve sonraki taşımalar için 800 Akçe ödenmiştir. Akabinde ceviz levhaların ıslahı için 400 Akçe ücret ödendiği, Trabzon'dan alınan ceviz levhalar ve fistuk çamı tomrukları için dönüş yolunda 50 gün için Üstad Hasan'a günlüğü 30 Akçe'den, Mehmed bev-vâb'a günlüğü 200 Akçe'den 3.550 Akçe ücret ödendiği evrakta bildirilmektedir⁴⁸. Bu bilgilere dayanarak Üstad Hasan ve Mehmed Bevvâb eliyle Sinop, Giresun ve Trabzon'dan ceviz levhalar ve fistuk çamı tomrukları getirildiği çıkarılabilir.

İnşa evrakında karşımıza çıkan bir sonraki bilgi, Mustafa Efendi eliyle mimar ağa tezkiresine göre cami-i şerif pencereleri mühimmâtı için 43 adet ceviz levhalara 4300 Akçe ödeme yapılmasıdır⁴⁹. Yine Mimar Ağa tezkiresine göre Topçu Dive eliyle gelecek 86 adet ceviz levha için 6.880 Akçe ödenmiştir⁵⁰. Cami pencereleri için Mustafa Efendi ve Topçu Dive eliyle ceviz levhalar alındığı bildirilmekte, fakat nereden alındığına dair bilgi verilmemektedir. Devamında cami-i şerif pencereleri mühimmâtı için Üstad Hasan'a 38 adet ceviz levhalar için 3.990 Akçe ödeme yapıldığı görülmektedir⁵¹.

Yine cami-i şerif kapıları ve pencereleri mühimmâtı için Mimar Ağa marifetiyle emîn-i hatab (Odun Emîni) eliyle alınan 231 adet ceviz levhalara 26.565 Akçe ücret ödendiği bildirilmektedir⁵². Cami-i şerif pencereleri mühimmâtı için Üstad Hasan eliyle alınan 38 adet ceviz levhalar için 3.990 Akçe masraf pahası ödendiği kaydedilmiştir. Cami-i şerifin devam eden mühimmâtı için Ali Bâşe eliyle büyük ceviz levhalardan 5 adet için 3000 Akçe ödeme yapıldığı görülür. (5 adet, tûlen 7, arzan 20, kadden 5, fi 600, kıymet 3.000)⁵³.

Turhan Ağa ve Mustafa Ağa eliyle şimşir keresteleri ve ceviz levhalar için 142 adet üzerinden 19.880 Akçe ödendiği görülür. Ceviz levhalar kâtibi, Ömer eliyle

48 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 22b.

49 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 115b.

50 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 127a.

51 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 127a.

52 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 145b.

53 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 160b.

38 adet ceviz levha için 1900 Akçe, 5 adet tomruk için 200 Akçe, 35 adet daha tomruk için 1050 Akçe ödeme izlenmektedir⁵⁴. Ramazan Reis eliyle 42 adet küçük ceviz levhalar için 1.470 Akçe, 46 adet büyük ceviz levhalar için 2.270 Akçe ödendiği geçer⁵⁵.

Mimar Ağa tezkiresine göre Ahmed eliyle alınan 5 adet ceviz levhalara 2000 Akçe ödendiği de kaynaklarda geçmektedir⁵⁶. Yine mimar ağa tezkiresine göre Karaca Turgut eliyle alınan 35 adet ceviz levha için 2.275 Akçe ödeme yapıldığı bildirilmektedir⁵⁷.

Mimar Ağa tezkiresine göre defaatle cami-i şerif camları çerçeveleri için Ahmed Çelebi vasıtasıyla Dimitri eliyle alınan büyük karaağaç (çûb-ı siyâh-ı kebîr) levhalar pahası olarak 100 adet, 120 Akçe'den 12.000 Akçe⁵⁸ ödeme yapıldığı bildirilmektedir. Cami çerçeveleri için karaağaç levhaların tercih edildiği önceki bölümde de yer almıştır. Ancak bu ağaçların seçimi ve getirilmesinde Ahmed Çelebi vasıtasıyla Dimitri'nin rol oynadığı ve bir sonraki bilgide de solak İbrahim Çelebi, Bodur Cafer ve Kasım eliyle alınan karaağaç ve bunların kullanıldığı yerler açık bir şekilde zikredilmektedir.

Buna göre, mimar ağa tezkiresine göre cam çerçeveleri için solak İbrahim Çelebi eliyle karaağaç levhalar pahası olarak 12 adet tûlen 6 zirâ', arzan 18 ısıbı' ebadında ürünlere 120 Akçe'den 1.440 Akçe ödenmiştir. Bahsi geçen tezkireye göre Bodur Cafer eliyle karaağaç levhalar pahası ise tûlen 7 zirâ', arzan 18 ısıbı' ebatlarında 28 adet için 120 Akçe'den 3.360 Akçe ödenmiştir. Bahsi geçen tezkireye göre Kasım eliyle de karaağaç levhalar pahası olarak 32 adet için 170 Akçe'den 3.840 Akçe ödenmiştir⁵⁹.

Sultan Ahmed Külliyesi'nin özellikle pencere ve kapılarında kullanılan ceviz ve şimşir levhalar ile şimşir ve fıstık çamı tomrukların temininde inşa evrakında pek çok görevlinin adı geçmektedir. Bunlar Üstad Hasan, Mehmed Bevvâb, Kara Halife, İskender, Hüsrev, Keyvan, Müslim, Mehmed Çelebi, Menteş Yahudi, Arslan Reis, Mahmud Bevvâb, Mehmed Bâşe, İskender Bâşe, Mustafa Efendi,

54 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 175b.

55 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 176b.

56 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 229a.

57 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 233a.

58 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 196b.

59 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 233b.

Topçu Dive, Turhan Ağa, Mustafa Ağa, Ali Bâşe, Ramazan Reis, Karaca Turgut, Ahmed Çelebi, Dimitri, solak İbrahim Çelebi, Bodur Cafer ve Kasım'dır.

Neccâr/Neccârân ise, ahşap malzeme ve kaplama kullanarak binaların iç ve dış aksamını ahşap malzemeler ile kaplayan; kapı, pencere, dolap, merdiven, pano, kepenk, kapak vb. yapan ve takan işçiler grubudur⁶⁰. Sultan Ahmed Camii merkezli külliyesinin inşa sürecinden günü gününe bahsedilen rûznamçede neccârân işçi grubunun işleri ile ilgili 198 kayıt mevcuttur. Sayıları zaman zaman 600'ü bulan neccârân, esîrân-ı mîrî, esîrân-ı forsa, esîrân-ı Ali Paşa, Esîrân-ı Sadrazam Mehmed Paşa ve vardiyeli olmak üzere birkaç sınıftan oluşuyordu. Köstendil, Midilli⁶¹, Gelibolu, Selanik, adalar⁶², Filibe, Sofya, Molova⁶³, Amasya, Köstendil, Bihlişte⁶⁴, İvranya⁶⁵, Edirne⁶⁶, İmroz⁶⁷, gibi yerlerden ustalar getirilerek kalifiye elemanı arttırılan bu grubun içinde üstâdlar, sayıları 35'i bulan neccâr halifeleri ve şakirtleri mevcuttur⁶⁸.

İnşa sürecinde neccârân sınıfının fazla sayıda ve görevde yer almasının sebebi kapı kanatları, dolap ve pencere kapakları vb. ahşap yapı elemanlarının serbest piyasadan hazır olarak alınmayarak ahşap malzemelerinin atelyelerde istenen ölçülerde üretilmesi olabilir. Rûznamçe defterindeki alımlar bu durumu destekler niteliktedir. Ayrıca mimar tezkiresiyle neccârânın inşa sahasında atıl vaziyetteki imam evi, duvarlar gibi yapıların yıkılmasında da görev aldığı ve geri dönüştürülecek malzemeyi çıkarmaları inşa rûznamçesinde geçmektedir⁶⁹. Ayrıca Maltepe iskelesi ve Şühûd kapısındaki kereste ambarının tamirini de kalfalarıyla birlikte neccârânın yaptığı kaydedilmiştir⁷⁰.

60 Neccâr: Dülger, doğramacı. Mehmet Salahi, *Kamus-ı Osmânî*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1313, s. 574.

61 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 28b, 29a.

62 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 56b.

63 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 64b.

64 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 79b.

65 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 82b.

66 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 108b.

67 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 110b.

68 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 48a.

69 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 169a.

70 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 85a.

29.04.1025/16.05.1616 tarihli rûzname kaydında cami-i şerif pencereleri kaplaması için yapılan masraflar mevcuttur. Bu belgeye göre seng-traş Mustafa Konya'ya 105 zirâ' tanesi 80 Akçe'den 8.400 Akçe ücret, padişah mahfli pencerelerinden birinin kaplamaları için 3 kantar 18 lodura, kıyye hesabıyla 139,5 malzemeye 120 Akçe'den 16.740 Akçe ücret, nühâs tavan için 6 adet, 12,5 kıyye için tanesi 40 Akçe'den 500 Akçe ücret ve tunç pencerelerin 5 adetinin tamiri için 2.000 Akçe'den 10.000 Akçe ücret olmak üzere toplam 765.010 Akçe ödendiği görünmektedir.⁷¹ Burada Padişah mahfli ve cami pencereleri için kaplama ustası olarak seng-traş Mustafa Konya adı geçmektedir. Özellikle seng-traş (taş yontucu) olarak mesleği tanımlanan Mustafa Konya'nın, ağaç yontucu olarak, özellikle padişah mahfli diye geçen hünkâr mahfilinde sedef kakma için künde (badem) oyma ve künde yuvalarını boşaltma görevini de yapmış olabileceği düşünülebilir.

Sultan Ahmed Külliyesi'nde kiralık odalar⁷² ve cami pencerelerinde muşamma⁷³ kullanıldığı arşiv evrakında yer almaktadır⁷⁴. 04.11.1024/ 25.11.1615 tarihli bilgide Şehri Çilingir eliyle alınan ihtiyaç listesinde muşamba ile birlikte kullanılan malzemeler geçmektedir. Bu malzemeler şöyle sıralanmıştır; bend-kûşe-i muşamma' kullâblu (40 adet), halka-i muşamma' bâ-kullâb (20 adet), mandal-i muşamma' kullâblu (10 adet), halkahâ-i bâb kullâblu (20 adet, fi 6, kıymet 120) kıymet 350⁷⁵. Menteş Yahudi eliyle alınan muşamma' (10 kt'a, fi 240, kıymet

71 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 243a.

72 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 159a.

73 Muşamma' (muşamba): Su geçirmeyecek bir hale koymak üzere, bir tarafına kauçuk veya plastik bir madde sürülerek hazırlanan ve yaygı olarak kullanılan örtü gereci. Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 325; Aziz Doğanay, *Klasik Devir Osmanlı Hanedan Türbeleri 1522-1604*, İstanbul 2009, s. 425. Arapça şem' kökünden gelen müşemma' kelimesi, 17. yüzyıl başı itibarıyla mumlanarak hazırlanan ve cam yerine soğuş kesmek için kullanılan yapı malzemesi olarak kullanılmıştır.

74 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 189a, 218b, 244b.

75 TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 189a. Kullâb = Güllap: İki uzun demir parçanın ortasından birbirine geçerek kıvrılması, eklem noktasından sonra da yan yana gelecek çift katlı bir kesit oluşturması şeklinde yapılan ve uçlara doğru sivrilen, demircilerin yaptığı bir tür menteşe. Geleneksel Türk evlerinin kapı, pencere ve dolaplarında kapağın kasaya tutturulması ile açılıp kapanmasını sağlamak amacıyla kullanılır. Genellikle, ahşap kesitine açılan bir delik içine yerleştirilerek çakılır ve arka yüzeye çıkan uçları iki yana yatırılıp -çıkıntı yapmaması için- tekrar tahtaya gömülür. Parçalan, (kullâb haline getirilmeden) tek olarak da -içine halka yerleştirilmiş bir tespit elemanı gibi- yaygın şekilde kullanılmıştır. Bu elemanı, çakma ahşap kapılardaki halkalı demir kabaralar veya metal rozetleri, merkezlerinden kapağa çakan iri başlı bir çivi gibi düşünmek mümkündür. İsa Cıda, *İstanbul Bayezid Camii Taş Süslemeleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 120.

2.400), mismâr-ı muşamma' (9.000 adet, beher 1.000 fi 30, kıymet 270) cami pencerelerinde kullanılmıştır. Köşebend, halka, mandal ve çivi kullanılarak kullâblı (menteşeli) muşambaların pencere kasalarına yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı dini mimarisinde klasik dönem uygulamalarının devamı olarak büyük ölçüde camlar yerine dış etkenlere karşı dayanıklı olması nedeniyle alt kat nizami pencerelerinde muşamba kullanılmıştır⁷⁶.

Yine inşa evrakından rûznamçede Osman Bâşe eliyle minare kapıları, dolaplar ve dolma ve cami-i şerif çerçeveleri için gerekenlerle birlikte ücretler hakkında birtakım bilgiler verilmektedir. 29.04.1025/16.05.1616 tarihli bu kayıtta da yine aynı dönemde tamamlanan ve ücretleri ödenen işler şu şekilde yer almaktadır:

Cami-i şerif alt kat çerçeveleri (48 adet, 800 Akçe'den 38.400 Akçe)
 Cami-i şerifin üst tabakası çerçeveleri (29 adet, 700 Akçe'den 20.300 Akçe)
 Kasr-ı hümayûnun dolap kaplamaları (1 adet, 3.000 Akçe)
 Kasr-ı hümayûnun çerçeveleri (4 adet, 400 Akçe'den 1.600 Akçe)
 Minare kapıları kaplamaları (2 adet, 5000 Akçe'den 10.000 Akçe)
 Toplam 73.300 Akçe

Mimar Ağa tezkiresine Devlet, Hacı Ali ve Üstad Hasan eliyle cami-i şerifteki pâdişâh mahfili için sadefkârî pencereler, haremın engüşt pencereleri ile sadefkârî ve devvom pencerelerin kaplaması için gerekenlerle ustalık ücretleri de kaydedilmiştir. Buna göre 11 adet devvom sadefkârî pencereler için 25.000 Akçe'den 275.000 Akçe, 46 adet, engüşt harem pencereleri için 10.000 Akçe'den 460.000 Akçe, padişah mahfili için 2 adet sadefkârî pencerelere 20.000 Akçe'den 40.000 Akçe ödenmiştir. Kubbeci, çilingir ve diğer malzemelerle toplam 775.000 Akçe masraf edilmiştir.

Bahsi geçen kayıtta, Osman Bâşe'nin eliyle cami ve hünkâr kasrı pencerelerinin çerçeveleri, minare kapıları ile hünkâr kasrı dolap kaplamalarının yapıldığı belirtilmektedir. Osman Bâşe'nin bu durumda kapı ve pencere çerçevelerini (kasaları) yaptığı anlaşılmaktadır. Devamında mimar ağa tezkiresine göre, künde ve sedef işleriyle ilgilenen ustaların isimleri de Devlet, Hacı Ali ve Üstad Hasan olarak geçmektedir. Kündekârî ve sadefkârî tüm pencerelerin kaplamasında çalışan bu grup, tezyinat işiyle uğraşan ve işleri karşılığı en çok ödemenin yapıldığı işçiler olarak dikkati çekmektedir.

76 Aziz Doğanay, *Mimari ve Tezyini Unsurlarıyla Câmi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017, s. 145.

İnşa evrakında künde ve sedef ustalarının görev tanımlarında bulunan pencerelerin ise işçilik olarak sedefkârî, devvom sedefkârî ve engüşt harem pencereleri olmak üzere üç bölümde değerlendirildiği görülmektedir. Sedefkârî pencereler, padişah mahfilinde olduğu belirtilen sedef işçiliği ile öne çıkan, en çok emek ve kaynak sarf edilen pencerelerdir. Devvom sedefkârî ise, Farsça'da ikinci anlamına gelen devvom ile sedef işçiliği vurgulanan sedefkârî kelimeleriyle oluşturulmuş, sayı itibarıyla mihrab duvarındaki alt kat nizami pencerelerle tutarlı bir sedef işçiliği terimidir⁷⁷. Nitekim padişah mahfili tezyinatın yoğunluğuna göre önem sırasında öncelik arz etmesi, ayrıca pencere büyüklüğü vb. açılardan daha dar bir alan teşkil ettiği için daha incelikli ve karmaşık tekniklerin kullanıldığı görülür. Ayrıca malzeme de daha çeşitli ve kalitelidir. Mihrab duvarındaki pencere kanatları ise, hünkâr mahfilindekilere nazaran derinlik, malzeme ve teknik açıdan daha farklıdır ve ikinci derece olarak düşünülüp uygulanmış olabilir. Bu konuda, kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Engüşt pencereler ise, yine kelime kökeninden hareketle parmaklıklık pencereleri tanımlıyor olabilir⁷⁸. Sayısı mihrab duvarındaki pencerelerin haricindeki alt kat pencereleri ile tutarlı bu kullanımin, görsel bir kanıt olmamakla birlikte ahşap yapıldığı belirtilen, alt katta ve muşamba pencerelerin sabitlenmesi, korunması ve hatta ışığın geçirgenliği gibi faktörleri olumlu etkileyecek kafes, şebeke veya parmaklık olması tutarlıdır. Yazılı kaynaklarda engüşt pencere ifadesine rastlanmamaktadır. Fakat bu ifadenin kelime kökü ve yapıldığı belirtilen malzeme itibarıyla ahşap parmaklık yahut kafes olabileceği düşünülebilir. Bu konuda ahşap dikey değişik şekillerde yapılmış farklı örnekler tarihi dini mimari örneği bazı camilerde rastlanmaktadır. Giresun'da tahtalı Camii⁷⁹, parmaklık şeklinde ahşap pencereleri; Kastamonu Çağlar Köyü Merkez Camii⁸⁰ ahşap kafesleri ile dikkat çekmektedir. Sivil mimari örneği ahşap yapılarda⁸¹ ve ahşap camilerde⁸² örneklerine

77 Devvom, dovvom: İkinci. Mehmet Kanar, *Farsça Türkçe Sözlük*, İstanbul 2000, s. 558.

78 Engüşt: Kömür, parmak. Mehmet Kanar, *Farsça Türkçe Sözlük*, s. 726-727.

79 Eyüp Nefes, "Giresun'da Yeni Tesbit Edilen Bir Ahşap Camii; Çaldağ Beldesi Melikli Mahallesi Tahtalı Camii", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C IX/S. 3, Samsun 2009, s. 192-205.

80 Yılmaz Can, "Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2003, s. 117-134.

81 Oya Şenyurt, "İnşa Kuralları, Mimari Algı ve Mekân Kullanımı Bağlamında Osmanlı Toplumunda Cumba/Şahnişin", *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, C I/S. 1, 2016, s. 88. Yusuf Çetin, "Geleneksel Türk Evinde Cumba", *Sanat Tarihi Dergisi*, C XXV/S. 2, (2006), s. 21-25.

82 Yılmaz Can, "Samsun'da Bulunan İki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri", *Mimari ve Kültürel Miras, Efsane, Dil, Sanat, Edebiyat ve Siyaset*, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2013,

rastladığımız ahşap parmaklık yahut kafes; büyük camların kullanımının mümkün olmadığı dönemlerde muşamba ile birlikte kârgir camilerde de kullanılmış olabilir. Bu konuda son kalan örnekleri destekleyen arşiv kayıtlarına ihtiyaç vardır. Fakat 16. yüzyılda inşa edilen Süleymaniye Külliyesi inşa defterlerinde pencere çeşitleri künde-kârî, müfettah (açılan), dû-rûy (çift taraflı), kürre-çatma olarak zikredilmektedir⁸³. 18. yüzyılda inşa edilen Laleli ve Nuruosmaniye Külliyesi inşa evraklarını ele alan çalışmalarda ise bu konuda herhangi bir mevcut değildir⁸⁴.

Sultan Ahmed Camii'nde orta tablası geniş üçer tablalı kapı kanatları ve pencere kapaklarının klasik dönem ahşap işlerinin yapılmaya devam edildiğini göstermektedir⁸⁵. Sultan Ahmed Camii kapı kanatları ve pencere kapaklarında üst üste oturtulmuş dikdörtgen ve karelerden gelişmiş kündelerden oluşan örnekler görülmektedir. Bu tarz künde-kârî tekniği ile klasik dönemin önceki yüzyılda yapılan çalışmalardaki çeşitlilik ve denemelerin süregeldiğini ortaya koymaktadır⁸⁶. Özellikle Sultan Ahmed Camii kapı kanatları ve pencere kapaklarındaki künde-kârî çalışmalarında hendesî tezyinatın sonsuzluk hissi uyandıran kompozisyon çeşitlemeleri, bu görüşü desteklemektedir⁸⁷. Belgelerle ilgili dikkati çeken bir durumda, Süleymaniye inşasında her bir pencere ve kapının kasa ve kanatlarını yapan ustalar ile ilgili detaylı bilgiler verilirken; Sultan Ahmed Camii inşasını ele alan ruznamçede böyle bilgilerin yer almamasıdır⁸⁸. Sultan Ahmed Camii vâridât ve masârif defterinde inşa sürecinde neccârânın yaptığı işler bu işler için yapılan ödemeler tablo 8'de yer almaktadır.

s. 26-33.

83 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretinin İnşaatı*, C II, Ankara 1972, s. 120.

84 Aras Neftçi, *Laleli Külliyesi'nin İnşaat Süreci*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 124-125; Osman Taşkın, *Nuruosmaniye Külliyesi'nin Fizikî, İdarî, Malî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 75-76.

85 Hatice Örcün Barışta, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Camii ve Türbelerinde Ağaç İşleri*, AKMB Yayınları, Ankara 2009, s. 439.

86 Barışta, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Camii ve Türbelerinde Ağaç İşleri*, s. 167.

87 Barışta, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Camii ve Türbelerinde Ağaç İşleri*, s. 179-180.

88 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretinin İnşaatı*, C II, Ankara 1972, s. 101-121. Süleymaniye inşa defterlerinde kapı kanatlarından pencere kapaklarına kadar tüm çalışanların ismi geçmektedir, en önemli ustalar ise Süleyman b. Davud, Yahyâ, Bosnalı Hasan ve Hamza Sefer'dir.

Tablo 8: Sultan Ahmed Külliyesi inşasında çalışan Neccârân görevleri ve ücretleri

Ücret-i neccârân			
Bahâ			
Doksan üç yük elli dokuz bin dokuz yüz yetmiş iki Akçe			
Der-zamân-ı Hüseyin Ağa ve İdris Ağa	Der-zamân-ı Kalender Paşa		
Bahâ	Bahâ		
26 yük 33.442 Akçe	67 yük 26530 Akçe		
Berây-ı	Berây-ı	Berây-ı	
Sahten-i kasr-ı hümâyûn der saray-ı İbrahim Paşa ve humam-ı saray-ı mezbûr	Hedm-i Saray-ı Ahmed Paşa der-zamân-ı Kalender Paşa	Sahten-i Karaçav ve karhane ve hedm-i bazı ebniye-i köhne	
Bahâ	Bahâ	Bahâ	
85.534 Akçe	28.688 Akçe	54.323 Akçe	
Der-zamân-ı Hüseyin Ağa ve İdris Ağa	Der-zamân-ı Kalender Paşa		
Bahâ	Bahâ		
23.643 Akçe	56.891 Akçe		
Berây-ı	Berây-ı	Berây-ı	
Sahten-i kubbehâ-i kebîr ve ebniye-i Sâyire	Sahten-i dekâkin der pîş Câmî-i Şerîf	Sahten-i odahâ-i cedide der pîş-i mihrap ve der saray-ı Mehmed Paşa	
Der-zamân-ı Hüseyin Ağa ve İdris Ağa	Der-zamân-ı Kalender Paşa		
Bahâ	Bahâ	Bahâ	
215.990 Akçe	559.592 Akçe	11 yük 55.312 Akçe	
		Der-zamân-ı Hüseyin Ağa ve İdris Ağa	Der-zamân-ı Kalender Paşa
		Bahâ	Bahâ
		5 yük 98.590 Akçe	5 yük 56.722 Akçe

Berây-1	Berây-1	Berây-1	
Neccârân ve sengtrâşân rıhtım ve divarhâ ve şadırvan	Neccârân ve haddâdân-ı yolmacıyân	Neccârân gündelikciyân	
Der zamân-ı Kalender Paşa	Der anbar	Ber müceb-i defter-i müfredât	
Bahâ	Bahâ	Bahâ	
25.330 Akçe	212.166 Akçe	69 yük 29.801 Akçe	
	Der-zamân-ı Hüseyin Ağa	Der-zamân-ı Hüseyin Ağa	Der-zamân-ı Kalender Paşa
	Bahâ	Bahâ	Bahâ
	43.126 Akçe	169.040 Akçe	16 yük 53.857 Akçe
			52 yük 75.944 Akçe
Berây-1 Döşeme ve tuğla-i dekâkîn	Berây-1 Sahten-i divâr-ı cedîde mea seng-i moloz ve ırgadiye der saray-ı Mehmed Paşa	Berây-1 Sahten-i hâne-i kebîr ve odahâ-i Ayişe Sultan	
Der-zamân-ı Hüseyin Ağa ve İdris Ağa	Der-zamân-ı Hüseyin Ağa ve İdris Ağa	Der-zamân-ı Hüseyin Ağa ve İdris Ağa	
Bahâ	Bahâ	Bahâ	
5.520 Akçe	44.484 Akçe	52.132 Akçe	

Tablo 8'de yıkım, yapım ve tamir işlerinde; seng-traşan ve yolmacıyân haddâdân ile çalışan neccârlar yer almaktadır. İçlerinde gündelikçiler de bulunan bu işçi grubunun özellikle inşa sahasının hazırlanması için sarayların yıkıldığı dönemde ve sonra karaçav (iskele) ve rıhtım inşasında görev aldıkları görülmektedir. İnşa sürecinde kullanılacak anbar vb. yapıların da inşa ve tamirinde çalışmışlardır. Ayrıca başta İbrahim Paşa Sarayı ve hamamı olmak üzere külliye yapılarının inşasında da çalıştıkları görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Sultan Ahmed Külliyesi inşa sürecinde yapının içinde ve dışında pek çok ahşap yapı malzemesi kullanılmıştır. Kullanıldıkları yerler sebebiyle inşaatta iskele, hatul gibi bölümlerde bugün doğrudan incelemek mümkün olmazken; kapı kanatları, pencere ve dolap kapaklarında ve cami tefrişatında kullanılan mobilyalarda ahşap yapı malzemelerini izleyebilmekteyiz.

Bu malzemeler Erre-keşân sınıfı ile kesilip, devrilerek inşaata getirilirken; Neccârân bunları inşaata hazır hale getiren ve kullanan sınıf olmuştur. Mirî ve şahsi esirlerden ve şehirlerden getirilen ustalardan müteşekkil bu sınıflar, inşa sürecinde pek çok görev üstlenmişlerdir. İnşa programında sayı olarak dikkat çeken bu gruplar, liste halinde tek tek belirtilmezken; cami tezyinat programının bir parçası olan ve işin zanaat boyutundan ziyade sanat kısmı ağır basan sedefkârî ustalarının isimleri ve işleri bizzat rûznamçede yer almaktadır.

Sultan Ahmed Külliyesi'nin özellikle pencere ve kapılarında kullanılan ceviz ve şimşir levhalar ile ceviz, şimşir, fıstık çamı tomruklarının alınması ve işlenmesi hususunda evrakta adı geçen bazı görevliler vardır. Bunlar Üstad Hasan, Mehmed Bevvâb, Kara Halife, İskender, Hüsrev, Keyvan, Müslim, Mehmed Çelebi, Mentş Yahudi, Arslan Reis, Mehmed Bevvâb, Mahmud Bevvâb, Mehmed Bâşe, İskender Bâşe, Mustafa Efendi, Topçu Dive, Turhan Ağa, Mustafa Ağa, Ali Bâşe, Ramazan Reis, Karaca Turgut, Ahmed Çelebi, Dimitri, solak İbrahim Çelebi, Bodur Cafer ve Kasım'dır. En çok tekrar eden ve ünvanı olan isim Üstad Hasan dikkat çekmektedir. Bu durum onun erre-keşân üstadı olabileceği ve ehl-i hirefi temsil ediyor olabileceğini düşündürmektedir.

Neccâr/Neccârân ise, ahşap malzeme ve kaplama kullanarak binâların iç ve dış aksamını ahşap malzemeler ile kaplayan; kapı, pencere, dolap, merdiven, pano, kepenk, kapak vb. yapan ve takan işçiler grubudur. Sultan Ahmed Camii merkezli külliyenin inşa sürecinden günü gününe bahsedilen rûznamçede neccârân işçi grubunun işleri ile ilgili 198 kayıt mevcuttur. Sayıları zaman zaman 600'ü bulan neccârân, esirân-ı mirî, esirân-ı forsa, esirân-ı Ali Paşa, Esirân-ı Sadrazam Mehmed Paşa ve vardiyeli olmak üzere birkaç sınıftan oluşuyordu. Köstendil, Midilli, Gelibolu, Selanik, adalar, Filibe, Sofya, Molova, Amasya, Köstendil, Bihlişte, İvranya, Edirne, İmroz, gibi yerlerden ustalar getirilerek kalifiye elemanı arttırılan bu grubun içinde üstadlar, sayıları 35'i bulan neccâr halifeleri ve şakirtleri mevcuttur.

İnşa sürecinde neccârân sınıfının fazla sayıda ve görevde yer almasının sebebi kapı kanatları, dolap ve pencere kapakları vb. ahşap yapı elemanlarının serbest piyasadan hazır olarak alınmayarak ahşap malzemelerinin atelyelerde istenen ölçülerde üretilmesi sayılabilir. Rûznamçe defterindeki alımlar bu durumu destekler niteliktedir. Ayrıca mimar tezkiresiyle neccârânın inşa sahasında atıl vaziyetteki imam evi, duvarlar gibi yapıların yıkılmasında da görev aldığı ve geri dönüştürülecek malzemeyi çıkardıkları inşa rûznamçesinde geçmektedir. Ayrıca Maltepe iskelesi ve Şühûd kapısındaki kereste ambarının tamerini de kalfalarıyla birlikte neccârânın yaptığı kaydedilmiştir.

Caminin cam çerçeveleri için karaağaç levhalar temin edildiği, bunların ustalar tarafından özel ölçülerde hazırlandığı belgelerde yer almaktadır. Yine bu pencere kapakları ve kapı kanatlarını kaplamak için özellikle ceviz ve şimşir levhalar temin edilerek, ustaların işçiliğiyle kaplandığı belirtilmektedir. Ayrıca künde-kârî ve sedef işçiliği olan ahşap yapı elemanlarının tezyinatında ceviz, pelit, şimşir, fındık, kestane, abanoz ve “çûb-ı cevherdârî” şeklinde ifade edilen fakat detay verilmeyen nadir ağaçların kullanıldığı görülmektedir.

En çok kullanılan ahşap malzemeler, ceviz, köknar, karaağaç gibi sütun, taban ve mobilya yapılan dayanıklı ağaçlardan elde edilmiştir. Süleymaniye Külliyesi inşasında kullanılan ceviz, verdinar (köknar), şimşir, çınar, fındık, gürgen, pelit karaağaç ve gülgen (beyaz kayın) den farklı olarak ladin, fıstık çamı, kızılıçık, fındık, çam, kestane, abanoz, çûb-ı cevherdârî, elvah-ı sefine ve ahşab-ı köhne kullanılmıştır. Deniz ve kara yolundan ulaşımını hem inşa görevlileri hem de sorumlularının gerçekleştirdiği bu malzemeler, ambarlarda depolanarak terbiye edildikten sonra, atelyelerde işlenerek kullanılmıştır. Es'ar defterlerinden ve klasik dönem ebatlarından farklı ebatlarda kullanılan malzemeler için önemli miktarda kalifiye işçiye ihtiyaç duyulmuştur. Anadolu ve Rumeli'nin farklı yerlerinden getirilen ustalar, bu alandaki eksikliği tamamlamıştır.

Ahşap malzemeler klasik ölçülerden, büyük olduğundan, piyasadan temininde sıkıntı yaşanmış ve bu nedenle hazır malzeme kullanmak mümkün olmamıştır. Bu yüzden es'ar defterlerinden farklı ebatla ahşap malzeme bilgisi arşiv kayıtlarında yer almıştır. Çok sayıda işçi kullanmak için özellikle daha az ücret alan ve daha çok iş yapan esirlerden faydalandığı da görülmektedir. Bu yüzden olsa gerek, tüm işçilerin isimlerine detaylı bir şekilde yer verilmemiş, sadece büyük ödemeler ve sanatlı işler hakkında bazı isimler ön plana çıkarılmıştır. Padişah mahfili, dolap, pencere kanatları ve kapılar gibi dikkati ilk çeken yerlerde yoğunlaşan sedef işçiliğinde Üstad Hasan, Hacı Ali ve Devlet isimleri verilen sanatçılardır.

Sengtraş Konyalı Mustafa'nın da mahfil pencerelerinde özellikle bademler ve yuvaları için çalışmış olabileceği ve Osman Bâşe'nin de kapı kanatları ile pencere ve dolap kapaklarını takmak için gereken çerçevelerin (kasa) yapımında görev aldığı görülür.

Ahşap ve ahşapta sedef işçiliğiyle ilgili inşa evrakında yer alan devvom, engüşt gibi terimler 17. yüzyıl inşa tercih ve tekniklerini anlamamız açısından önemlidir. 16. yüzyıl Süleymaniye Külliyesi, 18. yüzyıl Laleli ve Nuruosmaniye Külliyesi gibi çalışmalarla kıyaslandığında bu ifadelerin henüz yerleşmiş karşılıklarının bulunmadığı tespit edilmiştir. Bugün orijinal örneklerini bulamadığımız ve arşiv çalışmaları olmadan takip edemediğimiz bu pencere çeşitlerinin literatüre kazandırılması gerekmektedir. Bu yüzden dönemin inşa, malzeme ve teknik terimleri konusunda hem arşiv hem de sanat işçiliği temelli daha çok araştırmaya ihtiyaç duyulduğu açıktır.

Ahşap işçiliği açısından, klasik dönemin izlerinin takip edildiği ve özellikle bugün geçirdiği yangın vs. tahribat sonrası izleyemediğimiz hünkâr kasrı gibi klasik dönem külliyelerinden daha fazla yapı ile planlanmış Sultan Ahmed Külliyesi'nde künde ve sedef işlerinin oldukça fazla ve özenli olduğu görülmektedir. Süleymaniye Camii'ne benzer bir organizasyon ile ele alınan Sultan Ahmed Camii inşasında, ahşap malzemelerin kullanım alanları ve ahşap tezyinatın yoğunluk yerleri genel teamüle uygun olup, hacim nedeniyle daha büyük ebatlı ve daha çok ahşap malzemenin kullanımı söz konusudur.

Bu yüzden erre-keşân denilen ağaç devirme göreviyle meşgul işçilerin, reis denilen tersane kaptanlarıyla birlikte Sinop, Giresun, Trabzon, Ada-i cedide vb. yerlerden deniz yoluyla çok miktarda levha, tomruk ve kereste getirdiği görülmektedir. Sultan Ahmed Külliyesi'nde bugün neredeyse yok olan Karaağaç gibi dayanıklı ağaçları kapsayan çok miktarda ahşap malzeme, malzeme ve teknik üstünlüğü ile kullanılmıştır ve bugün de bu başarılı yapıyı kuvvetlendirmeye ve güzelleştirmeye devam etmektedir.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları**

BOA. D. 00040.001

BOA, D.00211.001.00.

TS.MA.d 35-0-0, 29.08.1025/11.09.1616, v. 8a, 11a, 14a, 15b, 18b, 19b, 22a, 22b, 23b, 28b, 29a, 33a, 34a, 48a, 56b, 64b, 79b, 82b, 85a, 108b, 110b, 115b, 127a, 127b, 145b, 160b, 169a, 175b, 176b, 189a, 190a, 194a, 196b, 197b, 229a, 232a, 233a, 233b, 243a, 244a.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1930.

Arseven, Celal Esat, *Sanat Ansiklopedisi*, C II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947.

Barışta, Hatice Örcün, *Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstanbul Cami ve Türbelerinde Ağaç İşleri*, AKMB Yayınları, Ankara 2009.

Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, C I-II, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara 1972.

Cafer Efendi, *Risâle-i Mimâriyye*, haz. İ. Aydın Yüksel, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2005.

Can, Yılmaz, “Samsun’da Bulunan İki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri”, *Mimari ve Kültürel Miras, Efsane, Dil, Sanat, Edebiyat ve Siyaset*, ed. Cevdet Yılmaz, Samsun 2013, s. 26-33.

Can, Yılmaz, “Kastamonu ve Sinop Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, (2003), s. 117-134.

Cıda, İsa, *İstanbul Bayezid Camii Taş Süslemeleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Çelik, Serpil, *Mevcut Belgeler Işığında Süleymaniye Külliyesinin Yapım Süreci*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Çelik, Serpil, *Süleymaniye Külliyesi, Malzeme, Teknik ve Süreç*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

Çetin, Yusuf, “Geleneksel Türk Evinde Cumba”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C XXV/S. 2, (2006), s. 18 - 27.

Doğanay, Aziz, *Mimari ve Tezyini Unsurlarıyla Câmi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2017.

Doğanay, Aziz, *Klasik Devir Osmanlı Hanedan Türbeleri 1522-1604*, Klasik Yayınları, İstanbul 2009.

Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1998.

Kanar, Mehmet, *Farsça Türkçe Sözlük*, İstanbul 2000.

Kolay, İlknur Aktuğ, “Ayazma Camisi İnşaat Defteri”, *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler (23-27 Eylül 1991)*, C I, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1995.

Kolay, İlknur Aktuğ, “Osmanlı Belgelerinde Yer Alan Bazı Ahşap Yapı Malzemesi Üzerine Düşünceler”, *Sanat Tarihi Defterleri*, S. 10, İstanbul 2006.

Kolay, İlknur Aktuğ, “XVI. Yüzyılda Kullanılan Bazı İnşaat Malzemeleri ve Kullanım Yerleri”, *16. Yüzyılda Türk ve İslam Bilim ve Teknolojisi Sempozyum Bildiri Kitapçığı*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1986.

Kolay, İlknur Aktuğ-Çelik, Serpil, “Malzeme ve Teknoloji”, *Bir Şaheser Süleymaniye Külliyesi*, ed. Selçuk Mülayim, Ankara 2007.

Kolay, İlknur Aktuğ-Ersen, Ahmet, “Bir 15. Yüzyıl Yapısı Olan Tahtakale Hamamı'nda Uygulanan Bazı Yapım Teknikleri”, *Taç Vakfı Yıllığı*, S. 1, İstanbul 1991.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

Mehmet, Salahi, *Kamus-ı Osmani*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1313.

Neftçi, Aras, *Laleli Külliyesi'nin İnşaat Süreci*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2002.

Öngül, Ali, “Tarih-i Câmi-i Nuruosmâni”, *Vakıflar Dergisi*, S. 24, Ankara 1994.

Öten, Aliye, *Arşiv Belgelerine Göre Sultan Ahmed Camii ve İnşası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Peynircioğlu, H. - Toğrol E. - Aksoy İ. H., “İstanbul’da Osmanlı Döneminde İnşa Edilen Camilerin Temelleri”, *Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 14-18 Eylül 1981*, C III, İstanbul 1981.

Şenyurt, Oya, “İnşa Kuralları, Mimari Algı ve Mekân Kullanımı Bağlamında Osmanlı Toplumunda “Cumba”/“Şahnişin””, *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, C I/S. 1, 2016, s. 87-103.

Taşkın, Osman, *Nuruosmaniye Külliyesi'nin Fizikî, İdarî, Malî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Yüceil, Yaşar, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygurluk Tarihine Dair Bir Kaynak Es'âr Defteri (1640 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

TDK (www.sozluk.gov.tr)

EKLER

Ek 1: Sultan Ahmed Camii üst mahfel künkârî bir pencerenin kanatları

Ek 2: Sağdaki Sultan Ahmed Camii alt kat künkârî bir pencerenin kanatları

Ek 3: Üst mahfele çıkan künkârî bir kapı ve kanatları

Ek 4: Üst mahfel kuzeybatı künkârî pencerelerinden biri

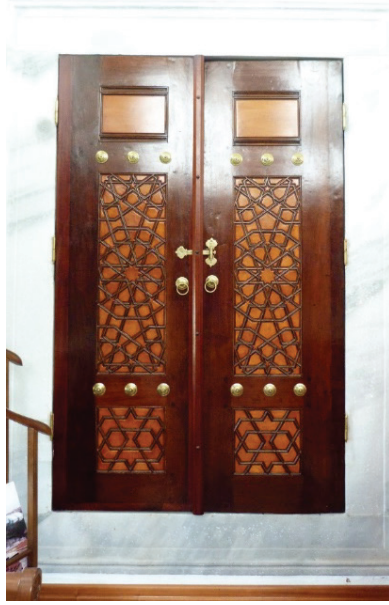
Ek 5: Sultan Ahmed Camii avlu pencerelerinden biri ve künde-kârî kanatları.

Ek 6: Sağdaki Sultan Ahmed Camii imam kapısı ve kanatları.

Ek 7: Sultan Ahmed Camii alt kat nizami pencereleri ve imam kapısının genel görünümü.

Ek 8: Sultan Ahmed Darülhadişi penceresi ve künde-kârî kanatları

Ek 9: Sultan Ahmed Camii avlu pencerelerinden biri ve künde-kârî kanatları

Ek 10: Sultan Ahmed Türbesi ve nizami pencereleri künkârî kanatları genel görünümü.

Ek 11: Sultan Ahmed Camii künkârî vaaz kürsüsü detayı.

Ek 12: Sultan Ahmed Camii üst mahfel pencere kasaları.

Ek 13: Sultan Ahmed Camii üst mahfel pencere kasaları.

Osmanlı Diyarbakır'ında Kelekçilerin Örgütlenme Yapısı ve İlişki Ağları

Fasih Dinç*

Öz

Keçi veya koyun tulumlarının şişirilmesi ve üzerlerine keresteden platformların eklenmesiyle yapılan kelek, Osmanlı dönemi boyunca Dicle Nehri'nin Diyarbakır-Musul arası kısmında hem nakliyat hem de ulaşımda kullanılan yegâne vasıta olmuştur. Diyarbakır ve çevresinde üretilen mal ve eşya, kelek vasıtasıyla Irak pazarlarına, oradan da uluslararası pazarlara taşınmıştır. Şehir ticareti ve ulaşımındaki etkin rolüne dayalı olarak, kelek imâl eden ve onu nehir yolunda kullanan kelekçiler, şehrin iktisadi örgütlenmesinin önemli bileşenlerinden biri hâline gelmiştir.

Dicle'nin Musul'a kadar olan kısmının topoğrafyası ve sığ debisinin kelek dışında başka bir vasıtaya imkân tanınmaması kelekçiliği, bu bölgeyle sınırlı bir mesleğe dönüştürmüştür. Böylece kelekçilik, Osmanlı Devleti'nin esnaf birliklerinin belli ilkelere bağlı olarak işleyen yapısına Diyarbakır bölgesine münhasır bir meslek olarak dâhil olmuştur. Mesleki anlamda kelekçiliğin örgütsel yapısı ve bu yapıdan kaynaklı ilişkiler ağına dâir çalışma eksikliği, bu konuya yönelmemizi sağlamıştır. Söz konusu eksikliği gidermek amacıyla hazırladığımız bu çalışmada, kelekçilik mesleğine ve loncasına yönelik detaylı bilgiler sunulmaktadır.

Çalışmada, Osmanlı Arşivi ve Diyarbakır Şer'îye Sicillerinin 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısına ait verilerinden hareketle, Osmanlı Dönemi'nde Diyarbakır ekonomisinin önemli bir iş kolu olan kelekçiliğin örgütlenme biçimi ve işleyiş düzeni incelenmiştir. Bu çerçevede mesleki örgütlenmenin işleyişinde kelekçilerin devlet ve esnaf örgütleriyle kurduğu ilişki ağları tespit edilerek söz konusu ilişkinin yapısı çözümlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Osmanlı, kelekçiler, kelek, lonca

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin/TÜRKİYE, fasihdinc@artuklu.edu.tr ORCID: 0000-0002-7213-680X

DOI: 10.37879/belleten.2021.95

Makale Gönderim Tarihi: 17.07.2019 - Makale Kabul Tarihi: 21.12.2020

Organizational Structure and Relationship Networks of Kelek Raftsmen in the Ottoman Diyarbakır

Abstract

Kelek, an ancient type of raft, made of timber and wooden frames laid upon inflated goatskins, had been the sole vehicle of transportation and carrying in the Diyarbakır-Mosul part of the Tigris River during the Ottoman period. The goods and commodities produced in Diyarbakır and its surroundings got into Iraqi markets by means of keleks and from there to international markets. In addition to commodities, the utilization of kelek also in passenger transportation has made the kelek raftsmen, who manufactured and used kelek on the river road, an important component of the economic organization of the city.

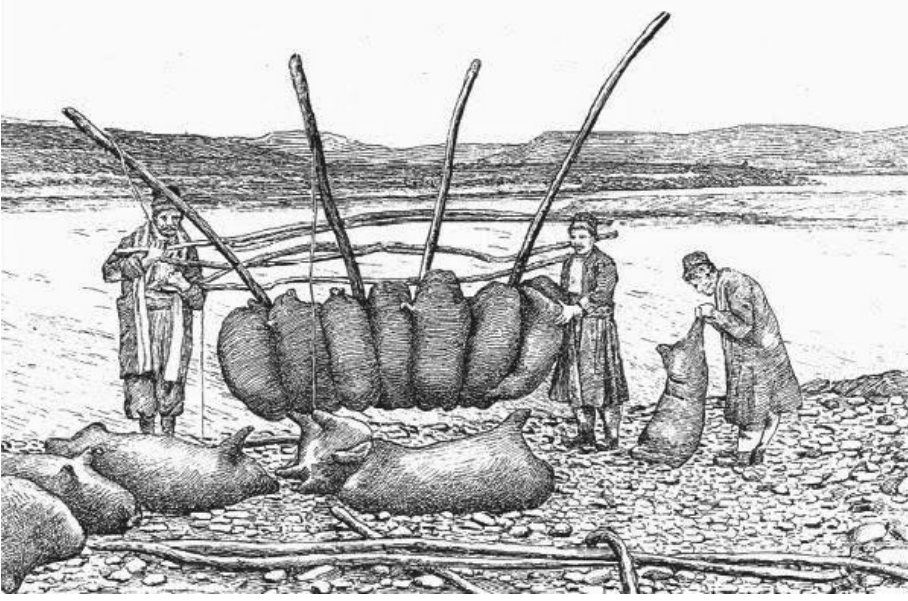
In the professional sense, the organizational structure of kelek raftsmen and the lack of study on the network of relationships stemming from this structure have led us to address this issue. This study, which we prepared in order to fill the deficiency in question, gives detailed information based on documents related to the profession of kelek raftsmen. Based on the data collected from the Ottoman Archives and Diyarbakır Court Records, this study examines the organizational structure and functioning order of kelek raftsmen, which was an important business line of the economy of Diyarbakır in the Ottoman period. In this framework and within the context of functioning of their professional organization, the relationship networks established by kelek raftsmen with the state and other craftsman's organizations were determined and the structure of these relationships were tried to be analyzed.

Keywords: Diyarbakır, Ottoman, kelek raftsmen, kelek, guilds

Giriş

Diyarbakır, Osmanlı hâkimiyeti boyunca stratejik önemi haiz bir merkez olmuştur. Şehir, stratejik önemini büyük ölçüde Osmanlı merkezî idaresine en uzak bölgelerinden biri olan Irak'ın idari, askeri ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılandığı ve toplandığı bir merkez olmasından almaktadır. Bu, aynı zamanda şehrin Dicle nehir havzasının kuzey ucunda kurulmuş olmasıyla da ilişkilidir. Çünkü Dicle'nin Diyarbakır iskelesi aracılığıyla, şehir ve hinterlandında üretilen veya ticari amaçlarla dışarıdan getirilen mal ve eşya, Musul gibi bölgesel pazarlara ulaştırılırken Bağdat ve Basra yoluyla da dünya pazarlarına sunulmaktadır. Bu ticari sirkülasyon, sadece keçi veya koyunların derilerinden çıkarılan tulumların

şişirilmesi ve üzerlerine keresteden yapılan platformun yerleştirilmesi sonucu oluşan ulaşım araçlarıyla gerçekleştirilmektedir ki Dicle nehrinde kullanılan bu ulaşım araçlarına kelek adı verilmektedir¹.

Resim 1: Kelek yapımını gösteren resim

(<https://sites.google.com/site/tekyeli/kelek>)

1 Kelek adının etimolojik kullanımı için bk. M. Streck, “Kelek”, *İslam Ansiklopedisi*, C 6, 1997, s. 550; Keleğin ulaşım aracı olarak imâli ve nehir yolunda kullanılması için bk. Fasih Dinç, “Osmanlı Diyarbakır’ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Editörler: İbrahim Özçoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, İstanbul 2018, s. 61-100.

Resim 2: Diyarbakır'da Dicle Nehri üzerinde kelekle yolcu taşımacılığı
(İBB Atatürk Kütüphanesi, Krt. 02440)

Kelek, Dicle nehir yolunun Diyarbakır-Musul arasının kayalık bir yapıda ve hızlı bir akıntıya sahip olması nedeniyle ilk çağlardan Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesine kadar nakliye ve ulaşımda kullanılan yegâne nehir taşıtı olmuştur². Kelekle yapılan ulaşım ve nakliyat, kara yoluna oranla daha güvenli, hızlı, rahat ve ucuzdur. Öyle ki Diyarbakır'dan Mardin'e, oradan da Musul'a uzanan eski posta yolu, 19. yüzyılın ikinci yarısında bile aşılması zor geçitlerden ve taşlıklardan oluşmasının yanında aynı zamanda³ saldırılara da açıktır. Kara yoluyla 20 günde kat edilen bir mesafe, nehir yolunda kelek vasıtasıyla 5-6 günde kat edilebilmektedir⁴. Öte yandan 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında, kelekle yapılan nakliyat, Musul'a deve ile yapılan nakliye ve taşıma ücretlerinin yarısına, katırla yapılanın ise yedide birine denk gelmektedir⁵.

2 *Salname-i Vilayet 1318*, Diyarbekir Vilayet Matbaası, Def'a 17, s. 165; Lionel Casson, *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, çev. Gürkan Ergin, İstanbul 2002, s. 1.

3 *Diyarbekir (Vilayet) Gazetesi*, Sayı 4, Sene 1, 16 Ca. 1268, s. 1.

4 Dinç, agm., s. 65.

5 Charles, Issawi, *The Economic History of Turkey*, Chicago 1980, s. 178.

Kara yoluyla yapılan nakliye ücretlerinin yüksek olması, ticaretin önündeki en temel engeldir. Zira nakliye ücretleri, bölgeler arası ticaret imkânlarını sınırlaması bir yana, bölge içinde bile ticari faaliyetleri kısıtlayan faktörlerin başında gelmektedir⁶. Söz gelimi tarımsal ekonominin hâkim olduğu bölgelerde kara yoluyla yapılan nakliye ücretlerinin yüksek olması tüccarların tarım ürünlerine erişimini kısıtlamaktadır. Üretimin bol olduğu senelerde ürünler, üreticinin elinde kalmakta ve çoğu zaman çürümeye yüz tutmaktadır. Bu durum, tarımsal ürünlerin ticari mal olma vasfını yitirmesine yol açmaktadır. Üretimin artırılması ve buna bağlı olarak ticaret hacminin geliştirilmesi için Fırat ve Dicle nehirlerinin ulaşım kapasitelerinin artırılmasının gerekli olduğu 19. yüzyılın son çeyreğinde mülki memurlar tarafından merkezi hükümete gönderilen layihalarda vurgulanmaktadır⁷.

Ulaşım olanaklarının niteliği, ekonominin kapasitesini doğrudan etkilemektedir. Bu anlamda Dicle nehir yolunun Diyarbakır ekonomisi üzerindeki etkileri yadsınmaz. Nehir yolunda kullanılan kelekler, Diyarbakır ve çevresinde üretilen her türlü ürünün Musul pazarına, oradan da dünya pazarlarıyla bağlantısı olan Bağdat ve Basra pazarlarına nakledilebilmesini sağlamaktadır⁸. Yine muhtemel işgallere karşı Irak'ın savunmasını sağlamak üzere konuşlandırılan idari ve askeri kadroların her türlü ihtiyacı da Diyarbakır'dan nehre indirilen keleklerle karşılanmaktadır. Bu da şehrin ekonomik hacminin genişlemesini sağlamaktadır. Bu yönüyle şehir ekonomisi, şehir ve çevresinin ihtiyaçlarının ötesinde bölgeler arası ticaret sahalarının gereksinimlerine göre mal ve hizmet üreten bir işleyişe imkân tanımaktadır⁹.

Keleklerin, devletin idari, askeri ve ekonomik amaçlarının gerçekleştirilmesinin yanında, şehir ekonomisinin döngüsünde üstlendiği işlevler, bu vasıtayı imâl eden ve onu nehir yolunda kullanan bir kelekçi zümresinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dicle'nin Diyarbakır-Musul arasında kalan kısmının, kelek dışında başka vasıtalara imkân vermeyen yapısı, kelekçiliği bölgesel bazda bir mesleğe dönüştürmüştür.

6 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev. Emine Sonmur Özcan, İstanbul 2006, s. 130.

7 BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE)*, 7/12, 24 L 1297/ 29 Eylül 1880.

8 Bağdat, 1914 yılına kadar Diyarbakır'da imâl edilen tekstil ürünleri için bir pazar olmuştur, bk. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul 1999, s. 123, 170.

9 BOA, *Şurayı Devlet (ŞD)*, 1469/20, 2 C 1312/1 Aralık 1894.

Osmanlı şehirlerinde ekonomik hayatın işleyişinde temel rol alan meslekler lonca yapılanması etrafında örgütlenmekte ve bu örgütsel yapı üzerinden mesleki işlevlerini icra etmekteydiler. Lonca örgütlenmesine dâhil olan meslekler, bir yöneticinin başkanlığında mesleki çıkarlarıyla şehrin ekonomik hayatında oluşturulan uyumu¹⁰ korumak için diğer meslek kuruluşları ve devletle ilişkilerini yürütmektedirler.

Kelek ve kelekçiliğe ilişkin literatür bilgisi, ekseriyetle Dicle ve Fırat nehirlerinde yapılan nakliyata odaklı olarak karşımıza çıkmıştır¹¹. Kelekçilik ve örgütsel yapılanmasına dair müstakil bir çalışmanın bulunmaması bu konuya odaklanmamızın temel sebebi olmuştur. Bu eksikliği gidermeye yönelik hazırladığımız bu çalışmada, kelekçilik mesleğine dair birtakım sorulara cevap aranacaktır. Osmanlı Diyarbakır'ında kelekleri imâl eden kelekçilerin yeterli mesleki beceriye sahip olup olmadıkları, bölgesel yapıda bir iş kolu olarak lonca örgütlenmesi içinde nasıl bir ilişki ağına sahip oldukları, devlet unsurlarının kelekçilik gibi bölgesel nitelikli bir iş kolunu hangi stratejilere dayalı olarak ekonomik sisteme dâhil ettiği ve lonca örgütsel yapısı içinde kelekçilerin devlet ve diğer esnaf loncalarıyla ilişkilerinin hangi boyutlarda olduğu gibi sorular çerçevesinde, Osmanlı Diyarbakır'ında şehir ekonomisinin önemli bir bileşeni olan kelekçi sınıfının mesleki niteliği ile örgütsel yapısına yakından bakılarak kelekçilerin devlet ve esnaf gruplarıyla olan ilişkileri incelenecektir.

1. Örgütsel Yapı ve İşleyiş

a. Kavramsal Tanımlama

Osmanlı Dönemi Diyarbakır'ında ekonomik yaşam, imparatorluğun diğer yerleşimlerinde olduğu gibi iş kollarına dayalı örgütlü yapılanmalar temelinde

10 Şehrin ekonomik yapılanmasında uyum, İslami siyaset ve ahlak risalelerinde dengeli veya adil bir toplum düzenine karşılık gelmektedir. Bu düzen, bir alanda faaliyet gösteren kimselerin başka bir alana müdahalesine engel olmayı gerekli kılmaktadır, bk. Cemal Kafadar, *Kim var imiş biz burada yoğ üken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, İstanbul 2017, s. 30-31.

11 Bu literatüre ilişkin olarak bk. Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Yapılan Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XIII/1963, s. 77-102; Tuncay Ögün-Halit Baş, "Dicle-Fırat'ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşında Irak Cephesinde Kullanımı", *History Studies*, Vol. 8/3, September 2016, s. 83-109; Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, S. 243 (Ağustos), s. 655-660.

kurulmuştur. Diyarbakır söz konusu olduğunda şehir ekonomisinin işleyişinde temel rol oynayan meslek birliklerinden biri de Keleğçilerdir. Osmanlı arşiv belgeleri, Şer'iyeye Sicilleri ve Ahkâm Defterleri, keleğçilerin örgütsel yapısına dair birçok bilgi içermektedir. Bu kayıtlarda keleğçilerin; *tâife-i keleğçiyân*, *sımf-ı keleğçiyân*, *esnâf-ı keleğçiyân* ve *hurfet-i keleğçiyân* gibi kavramlarla tanımlandığı görülmektedir¹². Keleğçileri tanımlamaya yönelik olarak kullanılan bu kavramlar, mesleki birlik bağlamında örgütlenme yapılarına dair bazı değerlendirmelere imkân vermektedir. Keleğçilere ilişkin serdedilen kavramlardan *tâife-i keleğçiyân* tanımlaması, keleğçilerin bir birlik olduğuna göndermede bulunmaktadır. Kavramsal mahiyette tâife; etnik, dinsel ve mesleki olarak her türlü toplumsal grubu tanımlayan genel bir anlam ihtiva etmektedir¹³. Bu yönüyle “*tâife*” kavramının anlam yelpazesi içinde bütün esnaf birlikleri de bulunmaktadır. Hatta esnaf birliklerini tanımlamada en fazla başvurulan kavram tâife kavramı olmuştur.

Kavramsal tanımlamada tâife, keleğçilere sosyal bir grup olduklarına ilişkin bir anlam yüklese de anlam yelpazesinin genişliği nedeniyle söz konusu sosyal grubun hangi işlevlerle yüklü olduklarına dair bir belirsizliğe yol açmaktadır. Bu belirsizliğin ortadan kaldırılması, destekleyici başka kavramsal tanımlamaları gerektirmektedir. *Sımf-ı keleğçiyân* ve *esnâf-ı keleğçiyân* kavramları bu anlamda tâife kavramından kaynaklanan belirsizlikleri giderici bir mahiyet arz etmektedir. Bu kavramlar, keleğçiliğin örgütlü bir iş kolu olduğuna işaret etmektedir. Ancak keleğçiliğin örgütsel yapısını anlamada bu kavramların da yeterli bir işlev gördüğü söylenemez. Çünkü *esnâf-ı keleğçiyân* tanımlaması keleğçilere, her türlü zanaatkâr, hizmetli veya küçük ölçekli girişimciyi kapsayan bir anlam yüklese de keleğçiliğin bir hizmet veya zanaat kolu mu olduğu sorusuna açıklık getirmez. Bunun yanı sıra esnaf kavramı, keleğçiliğin mesleki anlamda bir beceri ve eğitim sürecine tabi olup olmadığına ilişkin belirleyici bir anlama işaret etmez. Bu durum ise keleğçiliği herhangi bir mesleki formasyon gerektirmeyen hamallık muadili bir

12 Tâife-i keleğçiyân için bk. *Diyarbakır Ahkâm Defteri (DAD)*, d. 1, h. 184, 1 C 1156/23 Temmuz 1743, C I, s. 97; *DAD*, d. 2, h. 531, 15 Z 1171/20 Ağustos 1758, C. 2, s. 332. Sımf-ı keleğçiyân için bk. *Cevdet Maliye (C. ML)*, 753/30679, 27 Ca 1196/ 10 Mayıs 1782; esnâf-ı keleğçiyân için bk. *DŞŞ*, d. 3743, h. 37, 1199/18 Eylül 1785, C. 5, s. 28; *BOA, Cevdet Nafia (C. NF)*, 52/2571, 5 Ş 1188/11 Ekim 1774; *BOA, Cevdet Belediye (C. BLD)*, 16/777, 27 Ra 1213/8 Eylül 1798; *BOA, Cevdet Tımar (C. TÇ)*, 1/46, 30 M 1249/19 Haziran 1833. Hurfet-i keleğçiyâna ilişkin kayıt için bk. *DŞŞ*, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Ekim 1768; C 5, s. 102.

13 Bruce Master, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918 Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Feray Coşkun, İstanbul 2017, s. 93.

kategoriye dâhil eder. Bu tıkanıklığı aşma ve belirsizliği ortadan kaldırmada “*hurfet*” kavramı karşımıza çıkmaktadır. Hurfet, kelekçiliğin mesleki anlamda eğitsel bir süreç neticesinde yapıldığına dair belirleyici bir anlam içermektedir. Hurfet tanımlamasına göre kelekçilik, bir zanaat kolu olup yüksek düzeyde beceri, ve tecrübe gerektiren bir uğraş türüdür.

Kelekçiliği tanımlamaya yönelik kavramlar, kelekçiliğin, bir meslek olarak belli düzeyde beceri gerektiren bir zanaat olmasına işaret etmelerinin yanı sıra lonca yapısının varlığına göndermede bulunurlar¹⁴. Loncalar, hiyerarşik bir yapılanmayı gerekli kıldığından söz konusu hiyerarşiye bağlı olarak kendi mesleki işleyişlerini, diğer meslek kuruluşlarıyla ve devlet kurumlarıyla ilişkilerini yürüten resmi bir yöneticiliğe sahiptirler.

b. Kelekçiler Loncası: Şeyhlik ve Tekel

Lonca teşkilatlanmasının yapısı gereği kelekçilik mesleğini icra eden esnaf, resmi hüviyete sahip bir yöneticinin idaresi altındadır. Bu yönetici, yerel mahkemenin arzı ve padişahın beratı ile atanır. Kelekçi loncasının yöneticiliği dinsel bir çağrışımında bulunan şeyh unvanlı¹⁵ bir veya birkaç kişinin ortaklığıyla (*ber-vech-i iştirak*) yürütülür. Yöneticilik kadrosunda bulunan şeyh unvanlı iştirakçilerden biri loncanın mal alım ve satımını gerçekleştirmenin yanı sıra, devlet ve diğer lonca örgütleriyle ilişkileri yürütmekle yetkili kılınmıştır. Lonca yapılanmasında kamu otoriteleriyle ilişkiyi sağlayan ve mal alım ve satımında yetkili olan bu kişiye kethüda adı verilmektedir¹⁶. Osmanlı Diyarbakır’ında kethüdalık yetkilerini elinde bulunduran yöneticiler, kelekçi loncası örgütlemesi içindeki prestijinden ve toplumsal saygınlığından olsa gerek kethüdalık yetkisini genellikle şeyh unvanı üzerinden icra etmektedirler¹⁷. Bu durum, muhtemelen şeyh unvanının

14 İş kollarının mesleki formasyon yapılarıyla örgütlenebilme olanakları arasındaki ilişki için bk. Mehmet Genç, “Osmanlı Esnafı ve Devlet”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 2007, s. 303.

15 Bütünüyle gayrimüslimlerden oluşan esnaf örgütlerinde şeyhlik tabiri hemen hiç kullanılmazdı, bk. Genç, agm., s. 296, Dipnot. 3.

16 Lonca yapılanmasında kethüdalığın işlev ve yetkileri için bk. Eunjeong Yi, *17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren, İstanbul 2018, s. 83-95; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, C II, s. 369; Genç, agm., s. 297.

17 Kelekçi loncası yöneticiliğinde kethüda unvanının ilgili kaynaklarda sadece bir yerde kullanıldığı görülmüştür, bk. *DAD*, d. 3, h. 531, 15 Z 1171/20 Ağustos 1758, C 2, s. 332.

keleççi loncası örgütlemesi içindeki prestijinden ve toplumsal saygınlığından ileri gelmektedir.

Keleççi loncası yöneticileri arasında kullanılan şeyh unvanının yanında dinî nitelikli başka bir unvan olan seyyidlik de belirgin bir ağırlığa sahiptir. Kadim geleneğe vurgunun baskın olduğu 19. yüzyıl öncesi dönemde dini nitelikli unvanlara sahip kişiler, Diyarbakır merkeziyle kırsal kesimin en ücra kısımlarına uzanan yönetsel ağları, ağırlıklı olarak uhdelerinde bulundurmaktadırlar. Örneğin 1787-1788 arası dönemde Diyarbakır merkez, Hani ve Savur sancaklarına bağlı köy gelirlerinin 268 hissedarından 41'nin seyyidlerden oluştuğu görülmektedir¹⁸. Diyarbakır'da idari imtiyazlar ve buna bağlı olarak şekillenen ekonomik paylaşımında seyyid unvanlı kişilerin ağırlıkta olması, Diyarbakır'ın İran ile sınır oluşturan bölgenin tahkiminde hayati bir rol oynamasından kaynaklı bir durum olmalıdır. Sınır bölgesinin İran'a karşı müdafaa edilmesinde seyyidlik, manevi otoriteyi temsil etmesinden ötürü devlet otoritesini meşrulaştırıcı bir işlev görmüştür. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin yapısal özelliklerinde dinin önemli bir yere sahip olduğunu da dikkate almak gerekmektedir. Bu yapıda lonca üyeleri şeyh ve seyyid unvanlı temsilciler aracılığıyla hem yerel mahkemede ve hem de merkezî hükümet nezdinde çıkarlarını daha iyi koruyabilmektedirler.

Keleççi loncası şeyhliği bir makam olarak yıllık 5.000 kuruş maktu bedel ile Diyarbekir voyvodasının mukataa gelirleri içindedir. Keleççi şeyhliğine ilişkin rastlanan en erken tarihli kayıt, 1629 yılına aittir. 1629-1630 yılına ait bir kayda göre keleççi şeyhliği Seyyid Behram adında birinin tasarrufunda bulunmaktadır¹⁹. 18. yüzyıla ait kayıtlarda lonca şeyhliğinin *ber-vechi iştirak* şeklinde birkaç kişi tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Söz gelimi 17. yüzyıla ilişkin bir kayıta şeyh makamında sadece Seyyid Behram ismi söz konusu iken 18. yüzyılda makamın seyyid unvanlı birden çok iştirakçisi bahse konu edilmektedir. Örneğin 1746 tarihli bir kayıta keleççi esnafının şeyhleri olarak Seyyid Mustafa bin Eyyub, Seyyid Emin bin Resul, Süleyman bin Veli ve Seyyid Muhammed bin el-Hac İbrahim'in isimleri geçmektedir²⁰. 1751 yılına ait kayıta ise Seyyid Emin

18 Ariel Salzman, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Regime'i*, çev. Ayşe Özdemir, İstanbul 2011, s. 209.

19 Göyünç, agm., s. 652.

20 DŞS, d. 3712. h. 231, 22 N 1159/8 Ekim 1746, C 2, s. 318.

bin Resul dışındaki isimlerin yerini koruduğu görülmektedir. Seyyid Emin bin Resul'ün yerinde Seyyid Ahmed bin Şeyh Emin ismi geçmiştir²¹.

17. yüzyılın ortalarından itibaren kelekçi loncasının yöneticilik vazifesinde seyyid unvanlı şeyhlerin bulunması, makamın bir aile tarafından yürütüldüğü ve âdeti bir miras şeklinde devredildiği izlenimi vermektedir. 18. yüzyılın son çeyreğinde makamın iştirakçilerinden olan Seyyid Ahmed'e ilişkin kayıtlar bu anlamda önemli bir örnek oluşturur. 18. yüzyılın son çeyreğinde kelekçi loncası şeyhliğinin iştirakçilerinden olan ve merkezî hükümetle olan yazışmalarda muhatap olarak karşımıza çıkan Seyyid Ahmed²², bir arzında kelekçi loncasının şeyhliğinin *eben an ceddin* yani dededen babaya ve babadan da kendisine intikal ettiğini ifade etmektedir²³. Kelekçi şeyhliğine ilişkin kayıtlar Seyyid Ahmed'i doğrular niteliktedir. Kendisinden önce makamın iştirakçilerinden birisi de Seyyid Şeyh Emin'dir²⁴. Şeyh Emin'in babası Seyyid Resul de aynı şekilde makamın şeyhliğini uhdesinde bulundurmuştur. Seyyid Ahmed'in vefatıyla makam, muhtemelen oğlu Ömer bin Ahmed'in uhdesine geçmiştir. Ömer bin Ahmed, 1833 yılına kadar malikâne usulüyle tasarrufta bulunduğu makamı kendi rızası dâhilinde ve feragat yoluyla Osman bin Muhammed Eshad'a devretmiştir²⁵. 19. yüzyılın başlarına kadar kelekçi loncasının şeyhliğinin seyyid unvanlı kişilerin tasarrufunda olması ve Seyyid Ahmed örneğinde olduğu gibi nesiller arasında cereyan eden uygulamalar, söz konusu makamın Seyyid Behram'dan beri bir ailenin mensupları tarafından yürütüldüğünü güçlü bir ihtimal olarak karşımıza çıkarmaktadır. 18. yüzyıl boyunca makamın birden fazla kişi tarafından tasarruf edilmesi, makamın, bir aileden çoğalan kollarının temsilcileri arasında devredildiğine dair güçlü bir kanaat oluşturmaktadır.

Makam, iki şekilde devredilmektedir. Babanın vefatıyla boşalan makama ya oğul geçmekte ya da iştirakçilerden biri kendi rızasıyla feragat ederek aile içinden bir başkasına devretmektedir²⁶. Makamın devrine ilişkin karşılaşılan uygulamalar, yasal anlamda bir mirasa tekabül etmez. Makamın devri, yerel mahkemenin ilamı ve merkezî hükümetin verdiği berat ile gerçekleşir. Yerel mahkemeden çıkarılan

21 *DŞS, d. 3712, h. 173, 2 Za 1164/22 Ekim 1751, C 2, s. 272.*

22 *BOA, C. NF, 52/2571, 5 Ş 1188/11 Ekim 1774.*

23 *DŞS, d. 3743, h. 37, 14 Za 1199/18 Eylül 1785, C 5, s. 28.*

24 *DŞS, d. 3712, h. 173, 2 Za 1164/22 Ekim 1751, C 2, s. 272.*

25 *BOA, C. TÇ, 1/46 30 M 1249/19 Haziran 1833*

26 *BOA, C. NF 16/777, 5 Ra 1213/17 Ağustos 1798.*

ilam, *erbâb-ı istihkâk* yani hak sahipliği vurgusuna dayalı olarak merkezi hükümete arz edilir. Buradaki *erbâb-ı istihkâk* nitelemesi lonca şeyhliğine ilişkin deneyime göndermede bulunur. Şeyhliğin bir ailenin mensupları tarafından yürütülmesi, beraberinde güçlü bir deneyim getirmektedir. Aile içinde devredilen şeyhlikten elde edilen deneyim, loncanın sağlıklı bir şekilde yönetilmesine imkân tanıdığı gibi lonca mensupları arasında güçlü ilişkilerin oluşmasına da katkı sağlamaktadır. Bu deneyimin lonca şeyhliğinin aile içinde kalmasını sağladığı ve dolayısıyla da *erbâb-ı istihkâk*'a dayalı bir intikal hakkına sebebiyet vermiş olabileceği söylenebilir.

Kelekçi loncası şeyhliğinin seyyidlik gibi güçlü bir dini referans üzerinden işlemesi ve bu referansa dayalı olarak aile içinde devredilmesi, makamı elinde bulunduranları ayrıcalıklı kılmaktadır. Bu ayrıcalık yöneticilik ilkelerine riayet edilmesi hâlinde devamlılığını sürdürebilmektedir. Zira lonca yöneticiliğinde her ne kadar *erbâb-ı istihkâk* gibi makamın aile içinde kalmasına imkân sağlayan dayanaklar bulunmakla beraber, makamın temsil gücünü haiz olan temel değerlere sahip olunması da gerekmektedir. Doğruluk ve adalet bu anlamda ön plana çıkan değerlerdir. Bu değerler, *erbâb-ı istikâmet* nitelemesi vurgusuna dayalı olarak ifade edilmektedir²⁷. Makama gelen kişinin makamda kalabilmesi, *erbâb-ı istikâmet* halkasının içerdiği doğruluk ve adalet değerlerini, şeyhlik kimliğinin temel referansları olarak kabul etmesiyle mümkündür. Bu çerçevede kelekçi loncası şeyhliğinin, makamın gerektirdiği nitelikleri taşımaması gerekçesiyle görevden alınmasına yönelik her hangi bir örnek olayla karşılaşılmanmış olmakla birlikte, başka lonca şeyhliklerinde bu minvalde vakalara rastlanmaktadır. Örneğin 1740'da kasap, 1798'de de ekmekçi loncasının şeyhleri, yöneticiliğe yakışmayan tutum ve davranışlarının lonca mensubu üyelerin şikâyetine konu olmasından dolayı görevlerinden azledilmişlerdir²⁸.

Ekmekçi ve kasap loncasının şeyhliklerine ilişkin kayıtlara yansıyan her iki olay, loncanın örgütsel işleyişinde şeyhlik imtiyazının, bir makam olarak bir kesimin uhdesinde olmakla beraber, işleyişte yönetimden kaynaklı problemlerin ortaya çıkması hâlinde söz konusu imtiyazın yerel hükümet temsilcileri ve özellikle de lonca üyelerinin istek ve şikâyetleriyle bir başkasına devredilebildiğini göstermektedir. Lonca yöneticiliği bir yönüyle irsi kaynaklı tayine dayanmakla

27 BOA, C. NF, 16/777, 27 Ra 1213/8 Eylül 1798.

28 Her iki lonca şeyhinin görevlerinden azledilmesine ilişkin gerekçeler için bk. DŞS, d. 3754, h. 167, 30 N 1153/19 Aralık 1740, C 3, s. 215; DŞS, d. 3754, h. 229, 29 M 1154/6 Nisan 1741, C 3, s. 290.

beraber, sürdürülebilirliği yerel hükümet ve lonca üyeleriyle kurulan olumlu ilişkilere bağlıdır.

Kelekçi loncasının şeyh unvanlı yöneticileri, örgütsel yapı içinde güçlerini tekele dayalı sistemden almaktadırlar. Tekel uygulaması kelekçi loncasında şu şekilde işlemektedir: Kelek imâlinde hammaddeyi teşkil eden tulumlar, kasaplardan satın alındıktan sonra lonca şeyhi tarafından kelek ustalarına eşit bir şekilde dağıtılır. Hammadde bölüşümüne ilişkin uygulanan bu yöntem, kelekçi loncasının *kanûn-ı kadîmi* yani geçmişten bu yana süregelen uygulamasıdır²⁹. Hammaddenin dağıtım ve bölüşümünün lonca şeyhinin tekeline verilmesi, şeyhliğe ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesine olanak tanır. Kelek ustalarından yaptıkları kelekler oranında tayin edilen vergiyi toplamak, kelek imâline istenmeyen kişilerin dâhil olmasını engellemek ve bazı disiplin suçlarının önüne geçmek, bu yükümlülükler arasında yer almaktadır³⁰. Özellikle üyelerden vergi toplamak, şeyhin yerine getirmesi gereken en önemli vazifesidir. Çünkü başta voyvodaya verilmesi gereken yıllık beş bin kuruş şeyhlik bedeli ile kendi yöneticiliğine ilişkin ücretler, kelek imâlinde bulunan ustalardan toplanmaktadır. Ustaların kendi hisselerine düşen vergiyi herhangi bir aksatmaya mahal vermeden ödemeleri, şeyhe olan hammadde bağımlılığıyla sağlanmıştır.

Şeyhliğin hammaddenin bölüşüm ve dağıtımında kaynak oluşturan gücü, 18. yüzyılın ortalarından itibaren aşınmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren kelekçi loncası şeyhlerinin yetkilerine karşı çıkılmaya başlanmış, iskelede kelek imâlinde bulunan bazı ustalar, umursamaz bir tutum içine girerek şeyhe vermeleri gereken vergiyi vermekten kaçınmışlardır. 1764 yılında kelekçi loncası şeyhi Seyyid Ahmed, kelek ustalarının *kanûn-ı kadîm* üzere vermeleri gereken vergiyi vermekten kaçındıklarını ve bu yönde bir muhalefet geliştirdiklerini içeren arz-ı hâli Divan-ı Hümayûn'a göndermiştir. Seyyid Ahmed'in, lonca örgütlenmesi hiyerarşisinde şeyhlik haklarına yönelik müdahaleyi merkezî hükümetten önce mahalli kamu otoritelerine bildirip bildirmediği hususu söz konusu arz-ı hâlde yer almamaktadır. Seyyid Ahmed, şeyhlikten doğan haklarını en üst merci aracılığıyla savunmak istemiş olabilir. Zira lonca şeyhleriyle merkezî kurumlar arasındaki iletişim kanalları buna imkân tanımaktadır. Seyyid Ahmed de kelek ustalarının kurumsal disipline aykırı hareketlerini şikâyet mahiyetinde merkezî hükümete taşımıştır.

29 DŞŞ, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.

30 Pakalın, *age*, s. 370.

Merkezî hükümet, loncaların hiyerarşik yapılanmasının işleyişinden doğan sorunlara loncaya ilişkin kuralların yazılı olduğu muhasebe defterlerindeki kayıtlardan hareketle çözüm üretir. Muhasebe defterinde şeyhin vergi toplama hakkının lonca kurallarının gereği olduğu ve buna bağlı olarak üyelerin mükellef oldukları vergi paylarını ödemelerinin kanûn-ı kadim olduğu yönünde geçen kayıtlar üzerine merkezî hükümet, lonca şeyhliğinin yetkilerine yapılan müdahalenin önüne geçilmesi ve kelekçi şeyhine verilmesi gereken vergilerin toplanması için gereğinin yapılmasını içeren bir ferman suretini Diyarbakır valisi ve kadısına hitaben göndermiştir³¹.

18. yüzyılın ikinci yarısında kelekçi loncası şeyhliğinin yetkilerine karşı lonca mensupları tarafından yapılan muhalefet, merkezî hükümetin yerel hükümet temsilcilerini devreye sokmasıyla bir süre durdurulmuş olsa da şeyhlik etrafında kurgulanan tekeli yapılanmanın en azından Diyarbakır özelinde piyasa koşullarına uyum gösteremediği ve bundan kaynaklı kanûn-ı kadimin sürekli çiğnenmeye başladığı anlaşılmaktadır. Kelekçi loncasında kanûn-ı kadime dayanan ve örgütsel yapıyı şekillendiren hammadenin dağıtım ve bölüşümündeki şeyh tekeli, bizzat loncanın ustaları tarafından ihlal edilmeye başlanmıştır. Kelek ustaları, kelek imâli için gerekli tulumları lonca şeyhinden almaları gerekirken artık şeyhi aşarak bizzat kasaplardan tedarik etmeye başlamışlardır. Kelekçi ustalarının kasaplardan tulum tedarikinin, gizli ve münferit bir teşebbüs olmadığı aksine, yaygın ve açık bir durum hâline geldiği anlaşılmaktadır³². Burada kelek ustalarını şeyhe meydan okurcasına lonca gelenekleri dışında tutum sergilemeye sevk eden şartların neler olduğu dikkat çekmektedir. Bu durumla ilgili, kayıtlar üzerinden bir cevap verme imkânı bulunmamakla beraber, kelek ustalarının 18. yüzyılın ortalarından itibaren lonca kurallarını ihlal etmelerine zemin hazırlayan birkaç gerekçe ileri sürülebilir. Şeyhin kasaplardan aldığı tulumlar, kelek ustalarının razı olmadıkları bir fiyat üzerinden dağıtılmış olabilir. Ya da lonca şeyhi aracılığıyla dağıtılan tulum âdedinin ustaların imâl edebileceği iş kapasitesinin altında olması ihtimalinden de bahsedilebilir. Zira bu durum, doğal olarak ustaların kâr marjının düşmesine yol açmaktadır. Bunun yanında kasapların, çıkarmış oldukları tulumları bir kişiye satma mecburiyetinde tutulmaları, kasaplar açısından da bir hoşnutsuzluğa yol açmış olabilir. Dolayısıyla kasaplar da kazançlarını arttırmak için tulumları kelekçi loncasına değil doğrudan ustalara satmayı tercih etmiş olabilirler. Tekele dayalı

31 *DŞS, d. 3743, h. 36, 6 Za 1177/7 Mayıs 1764, C 5, s. 27.*

32 *DŞS, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.*

örgütsel yapının çözülmesine yönelik ileri sürülen gerekçeler ihtimal dâhilinde olsa da burada kesinlik arz eden şey; bu tekelciliğin artık lonca üyelerini rahatsız etmeye başlamış olmasıdır. Bunun yanı sıra loncanın örgütsel yapısında bulunan tekelciliğin lonca üyeleri tarafından çiğnenmesi devletin de bunu korumaya yönelik sert bir tavrının olmadığını göstermektedir³³. Devletin lonca yapılanmasında tekel uygulamasını önemsememesi, kelek ustalarının açık bir şekilde tulumları lonca şeyhini aşarak doğrudan kasap esnafından almasına güçlü bir zemin oluşturmuştur. Bu noktada, lonca şeyhi Seyyid Ahmed'in, hammaddenin dağıtım ve bölüşümünde şeyhlik yetkisine yapılan müdahaleye karşı açtığı davada devletin açıkça katkısı görülmektedir.

Seyyid Ahmed, diğer iştirakçi şeyhlerle beraber Eylül 1768'de Amid Mahkemesine giderek kelek ustalarından Seyyid Mehmed bin Ramazan, Seyyid Ahmed bin Mikail, Süleyman bin Abdullah, başka bir Süleyman bin Abdullah ve Ahmed bin Abdullah'a dava açmıştır. Dava gerekçelerinde; loncanın kadim kuralları dâhilinde lonca şeyhinin, kasap esnafından kelek imâlinde kullanılan tulumları toplayarak ustalara dağıttığını ancak söz konusu ustaların bu uygulamayı çiğneyerek bizzat kendilerinin kasaplardan tulum aldıklarını ve bunun kanûn-ı kadîme aykırı olduğunu ifade etmişlerdir. Lonca şeyhleri, mahkemeden ustaların bu tür teşebbüslerinin önüne geçilmesini veya meslekten men (*keff-i yed*) edilmelerini talep etmişlerdir. Kelekçi şeyhlerinin kanûn-ı kadîm referansına vurguda bulunarak açtıkları davaya mukabil kelek ustaları, mahkemeye oldukça hazırlıklı bir şekilde gelmişlerdir. Ustalar mahkemede Seyyid Ahmed'in önderliğinde kelekçi loncası şeyhlerinin öne sürdüğü kadim kurallara karşı herhangi bir savunma içine girmemişlerdir. Ustalar, kanûn-ı kadîmin baskılarına karşı şeriata dayalı bir savunma geliştirmişlerdir. Tulumların, lonca şeyhinin aşılarak, doğrudan kasaplardan alınmasının şeriata uygun olup olmadığına dair müftüden aldıkları fetvayı mahkemeye sunmuşlardır³⁴.

“Kelek san'atında mahâreti olan Zeyd intifa' zımnında ol san'atı işleyip ticaret eylese ahardan Amr ve Bekir bilâ mesâğ-ı şer'i ticâretten men'e şer'en kâdir olurlar mı? “Ve li't-tâciri't-ticâre ve lâ-men” deyu kütüb-i muteberât-ı fikihiyeden Eşbâh'dan menkûl: olmazlar deyü musarrah

33 Yabancı tüccarların Osmanlı şehir ekonomisi üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamaları neticesinde devlet, esnaf örgütlerinin tekel haklarını kısıtlayıcı politikalar gütmeye başlamıştır, bk. Genç, agm., s. 303.

34 *DŞŞ, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.*

buyurduğu mucibince müdeiyûn-ı merkûmunun tasaddi-i meşruhalarında mezbûrun ticâret-i mezkurdan men' veyahut hırfet-i merkûmeden keff-i yedlerine mesâğ-ı şer'i olmamakla ...”

Kelek ustalarının mahkemeye sundukları fetva, lonca şeyhliğinin yetkilerinden kaynaklanan sorunu daha da çelişkili bir hâle getirmiştir. Mahkeme, ibraz edilen fetva ışığında kelek imâlini ticari etkinlik kapsamında değerlendirmiştir. Ustaların tulumları kasaplardan almasını bu ticaretin gereği olarak saymış ve bu hususta herhangi bir kısıtlama yapılamayacağına hükmederek davayı düşürmüştür³⁵.

Tulumların lonca şeyhi tarafından dağıtım ve bölüşümünü öngören kanûn-ı kadîm kurallarına karşı 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan muhalefet, 1768 yılında şeriata dayalı hükümlerle yeni bir boyut kazanmıştır. Mahkeme kararıyla tekelci yapıya vurulan darbe, büyük olasılıkla loncanın işleyişinde ciddi bir çıkmaz yaratmıştır. Bu çıkmazdan kurtulmak için hangi adımların atıldığı bilinmemektedir. Loncalar bu tür sorunlarda kimi zaman karşılıklı anlaşma yoluna gidebilmektedirler. Bu anlamda şeyh, lonca üyeleriyle yeni bir ittifak tesis ederek gelenek üzerinden inşa edilen lonca düzenini koruma çabası içine girebilmektedir³⁶. Kelekçi şeyhlerinin kadîm uygulamalara muhalefet eden lonca üyeleriyle kadîmin muhafazasına dair bir anlaşma içine girip girmediklerine ilişkin herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, 18. yüzyılın sonunda lonca şeyhliği hissesinin devrini içeren bir kayıt³⁷, kadîm yöneticilik kurallarının hâlâ muhafaza edilmeye çalışıldığını göstermektedir.

“... msf hisse meşihâti tevcih ve kanûn-ı kadîm üzere kassab esnâfından kelekçiyân esnâfının tulum için derileri merkûman şeyhlerinin rey ve marifetleri inzimâmıyla vikâye zımında ahz olunmak kaide-i meriyetiyle yedine berat-ı şerif-i alişan..”

18. yüzyılın ortalarında kelek imâlinde kullanılan tulumların dağıtım ve bölüşümünde lonca şeyhinin tekel yetkisine yönelik yapılan muhalefet ve akabinde çıkarılan mahkeme hükmüne rağmen yüzyılın sonlarında yapılan bir hisse devri kaydında, tulumların şeyhin inisiyatifine bağlı kılınması şartının vurgulanması, kelekçi şeyhliğinin geleneksel yapısını koruma gayretlerinin sürdürüldüğüne işaret etmektedir. Bununla beraber merkezî hükümetin, şeyh makamına ilişkin

35 *DŞS, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.*

36 *Y1, age, s. 103.*

37 *BOA, C. BLD, 16/777, 5 Ra 1213/17 Ağustos 1798.*

hisselerin devrinde kanûn-ı kadîm esasına dayalı tulum dağıtımının şeyhler aracılığıyla yapılması yinelemelerini içeren kayıtları resmi işleyişte onaylamasına rağmen, lonca içi uygulamada şeyhlik yetkilerine yapılan müdahaleler karşısında sessiz kalması, daha önce de ifade edildiği üzere loncanın tekeli yapısal sistemsel anlamda önemsememe politikasından kaynaklanmaktadır. Bu politika, lonca şeyhliğinin zaman içinde itibarını kaybetmesine yol açmış ve bu itibar kaybı, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hızlı bir seyir izlemiştir. Bundan olsa gerek Seyyid Ahmed'den sonra şeyhlik hissesini devralan oğlu Seyyid Ömer, 1833 yılında şeyhlikten feragat ederek hisseyi kendi aile fertlerinin dışında bir kişiye devretmiştir. Seyyid Ömer'in uzun bir süredir kelekçi şeyhliğini uhdesinde bulunduran aile mirasını aile dışından birine devretmesi, şeyhliğin artık bir cazibesinin kalmadığı düşüncesinden kaynaklı da olabilir. Hisse devrinden beş yıl sonra İngilizlerle yapılan 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla loncaların tekele dayalı yapısı ilga edilmiş³⁸ ve lonca yöneticiliği serbest piyasa şartlarına teslim olmak zorunda kalmıştır.

b. Lonca Üyeleri: Kelekçiler

Loncalar, herhangi bir iş kolunda ustalaşmış çalışanlar tarafından meydana getirilen meslekî örgütlenmeler olmakla birlikte lonca oluşumunda söz sahibi ustaların üyeliği nasıl tanımladıkları, hak ve görevleriyle hangi süreçlere bağlı olarak lonca üyeliği elde ettiklerine ilişkin tatmin edici bilgiler bulunmamaktadır. Elde edilen bilgiler, lonca örgütlenmesi yapısında üyeliğin nasıl gerçekleştiğine dair belirgin bir tanımlamaya imkân sunmamaktadır. Kelekçi loncası üyeliği, kayıtlara yansıyan bilgiler ölçüsünde ele alınacaktır.

Kayıtlara yansıdığı kadarıyla; kelekçilik mesleğini icra eden ustaların ekseriyetle seyyid unvanlı ve akraba kişiler olmaları³⁹, bunların meslek mensubiyetinin de seyyidlik ve akrabalık üzerinden belirlendiğini göstermektedir. Kayıtlara göre; kelekçilik mesleğiyle meşgul olan kişilerin seyyidlik ve akrabalık mensubiyeti, lonca

38 Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908*, C 3, Yayın Yönetmeni Sina Akşin, İstanbul 2000, s. 222-223; Genç, agm., s. 304.

39 Kelekçi şeyhinin tulum anlaşmazlığında dava ettiği Seyyid Mehmed bin Ramazan, Seyyid Ahmed bin Mikail, Süleyman bin Abdullah, yine Süleyman bin Abdullah ve Ahmed bin Abdullah adlı kelekçi ustalarından ikisi seyyid iken diğerlerinin baba adları Abdullah olarak geçmektedir; bk. *DŞŞ, d. 3743*, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102; Başka bir kayıt için bk. *DAD, d. 2*, h. 531, 15 Z. 1171/21 Temmuz 1758, C 2, s. 332; *DŞŞ, d. 3712*, h. 112, 9 N 1135/13 Haziran 1723, C 2, s. 232.

örgütlenmelerinin kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır. Kanûn-ı kadîme dayalı lonca örgütlenmesinde şeyh konumundaki kişilerin, hammadde dağıtım ve bölüşümünde tek yetki sahibi olması, üyeliğin şeyh bağlantılı ilişkiler üzerinden şekillenmesine imkân tanımaktadır. Lonca şeyhliğinin uzun bir dönem boyunca seyyid unvanlı kişilerin tasarrufunda olması⁴⁰ ve tulum dağıtımının tekele dayalı yöneticilik yapısı, kelekçiliğin seyyidlik ve akrabalık üzerinden tesis edilen bir mesleğe dönüşmesini doğrudan etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Zanaata dayalı yani belli bir eğitim ve deneyim gerektiren mesleklere mensubiyet, ustaların eğittiği çıraklar yoluyla şekillenmekte ve bu çıraklar da ekseriyetle ustaların çocukları veya yakın akrabalarından oluşmaktadır⁴¹.

Osmanlı toplumunda zanaat, aile içinde babadan oğula aktarılmaktadır. Şehirlerde esnaf kökeninden gelen kişilerin, ailenin nesiller boyunca icra ettiği meslek ile anılmaları⁴² mesleğin aile içinde devredildiğini göstermektedir. Bu anlamda hırfet-i kelekçiyan tanımlaması, kelekçiliği zanaat kategorisine dâhil etmekte ve söz konusu zanaatı icra eden ustalar da doğal olarak kendi deneyim ve birikimlerini ailenin diğer fertlerine aktarmış olmaktadır. Kelekçi şeyhliğinin tekeli yapısı ve zanaatı icra eden ustaların bilgi ve deneyimlerini kendi aile fertlerine aktarmaları gibi etkenler, kelekçiliğe ilişkin kayıtlara yansıyan verilerin seyyid ve akraba bağlantılı durumuna açıklık kazandırmaktadır.

Kelekçi loncası üyelerinin seyyidlik ve akrabalık menşeli homojen yapısı, loncaların tekeli yapılarının ilgasıyla bozulmuş ve yerini mesleki köken ile seyyidlik ve akrabalık dışı bağlantılara sahip kelekçilere bırakmıştır. Şeyhliğin kadim kurallara dayalı tekeli üzerinden işleyen yetkilerinin ortadan kalkmasıyla birlikte kelekçiliğin ustalar üzerinden aktarılan eğitim ve beceri sistemi altüst olmuştur. 19. yüzyılın ortalarından itibaren kelekçilik mesleğinde başlayan yozlaşma neticesinde, yüzyılın sonlarına doğru artık kelekçilik, vasıfsız kişilerin bir uğraşı hâline gelmeye başlamıştır. Meslekteki kalite kaybı, can ve mal kayıplarının

40 Şeyhlik makamının iştirakçileri olarak geçen Seyyid Mustafa bin Eyüb, Seyyid bin Resul, Süleyman bin Veli, Seyyid Mehmed bin el Hac İbrahim ve Seyyid Bekir bin Çerkes gibi seyyid unvanlı isimler, kelekçi loncasının seyyid ağırlıklı yöneticiliğini göstermektedir, bk. *DŞS, d. 3712*, h, 245, 2 Za 1159/16 Kasım 1746, C 2, s. 328.

41 Gabriel Baer, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 13/2, (April 1970), s. 155-156.

42 Diyarbakırlı ailelerden meşgul oldukları meslekle anılanlar için bk. İbrahim Özcoşar, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır'ında Eşraf", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 53, Bahar 2014, s. 131.

yaşanmasına yol açmıştır. Diyarbekir Vilâyet Meclisi'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen mazbata mesleğin yozlaşmış hâlini gözler önüne sermektedir⁴³.

“... ekseriyâ bu işle iştigâlde mümârese ve i'tilâf hâsıl etmeyen amele gürûhunu istihdam eyledikleri için esnây-ı sevkîyâtta gerek tulumların çürüklüğünden ve gerek işçilerin ehil ve erbâb olmamasından dolayı ara sıra tehlike ve muhatara zuhûra gelerek üzerlerine tahmil olunan hamulelerce ve eşhâşça zayı'at ve telefât vuku'u eksik olmamaktadır. Sûret-i imâlat ve tertibâtının bi-hasebı'l-imbkân taht-ı intizama alınması...”

Vilâyet Meclisi tarafından hazırlanan mazbatada kelekçilik mesleğini icra edenler, mesleğe ilişkin herhangi bir ihtisas sahibi olmayanlar anlamında *mümârese ve i'tilâf* kavramlarıyla nitelenmiştir. Mesleğin gerektirdiği bilgi ve deneyime sahip olmayan vasıfsız ameleler, kelekçilik mesleğini icra eder olmuşlardır. Bundan ötürü Vilâyet Meclisi bunları güruh olarak tanımlamaktadır. Güruh kavramı bir grup veya topluluğa işaret etmekle beraber işaret edilen grup, sistem açısından olumsuz, resmi anlamda tanımlanmamış, sistem dışı bir yapıya vurguda bulunmaktadır. Hükümetin arzu ve öngörülere dışında hareket eden kesimler için güruh kavramı kullanılarak söz konusu kesimlerin illegal yapısının vurgulanması amaçlanmıştır⁴⁴. Kelekçilik mesleğini icra edenlerin amele güruhu olarak tanımlanması, söz konusu kişilere yönelik olumsuz bir yaklaşıma işaret ettiği gibi bu kişilerin sistem içinde tanımlanmamış veya tanımlanabilecek herhangi bir niteliğe sahip olmadıkları anlamına gelmektedir. Mesleki deneyim ve beceri olmadan herhangi bir mesleğe intisabın önünde daha önce olduğu üzere artık engelleyici denetim ve kontrol mekanizması bulunmamaktadır. Tekelci yapının ilgasından sonra meslek hakkında bilgi birikimi olmayan herkes istediği mesleği icra edebilmektedir. Bu da doğal olarak beraberinde mesleki bir yozlaşma meydana getirmektedir. Bu nedenle devlet, mesleki alanda meydana gelen yozlaşmayı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern okullar aracılığıyla gidermeye çalışmıştır. 1869 yılında mesleki uzmanlık, modern bazı okullarda verilen eğitimlerle sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede de Diyarbakır'da 1869 yılında Hasan Paşa Hamı'nda bir ıslahhane açılmış ve kimsesiz durumda bulunan 60 çocuk bu ıslahhaneye alınarak

43 *BOA, ŞD*, 1469/20, 2 C 1312/1 Aralık 1894.

44 Güruh kavramı topluluk anlamına gelmekle beraber karşılaşılan bazı belgelerde yasadışı faaliyetlerde bulunan gruplarla (eşkıya, mütegalibe vs) savunmasız ve alt düzeyde (derviş, düşkün, işçi) toplumsal kesimleri nitelemek anlamında kullanılmıştır; bk. *BOA, Sadaret Defterleri (A.)d.*, 990, s. 173, 13 L 1317/14 Şubat 1900; *BOA, BEO*, 3227/241972, 27 N 1323/27 Ekim 1905; *BOA, İ EE*, 7/12. Tarih: 24 L 1297/29 Eylül 1880; *BOA, İ EE*, 9/34, 9 N 1309/7 Nisan 1892.

bunlara kunduracılık ve terzilik gibi mesleki eğitimler verilmeye başlanmıştır⁴⁵. İslahhanenin Diyarbakır'da faaliyete girmesi, 1869 yılında tekele dayalı mesleki uygulamaların işlevini tamamen yitirmiş olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Kelekciler loncasında seyyid ve şeyh unvanlı yöneticiler ile ustaların ağırlıkta olduğu bir meslek örgütlenmesi karşımıza çıkmakla birlikte lonca üyeleri tamamen Müslümanlardan oluşmamaktadır. Lonca üyeliği gayrimüslimlere de açık bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin lonca içindeki oranı hakkında kayıtların eksikliği dolayısıyla net bir şey söylemek güçtür. Ancak az da olsa birkaç gayrimüslim üyenin bulunduğunu ve bu anlamda loncanın dini açıdan heterojen ve çoğulcu bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim; bunlardan biri Fatih Mehmet Paşa Mahallesi sakinlerinden olan Keleççi Tohman'dır⁴⁶. Diğeri de Hacı Maksud Mahallesi'nde *keleççi mülkü* şeklinde kayda geçen⁴⁷ bir zattır. Bu kayıt büyük bir olasılıkla gayrimüslim bir keleççiye işaret etmektedir. Çünkü Hacı Maksud Mahallesi tamamıyla gayrimüslimlerin meskûn olduğu bir mahalledir⁴⁸. Bu veriler, az sayıda olmakla beraber Osmanlı Dönemi boyunca keleççi loncasında gayrimüslim keleççi üyelerin de bulunduğunu göstermektedir. Bu üyelerin, loncanın üyelik imtiyazını kendi çocukları veya kendi toplumsal sınıflarından birine devredebilme imkânlarına sahip olmaları⁴⁹, gayrimüslimlerin lonca içinde varlıklarını sürdürebilir kılmaktadır. Çoğunluğunu Müslüman üyelerin oluşturduğu loncada gayrimüslim üyelerle ilişkilerin yapısı hakkında kayıtlar herhangi bir veri vermemektedir. Müslüman üyelerle lonca içerisindeki az bir kesimi oluşturan gayrimüslim üyeler arasında herhangi bir sorunun kayıtlara yansımaması, söz konusu iki dinsel grup arasında ciddi sorunların ortaya çıkmadığına işaret etmektedir. Loncanın farklı dinlere mensup üyeleri arasında çıkan sorunlar, gayrimüslim üyelerin çoğunlukta olmasına rağmen yönetiminin Müslüman birinin uhdesinde olmasından kaynaklanmaktadır⁵⁰. Diyarbakır'da kuyumcular loncası bu anlamda önemli bir örnek teşkil etmektedir. Kuyumcu şeyhi Hayrullah bin İbrahim, gayrimüslim zerger taifesinden 6 kişi aleyhinde Kasım

45 *Diyarbakır (Vilayet) Gazetesi*, No: 1, 25 R 1286/4 Ağustos 1869, s. 3.

46 *DŞS, d. 3698, h. 80, 20 Ra 1217/21 Temmuz 1802, C 7, s. 553.*

47 *DŞS, d. 3709, h. 39, 28 B 1145/14 Ocak 1733, C 2, s. 34.*

48 İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, İstanbul 2019, s. 49.

49 Baer, agm., s. 156.

50 Buna ilişkin sorunlar için bk. Yi, *age.*, s. 81.

1746'da açtığı davada söz konusu kişilerin eski vali Abdullah Paşa'ya kendisini şikâyet ederek lonca şeyhliğini bir başkasına vermek için vali üzerinden kendisine 514 kuruş ceza verdirdiğini iddia etmiştir⁵¹. Kayıtlara yansıyan bu örnekte kuyumcular loncasında gayrimüslim üyelerle yöneticiliği yürüten Müslüman şeyh arasında bir sorun olduğu ve bu sorundan kaynaklı olarak gayrimüslimlerin şeyhi değiştirmeye teşebbüs ettikleri anlaşılmaktadır.

Resim 3: Dicle Nehri'ne açılan kelekçileri gösteren bir fotoğraf

(<https://sites.google.com/site/tekyeli/kelek>)

Lonca yapılanmasında, üye statüsünde bulunan Kelekçilerin nasıl bir hiyerarşiye tabi tutulduklarına dair veriler bulunmamaktadır. Dicle sahilinde kelek imâlinde bulunan ustaların lonca şeyhinin yetkilerine aykırı hareket etmeleri ve kimi zaman vergi vermekten kaçınarak muhalif tavırlarla görünür olmaları, şeyhlerden sonra ustaların loncanın en prestijli mensupları olduğuna vurguda bulunmaktadır. Lonca örgütlenmesinde, mesleki iş ve sorunların müzakeresinde bulunan yönetim odasına lonca şeyhiyle beraber sadece ustalar girebilmektedir. Ustalar ve lonca şeyhi ayda iki defa cuma günleri yönetim odasında bir araya gelip mesleki konuları görüşerek karara bağlamaktadırlar⁵². Lonca yapılanmasında

51 DŞS, d. 3712, h. 250, 14 Za 1159/28 Kasım 1746, C 2, s. 331.

52 Pakahn, *age.*, s. 370.

kelek imâlini yapan ustaların kaç kişi oldukları ve usta sayısının asgari ve azami sınırlarına ilişkin olarak sessizliğe bürünen kayıtlar, tâife-i kelekçiyân nitelemesiyle loncanın farklı kollarına mensup üyelere yönelik bazı veriler ihtiva edebilmektedir. Tâife-i kelekçiyân olarak nitelenen bazı kelekçiler, Diyarbakır şehir merkezinin kömür ve odun ihtiyacına binaen Eğil dağlarından odun ve kömür nakliyatı yapmaktadır. Bunlara hattâb kelekçileri adı verilmektedir⁵³. Hattâb kelekçileri, Eğil dağlarından toplanan odunları Diyarbakır'ın Yenikapı altında bulunan ve fetihten beri Eğil Beylerine verilen kelekhaneye nakletmektedirler. Kelekhanede toplanan odunlar, Diyarbakır halkı ile fırıncı esnafına satılmaktadır⁵⁴. Hattâb kelekçileri, Eğil hükümet idaresinin halkı⁵⁵ olmalarına rağmen Diyarbakır merkezli kelekçi loncasının üyesi ve hiyerarşik anlamda şeyhine karşı sorumludurlar. Mükellef oldukları vergi, lonca şeyhi tarafından toplandıktan sonra bir kısmı Eğil Beyi'ne verilmektedir⁵⁶. Hattâb kelekçilerinin yanında odun kömürü taşıyan kelekçiler de rastlanmaktadır. Bu kelekçiler, Diyarbakır ve Musul halkının ihtiyacı olan odun kömürünü nakletmektedirler⁵⁷. Bunların yanında Diyarbakır iskelesinden Musul'a yolcu ve yük taşıyan kelekleri sevk eden ve tarrah⁵⁸ olarak adlandırılan⁵⁹

53 *DŞS*, d. 3745, h. 34, 23 R 1238/7 Ocak 1823, C 9, s. 359.

54 *BOA*, *Ali Emiri Tasnifi I. Mahmud (AE. SMHD. I)*, 202/15996, Lef. 3, 10 N 1156/28 Ekim 1743.

55 Diyarbakır bölgesinde Osmanlı hâkimiyetinin tesisiyle birlikte Eğil, hükümet idari statüsünde Diyarbakır eyaletine bağlı olarak teşkilatlandırılmıştır. Hükümet statüsüne sahip idari birimler, merkezî sistemin uygulamalarının dışında adem-i merkeziyetçi bir yapı çerçevesinde idare edilmektedirler. Eğil'in hükümet statüsü, merkeziyetçi idari politikaların Diyarbakır bölgesinde yürürlüğe konulmasına kadar devam etmiştir. Eğil'in Diyarbakır Eyalet teşkilatlanması içindeki yeri için bk. Nejat Göyünc, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 23, (1969), s. 23-34; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, s. 123-142.

56 *DŞS*, d. 3743, h. 37, 4 Za 1199/8 Eylül 1785, C 5, s. 28.

57 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Canlı Tarihler*, İstanbul 1944, C 1, s. 319; Gertrude L. Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, İstanbul 2004, s. 112.

58 Kelime, taraḥa (ط ر ح) kökünden bir şeyi fırlatmak, uzaklaştırmak, taraḥ (طَرَح) şeklinde ise uzaklık veya uzak mekân anlamındadır. Taraḥa (طَرَح) şeklinde bir şeyi uzatmak manasına gelir, bk. İbn Manzûr Ebu'l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, Lisânu'l-'Arab. Nşr. Yâsir Süleyman-Mecdi Fethi, Kahire 2009, VIII, s. 156. Arapça sözlüklerde tarrah (طَرَّاح) şeklinde kullanımı olmamakla birlikte, abartı veyahut meslek anlamı ifade eden fâil (فَعَال) vezninde kullanılması durumunda yukarıda yer alan anlamlar ışığında kelimenin isim olarak "uzak mekânlara sefere çıkan kimse" anlamında kullanılmış olması muhtemeldir. Farsça sözlüklerde ise tarrah kelimesi "bir şeyi organize eden, tasarlayan, çizen" şeklinde açıklanır, bk. Cemşid Danışyar, *Ferhengname-i Parisi Arya*, Tahran 1386, s. 330.

59 *DŞS*, d. 3712, h. 231, 22 N 1159/8 Ekim 1746, C 2, s. 319.

kelekçilerden de bahsedilir. Bu kelekçiler nehir yolunun rehberi olup bu anlamda uzman kişilerdir. Evliya Çelebi, Dicle Nehri'nde kelek süren kelekçileri *zira anlar mellahân-ı Şatt u Furat'tır. Bu nehrey-ni azimeynin kuşe be kuşe umkunu resâyini ve kurb u bu'dunu cümle karât be-karât bilirler.* ifadeleriyle tanımlamaktadır⁶⁰. Bu kelekçiler, nehir yolunun en tehlikeli kısımlarında kelekleri ustaca ve hiçbir zayıata meydan vermeden geçirmeleriyle kayıtlara yansımışlardır. Bazıları da kelekle taşıdıkları yolculara nehir yolunun coğrafyası ve kimi konular hakkında hikâyeler anlatan kişiler olarak kayıtlara konu olmuşlardır⁶¹. Bu kayıtlardan hareketle, mübalağaya kaçmadan bu kelekçilerin iyi birer anlatı ustası olduğunu söylemek mümkündür.

Resim 4: Dicle üzerinde hattâb (oduncu) kelekçileri gösteren bir fotoğraf
(İBB Atatürk Kütüphanesi, Krt. 017790.)

2. Kelekçiler ve İlişki Ağları

Kelekçiler, mesleki örgütlenme gereği devletle sıkı bir ilişki ağı içerisindeyler. Bu ilişkiler, devletin ekonomik ve siyasal amaçlarıyla loncanın bu amaçların gerçekleşmesine ne derece hizmet ettiğiyle şekillenmiştir. Yine kelek yapımında

60 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, Yayına Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, C 2, Ankara 2013, s. 344b.

61 Örneğin Kelekçi Mehmed'in anlatıları için bk. Ali Bey, *Dicle'de Kelekle Bir Yolculuk (İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a) Min Sene 1300 İlä 1304*, İstanbul 2003, s. 51, 52, 55.

kullanılan materyalin farklı mesleklerin üretim süreçlerinden geçmeleri nedeniyle keleğçi loncasının diğer meslek kuruluşlarıyla bir ilişki ağı kurmaları gerekmektedir. Bu bölümde mesleki anlamda keleğçi loncasının devlet ve diğer lonca örgütleriyle ilişkileri izah edilecektir.

a. Devlet-Keleğçi Loncası İlişkileri

Diyarbakır, eyalet merkezi olarak idari ve askeri kadroların ikametgâhi olmasının yanında İran'ın sürekli tehdit alanının içerisinde bulunan Irak gibi sınır coğrafyasının savunulmasında başta işe olmak üzere her türlü askeri sevkiyatın yapıldığı bir merkezdir. Merkezî hükümet tarafından Diyarbakır'a yüklenen bu idari ve askeri işlevlerin yerine getirilmesinde keleğçi loncası hayati bir önem arz etmektedir. Şehirde ikamet eden idari ve askeri kadroların yanı sıra halkın, hem kış aylarında yakmak hem de fırınlarda kullanmak için ihtiyaç duyduğu odunlar keleğçiler yoluyla nakledilmektedir. Keleğçiliğin şehir ve bölge dinamiklerinde oynadığı bu işlevler nedeniyle devlet, keleğçi loncası üzerinde sürekliliğe dayanan bir denetim ve kontrol mekanizması geliştirmiştir. Devlet bu mekanizmanın işlevliliğini loncanın üretim ve işleyişini bir mekânda yoğunlaştırma ile sağlamaktadır. Keleğçiler, kadim kuralların etkin olduğu dönemde şehrin dışarıyla en son temas kurulan noktası olan Dicle Nehri yönünde Yenikapı olarak adlandırılan kapının altında bulunan sahil kısmı mevkiinde üretim ve işleyişlerini yoğunlaştırmışlardır. Büyük olasılıkla bu mevki, loncanın kendi menfaatlerinden öte devletin ihtiyaçları kapsamında seçilmiştir. Bu mevki, Irak cephesine yapılacak sevkiyatlarda sur burçlarında toplanmış zahirenin keleğçilere yüklenmesinde en kısa noktayı teşkil etmektedir. Çünkü silolarda depolanan zahire, Dicle kıyısında bulunan keleğçilere hamallar tarafından yüklenilmekte ve buna ilişkin ayrı bir ödeme kalemi tahsis edilmektedir⁶². Zahirenin alındığı depolarla keleğçinin bağlı olduğu iskele arasındaki mesafenin uzunluğu ek bir maliyet getirdiği gibi sevkiyatın istenilen zamanda yapılmasına da mani olmaktadır. Bu nedenle, miri ambarı olarak adlandırılan Sur kuleleriyle Dicle Nehri arasında en kısa mesafeyi oluşturan noktada bulunan surda yeni bir kapı açılması ihtiyacının hasıl olması ihtimal dâhilindedir⁶³. Keleğ ustaları, Yenikapı'nın altında bulunan mevkiide keleğ imâlinde bulunmakta ve imâl edilen keleğlerin kalite ve hizmet standartları burada denetlenmektedir. Üretim

62 Ekim 1746 tarihinde hamallar, miri ambarından iskeleye 1 İstanbul kilesini (25kg) 3 akçeye taşımışlardır; bk. *DŞŞ, d. 3709, h. 232, 11 L 1159/27 Ekim 1746, C 2, s. 320.*

63 1815'te Diyarbakır'a gelen Buckingham, şehir kapılarını sayarak hangi kapının nereye açıldığını belirttiği notlarında Yenikapı'nın nehre açıldığını kaydetmiştir; bk. *Korkusuz, age., s. 95.*

ve hizmetten kaynaklı mükellef olunan ve yıllık olarak bahar aylarında alınan vergi⁶⁴ Yenikapı altında bulunan iskelelerde yapılan yoğunlaşma sayesinde kolayca toplanabilmektedir.

Devletin kelek loncasıyla kurduğu ilişki, kelek üretimi ve hizmetini bir mekânda yoğunlaştırmanın yanı sıra loncanın daha iyi hizmet verebilmesini sağlamaya yöneliktir. Bu ilişkinin, kelek trafiğinin rahat ve güvenli gerçekleşmesini sağlamak ile kelekçilerin emeklerine yapılan müdahalelere karşı koruyucu olmak gibi farklı boyutları bulunmaktadır. Bunlardan birincisi nehir yatağında özellikle su debisinin azaldığı aylarda oluşan kum tepelerinin temizlenmesidir. Kum tepeleri, nehir yolunda keleklerin geçişlerine en büyük engeli teşkil etmektedir. Seyir hâlindeki kelek, kum tepelerinin bulunduğu mevkiye geldiğinde durmak zorunda kalır. Bu durumdaki kelek, iki yöntem ile kum tepelerinden geçirilmektedir. Birincisi durdurulan keleğin üzerindeki yük, keleğe refakat eden hamallar aracılığıyla indirildikten sonra kelekçiler tarafından kelek çözülür ve su debisinin keleği taşıyabileceği *kavuşan* adı verilen mahalde yeniden kurulur. Kelek yeniden kurulduktan sonra hamallar, nehir kıyısında kalan yükleri taşıyarak tekrar keleğe yüklerler ve kelek bu şekilde yoluna devam eder⁶⁵. İkincisi ise keleğe refakat eden hamalların, kelek tulumlarının kum tepesine çarpmasına meydan vermeyecek derinlikte kumu kazdıktan sonra keleği itinayla geçirmeleridir. Keleğin kum tepelerinden geçirilmesinde uygulanan her iki yöntem, keleğe refakat eden hamallar tarafından icra edilir⁶⁶. Bu hizmeti veren hamallara *defecilik* adı altında bir ücret verilir⁶⁷. Devletin, geçici kazılarla önüne geçilemeyecek düzeyde bulunan kum tepelerinin ortadan kaldırılmasına yönelik büyük çapta yatırımda bulunup bulunmadığına dair kayıtlara yansıyan herhangi bir veriye ulaşılmamıştır. Ancak yerel hükümetlerin kelek trafiğinin rahat sağlanması yolunda bazı taleplerinin olduğu görülmektedir. Örneğin Musul Meclisi tarafından merkezî hükümete gönderilen bir mazbata suretinde Dicle Nehri'nin Musul ile Bağdat arasında bulunan kısmında yer alan bir seddin keleklerin çözülüp yüklerin indirilmesi sırasında can ve mal kaybına sebebiyet verdiği gerekçesiyle yıkılması için 15.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir⁶⁸.

64 Diyarbakır mütesellimi Süruri Efendi'nin tuttuğu yıllık varidat kayıtlarında, verginin bahar ayında toplandığı ifade etmektedir, bk. *DŞŞ, d. 3750, h. 83, 30 B 1218/15 Kasım 1803, C 8, s. 98.*

65 *DŞŞ, d. 3712, h. 173, 2 Z 1164/22 Ekim 1751, C 2, s. 273.*

66 *DŞŞ, d. 3712, h. 213, 6 B 1159/25 Temmuz 1746, C 2, s. 307.*

67 *DŞŞ, d. 3712, h. 173, 2 Z 1164/22 Ekim 1751, C 2, s. 273.*

68 *BOA, Meclis-i Valâ (MVL), 752/44, 21 Ca 1275/27 Aralık 1858.*

Musul Meclisi'nin gönderdiği mazbataya istinaden merkezî hükümet tarafından Bağdat valisine hitaben yazılan cevapta söz konusu seddin daha önce bir ihtiyaca binaen yapılmış olma ihtimaline dikkat çekilerek seddin keşfi için mühendislik işlerine vakıf bir memurun gönderilmesi ve keşfe ilişkin inceleme sonuçlarının bildirilmesi istenmiştir⁶⁹. Bu tür taleplere karşılık kelek trafiğinin rahatlatılması amacıyla merkezî hükümet tarafından somut adımların atılıp atılmadığına ilişkin teşebbüsler takip edilememiştir. Bununla beraber Dicle nehir yatağının Diyarbakır ve Musul arası kısmında devlet sevkiyatlarında devreye konulan defecilik hizmetinin kelek trafiğinin akışında önemli bir rahatlık sağladığını söylemek mümkündür.

Devletin kelekçi loncasıyla kurduğu ilişkilerin diğer boyutu da keleklerin nehir yolunda herhangi bir saldırı ve yağmaya maruz kalmadan güvenli geçişlerinin sağlanmasıdır. Dicle nehir yolunun devletin her türlü nakliyatının güzergâhını teşkil etmesi, yol güvenliğinin sağlanmasını sadece kelekçiler için değil aynı zamanda devletin idari ve askeri menfaatleri açısından da gerekli kılmaktadır⁷⁰. 17. yüzyıldan 20. yüzyılın sonlarına kadar Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar olan nehir yolunun saldırıya açık en kritik noktaları, Diyarbakır-Musul arasındaki Mardin-Midyat, Beşiri kazası ve Cizre'ye doğru uzanan derin vadilerdir. Bu alanın güvenliğini sağlamak için Hasankeyf Kalesi'nde tımar ve yeniçeri askerlerinden olmak üzere toplamda 127 muhafız görevlendirilmiştir. Ancak 18. yüzyılın ortalarından itibaren muhafızlar, kendilerine tahsis edilen gelirlerin akışlarında meydana gelen aksamalardan dolayı görev yerlerini terk ederek Mardin ve Diyarbakır'a yerleşmişlerdir. Muhafızların görev yerlerini terk etmelerinden doğan güvenlik açığı, nehir yolunu kullanan keleklerin eşkiya saldırısı ve yağmalarına maruz kalmasına neden olmuştur. Bölgede meydana gelen saldırıların önüne geçmek amacıyla söz konusu muhafızların tekrardan görev yerlerine dönmeleri için merkezî hükümet tarafından Diyarbekir eyalet valisine emr-i şerif gönderilmiştir⁷¹. 19. yüzyılın ortalarından itibaren aynı mevkide meydana gelen saldırı ve yağmalara karşı merkezî hükümetin Beşiri kazası ile Mardin mutasarrıflığından önlem alınması konusunda isteklerini içeren yazışmalar kayıtlara yansımıştır⁷².

69 BOA, *Sadaret Deavi Evrakı (A. MKT. DV)*, 136/2, 06 B 1275/9 Şubat 1959.

70 Merkezî hükümet Musul ve Bağdat gibi kalelere gönderdiği barut, tüfek ve top vs. askeri malzemelerin *emin ve salim* bir şekilde Bağdat'a ulaşmasına yönelik güzergâh üzerinde bulunan birimlerin idarecilerine gönderdiği emirlerde gerekli hassasiyetin gösterilmesi istemiş, bu konuda meydana gelebilecek ihmallere karşı tehditler içeren sert bir dil kullanmıştır, bk. *DŞS, d. 3698*, h. 42, 16 M 1217/19 Mayıs 1802, C 7, s. 506-507.

71 *DAD, d. 3*, h. 48, 1 L 177/3 Nisan 1764, C 3, s. 34.

72 BOA, *Dâhiliye Nezareti Şifre Kâlemi (DH. ŞFR)*, 224/63, 11 M 1316/1 Haziran 1898; BOA, *DH ŞFR*,

Devlet ile kelekçi loncasının ilişki ağlarının şekillenmesinde etkili olan bir başka husus da loncanın hizmet koşullarının sürdürülmesine engel teşkil eden müdahalelere karşı merkezî hükümetin koruyucu bir işlev yüklenmesidir. Merkezî hükümetin koruyucu işlevleri, mahalli düzeyde loncanın iş potansiyelini düşürecek ve emeklerini sömürecek resmi ve gayri resmi güç sahiplerine karşı şikâyet mekanizmasıyla devreye girmektedir. Lonca temsilcileri ile üyelerine karşı zuhur eden her türlü müdahale ve haksızlıkta şikâyet mekanizması sorunsuz bir şekilde işlemektedir. Bu mekanizmanın işleyişinden, merkezî devletin esnaf kesimiyle ilişkilerinde bir tecrübe kazandığı anlaşılmaktadır. Merkezî devlet ile esnaf ilişkileri, yaşanan deneyimlere bağlı olarak şekillenen ilkeler üzerinden yürütülmektedir. Bu ilkeler, devlet ile kelekçi loncası arasındaki ilişkilerde karşımıza çıkmaktadır. Merkezî hükümetin Diyarbakır iskelesinden kelekler vasıtasıyla Bağdat'a gönderilen zahire sevkiyatlarına ilişkin mahalli hükümet yöneticilerine gönderdiği emirlerde, kelekçi loncasıyla nasıl bir ilişki düzleminde çalışılacağı açıkça ifade edilmiştir. Devlet, yapılacak bir sevkiyatta karşılıklı anlaşmayı öngörmektedir ki; piyasa araştırması yaptıktan sonra belirlediği fiyat üzerinden kelekçilerle pazarlığa oturmaktadır. Belirlenen fiyatın kelekçiler tarafından düşük bulunması hâlinde merkezî hükümet, Diyarbakır valisinin görüşüne başvurarak söz konusu fiyatı revize etmekten kaçınmamaktadır. Bu durumda merkezî hükümetin vermeyi taahhüt ettiği ödenek, kelekçilerin meblağın kelek ücretlerine yetmediği yönünde bir bahane ileri sürmeme şartına bağlıdır. Dolayısıyla devlet, makul ölçüde ve kelekçileri mağdur etmeyecek derecede bir anlaşmayla kelekçilerle bir ilişki kurmaktadır. Ancak kelekçilerin piyasa fiyatlarının çok üstünde bir ücret talep etmelerine imkân tanımaz. Böyle durumlarda valinin kolluk kuvvetleriyle gerekli müdahalelerde bulunmasını öngörür⁷³. Bu durum, devletin esnaf ile ilişkilerinde buyurgan bir tavrı benimsediği anlamına gelmez. Devlet, iyi niyetli bu teşebbüsüyle anlaşma koşullarını çıkmaza sokmaya ve bundan da büyük bir rant elde etmeye çalışan girişimlerin önüne geçme amacındadır.

Esnaf temsilcileriyle yerel hükümet temsilcilerinin bir araya gelerek yaptıkları anlaşma, devlet hizmetlerinin ifası için pazarlıkta uzlaşılan fiyatı ve işin nasıl icra edileceği kararlarını ihtiva etmektedir. Her iki tarafın üzerinde mutabık kaldığı kararlar, mahalli düzeyde adaletin temsilcisi olan kadı veya naibi tarafından sicillere işlenmektedir. Esnaf, hizmeti verdikten sonra, anlaşılan meblağ hükümet

429/23, 24 B 1333/7 Haziran 1915; *BOA, Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Mütferrik (DH. TMIK. M)*, 187/18, 27 N 1322/5 Aralık 1904.

73 *DŞS, d. 3754, h. 96, 19 S 1153/16 Mayıs 1740, C 3, s. 128.*

temsilcisi tarafından herhangi bir gecikmeye uğramadan *lazım gelen ücretleri ber-vech-i nakdîn* olarak ödenmektedir. Merkezî hükümet keleğçi esnafının devlete sunduğu hizmetlere mukabil yerel temsilcilerine “*keleğ sefayini ücretlerinden bir ferdîn bir akçe ve bir habbe hakkını ketm u katm eylemekten ve bahanelerle fukarâ-yı raiyyete hilâf-ı şer’ ve fermân mîkdâr-ı zerre cevri ü ta’addiden mücânebet*” gibi baskı ve zorlamaya sebep verecek her türlü yaklaşımdan kaçınmalarını ısrarlı bir şekilde vurgulamaktadır⁷⁴. Meblağın ödendiğine ilişkin olarak da hizmeti sunan esnaf temsilcileri ile hükümet temsilcileri kadı huzurunda bir araya gelirler. Kadı huzurundaki bu karşılaşmada Esnaf temsilcileri, yaptıkları hizmetin karşılığını aldıkları ve hükümet temsilcilerinden herhangi bir alacaklarının kalmadığı beyanında bulunmakta ve söz konusu beyanları da sicillere işlenmektedir. Merkezî hükümetin Diyarbakır üzerinden keleğçiler aracılığıyla Musul ve Bağdat’a yaptığı bütün sevkiyatlar bu yöntem çerçevesinde gerçekleşmiştir. Örneğin Ağustos 1746 tarihinde Bağdat’a yapılan zahire sevkiyatında Keleğçilerin, voyvodada bulunan alacaklarını eksiksiz bir şekilde aldıklarına dair “*voyvoda ağa yedinde ve zimmetinde bir akçe ve habbe alacağım baki kalmadığını*” şeklindeki beyanları sicile işlenmiştir⁷⁵. Benzer bir sicil hükmünde “*Esnâf-ı keleğçiyânın matlubu meblağ-ı mezkûrdan mâ’ada vali-i müşarünileyhîn nezd-i devletlerinde bir nesnemiz kalmadı deyu*” beyanıyla kayda geçirilmiştir⁷⁶. Keleğçi loncası ve devlet arasında cereyan eden bu ilişki biçiminde keleğçi temsilcilerinin muhatapları olan devlet temsilcileriyle girdikleri pazarlıklarda bazen merkezî hükümeti rahatsız edecek ölçüde yüksek bir fiyat sundukları da kayıtlara yansımıştır⁷⁷.

Keleğçi esnafının devlete sunduğu hizmetler karşılığında yerel hükümet temsilcilerinden birinin ödemeyi yapmaması hâlinde, devletin temsilcileri aracılığıyla durum merkezî hükümete bildirilmekte ve merkezî hükümet konuya müdahil olarak keleğçi alacaklarının eksiksiz bir şekilde ödenmesi yolunda Diyarbekir valisi ile kadısına hükm-i hümayun göndermektedir. Voyvoda, mütesellim, ayan ve eşrafın esnaf alacaklarını ödememesi ve bu noktada meydana gelen mağduriyetler, bazen kadı aracılığıyla karşılıklı yemin ve anlaşmalar yoluyla mahalli düzeyde giderilebilmektedir⁷⁸. Ancak mahalli düzeyde esnaf alacaklarına

74 DŞS, d. 3754, h. 96, 19 S 1153/16 Mayıs 1740, C 3, s. 128.

75 DŞS, d. 3712, h. 229, 11 Ş 1159/29 Ağustos 1746, C 2, s. 317.

76 DŞS, d. 3798, h. 95, 7 Za 1216/11 Mart 1802, C 7, s. 425.

77 DŞS, d. 3754, h. 96, 19 S 1153/16 Mayıs 1740, C 3, s. 128.

78 DŞS, d. 3745, h. 34, 23 R 1238/7 Ocak 1823, C 9, s. 358-359.

ilişkin meydana gelen mağduriyetler giderilmediği durumlarda esnaf temsilcileri merkezî hükümete durumu şikâyet ederek verilmesinden imtina edilen alacaklarını tahsil etmeye çalışmaktadırlar. Örneğin kelekçi esnafından Seyyid Ahmed ve Seyyid Abdülbaki'nin, Eğil Beyi İbrahim Bey zimmetinde *ber-muceb-i temessük* senet karşılığında bulunan alacaklarını defalarca talep etmelerine rağmen ödenmediği yolundaki şikâyetleri, merkezî hükümet tarafından değerlendirilmiş ve Diyarbekir valisi, kadısı ve Eğil Beyi'ne hitaben hükm-i hümayun gönderilerek konunun çözülmesi istenmiştir⁷⁹.

b. Kelekçi Loncasının Diğer Esnaf Loncalarıyla İlişkileri

Osmanlı lonca yapılanmasında şehrin ekonomik hayatının sağlıklı bir şekilde işlemesi ve meydana gelen kimi sorunların ortak akıl ve inisiyatif çerçevesinde çözüme kavuşturulması amacıyla esnaf şeyhleriyle merkezî hükümetin mülki temsilcileri gerektiğinde kadının başkanlığında kurulan mecliste bir araya gelmektedirler. Kelekçi loncası temsilcilerinin de hazır olduğu bu mecliste; esnafın, halk ve diğer bir esnaf loncası için sunduğu hizmet ve malın kalite standartlarına yönelik ihmaller ile birbirlerine yakın alanlarda üretimde bulunan loncaların hizmet alanlarının sınırlarına yapılan ihlaller de gündeme getirilmektedir. Bu meclis, loncaların devlet temsilcileriyle anlaşmazlığa düştükleri bazı konuları çözüme kavuşturan bir merci olmakla birlikte gerek üretimde ve gerekse de hizmet konularında loncalar arası ilişkilere olumsuz etkide bulunan konular da tartışılmakta ve geleneğe dayalı kimi referanslarla anlaşmazlığa sebep olan hususun ilk uygulamasının esas alınması üzerine yeminler edilmektedir⁸⁰.

Kelek imâlinde kullanılan materyal ile ilişkili olan esnafın yanında kelekçi yapılan nakliyat ve ulaşım sırasında ihtiyaç duyulan zanaat ve hizmet kolları dikkate alındığında kelekçi esnafının şeyhlik ve üyelik bağlamında ilişki ve etkileşim içinde bulunduğu zümreler açık bir şekilde belirlemektedir. Keleğin yapımında tulumların kullanılması nedeniyle kelekçi loncasının en fazla ilişki kurduğu lonca, kasaplar loncasıdır. Kelekçi loncasıyla kasap loncası arasındaki ilişki, derilerin hasar görmeden tulum şeklinde çıkarılması ve çıkarılan tulumların legal yollarla lonca yöneticileri üzerinden veya illegal yollarla doğrudan kasapların eliyle kelek ustalarına verilmesiyle şekillenmektedir. Tulumların çıkarılması sırasında meydana gelen bazı olumsuzlukların kelekçi loncasıyla kasap loncası arasında

79 *DAD*, d. 2, h. 531, 15 Z 1171/20 Ağustos 1758, C 2, s. 332.

80 *DŞS*, d. 3745, h. 34, 23 R 1238/7 Ocak 1823, C 9, s. 359.

cereyan eden ilişkilere nasıl yansıdığına yönelik veri akışı bulunmamakla beraber kasaplar tarafından tulumların çıkarılması ve devrine yönelik lonca işleyişinde karşılaşılan uygulamalar⁸¹, konuya ilişkin bazı değerlendirmelerde bulunmaya olanak sağlamaktadır.

Diyarbakır kasaplarının deriden tulum çıkarma konusunda işin ehli oldukları biliniyor olsa da hayvan kesimi sırasında yeterince özen gösterilmemesi veya o sırada meydana gelebilecek kimi kazalardan kaynaklı olarak hayvan derilerinde istenmeyen deliklerin oluşması, işin doğası gereği ihtimalden uzak değildir. Can ve mal kayıplarına neden olan kelek kazaları işin erbabı olmayan kişiler tarafından kelek imâl edilmesine bağlandığı gibi çürük olarak anılan delinmiş tulumlardan kelek yapılmasına da bağlanmaktadır⁸². Kazalara meydan vermeyen bir kelek, işin ehli bir ustanın maharetine bağlı olsa da söz konusu maharete çürük bir tulum gölge düşürebilir. İşini önemseyen ve bu konudaki geleneğe bağlı bir kelek ustanın, lonca şeyhinin kasaplar loncası şeyhinden devraldığı ve ustalara adil bir şekilde dağıttığı sınırlı tulumlardan birinin veya birkaçının defolu çıkması durumunda nasıl bir tepkide bulunduğu ve bu tepkinin loncalar arası ilişki ağını nasıl biçimlendirdiği sorusu burada sorulabilir.

Deriden tulum çıkarılmasına ilişkin uzmanlaşmanın sadece Diyarbakır kasaplarıyla sınırlı olması ve tekel uygulaması çerçevesinde bölüşüm ve dağıtımının yapılması, kelek ustalarını hammadde sorunuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu sınırlılıkta, kasapların çıkardığı defolu tulumlardan bir kısmının herhangi bir ustanın payına düşmesi durumunda ustanın tepki vermemesi olağan değildir. Usta, üretim kapasitesine zarar veren delinmiş tulumu, kendi loncasının şeyhi üzerinden kasap loncası şeyhine şikâyet konusu yaparak bir rahatsızlık yaratmış olması ihtimal dâhilindedir. Bu rahatsızlığa karşı kasaplar loncası şeyhinin tulumları toplarken hangi tulumu hangi kasaptan aldığına dair bir kaydı yoksa delinmiş tulumlar bir kabahat hâlinde bütün kasapları töhmet altında bırakacaktır. Kasap şeyhinin bu anlamda bir tedbir alıp almadığı bilinmemekle beraber defolu tulumun loncalar arasında rahatsızlıklara neden olduğunu ve gerek lonca şeyhleri arasında gerekse de üyeleri arasında bağımlı bir ilişkinin oluşmasına kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür.

Kelekçi loncası ile diğer esnaf loncaları arasında etkileşime kaynaklık eden diğer bir materyal de direk ve tahtalardır. Diyarbakır iskelesinde bütün Osmanlı

81 Bu uygulamalar için bk. *DŞS, d. 3743, h. 97, 15 C 1182/27 Eylül 1768, C 5, s. 102.*

82 *BOA, ŞD, 1469/20, 2 C 1312/1 Aralık 1894.*

hâkimiyeti boyunca yoğun bir kelek trafiğinin olması sürekliliğe dayalı bir direk ve tahta ihtiyacına yol açmaktadır. Standart keleğin yapımında direkler temel materyal olarak kullanılmaktadır. Özellikle yük taşımacılığında tulumlar üzerine direk çekilmektedir. Buna mukabil yolcu taşımacılığında direkler üzerine döşenen tahtalar lükse kaçan bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Kereste mamullerinden olan direğin en az tahta kadar ve hatta daha geniş bir kullanım alanına sahip olması direkçiliği tahta imâl eden neccârlardan farklı bir iş koluna dönüştürmüştür. Bu anlamda kayıtlar, direkçi esnafı ve neccâr esnafı şeklinde bir ayırmda bulunmaktadır⁸³. Büyük bir olasılıkla her iki esnaf grubu bir lonca etrafında örgütlü bulunurken neccârlar sadece tahta imâlinde, direkçiler de sadece direk imâlinde bulunmuşlardır. Bu olasılık beraberinde şu soruyu akla getirmektedir. Direk imâlinde bulunan direkçi esnafı, yamakçı olarak adlandırılan bir yapılanma çerçevesinde neccâr loncasına bağlı örgütlenmiş olabilir mi⁸⁴? Bu soruya kesin bir cevap verememekle beraber direkçiliğin, kelek imâliyle geniş bir ekonomik sahaya kavuştuğu ve bu durumun üretim kapasitesinin artmasına olanak verdiği söylenebilir. Bu durum kelekçi loncasıyla direkçi esnafı arasında üretime dayalı bir ilişkinin yanında ticari bir ilişkinin oluşmasına da imkân tanımıştır. Bir kelekçi nezdinde direkler, sadece tulumlar üzerine inşa edilen platform için bir anlam ifade etmemektedir. Aynı zamanda ticari bir uğraş olarak da önem arz etmektedir. Kelekçi, tulumların üzerine yük ve yolcusuna göre serdiği direklerin yanına ticari amaçla direkler de ekleyebilmektedir. Musul'a gittiğinde yolcu ve yük taşımamasından elde ettiği paranın yanında Diyarbakır direkhânelerinden aldığı direklerin satışından da kâr elde edebilmektedir⁸⁵. Kelekçi esnafı ile direkçi esnafı arasında cereyan eden bu ilişki neticesinde, direkçi esnafı, mesleğini klasik şehir yapılanmasında karşımıza çıkan neccârlar çarşısı⁸⁶ ağının içinde veya kelek imâlinin yapıldığı yere yakın bir mevkide icra etmektedir. Direkhâneler ile ilgili olarak karşılaşılan kayıtlar, bunların mekân koordinatlarını *Bâb-ı Cedîd kurbunda* yani Yenikapı yakınında olarak tanımlamaktadır⁸⁷. Direkhânenin, kelek

83 *DŞS, d. 3787*, h. 8, 1 Za 1232/19 Eylül 1817, C 8, s. 490.

84 Esnaftan vergi alınmasına ilişkin kayıtlarda *esnâf-ı neccâran* kaydı bulunurken esnâf-ı direkçiyân gibi bir kayda rastlanılmamaktadır, bk. *DŞS, d. 3787*, h. 8, 1 Za 1232/19 Eylül 1817, C 8, s. 491-492.

85 Feld Mareşal Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 202; Korkusuz, *age.*, s. 210; Anonim, *İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati 1892*, haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul 2018, s. 90.

86 Diyarbakır'da neccârlar çarşısı adıyla bir çarşı bulunmakta ve Ulu Cami'nin güney tarafında bir yerde olduğu tahmin edilmektedir, bk. Yılmazçelik, *age.*, s. 97; Evindar Yeşilbaş, *Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, Ankara 2016, s.127.

87 *Bir bab Direkhane der kurbu Yenikapı* gibi kayıtlar direkhânelerin birden fazla olduğu ve Yenikapı

yapımından doğan ihtiyaçla birlikte kelekçilerin ticari merkezlerinden biri olması, kelek mahalline açılan Yenikapı'nın inşa sebeplerinden birisi olabilir.

Kelekçi esnafının direkçi esnafıyla kurduğu mesleki ve ticari ilişkinin boyutu kadar olmamakla birlikte benzer bir ilişkinin neccâr esnafıyla da kurulmuş olduğunu söylemek mümkündür. Kelek imâlinde direklerin yanında tahtalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaç daha önce ifade edildiği üzere varlıklı müşterilerin sipariş ettiği keleklerde ortaya çıkmaktadır. Maddi imkânlarına göre bazı müşteriler neccârlar çarşısına giderek sipariş ettikleri keleğin üzerine tahta bir döşeme yaptırıp tulumların üzerine monte edebilmektedir. Bazıları da sipariş ettikleri büyük bir keleğin üzerine tahtadan oldukça geniş bir platform ve bu platformun üstüne de yüksek ve geniş odaların inşa edilmesi talebinde bulunmaktadır. Bu taleplerin, neccârlar çarşısında sur kapısının alçak ve dar olması sebebiyle karşılanması mümkün olmadığından tahtalar, keleğin imâl edildiği yere taşınarak yapılabilmektedir⁸⁸.

Kelek üzerine neccâr esnafı tarafından birkaç gün süren bir çalışmayla yapılan odalar, kelekçi esnafıyla neccâr esnafı arasında ağırlıklı olarak mesleki bir ilişkinin oluşmasına imkân vermekle birlikte ticari bir ilişki ağına da kapı aralamaktadır. Tahtadan yapılan döşeme ve odaların, sipariş edilen keleğin boyutuna göre yapılması gerektiğinden bu anlamda kelekçi ustası müşterinin ilk temas kurduğu esnaf olmaktadır. Bir keleğin inşasında kelekçi ustasının temas kurulan ilk kişi olması, diğer kısımlarını inşa eden esnafa kurulacak temasın kelekçilerin yönlendirilmelerine bağlı olarak kurulmasına zemin oluşturmaktadır. Bu zemin, kelekçiler tarafından mali bir ilişkiye dönüştürülmüş olabilir. Bu ihtimal çerçevesinde kelekçiler, tulumlar üzerine serilen direklerle yapılacak tahta döşeme ile odaları yapacak esnafa anlaşmaya dayalı bir ilişki ağı da kurmuş olabilirler. Kelekçilerin tahta döşeme ile odaları inşa edecek neccâr ustasından bir komisyon talebinde bulunabilmelerine herhangi bir engel görülmemektedir.

Kelekçi esnafının mesleğin icrası gereği ilişki içinde bulunduğu diğer zümre de hamal ve amelelerdir. Bu ilişki, ekseriyetle kelek vasıtasıyla yapılan nakliyatlar esnasında meydana gelmektedir. Örneğin toplu sevkiyatlarda hamallar malı bulunduğu yerden taşıyarak keleğin bağlı olduğu iskeleye getirip yüklemesini yaptıktan sonra keleğe refakat etmek üzere keleğe binmektedirler. Su debisinin

civarında toplandığını göstermektedir, bk. *DŞS, d. 3685*, h. 84, 15 N 1240/3 Mayıs 1825, C. 9, s. 573; *DŞS, d. 3758*, h. 75, 6 Z 1204/17 Ağustos 1790, C 5, s. 693.

88 Korkusuz, *age.*, s. 171.

keleğin geçişine olanak tanımadığı yerlerde kelek üzerinde bulunan yükü, kelekten indirir ve keleğin yeniden kurulduğu yere kadar taşıyarak tekrardan keleğe yüklerler. Yolculuk boyunca kelek kaç yerde çözülecek ise anlaşmaya bağlı olarak üzerindeki yükü indirmek ve tekrardan yüklemekle mükelleftirler. Bunun yanında daha önce de değinildiği üzere keleğin önüne çıkan kum tepelerindeki kumun kazılarak suyun keleği kaldırabilecek bir yoğunluğa erişmesinde de sorumluluk almaktadırlar⁸⁹. Bütün yolculuk boyunca hamal ve amele takımının kelekçilere refakat etmesi söz konusu zümrelerin kelekçilik mesleğinde deneyim kazanmalarına imkân tanımış ve tekele dayalı lonca örgütlenmesinin çözülmesiyle önemli ölçüde kelekçilik mesleğine intisap etmelerine olanak tanımıştır. 19. yüzyılın sonlarında kelekçilik mesleğinde meydana gelen yozlaşmanın dönemin idarecileri tarafından amele takımının mesleğe intisabına bağlanması⁹⁰, kelekçi esnafının hamal ve amele kesimiyle kurduğu mesleki ilişkiyle açıklanabilir.

Sonuç

Osmanlı Diyarbakır'ında kelekçiler, şehir ve hinterlandında üretilen ürün ve malların ticari bir değer kazanmasında taşıyıcı unsur olmalarının yanında gündelik hayatın işleyişinde de toplumun bütün kesimlerine iş ve hizmet sunmuşlardır. Mesleki anlamda kelekçilik, devletin ekonomik, idari ve askeri amaçlarıyla şehir ekonomisinin döngüsünde üstlendiği hayati işlevler nedeniyle geniş bir kitlenin üretim ve hizmette bulunduğu bir iş kolu olmuştur. Devletin stratejik amaçlarında ve şehir ekonomisinin sağlıklı işleyişinde kelekçi esnafının oynadığı rol, kelekçiliğin hiyerarşik düzeyde ve kurumsal niteliği haiz bir lonca etrafında örgütlenmesini gerekli kılmıştır. Kelekçi loncasının örgütsel işleyişi kadim retoriğe dayalı tekelci yapı üzerinden şekillenmiştir.

Tekelin kadim retoriği üzerinden işleyen örgütsel yapı, iki unsur üzerinden varlığını sürdürülebilir kılmıştır. Birincisi kelek imâlinde esas teşkil eden tulumların dağıtım ve bölüşümünün lonca şeyhi üzerinden yapılmasıdır. Lonca şeyhinin bu konuda sahip olduğu salahiyet, loncanın hiyerarşik yapısının işleyişinde temel faktör olmakla birlikte mesleğe dışarıdan yapılacak sızmaların önüne geçme gibi bir denetim mekanizmasının uygulanmasını da sağlamıştır. Loncanın yapısını sürdürülebilir kılan diğer unsur, bu alandaki mesleki tecrübenin aile bağları üzerinden devredilmesidir. Hem şişirilen tulumların nehir yolunda herhangi bir

89 *DŞŞ, d.* 3712, h. 213, 6 B 1159/25 Temmuz 1746, C 2, s. 307.

90 *BOA, ŞD*, 1469/20, 2 C 1312/1 Aralık 1894.

kazaya mahal vermeyecek şekilde birbirine bağlanması hem de direklerin sağlam bir şekilde bunların üzerine yerleştirilmesi, özel bir uzmanlık istediği gibi seyir halindeyken keleğin kullanımı da ayrı bir tecrübe gerektirmektedir. Nehir yoluyla seyahat etmek isteyen bir yolcu veya aynı şekilde malını sevk etmek isteyen bir tüccar için bu seyahat deneyimi hayati bir önem taşımaktadır. Keleççilik mesleğinin icrasının bir uzmanlık ve deneyim gerektirmesi, söz konusu uzmanlık ve deneyime sahip olmayanların mesleğe intisabına engel teşkil etmiştir. Mesleğin yöneticilikten üyeliğe kadar baskın aile bağlarına dayalı yapısı, loncanın tekele dayalı yapısının sürdürülmesini sağlayan diğer önemli bir unsur olmuştur.

Şehrin gündelik hayatında işleyen mesleki örgütlenme içerisinde keleççiler loncası, ağırlıklı olarak seyyid kökenli ve şeyh unvanlı etkin dini referanslara sahip yöneticiler ile bunların ilişkili olduğu toplumsal kesimin uhdelelerinde bulunmuştur. Lonca yöneticiliğinin güçlü dini referanslar üzerinden işleyen yapısı, üyelikte inanç ilişkileri bağlamında güçlü bir Müslüman kimliğe vurguda bulunmakla beraber diğer inançların üyeliğinin önünde katı bir engel teşkil etmemiştir. Loncanın örgütsel yapısında az da olsa bazı gayrimüslim üyeler yer edinmiştir. Keleççi loncasının ağırlıklı olarak Müslüman üyelere sahip olması, Diyarbakır'ın toplumsal kompozisyonu açısından şaşılabilir bir durum değildir. Diğer taraftan Diyarbakır'daki kuyumcu loncası örneğinde olduğu gibi loncaların bazıları da gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak uhdelelerinde bulunmuştur. Bu durum, farklı etnik ve dinsel nüfusa sahip şehir sakinlerinin gündelik hayatta birbirleriyle ilişki ve etkileşim içinde olmasını sağlamıştır.

Şehirde üretim ve hizmette birbirine bağımlı bazı mesleki kuruluşlar, diğerlerine oranla daha fazla ilişki ve etkileşim içinde olmuşlardır. Keleççi loncası da keleğin imâl ve işleyişinde bağımlı oldukları iş kolları olan kasap, neccâr ve hamallarla daha fazla ilişki geliştirmiştir. Keleççi loncasının üretim ve hizmette bağımlı olduğu kasaplık, neccârlik ve hamallık gibi iş kollarından keleççi mesleğine intisap, kelek vasıtasına refakat etmeleri nedeniyle, en fazla hamallar tarafından yapılmıştır. Hamalların keleççi mesleğine intisapları tekele dayalı kadim örgütlenme yapısının çözülmesi sonrasında gerçekleşmiştir. Mesleki geçişte hamalların başat bir rolde olmalarının nedeni, hamallığın toplumsal düzeyde sahip olduğu düşük statünün yanında keleççiliğe kıyasla zor bir meslek olmasından kaynaklanmaktadır. Netice itibarıyla keleççi loncasının üretim ve hizmete dayalı olarak diğer meslek loncalarına olan bağımlılığı, toplumsal etkileşim çerçevesinin inşasında bir dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları**

Ali Emiri Tasnifi I. Mahmud (AE. SMHD. I): 202/15996.

Sadaret Deavi Evrakı (A. MKT. DV): 136/2.

Cevdet Belediye (C. BLD): 16/777.

Cevdet Maliye (C. ML): 753/30679.

Cevdet Nafia (C. NF): 52/2571; 16 /777

Cevdet Tımar (C. TZ): 1/46.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR): 224/63, 429/23.

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Müteferrik (DH. TMIK. M):187/18.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL): 752/44.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD): 1469/20.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 7/12; 9/34.

Sadaret Defterleri (A.).d), 990.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 3227/241972.

Şer'îye Sicilleri

Diyarbakir Şer'îye Sicilleri Amid Mahkemesi (DŞS), haz. Mehmet Yahya Okutan-Mümin Yıldıztaş-Rasim Erol-Sabri Atay-Salih Kahrıman, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Yayın No: 26, Diyarbakır 2014.

2. CİLT

DŞS, d. 3712, h. 112; 173; 213; 229; 231; 245; 250.

DŞS, d. 3709, h. 39; 232.

3. CİLT

DŞS, d. 3754, h. 96; 167; 229.

5.CİLT

DŞS, d.3753, h. 75.

DŞS, d. 3748, h. 36; 37.

DŞS, d. 3743, h. 36; 37; 97.

7. CİLT

DŞS, d. 3698, h. 42; 80.

DŞS, d. 3798, h. 95.

8. CİLT

DŞS, d.3787, h. 8.

DŞS, d. 3750, h. 83.

9. CİLT

DŞS, d. 3685, h. 84.

DŞS, d. 3745, h. 34.

Ahkâm Defterleri

Diyarbakir Ahkâm Defterleri (DAD), Haz. Yaşar Zorlu-Mehmet Yahya Okutan-Mümin Yıldıztaş-Rasim Erol-Sabri Atay-Salih Kahriman, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları

1. CİLT

DAD, d. 1, h. 184.

2. CİLT

DAD, d.2, h. 531.

3.CİLT

DAD, d. 3, h. 48.

Gazeteler

Diyarbakir (Vilayet) Gazetesi

Salnameler

Salname-i Vilayet 1318, Diyarbakir Vilayet Matbaası, Def'a 17.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ali Bey, *Dicle'de Kelekle Bir Yolculuk (İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a) Min Sene 1300 İlä 1304*, Büke Yayınları, İstanbul 2003.

Anonim, *İstanbul'dan Bağdat'a Mektuplarla Bir Anadolu ve Ortadoğu Seyahati 1892*, haz. Ömer Hakan Özalp, İşaret Yayınları, İstanbul 2018.

Baer, Gabriel, "Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 13/2 (Apr. 1970), s. 145-165.

- Bell, Gertrude L, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Yaba Yayınları, İstanbul 2004.
- Casson, Lionel, *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, çev. Gürkan Ergin, Hommer Kitabevi, İstanbul 2002.
- Danışyar, Cemşid, *Ferhengname-i Parisi Arya*, Müessese-i Ferheng Merdum, Tahran 1386.
- Dinç, Fasih, “Osmanlı Diyarbakır’ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı”, *Osmanlı’dan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özçoşar, Mustafa Öztürk, Ali Karakaş, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, s. 61-100.
- Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, C. 2, Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman, TTK, Ankara 2013.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev. Emine Sonnur Özcan, Doğubatı Yayınları, İstanbul 2006.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Esnafi ve Devlet”, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s.293-307.
- Göyünç, Nejat, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *Bellekten*, C LXV/S. 243, s. 655-660.
- Göyünç, Nejat, “Diyarbakir Beylerbeyliği’nin İlk İdari Taksimatı” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 23, (1969), s. 23-34.
- Issawi, Charles, *The Economic History of Turkey*, The University of Chicago Press, Chicago 1980.
- İbn Manzûr Ebu’l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, *Lisânu’l-Arab*, Nşr. Yâsir Süleyman-Mecdî Fethî, Dâru’t-Tevfikîyyeti li’t-Turâs, C VIII, Kahire 2009.
- Kafadar, Cemal, *Küm var imiş biz burada yağ iken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul 2017.
- Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.
- Master, Bruce, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Araçları 1516-1918 Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, çev. Feray Çoşkun, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- Orhonlu, Cengiz-Işıksal, Turgut, “Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Yapılan Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *Tarih Dergisi*, XIII/1963, s. 77-102.

- Öğün, Tuncay-Başı, Halit, “Dicle-Fırat’ta Geleneksel Nehir Taşımacılığı ve I. Dünya Savaşında Irak Cephesinde Kullanımı”, *History Studies*, Vol. 8/3, September 2016, s. 83-109.
- Özcoşar, İbrahim, “Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbekir’inde Eşraf”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 53 Bahar 2014, s. 127-144.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1993.
- Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Regime’i*, çev. Ayşe Özdemir, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Streck, M, “Kelek”, *İslam Ansiklopedisi*, C 6, MEB Yayınları, 1997, s. 550-552.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Canlı Tarihler*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1944.
- Toprak, Zafer, “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908*, C 3, Yayın Yönetmeni Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul 2000, s. 217-271.
- Yeşilbaş, Evindar, *Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, Kalkınma Bakanlığı GAP Yayınları, Ankara 2016.
- Yı, Eunjeong, *17. Yüzyıl İstanbul’unda Lonca Dinamikleri*, çev. Barış Zeren, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995.
- Yılmazçelik, İbrahim, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, Hiper Yayınları, İstanbul 2019.
- www.sites.google.com/site/tekyeli, erişim tarihi: 17/07/2019

Turmoil in the Capital: British Publication Alarmed the Hamidian Regime

Burhan Çağlar*

Abstract

During the early years of Abdülhamid II's reign, there were several attempts to reinstate ex-Sultan Murad V to the throne. One of these was the initiative of Ali Suâvi, which has come to be known as the Çırağan Incident. Although the Ottoman press had to be very circumspect in reporting Suâvi's attempt and its aftermath, the British newspaper of the Ottoman Empire, *The Levant Herald*, was instead able to carry the news about the incident for several days by framing its reportage in pro-government terms. The situation changed, however, when a letter from a reader praising Ali Suâvi and supporting the claim of Murad V to the throne was published by the paper and spurred the Sublime Porte into action. Although the authorship of the letter remains unknown, it is doubtful that it was actually written by an average reader of the paper; some sources instead point to Cleanthi Scalieri, the Master of the Prodoos Masonic Lodge. After publication, the proprietor of *The Levant Herald*, Edgar Whitaker, took refuge in the British Embassy, resulting in the confiscation of the printing house and the remaining copies of the newspaper on the order of the Sublime Porte. Whitaker protested that he had informed the Marshal of the Palace, Said Pasha, regarding the letter's contents, and that he was now the subject of death threats and harassment; Said Pasha responded by denying any knowledge of the matter. The dismissal and exile of Said Pasha brought only further tension. The British Foreign Ministry claiming that the Sublime Porte had acted beyond its jurisdiction according to the capitulations. In the midst of negotiations between the British and Ottoman governments over the transfer of Cyprus, the furor over the letter and the newspaper provoked major discussion in the European press, and caused negative public reaction in Britain towards the actions of the Ottoman government. This article focuses on the anonymous letter published

* Research Assistant, Sakarya University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Sakarya/TURKEY, burhancaglar@sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0001-5032-516X

DOI: 10.37879/belleten.2021.133

Application date of article: 21.12.2019 - Approval date of article: 16.11.2020

in *The Levant Herald*, and examines the course of these developments primarily through their representation in the British press.

Keywords: *The Levant Herald*, Said Pasha, Ali Suavi, Edgar Whitaker, Cleanthi Scalieri, Abdülhamid II, Britain

Payitahtta Çalkantı: Hamidiye Rejimini Telaşa Düşüren İngiliz Neşriyatı

Öz

II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında sâbık Sultan Murad'ı tekrar tahta geçirmek için bazı teşebbüsler oldu. Bunlardan biri de Çırağan Vakası (1878) olarak bilinen Ali Suâvi'nin tertip ettiği girişimdir. Osmanlı basınında dar bir çerçevede yer bulan olayı İstanbul'da neşredilen İngiliz gazetesi *Levant Herald*'in günlerce haber yapması dikkat çekicidir. Hükümetin dili ile Çırağan Vakasını sayfalarına taşıyan gazetenin, konu hakkında yayınladığı bir okuyucu mektubu Bâbüâli'yi harekete geçirir. Ali Suâvi'den övgü ile bahseden, V. Murad'ın saltanatının gasp edildiğini ifade eden mektubun kim tarafından kaleme alındığı muammadır. Yayının gerçekte bir okuyucu mektubu olduğuna kimse ikna olmadığı gibi bazı kaynaklar Prodoos (Terakki) Mason Locası Üstad-ı Âzamı Cleanthi Scalieri'yi işaret etmektedir. *Levant Herald*'in Bâbüâli'nin emriyle mühürlenerek matbaasına el konması ve nüshalarının toplatılması ile sonuçlanan yayının ardından gazetenin sahibi Edgar Whitaker İngiliz sefaretine sığınır. Whitaker mektubu yayınlaması için ölüm tehdidi aldığını, durumdan Mabeyn Müşiri İngiliz Said Paşa'yı haberdar ettiğini iddia etmektedir. Said Paşa ise padişahın bu konudaki sualine bilgisi olmadığı yönünde cevap verecektir. Paşa azledilerek merkezden uzaklaştırılırken gelişmeler İngiliz hariciyesi ile Bâbüâli arasında gerginlik meydana getirdi. Zira İngiltere adli kapitülasyonlara istinaden Bâbüâli'nin yetkisi dışında hareket ettiğini iddia etmekteydi. Avrupa basınında geniş yankı bulan olay İngiliz kamuoyunda Osmanlı hükümeti aleyhinde sert tepkiler doğurdu. Öte yandan tüm yaşananlar Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçici olarak terki müzakerelerinin yürütüldüğü günlere tesadüf ediyordu. Bu çalışma *Levant Herald* gazetesinde V. Murad ve Ali Suâvi lehine neşredilen mektuba odaklanmakta ve ağırlıklı olarak İngiliz basınında çıkan haberler üzerinden gelişmeleri incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Levant Herald*, İngiliz Said Paşa, Ali Suâvi, Edgar Whitaker, Cleanthi Scalieri, II. Abdülhamid, İngiltere

Introduction

Abdülhamid II's long reign is the only period in late Ottoman history to be known by the name of its sultan: the "Hamidian" era. Attempts in the early phase of Abdülhamid II's reign to restore his predecessor Murad V to the throne, including that of Ali Suâvi in particular, had an important effect on the conceptualization of the Hamidian regime. The era's tumultuous beginnings were highly influential with regard to the development of Abdülhamid's attitudes, as well as the intellectual, administrative, and political history of the Ottoman Empire in general. In this respect, a number of factors, including the period between the outbreak of the Russo-Ottoman war and, ultimately, the associated peace, Ali Suâvi's failed uprising and an incriminating letter associated with this event published by *The Levant Herald*, played major roles and marked a turning point in the regime. Accordingly, this period deserves to be studied in much greater detail. Drawing on archival documents and various studies, this article will deal with the letter published in *The Levant Herald* by situating it within the context of historical conditions. Although important research has been done on the Ali Suavi event – also known as the "Çırağan Incident" – that took place during the early-Hamidian period, surprisingly little has been mentioned about the "seditious" letter published by *The Levant Herald*. Even more surprising is the lack of research about this extraordinary letter, on the basis of the Anglo-French newspapers in the Ottoman Empire during its later period, nor has there been any study based on the foreign language press of the time. The purpose of this article is to make a contribution to filling these gaps.

1. Attempts to Restore the Ex-Sultan to the Throne

During the initial period of Abdülhamid II's (1876-1909) long reign, the main target of opposition groups, known as the Young Ottomans, was to reinstate the sultan's predecessor, Murad V, who had been declared insane and deposed after a 93-day reign¹. Abdülhamid's accession to the throne had been conditional, based on promulgating a constitution and establishing a legislative assembly. However, he managed to extinguish all opposition coming from the higher echelons of his administration, suspended the constitution, prorogued the assembly, and returned to an absolute regime. The representatives of the early opposition groups became small groups relatively unconnected to power.

1 M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York, 1995, pp. 34-36.

In early December 1876, there was an attempt made to abduct Sultan Murad from Çırağan Palace where he was confined. The purpose was to remove the ex-Sultan from Constantinople and demonstrate to the public his fine mental condition in the hope that it would gain support for his return to the throne. Nevertheless, the plan was foiled, and arrests were made. The collaborators in this incident were never ultimately revealed².

On May 20, 1878, approximately two years after the ex-sultan's deposition, another sensational event occurred: a riot broke out in front of the Çırağan Palace. The leader of the riot was Ali Suâvi, the previous director of the Imperial College of Galatasaray and one of the former Young Ottomans. He was accompanied by a group of Muslim refugees from the Balkans whose key frustration was the disastrous conduct of the army and the losses resulting from the Russo-Ottoman war of 1877-1878 in which people implicated Abdülhamid II, and thus supported the return of Murad V to the throne. Although the objective of this attack was the release of Murad V and his reinstatement to the throne, the affair ended in a fiasco in just under an hour. Ali Suâvi and some forty or fifty of his followers were killed by the Imperial troops, and those who survived were arrested and brought to trial. Suâvi's wife, Marie, burned all her husband's paperwork and fled to London the same night³.

This notorious incident went down in history as the "Raid of Çırağan" or the "Çırağan Incident," and it resulted in dismissals and sentences of internal exile for a number of statesmen and high-ranking bureaucrats⁴. The Marshal of the Palace, Said Pasha, nicknamed the "*İngiliz*" (the Englishman), who had earlier

- 2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Murad'ı Avrupa'ya Kaçırma Teşebbüsü", *Bellekten*, X/37 (1946), pp. 195-209; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Murad ile Oğlu Selahaddin Efendiyi Kaçırarak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağana Girmek İsteyen Şahıslar", *Bellekten*, VIII/32 (1944), pp. 589-597.
- 3 Aaron S. Johnson, *A Revolutionary Young Ottoman: Ali Suavi (1839-1878)*, Unpublished Ph.D. dissertation, McGill University Institute of Islamic Studies, Montreal 2012, pp. 61-62; *İngiliz Said Paşa ve Günliği (Jurnal)*, ed. Burhan Çağlar, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2010, pp. 141-142. Being Marshal of the Palace, Said Pasha began to keep dairies entitled "*Jurnal*." These manuscripts are 7 volumes in total and consist of the pasha's political and personal experiences, as well as his observations between 1876 and 1896. Facsimile copies of the first and second volumes can be found in Koç University library, Nesteren-Fuat Bayramoğlu collection, or ISAM library in İstanbul, call numbers: 128495 (vol. 1) and 128496 (vol. 2).
- 4 Johnson, *ibid*, pp. 61-62.; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London 1968, pp. 176-177.

introduced Ali Suâvi to the Sultan, was one of these prominent dignitaries who was blacklisted⁵. Although the investigative reports of the incident in the Ottoman archives imply that the British Ambassador Sir Layard and his secretary, as well as freemasons, were behind Ali Suâvi, this kind of relationship could never be proven⁶. The incident marked the beginning of the sultan's tight hold on the administration of the Ottoman Empire. The deposed Sultan Murad V and his family were subsequently held under house arrest in the Malta Pavilion, on the top of the hill above the Çırağan Palace⁷. Receiving the news from agents, *The New Zealand Herald* reported the affair thusly: "...Every attempt is made up to hush the matter up, though the conspiracy and the fire at the Sublime Porte together have produced great alarm in government circles. One of the immediate effects has been that the sultan has revived the Grand Viziership in favour of Rushdi Pasha, and replaced Mahmud Damad Pasha at the War Office, but both have since been superseded by other puppets"⁸.

In the meantime, the Sublime Porte was in the process of determining who the Ottoman delegates would be to the upcoming Congress of Berlin, which was to be convened to revise the controversial terms of the Treaty of San Stefano, signed in the aftermath of the Ottoman Empire's defeat by Russia on March 3, 1878⁹. Alarmed by the dissection of the Ottoman Empire and by the spectre of Russian hegemony in eastern Anatolia, as well as the possibility of Russian movement across Mesopotamia towards the Persian Gulf and beyond to India, Britain was intent on securing its own strategic interests before the Congress of Berlin began. Therefore, the decision was made, for military purposes, to acquire the island of Cyprus in the eastern Mediterranean, from which Britain could oversee the smooth flow of navigation through the Suez Canal and prevent any future Russian

5 Mahmud Celâleddin, *Mirât-ı Hakikât*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1327, vol. III, pp. 138-140.

6 T. C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (Turkish Presidency State Archives of the Republic of Turkey, Department of Ottoman Archives, İstanbul) (Thereafter BOA.) Y.EE. 79/60, August 27, 1878; Y.EE. 14/7, May 26, 1878; BOA. Y.PRK.AZJ. 2/64, January 30, 1879.

7 İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suâvi ve Çırağan Vak'ası", *Belleten*, VIII/29 (1944), pp. 77-78.

8 "The Suez Mail", *The New Zealand Herald*, July 24, 1878, p. 3.

9 Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, vol. 3, ed. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, pp. 1-5; Talha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, pp. 162-163.

incursions¹⁰. In order to achieve this objective, a secret convention was imposed by Britain upon the sultan, entailing that Britain would ostensibly occupy and administer the island of Cyprus for a temporary, but otherwise unspecified, period of time in the name of the Sultan in exchange for the guarantee of the safety of the Asiatic part of the Empire against Russian encroachment and the support of the Ottomans during the Berlin Congress¹¹. The Cyprus convention was submitted by Layard, the British Ambassador to Constantinople, to the Sultan via İngiliz Said Pasha, who had already been persuaded of its advantages, and who soon became the aide-de-camp of the Sultan during the secret negotiations¹².

Following the Çırağan Incident, the media were put under strict censorship, and almost nothing was allowed to be said of the matter in the Turkish newspapers. Therefore, news about the incident in Constantinople only appeared in any detail only in *The Levant Herald*, an English-language press published in Constantinople¹³. In accordance with the then-current political conjuncture, *The Levant Herald* accused Ali Suâvi of being the provocateur of the rebellion and identified him as a seditious, mean-spirited, and factious intriguer, whose perfidious activity had been targeted against the Ottoman nation and the state. Moreover, the news article made explicit reference to the “desperate” health condition of Murad V, and his mental illness was emphasized. Correspondingly, the legitimacy of his dethronement was promoted¹⁴.

The editor of *The Levant Herald*, Edgar Whitaker, was an author who focused on a wide range of political subjects, including Ottoman-Russian relations, ‘the Eastern Question,’ the Bulgarian issue, and tensions in the Balkans. He had recently observed the Russo-Ottoman War as a war correspondent and had travelled

10 Barbara Jelavich, “Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886”, *The Slavonic and East European Review*, 48/110 (1970), pp. 47-51.

11 Türkgeldi, *ibid*, p. 173; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Vol. 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, pp. 9-10.

12 M. Celaleddin, *ibid*, pp. 507-508; İngiliz Said Paşa, pp. 37-39; BOA. Y.EE. 42/203, April 5, 1878.

13 Uzunçarşılı, “Ali Suâvi”, p. 85.

14 “The Affair at Tcheragan”, *The Levant Herald* (Weekly Edition), May 29, 1878, p. 2; “Local & Provincial News”, *The Levant Herald* (Weekly Edition), May 29, 1878, p. 5; “Mysterious Movement at Thceragan” *The Levant Herald* (Weekly Edition), May 22, 1878, p. 2. “Conflict in the Palace and Death of Ali Suavi Efendi”, *The Levant Herald* (Weekly Edition), May 22, 1878, p. 4.

across the Danube frontlines and toured fortifications as a British news reporter¹⁵. It should be noted that providing information on the subject of foreign countries on an open platform was a particular phenomenon of the 19th century, and often held to be as valuable as espionage reports in the eyes of certain governments¹⁶.

Whitaker had strong social connections in the Ottoman capital. Although he was born and raised in Britain, he came to Smyrna at a young age. He married into the Abbotts, a famous Levantine family. He was a piano and violin virtuoso and arranged the establishment of the first musical society in Constantinople, the *Orchestral Philharmonic Society*. In the following years, he continued his interest in music and took part in the management of an organization called the *Société Musicale de Constantinople*. He compiled his own compositions, and conducted the orchestra at concerts, invitations and balls organized by the Levantine community¹⁷. His relationship with the British Embassy was not only cultural, since his newspaper required constant contacts and diplomatic support. Whitaker routinely appealed to the legal mechanisms of the Embassy when punishments were imposed on his newspaper by the Porte, seeking their aid in cancelling or abrogating such penalties. Indeed, decades earlier he had taken charge of the Consulate of Gallipoli, which provided him with valuable experience in navigating these networks¹⁸. Whitaker was a friend of Said Pasha, who had studied in Britain for many years. The chief actor of the Çırağan Incident, Ali Suâvi, was also a friend of Said Pasha, and indeed Said Pasha had previously recommended him to the palace. Suâvi had been publishing dissenting newspapers in Europe, where he had lived for years and married a British woman;¹⁹ rumours suggested that

15 “Mr. Edgar Whittaker”, *The Graphic*, November 20, 1886, 535; Burhan Çağlar, *Brief History of an English-Language Journal in the Ottoman Empire: The Levant Herald and Constantinople Messenger (1859-1878)*, Unpublished MA. dissertation, University of Toronto Department of Near and Middle Eastern Civilizations, Toronto 2017, pp. 38-39.

16 F. A. K., Yasamee, “Some Notes on British Espionage in The Ottoman Empire, 1878-1908”, *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, ed. Çiğdem Balm-Harding, Colin Imber, Isis Press, İstanbul 2000, pp. 432-433.

17 “Obituary”, *The Times*, August, 25, 1903, p. 4; “Death of Mr. Edgar Whitaker”, *The Levant Herald and Eastern Express*, August 24, 1903, p. 1; “Men and Manners in Constantinople”, *The Eclectic Magazine of Foreign Literature, Science and Art*, December 1885, pp. 743-744.

18 Çağlar, *Brief History of an English-Language Journal*, pp. 73-74.

19 Johnson, *ibid*, pp. 45, 53-54.

Said Pasha was also acquainted with Suâvi's wife²⁰. In addition, he was the brother-in-law of Fethi Pashazade Damad Mahmud Pasha, who was the most powerful vizier of the time²¹. In the following months, Sultan Abdülhamid accused Mahmud Pasha of organizing the incident behind the scenes²². The sultan also said to his entourage that Said pasha was not loyal to him²³. The British newspapers, which carried the news on their pages, wrote that Mahmud Pasha was known to be close to Ali Suâvi. According to the reportage of these newspapers, Mahmud Pasha (and, therefore, Said Pasha) had a familial friendship with Ali Suâvi²⁴. We do not know whether there were, in fact, direct relations between Whitaker and Suâvi. It is likely that their common professional settings, the proximity of their cultural neighbourhoods, and their shared social environments may have presented them to each other in some way. Indeed, the editor of another Levantine newspaper - Jean Pietri, the owner of *Courrier d'Orient* - supposedly assisted Suâvi's escape to Europe²⁵.

In any case, Said Pasha, Ali Suâvi and Edgar Whitaker were in contact with one another. In the eyes of the Sublime Porte, these relations put all of their names under suspicion. Hence, when *The Levant Herald* reported the Çırağan Incident in a clear pro-government tone, this was conceivably with Said Pasha's permission, or even perhaps by his design. Indeed, some rumours later emerged that the two were in close contact regarding a reader's letter related to the incident that was printed in *The Levant Herald*²⁶. In this way, the Ottoman authorities may have supplied the news to *The Levant Herald* through Said Pasha, and it is for this reason that the censors may have ignored these publications. Since the newspaper was followed in both Europe and the Ottoman lands, it was practical for the Porte to utilize the paper in order to ensure that the government's perspective on the incident would be one disseminated throughout the world. Moreover, among the political

20 M. Celaleddin, *ibid*, p. 609.

21 Burhan Çağlar, "Zindandan Gelen Sada: Fethipaşazade Mahmud Paşa'nın Taif Mektupları", *Osmanlı'da Yönetim ve Savaş*, ed., Yaşar Ertaş, Haşim Şahin, Hacer Kılıçaslan, Mahya Yayınları, İstanbul 2017, pp. 173-174.

22 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Vol. I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, p. 778.

23 *İngiliz Said Paşa*, p. 39.

24 "The Riot at Constantinople", *The Times*, May 27, 1878, p. 5; "Summary of This Morning's News", *The Pall Mall Gazette*, May 27, 1878, p. 6; "An Abortive Conspiracy", *The Standard*, May 28, 1878, p. 5; "The Abortive Revolution", *The Western Times*, May 28, 1878, p. 8.

25 Hüseyin Çelik, *Ali Suâvi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, p. 90.

26 BOA. Y.EE. 42/217, Jun 11, 1878.

and cultural circles addressed by *The Levant Herald*, many were sympathetic to the ex-Sultan Murad V. The paper thus also represented an opportunity to reach this audience, to emphasize the illness and mental instability of the ex-sultan, and to argue that his rule could not possibly be legitimate. Furthermore, with *The Levant Herald* widely perceived as the media organ of the British Embassy, the dissemination of the perspective of the Porte in the paper would not leave any doubts that the current Ottoman rulership and the reign was seen as legitimate by Britain²⁷.

Upon the hearing of the allegations that the ex-sultan was insane, however, much of the foreign press resumed publishing inflammatory articles and news pieces describing how Murad V had in fact regained full possession of his mental faculties²⁸. By distributing this opinion, it was in effect implying the legality of Ali Suâvi's actions, and the reinstatement of Murad V to the throne. The grounds for this claim was the belief that the ex-sultan Murad had recovered his reason and that Abdülhamid II was therefore a usurper, which meant he should return the throne to its rightful owner²⁹. In one case, the newspaper *Correspondence de l'Est* announced that it would issue a brochure defining Murad V to be perfectly healthy, and exhibiting no sign of mental derangement; thus, it was his right that he should reclaim the throne. Subsequently, when the same newspaper's reporter arrived in Constantinople, he promised not to publish the brochure in exchange for money and favours³⁰.

2. Mysterious Letter in the Newspaper

A few days later, the editor of *The Levant Herald*, Edgar Whitaker, received an extraordinary letter from an anonymous reader asking for it to be published in

27 Çağlar, *Brief History of an English-Language Journal*, pp. 29-30.

28 "The Riot at Constantinople", *The Times*, February 13, 1878, p. 5; "The ex-Sultan", *The Westport Times*, July 31, 1877, p. 4; "The Truth about ex-Sultan Murad", *The Bruce Herald*, January 31, 1896, p. 6; "Death of ex-Sultan Murad", *The Sydney Morning Herald*, September 1, 1904, p. 5; The news in the *Star* regarding Murad's health asserts as "a strong, additional confirmation has been received from Constantinople that ex-Sultan Murad has been great measure recovered. As those who are disconnected with the present regime favor his restoration to power, his recovery considerably complicated the internal situation." "Europe", *The Star*, July 19, 1877, p. 3.

29 "Turkey and East", *Thames Star*, January 29, 1877, p. 2; "General News Summary", *Grey River Argus*, January 29, 1877, p. 2.

30 Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, New York 2001, pp. 134-135.

the newspaper, with an accompanying death threat should the paper refuse to publish it³¹. The letter, in favour of Murad V, accused the paper of distorting the facts about the Çırağan Incident and denounced the present sultan as a usurper and imprudent³².

Whitaker was thereupon directed to consult with his friend, İngiliz Said Pasha, about the matter, to which Said Pasha responded by shrugging his shoulders and mumbling “you would publish it”³³. Additionally, according to an espionage report in the Ottoman Archives, the British ambassador, who was hoping for the reinstallation of Murad V to the throne, was aware of the letter and encouraged Whitaker to print it³⁴. Although this kind of espionage report likely contained false information based on hearsay³⁵, it is significant in that it demonstrates the public perception of the event with regard to the relationship between *The Levant Herald* and the British Embassy, and it helps to indicate the then-current public perception of the then current political situation.

On Saturday, June 1, 1878, *The Levant Herald* published the letter with prefatory editorial remarks, offering to provide the police with the original copy. Nonetheless, the Sublime Porte declared the letter defamatory and seditious; the paper was immediately suppressed, and the police took possession of the printing house. Moreover, an attempt was made to bring Whitaker before a military court, but this was resisted by the British Consul General, Mr. Fawcett, on the grounds that the Capitulations protected a British subject from such a summary method of procedure. Ultimately, he was ordered to leave the country within five days of the declaration; however, he took refuge in the British Embassy in Constantinople and was entertained by Fawcett in his own house for a while³⁶. An extract from

31 İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Beşinci Sultan Murad’ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar”, *Bellekten*, X/38 (1946), p. 321.

32 “Turkey”, *The Argus*, July 20, 1878, p. 9; “The Grand Vizierate”, *The Standard*, June 13, 1878, p. 5.

33 Uzunçarşılı, “Beşinci Murad’ın Tedavisine”, p. 321.

34 BOA. Y.EE. 42/217, Jun 11, 1878.

35 Regarding espionage reports see: Mehmet Ali Beyhan, “II. Abdülhamit Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Journaller”, *İlmi Araştırmalar*, 8 (1999), pp. 65-83.

36 “The Press in Turkey”, *The Daily News*, June 4, 1878, p. 5; “Summary of This Morning’s News”, *The Pall Mall Gazette*, June 4, 1878, p. 6; “The Situation in Turkey”, *The York Herald*, June 11, 1878, p. 6; “Turkey”, *The Morning Post*, June 20, 1878, p. 6; “Uneasiness in Constantinople”, *The Bristol Mercury and Daily Post*, June 11, 1878, p. 8; “Foreign Intelligence”, *Reynolds’s Newspaper*, June 16, 1878, p. 2; “The Turkish Press”, *The Standard*, June 04, 1878, p. 5; “Foreign”, *The Graphic*, June 15,

The Pall Mall Gazette illustrates the scene, stating: “Mr. Whitaker is at present living with Mr. Fawcett at Therapia (Tarabya), and the house is surrounded by spies and agents of the police in disguise”³⁷. An edition of *The Daily News*, published in London on June 10, 1878, provides a semi-official and more in-depth description of the event as follows:

On Saturday afternoon, a stupid and seditious letter appeared in *The Levant Herald*, for which the paper was next day suppressed, and Mr. Whitaker, the editor, was ordered to leave the country within forty-eight hours. He has not, however, yet left. It is understood that Mr. Layard is trying to obtain the revocation of this order. The letter in question, says *The Levant Herald*, was sent anonymously. The editor professed his readiness to hand it over to the police... The letter is connected in public opinion with Ali Suâvi’s attempt. An examination is now going on into that attempt³⁸.

It is regrettable that the issue of *The Levant Herald* containing the letter is unavailable at present. Libraries and research centres such as the Ottoman Bank Archives and Research Centre, the İstanbul Metropolitan Municipality’s Atatürk Library, National Library of Turkey, the Centre for Research Library, the Library of Congress, and even the British Library, which holds the collection of *The Levant Herald*, do not hold a copy of this particular issue. Hence, it can probably be deduced that all copies had been confiscated by the police. Nevertheless, the foreign correspondents in Constantinople did not neglect to dispatch this incriminating letter by telegraph to the foreign press, some of which published it in its entirety. *The Standard* in London and *The Argus* in Melbourne are two such journals that received the contents of the letter by telegraph, and published it along with *The Levant Herald*’s prefatory editorial notes as follows³⁹:

We have received the following seditious and malicious letter, the original of which is at the disposal of the Minister of Police, should his energetic Excellency deem it worth the trouble of an inquiry:

M. Le Directeur While the Ottoman nation bases all its hopes of salvation on England, and seeks by every possible means to throw off the yoke imposed upon it by a usurper, who, by his ignorance, his imprudence, and

1878, p. 19; “The Situation in Constantinople”, *Birmingham Daily Post*, June 11, 1878, p. 8.

37 “Turkey”, *The Standard*, June 10, 1878, p. 5.

38 “Latest Telegrams”, *The Daily News*, June 10, 1878, p. 5.

39 “The Grand Vizierate”, *The Standard*, June 13, 1878, p. 5; “Turkey”, *The Argus*, July 20, 1878, p. 9.

his boundless ambition, has reduced his country to the verge of destruction; and to replace on the throne him who alone enjoys the national confidence, and who may by his exceptional qualifications, which are recognised throughout Europe, regenerate his country and initiate its advance on the path of progress and liberty, we are astonished to find that the editor of *The Levant Herald* – a journal much esteemed at Constantinople – instead of conforming to the sentiments of justice and equity which ought to inspire him, instead of conforming to the great principle of publicity of ascertained truths, instead of sympathizing with unmerited misfortune, allows himself, on the contrary, to be misled by false information, and thus becomes the servile organ of the tyranny of those whose interest it is to suppress the truth for their own base purposes. It is surprising to find that a man who is held in general estimation, and who is endowed with good sense, should fall into such a trap, and should stoop to insert in his journal articles so contrary to the evident truth – that he should represent the health of Sultan Mourad as failing and his ultimate complete cure as doubtful, when on the contrary, no one is ignorant that the ex-sultan is in the most perfect enjoyment of all his intellectual faculties. We pray then, M. Le Directeur, in the name of humanity, of justice, of truth, and of your own conscience, to correct all that you have recently written- to show yourself in future superior to such calumnious insinuations, and to become the exponent of the will of a united nation. Thus, you will have the satisfaction of knowing that you are fulfilling the duties of an honest man and of an impartial journalist. In the opposite event we cannot guarantee you against the unfortunate results of such blindness of conscience – By the mouth of the Ottoman nation.

The Standard reveals that the version of the letter that was published in the English language newspapers was a translation. The original was written in French and it appeared only in the French portion of *The Levant Herald*. In addition, *The Argus* emphasizes the frequent suppression of *The Levant Herald* by the Sublime Porte, and criticized Whitaker for inviting suppression once more, since the publication of the letter would foreseeably cause it. Thus, from these journals, we are left with the question: “Why, then, did Whitaker invite suppression by publishing an anonymous letter, which was wholly disapproved by the Porte”⁴⁰?

3. Influence of the Publication: Turmoil in the Capital

Turkish historian İsmail Hakkı Uzunçarşılı asserts that the letter was sent by the grand master of the Prodoos (*Terakki*) Masonic Lodge⁴¹ Cleanthi Scalieri, who

40 “The Grand Vizierate”, *The Standard*, June 13, 1878, p. 5; “Turkey”, *The Argus*, July 20, 1878, p. 9.

41 The Proodos (“Terakki” in Ottoman Turkish and “Progress” in Greek) Masonic Lodge was

had many European connections, and to whom Murad V had smuggled a note stating: “If you do not save me from this place, Malta Pavilion will be my grave”⁴². Even though the newspapers reported that no-one was satisfied with the idea that the letter published by *The Levant Herald* had been received from a genuine reader, it nevertheless had an effect on the present sultan, and Murad V was reinstalled in the Çırağan Palace with his entourage⁴³. In fact, another attempt was staged a month later, under the leadership of the very same Cleanthi Scalieri, to rescue the ex-sultan from the Çırağan Palace and allow him to escape to Europe. However, this too resulted in failure⁴⁴.

Exposed by the pressure of the defeat and the Çırağan Incident, the letter published by *The Levant Herald* soon created a political crisis in Constantinople and strained the relationship between the sultan and the Sublime Porte. In the midst of this chaotic atmosphere, the Cyprus convention was signed on June 4, 1878, over the objections of some of the ministers, and under a virtual ultimatum of the British ambassador⁴⁵. Afterwards, the grand vizier was removed, and a government reshuffle took place, something which had already taken place seven

founded in Pera in 1865, as an associate of the French lodge *L'Union d'Orient* “Grand Orient”. The lodge’s rituals were conducted in both Turkish and Greek. In 1872, a Constantinople-born Ottoman-Greek, Cleanthi Scalieri became Grand Master of the lodge, and on October 20 of that year Prince Murad was clandestinely inducted into the lodge, sponsored by his chamberlain Seyyid Bey. Murad rose through the ranks in the lodge, which was named Envar-i Şarkıye, “Light of the Orient,” with its ritual conducted in Turkish, but the plan was never realized. Scalieri who played a significant role Prince Murad’s accession to the throne, had the intention of founding a new Byzantine state that would unite Turks and Greeks under an enlightened Ottoman sultan’s sovereignty. Edhem Eldem, *5. Murad’ın Oğlu Selahaddin Efendi’nin Evrak ve Yazıları*, Vol. I, İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul 2019, pp. 18-21; Hanioglu, *ibid*, pp. 34-36; Ahmet Kısa, *ibid*, p. 10; Abdurrahman Erginsoy, *Türkiye’de Masonluğun Doğuşu ve Gelişmesi*, Erciyaş Yayınları, İstanbul 1996, pp. 15-16;

42 İ. Hakkı Uzunçarşılı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, *Belleten*, VIII/30 (1944), p. 287.

43 Uzunçarşılı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen”, p. 288; This was reported as: “Rushdi Pasha, the new Grand Vizier, has informed the ambassadors that the Sultan has ordered the ex-Sultan Murad to be reinstalled in the Tcheragan (Çırağan) Palace, and all persons accused of participating in the Ali Suavi’s conspiracy to be set at liberty.” “The Eastern Crisis”, *Lloyd’s Weekly Newspaper*, June 2, 1878, p. 2.

44 Uzunçarşılı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah”, pp. 287-288; Eldem, *ibid*, pp. 18-21.

45 Türkgeldi, *ibid*, p. 102; Mahmud Celaledin, *ibid*, p. 608; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar 2*, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, p. 762.

times in the previous six months. A number of the most prominent dignitaries and palace employees were dismissed⁴⁶.

Edgar Whitaker remained at the house of British Consul General at Tarabya for some time. He was threatened with trial, imprisonment, and expulsion, and the police sought him daily in Constantinople and Pera. After pleading at length, he obtained an interview with Prime Minister Safvet Pasha; he apparently gave a satisfactory explanation and received a pardon. Moreover, he attained permission to bring out a new paper, *The Constantinople Messenger*, so long as he avoided inopportune remarks. The pardon stipulated that Whitaker would be forced to leave Constantinople for a few weeks, and that his new paper could begin publication after his departure. As his family was in France and he had hoped to see the ongoing exhibition in Paris, he left for France in good spirits⁴⁷. Concerning the situation, *The Daily News* wrote:

The important political part of the question is the claim to have English subjects brought before a Turkish court-marital. Our Consul General has protested against such a claim as one that disregards and defies the express stipulations of our agreement with the Turkish authorities... The Sultan and the Pachas might be as barbarous as they please in their dealings with Turkish subjects, it was clearly impossible that Englishmen could be surrendered to their ignorance, their rapacity and their arbitrary freaks... We have stood between the Turkish government and its responsibilities. We have taught the Porte the baleful lesson that its safety depends not on the loyalty of its people given in return for its justice and liberality...⁴⁸

The first issue of *The Constantinople Messenger* was published on July 24, 1878, with the same staff and in the same office of *The Levant Herald*. The daily edition was printed in English and French, whilst the weekly edition was printed only in English.

At this point, it should be remembered that one of the main focal points of the political opposition to the Hamidian regime were the Masonic lodges⁴⁹. If it

46 *İngiliz Said Paşa*, pp. 42-44.

47 BOA. İ.DH. 784/63727, April 14, 1879; BOA. İ.DH. 986/77806, April 15, 1886; BOA. Y.MTV. 6/71, July 3, 1881; "Turkey", *The Argus*, August 17, 1878, pp. 4-5; "A Suppressed Newspaper", *The Mercury*, August 23, 1878, p. 2.

48 "London, Monday, June 10", *The Daily News*, June 10, 1878, p. 4.

49 Hanioglu, *ibid*, pp. 36, 40; Ahmet Kısa, *Cleanthi Scalieri ve Aziz Bey Komitesi (1876-1878)*, Unpublished master's thesis, Hacettepe University Institute of Social Sciences, Ankara 2012, pp. 10-17.

is true that the letter published in the newspaper was sent, as alleged, from a Masonic lodge, then it is noteworthy that *The Levant Herald* was their newspaper of choice. This could be taken as another sign that opposition groups were among the audience that *The Levant Herald* appealed to. At this stage, the newspaper was regarded as a potent vehicle for dissident viewpoints and was taken as the representative for various oppositional groups, ranging from the Young Ottomans to the Masonic lodges. These groups were generally made up of well-educated people from the upper classes who were familiar with European languages. They had many demands in common, such as the removal of censorship, freedom of thought, and other reforms⁵⁰. By providing a platform for these groups, *The Levant Herald* contributed to the formation of the political opposition to the Hamidian regime during the late Ottoman Empire.

On the other hand, it is noteworthy that the content of the published letter was harshly critical of the newspaper itself. The newspaper must have, in a sense, stirred up feelings of “betrayal” and disappointment in the eyes of politically dissident groups due to its coverage of the Çırağan Incident when it used pro-government language and accused Ali Suâvi, as one of the important figures of the political opposition, of being “seditious,” a “factious intriguer,” and “mean-spirited.” Of course, the newspaper could have decided not to publish the letter at all, and the proprietor of the newspaper could very well have taken different precautions against the death threats that came to him with the letter. However, the newspaper found a valuable use for these threats. By publishing the letter, *The Levant Herald* both displayed its “dissident” credentials to opposition circles and gave everyone a chance to see what kind of pressure and retaliation they faced when they took such a stance.

On the other hand, it should not be forgotten that the British and the Ottoman Empires were establishing a close political relationship during the same time period that the letter appeared in *The Levant Herald*. A political alliance was in the works in preparation for the Congress of Berlin, and both sides were in negotiations over the Cyprus convention. It is likely that the letter had a significant effect on the Ottoman government and the Sultan himself, as it was staunchly in favour of the deposed Sultan Murad V. The publication of such a letter in a British paper may have been seen as a veiled threat. According to the available data, the convention was a *fait accompli* and that the Sultan wished to have it reversed

50 Hanioglu, *ibid*, pp. 26-27.

soon after⁵¹. It is possible that this letter was one of the motivations for the Sultan's cabinet shuffle, which took place soon afterwards, and in which prominent dignitaries were removed from the capital by appointing them to provincial governorships. The resulting tense atmosphere strengthened Britain's hand, and gave it more leverage in its negotiations with the Ottoman Empire. Thus, these political concerns may also have influenced *The Levant Herald's* decision to publish the letter. These developments destroyed the Ottoman prestige and ended the already fragmented Crimean system, and indeed demolished the last remnants of the informal Ottoman-British alliance⁵².

Conclusion

Through these developments, the Ottoman authorities experienced the practical reality of how dire diplomatic tensions could break out in case of any direct intervention in those press organs that were subject to the capitulation laws. The newspaper was clearly under the protection of the British authorities, which defended the newspaper staff whenever necessary. In addition, the ability of *The Levant Herald* to sway European public opinion regarding the Ottoman Empire became increasingly apparent. This situation also revealed how the foreign-language press had the potential to cause deterioration in relations between the Empire and European states. It seems that the Ottoman government could not find any option in the end except to resolve the situation on agreeable terms by pardoning the newspaper's proprietor. The government then issued him a new publishing license so that he could print a new newspaper under a new name. However, the incident undoubtedly strengthened Abdülhamid's belief in the necessity of censorship and must have been one of the important turning points marking the beginning of severe repression of the press in the Hamidian era.

51 Gül Tokay, "Anglo-Ottoman Relations and William Gladstone", *New Bulgarian University History Department Yearbook*, 4 (2009), pp. 326-327.

52 Gül Tokay, *ibid*, pp. 326-327.

BIBLIOGRAPHY**Archival Documents, Journals and Periodicals**

İrade Dahiliye (İ.DH)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK. AZJ)

Birmingham Daily Post

Thames Star

Reynolds's Newspaper

The Argus

The Bristol Mercury and Daily Post

The Bruce Herald

The Daily News

The Graphic

The Eclectic Magazine of Foreign Literature

The Grey River Argus

The Levant Herald

The Levant Herald and Eastern Express

The Mercury

The New Zealand Herald

The Pall Mall Gazette

The Standard

The Star

The Sydney Morning Herald

The Times

The Western Times

The Westport Times

The York Herald

Published Sources and Dissertations

Johnson, Aaron S., *A Revolutionary Young Ottoman: Ali Suavi (1839-1878)*, Unpublished Ph.D. dissertation, McGill University, 2012.

- Kısa, Ahmet, *Cleanthi Scalieri ve Aziz Bey Komitesi (1876-1878)*, Unpublished master's thesis, Hacettepe University, 2012.
- Birinci, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7 (2006): 291-349.
- Brummett, J. Palmira, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911*, State University of New York Press, Albany 2000.
- Çağlar, Burhan, "Zindandan Gelen Sada: Fethipaşazade Mahmud Paşa'nın Taif Mektupları", *Osmanlı'da Yönetim ve Savaş*, ed., Yaşar Ertaş-Haşim Şahin-Hacer Kılıçaslan, Mahya Yayınları, İstanbul 2017, pp. 173-192.
- Çağlar, Burhan, *Brief History of an English-Language Journal in the Ottoman Empire: The Levant Herald and Constantinople Messenger (1859-1878)*, Unpublished master's thesis, University of Toronto, 2017.
- Çelik, Hüseyin, *Ali Suâvi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Eldem, Edhem, *5. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları*, Vol. I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Yasamee, Feroze A. K., "Some Notes on British Espionage in The Ottoman Empire, 1878-1908", *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, ed., Çiğdem Balım-Harding, Colin Imber, Isis Press, İstanbul 2000, pp. 431- 442.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, tr. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, New York 1995.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Vol.1-2, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
- İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, ed. Burhan Çağlar, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2010.
- Jelavich, Barbara, "Great Britain and the Russian Acquisition of Batum, 1878-1886", *The Slavonic and East European Review*, 48/110 (1970), pp. 44-66.
- Karaca, Talha Niyazi, *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Belleten, Nisan 2021, Cilt: 85/Sayı: 302; 133-153

- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, vol. 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Karpat, Kemal H., *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, New York 2001.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London 1968.
- Mahmud Celâleddin, *Mirât-ı Hakikât*, Vol. III, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1327.
- Tokay, Gül, “Anglo-Ottoman Relations and William Gladstone”, *New Bulgarian University History Department Yearbook*, 4 (2009), pp. 318-333.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, Vol. 3, ed. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Ali Suâvi ve Çırağan Vak’ası”, *Belleten*, VIII/29 (1944), pp. 71-118.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Beşinci Murad ile Oğlu Selahaddin Efendiyi Kaçırarak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağana Girmek İsteyen Şahıslar”, *Belleten*, VIII/32 (1944), pp. 589-597.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Beşinci Murad’ı Avrupa’ya Kaçırma Teşebbüsü”, *Belleten*, X/37 (1946), pp. 195-209.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Beşinci Sultan Murad’ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapör ve Mektuplar”, *Belleten*, X/38 (1946), pp. 317-367.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, *Belleten*, VIII/30 (1944), pp. 245-328.

APPENDICES

Appendix 1: Edgar Whitaker (1831-1903), Proprietor of *The Levant Herald*.

Photo: The Abdullah Frères

THE LEVANT HERALD

[WEEKLY EDITION]

CONSTANTINOPLE, WEDNESDAY, JANUARY 8, 1877

VOL. VI. N. 1. PRICE 3 D

REGULAR LINE OF FIBREGLASS STEAMERS

Ship	Tonnage	Speed	Days
Evros	1,500	10 1/2	12
Thrace	1,500	10 1/2	12
Adria	1,500	10 1/2	12
Italia	1,500	10 1/2	12
France	1,500	10 1/2	12
Spain	1,500	10 1/2	12
Germany	1,500	10 1/2	12
Russia	1,500	10 1/2	12
Japan	1,500	10 1/2	12

A new line of Fibreglass Steamers has been introduced, which are built of the best materials and are the most rapid and safe in every respect (Detailed description of Fibreglass Steamers).

GUEN INSURANCE COMPANY

CAPITAL £2,000,000.

A SEVERAL COMPANIES UNITED BY HONOR. MENZIES, MANAGERS, MARSA MATRUHAN, ETC., etc., & the best security.

G. VAN KINGS, DIRECTOR.

Imperial Marine Insurance Company Limited.

CERTS COMPAGNIE ASSURANCE MARITIME, SOCIETE ANONYME, PARIS.

Compagnies d'Assurance de Londres (Imperial, Commercial, etc.).

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

Compagnie Russe de Navigation à Vapeur de Commerce.

Compagnie d'Assurance de Londres (Imperial, Commercial, etc.).

REGULAR LINE OF FIBREGLASS STEAMERS

A new line of Fibreglass Steamers has been introduced, which are built of the best materials and are the most rapid and safe in every respect (Detailed description of Fibreglass Steamers).

GUEN INSURANCE COMPANY

A SEVERAL COMPANIES UNITED BY HONOR. MENZIES, MANAGERS, MARSA MATRUHAN, ETC., etc., & the best security.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

HARRY O. N. SUTER

STRAITS SETTLEMENTS AND COMMISSION AGENT, FIRE AND MARINE.

HOLLOWAY'S PILLS

Indigestion, Bilious Complaints, and RICKETS.

1876 WINTER DRESSES 1876

WOOL POLIERS, WOOL PLAIDS, SILK AND WOOL SERGES, HATS, LINSEY, BALEROIS & SKIRTINGS, VELVETENS, Imitation Seal & Dogskin Jackings.

HAYDEN & SWEET, 4, ROULE NAPONN, & 11, RUE ZEBURGH, CORNER OF RUE ORBI, G. A. L. A. T.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

T. F. NUNN, C. BOWLEY & CO.

Importers of all kinds of English and Foreign Goods, including the following: -

HAYDEN & SWEET'S, 4, ROULE NAPONN, & 11, RUE ZEBURGH, CORNER OF RUE ORBI, G. A. L. A. T.

MACFARLANE'S CASTINGS

Architectural, Artistic, and Machinery.

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

WALTER MACFARLANE & CO., GLASGOW.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

IND COOPE & CO. INDIA PALE ALE

A full and complete assortment of health and strength giving ales, including the following: -

IND COOPE & CO., 15, RUE NAPONN, G. A. L. A. T.

N. & J. CANZUCH FRERES

PRODUIT NOUVEAU DE COUDRON LIQUIDE AU BAUME DE YOLU

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

JUDSON'S COMPOUND DYES

ALFRED C. LAUGHTON

FOR ARCHITECTS, CIVIL AND MECHANICAL ENGINEERS.

MESSAGERIES MARITIMES

PAQUEBOTS-POSTE FRANÇAISES

JUDSON'S SIMPLE DYES

JUD

Balkan Savaşları Esnasında Alman Salib-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyeti'nin İstanbul ve Edirne'de Yürüttüğü Sağlık Çalışmaları

Muttalip Şimşek*

Öz

1864'te imzalanan Cenevre Sözleşmesi'yle birlikte cephelerde askerî sağlık hizmetlerinin mükemmel bir şekilde yapılması anlayışı gelişmeye başlamış ve Avrupa'nın farklı ülkelerinde birbiri ardına Kızılhaç cemiyetleri kurulmuştur. Bunlardan birisi de Alman Kızılhaç teşkilatıdır ve bu kuruluş sadece Almanya'da değil dünyanın farklı bölgelerinde meydana gelen savaşlarda din ve milliyet ayrımı yapmaksızın cephelerde sağlık çalışması yürütmüştür. Alman Kızılhaçı özellikle Trablusgarp Savaşı (1911-12), Balkan Savaşları (1912-13) ve Birinci Dünya Savaşı (1914-18) esnasında doktor, hemşire ve hastabakıcılardan oluşan ekiplerle Osmanlı cephelerinde hizmet etmiştir.

Bu çalışmada, öncelikle Alman Salib-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşları'nın başlamasıyla birlikte hem Osmanlı Devleti'ne, hem de Balkan ülkelerine sağlık ekibi göndermek için nasıl bir seferberlik yürüttüğü açıklanacaktır. Daha sonra, sağlık ekiplerinin Almanya'daki üniversitelerde görev yapan tecrübeli doktorların idaresi altında uzman sağlık personeliyle birlikte İstanbul ve Edirne'de yürüttükleri çalışmalar detaylı bir şekilde değerlendirilecektir. Bunların yanında, Türk askerinin cephede oldukça zor şartlarda savaşmasına bağlı olarak ortaya çıkan kangren vakaları ve diğer ağır hastalıklara karşı verdiği mücadele ve Alman sağlık ekibinin Hilal-i Ahmer Cemiyeti'yle birlikte bu alanda yürütmeye çalıştığı hizmetler ortaya konacaktır. Ayrıca, Alman sağlık ekiplerinin kayıtları ışığında, tedavi edilen hastalara dair sayısal bilgiler verilerek, salgın hastalıklarla mücadele ve Ayastefanos (Yeşilköy) Karantina Merkezi'nin çalışmaları da burada detaylı bir şekilde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları, Alman Salib-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul, Edirne

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Konya/TÜRKİYE, mutsimsek@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1184-2345

DOI: 10.37879/belleten.2021.155

Makale Gönderim Tarihi: 26.12.2019 - Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

Healthcare Activities of the German Red Cross in Istanbul and Edirne during the Balkan Wars

Abstract

Together with the Geneva Convention signed in 1864 the understanding of perfect military healthcare services on the fronts began to develop and Red Cross Societies were established one after another in different countries of Europe. One of them is the German Red Cross Societies and this organization carried out health activities on the fronts without distinction between religion and nationality in wars that took place not only in Germany but also in different parts of the world. The German Red Cross served on the Ottoman fronts, especially during the Tripoli War (1911-12), the Balkan Wars (1912-13) and the First World War (1914-18), together with teams of doctors, nurses and caregivers.

In this study, firstly with the beginning of the Balkan Wars, it will be explained how the German Red Cross carried out a campaign to send healthcare teams both to the Ottoman Empire and to the Balkan countries. Afterwards, the activities put into practice by the healthcare teams in Istanbul and Edirne with expert health professionals under the supervision of experienced doctors working in universities of Germany will be evaluated in detail. In addition to this, the fight against gangrene cases and other serious diseases caused by the difficult conditions in which the Turkish soldiers were fighting on the front and the services that the German health professionals tried to carry out in this field together with the Red Crescent Society will be revealed. Additionally, in the light of the records written by the German medical teams numerical information about the treated patients will be given. Finally, fighting against the epidemics and the activities of the San Stefanos (Yeşilköy) Quarantine Center will also be discussed in detail here.

Keywords: The Ottoman Empire, The Balkan Wars, The German Red Cross, Istanbul, Edirne

Giriş

“On yıllık savaş dönemi” olarak tabir edilen ve Trablusgarp ile başlayıp Balkan Savaşlarıyla devam eden, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında verilen Milli Mücadele ile son bulan bu süreç Türk Tarihi açısından zorlu bir dönemi ifade etmektedir. Bu savaşların her biri ayrı bir kırılma noktasına sahip olmasına karşın Balkan Savaşları, asırlardır hâkimiyetimiz altında bulunan toprakların kısa bir süre

içerisinde elimizden çıkması ile asker ve sivil binlerce insanın hayatını kaybetmesi gibi pek çok olumsuz neticeyi de beraberinde getirmişti. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti Trablusgarp'ta İtalya'ya karşı mücadele ederken Balkan devletleri arasında hareketlenmeler görülmüş ve Rusya'nın da teşvikiyle bölgede Osmanlı'ya karşı ittifak görüşmeleri başlamıştı. Haddizatında bu, 93 Harbi (1877-78) neticesinde imzalanan Ayastefanos (daha sonra Berlin) Antlaşması'yla Türkleri Rumeli'den atma projesinin nihaî safhasını oluşturuyordu¹.

Aslında II. Abdülhamid'in Balkanlar'da takip ettiği siyaset nedeniyle bölgede bir ittifakın oluşması uzun yıllar engellenmişti. Her şeyden önce Bulgar Kilisesi'nin Rum Ortodoks Kilisesi'nden ayrıldığı tarihten beri Makedonya'daki birçok kilise ve mektebin hangi kiliseye mensup olduğuyla ilgili bir "kiliseler meselesi" bulunuyordu. Meşrutiyet idaresinin 3 Temmuz 1910 tarihinde Kiliseler ve Mektepler Kanunu'nu çıkartarak Makedonya'daki Bulgar, Sırp ve Yunan azınlıkları arasında hakemlik yapması bölgedeki ihtilafın en büyüğünü ortadan kaldırmıştı². Diğer taraftan, Rusya'nın ön ayak olmasıyla Balkanlarda bir ittifak rüzgârı esmeye başladığı halde Osmanlı Hükûmeti bu girişimlere karşı bir tedbir almak yerine Rumeli'de bulunan 120 tabur askeri terhis etmişti. Üstelik Fransa'nın ve o dönem Osmanlı'nın Atina Maslahatgüzarı Galip Kemalî Bey'in Balkanlarda ittifak kurulacağına yönelik uyarıda bulunmalarına rağmen hükûmet, Sırbistan'ın Avrupa'dan getirttiği ve savaş başlayınca Osmanlı askerlerine karşı kullanacağı son model ağır topları Selanik Limanı'ndan demiryoluyla Belgrad'a nakline de müsaade etmişti³.

Rusya'nın ön ayak olmasıyla Balkan devletleri arasında ittifak görüşmeleri başlamış ve neticede bu ittifak 1912 yılının Ekim ayına kadar büyük oranda şekillenmişti⁴.

- 1 Berlin Antlaşması (1878) Rumeli topraklarının büyük bir kısmını Osmanlı'dan koparmıştı ancak, terkedilen bu topraklar üzerindeki taksim mücadelesi Balkan devletleri arasında aralıksız devam etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Avusturya Berlin Antlaşması'ndan beri işgal ettiği Bosna-Hersek'i ilhak etmiş (3 Ekim), Osmanlı'ya bağlı muhtar Bulgaristan Prenslığı de bağımsızlığını ilan etmişti (5 Ekim). Bu olayın hemen ertesi günü ise Yunanistan Girit'i topraklarına kattığını açıklamıştı. Dolayısıyla Balkanlar'daki bu son durum yeni gelişmelerin önünü açacak ve ittifak görüşmeleri neticesinde Balkan Savaşları'nın başlamasına giden süreci başlatacaktır. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C 7, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1978, s. 263-278.
- 2 Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 1992, s. 23.
- 3 Ali Fuat Türkoglu, *Görüp İttiklerim*, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 57-58.
- 4 Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Zaven Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul 1975, s. 192 vd.; Öztuna, *age.*, s. 264. Balkan ittifakının oluşmasında Rusya'nın etkisi için bk. Leo Trotzki, *Die Balkankriege 1912-13*, Übersetzt (Aus dem Russisch): Hannelore Georgi und Harald Schbärth, Arbeiterpresse Verlag, Essen 1995, s. 12.

Balkanlar'da ittifak planları yapılırken Osmanlı Devleti iç işleriyle uğraştığı için bu gelişmelerden haberdar olamadı. Devletin hâlihazırda İtalya ile harpte olması, Rumeli'deki iyi durumda olan 120 taburun terhis edilmesi ve bunların yanında ordu içerisindeki subayların hizipleşmeleri (İttihatçı ve Halâskâr) nedeniyle Türk ordusu seferberliğini çok geç yapabildi. Osmanlı kuvvetleri sayıca üstün olmasına karşın Batı'dan satın alınan son model silahlarla teçhiz edilmiş ve seferberliğini muntazam bir şekilde tamamlamış olan Balkan devletlerine⁵ karşı mücadele edecek durumda değildi⁶.

Arnavut isyancıların 3 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'a sığınmaları üzerine Osmanlı Devleti bölgeye asker sevk etti. Bunun üzerine Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ hükûmetleri aynı gün Bâb-ı Âli'ye bir nota vererek üç gün içinde eski Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk ve Girit'e muhtariyet verilmesini istediler. Verilen süre bitince isteklerini tekrarlayarak Osmanlı'ya yeniden üç günlük süre tanıyan Balkan ülkeleri Batılı devletlere de ortak nota vererek istekleri kabul edilmediği takdirde silah ile Osmanlı Devleti'ne kabul ettireceklerini bildirdiler. Neticede 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne tek taraflı savaş ilan etmesiyle Balkan Savaşları'nın ilk safhası başlamış oldu. Bunu, Sırbistan ve Bulgaristan'ın 14 Ekim'de, Yunanistan'ın da aynı günlerde Osmanlı'ya savaş ilan etmesi takip etti ve cephelerde silahlar ateşlenmeye başladı⁷.

Seferberliğin gecikmesi, ordu içerisinde görüş ayrılıkları ve terhis edilen askerin yeniden orduya celbi meselesi gibi eksikliklere rağmen savaş başlamıştı ve bu andan itibaren yapılacak tek şey düşmana galip gelmek için milleti topyekûn bu mefkûre etrafında seferber kılmaktı. Zira cephede düşmana karşı verilen askerî mücadele harbin mukadderatı açısından ne kadar mühimse, cephe gerisinde yaralı ve hasta askerlere verilen sağlık hizmeti de en az bu mücadele kadar önemliydi.

5 Diğer Balkan devletleriyle kıyaslandığında gerek asker sayısı, gerekse savaş teçhizatı açısından Karadağ biraz daha zayıf bir vaziyette idi. Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913, I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 73-74; Ragıp Rıfkı, *Balkan Hükûmetlerinin Teşkilât-ı Askeriyesi (Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ Ordularına Dair Yeni ve Son Malumatı Havîdir)*, Şems Matbaası, Dersaadet H.1328/R.1330, s. 3-25.

6 Ali İhsan Sabis, *Balkan Savaşı'nda Neden Bozguna Uğradık, Balkan Savaşı'nda Askerî Yenilgimizin Sebepleri*, Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s. 69. Bulgarlar'a esir düşen Türk askerlerinin dilinden Osmanlı subaylarının savaş esnasındaki tutumu ve yenilgideki payları ile ilgili bk. Lev Troçki, *Balkan Savaşları*, çev. Tansel Güney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 283-288.

7 Hall, *age.*, s. 52-53.

Osmanlı Devleti cephe gerisinde askere sağlanacak her türlü hizmet hususunda Kırım Harbi'nden beri belirli bir tecrübe kazanmıştı. Özellikle Osmanlı-Rus Savaşı (1877-78), Osmanlı-Yunan Savaşı (1897) ve Trablusgarp Savaşı (1911-12)'nda cepheadeki yaralı ve hasta askerlerin tedavisi ile ilgili Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti önemli çalışmalar yürütmüştü. Balkanlarda savaş rüzgârı esmeye başlayınca Hilal-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Hüseyin Hilmi Paşa'nın çağrısı ile Cemiyet Yönetim Kurulu sık sık toplanarak olası savaş durumunda nasıl bir çalışma yürütüleceği ile ilgili görüşmeler yapmaya başladı. Bu süreçte, Cemiyet sadece yaralı askerlere değil, Balkanlardan gelecek göçmenlere de her türlü yardımı yapmayı planlıyordu. Bu çalışmalarda İstanbul başta olmak üzere Edirne, Üsküp, Lüleburgaz, İskodra, Yanya, Manastır ve Alasonya'da askerî hastaneler kurulmasına karar verilmiş ancak, maddî yetersizlikler ve savaşın ilerleyen günlerinde bu şehirlerden bir kısmının düşman eline geçmesi nedeniyle çalışmalar birkaç şehir ile sınırlı kalmıştı. Savaş başlar başlamaz Hilal-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul'daki mevcut hastaneleri malzeme ve sağlık ekibi noktasında takviye ettiği gibi sadece Ekim ayı içerisinde payitahtta sekiz yeni askerî hastane kurarak cepheaden gelecek yaralı askerlerin tedavisini yapabileceği düzeni oluşturmaya çalışmıştı⁸.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Trablusgarp Savaşı başladığında bölgeye sağlık ekibi göndermiş ve bölgenin farklı yerlerinde hastane ve poliklinikler oluşturarak çalışmalar yürütmüş; aynı zamanda uluslararası Kızılay/Kızılhaç cemiyetlerine de yardım çağrısı yapmıştı⁹. Ancak Balkan Savaşı başlarında cemiyet, böyle bir çağrı yapmadığı halde başta Mısır ve Hindistan Hilal-i Ahmer Cemiyetleri olmak üzere Romanya, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, Belçika, İsveç, Amerika, Flemenk (Hollanda), Fransa ve Rusya Kızılhaç cemiyetleri gerek malzeme, gerekse sağlık heyetleri göndermek suretiyle Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne destek vermeye çalışmışlardı¹⁰.

8 Seçil Karal Akgün - Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara 2002, s. 100-108.

9 Muttalip Şimşek, "Trablusgarp Savaşı'nda Alman Kızılhaç (Salib-i Ahmer) Cemiyeti'nin Çalışmaları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XXXV, Güz 2019, S. 100, s. 330.

10 Akgün ve Uluğtekin, *age.*, s. 109; *Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yılığ*, haz. A. Zeki İzgöer - Ramazan Tuğ, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara 2013, s. 135-143. Bunlardan Alman, İngiliz ve Fransız Kızılhaç örgütleri diğer Batılı kuruluşlara nazaran cepheade daha aktif çalışmışlardı. *Kızılay Arşivi (KA)*, 18/52, 8 Nisan 1913. Kızılhaç örgütleriyle ilgili yapılan yazışmalar için bk. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS), 2025/5, 2 Ekim 1912.

Bunlar içerisinde Alman Salib-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyeti (Das Deutsche Rote Kreuz¹¹)'nin İstanbul ve Edirne'de yürüttüğü çalışmaların ayrı bir yeri vardı. Savaşın daha ilk günlerinden itibaren ihtiyaca göre oluşturulan sağlık ekiplerini birbiri ardına Berlin'den İstanbul ve Edirne'ye gönderen DRK, Trablusgarp Savaşı'nda olduğu gibi Balkan Savaşları'nda da Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne büyük destek vermiştir.

Osmanlı cephesinde onlarca personeliyle (beş ekiple) sağlık çalışması yürüten Alman Salib-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyetlerine dair ülkemizde daha evvel birkaç araştırma¹² yapıldığı ancak, bu çalışmalarda verilen bilgilerin ağırlıklı olarak sağlık ekipleriyle sınırlı kaldığı, hasta ve yaralıların tedavileriyle ilgili hususlara pek değinilmediği ve hepsinden önemlisi, arşiv belgelerine yeterince yer verilmediği görülmektedir. Bu nedenle, Osmanlı topraklarına gönderilen Alman doktorların Berlin'e döndükten sonra kaleme aldıkları raporlar ile arşiv belgeleri ışığında Alman Salib-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşları esnasında İstanbul ve Edirne'de yürüttüğü sağlık çalışmaları burada detaylı bir şekilde değerlendirilecektir.

1. Alman Kızılhaç'ının İstanbul ve Edirne'ye Sağlık Ekiplerini Göndermesi

Alman Kızılhaç'ının Osmanlı cephesinde yardım çalışmaları 93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) ile başlamış, Osmanlı Yunan Savaşı (1897) ile devam etmişti ancak, her iki savaşta da cepheye gönderilen sağlık personeli sayısı ve malzeme miktarı oldukça sınırlı kalmıştı. Trablusgarp Savaşı'nda ise DRK, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin uluslararası Kızılay/Kızılhaç kuruluşlarına yaptığı yardım çağrısına olumlu cevap veren ve bu çağrıya en büyük desteği sağlayan yardım kuruluşlarının başında gelmiştir. Nitekim Berlin'deki Merkez Komitesi'nin

11 Bundan sonra Alman Salib-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyeti, Almanca karşılığı “*Das Deutsche Rote Kreuz*”’un kısaltılmış hali olan DRK şeklinde kullanılacaktır.

12 Feridun Frik, “Alman Kızılhaçının Trablus ve Balkan Harplerindeki Sıhhi Yardım Hizmetleri Eserinden Memleketimize Ait Notlar”, *Dirim*, 30/8, Ağustos 1955, s. 344-351; Feridun Frik, “Alman Kızılhaçının Trablus ve Balkan Harplerindeki Sıhhi Yardım Hizmetleri Eserinden Memleketimize Ait Notlar”, *Dirim*, 30/9, Eylül 1955, s. 388-392; Ertuğrul Göksoy, “Alman Profesör Kirschner’in 1912-1913 Balkan Harbi Sırasında Edirne’deki Gözlemleri”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. N. Sarı - A. H. Bayat - Y. Ülman - M. Işın, XXVI/146, C III, s. 1453-1456; Nuran Yıldırım, *Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye’de Hemşirelik Tarihi*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul 2014, s. 125-127; Oya Dağlar, “Balkan Savaşları’nda İnsancıl Hukuk İhlallerine İki Örnek Olay: Alman Kızılhaç Ekiplerinin Karşılaştıkları Engeller ve Mısır Kızılay Vapuruna El Konması”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2007, s. 235-257.

kararıyla üç doktor, on iki hemşire ve hastabakıcı ile diğer yardımcı personelden oluşan sağlık ekibini bölgeye gönderen DRK, yaklaşık beş ay boyunca (1912 yılının Şubat ayı ortalarından Haziran ayının sonlarına kadar) Aziziye yakınlarında yer alan Garyan Kasabası'nda açtığı askerî hastane ile asker-sivil ayrımı yapmaksızın yüzlerce yaralı ve hastayı tedavi etmişti¹³.

Trablusgarp'taki çalışmalar henüz sona ermişti ki, Balkanlar'da savaş rüzgârı esmeye başlayınca DRK hazırlık yapmaya başladı. Trablusgarp Savaşı'nda sadece Osmanlı cephesinde sağlık çalışması yürüten DRK, Balkan Savaşları'nda aynı anda dört farklı cepheye (Osmanlı, Bulgar, Sırp ve Yunan) sağlık ekibi gönderecek şekilde planlama yaptı. Merkez Komitesi'nin kararıyla Balkan Savaşları'nda DRK toplam 13 istasyonda çalışma yapacaktı. Bunların 2'si Bulgar, 1'i Yunan, 5'i Sırp ve 5'i de Osmanlı topraklarında çalışma yürütecekti. Osmanlı topraklarına gönderilecek ekipler (üçü İstanbul'da, ikisi Edirne'de) Harbiye Nezareti ve Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin uygun göreceği yerlerde sağlık hizmeti verecekti¹⁴.

Savaş başladıktan sonra DRK ilk sağlık ekibini 26 Ekim 1912 tarihinde Berlin'den İstanbul'a gönderdi¹⁵. İki günlük yolculuktan sonra İstanbul'a ulaşan ekibin başında Berlin'de cerrah olarak görev yapan Dr. Liebert bulunuyordu. Dr. Liebert'in ekibi kendisiyle birlikte sekiz personelden (Asistan Dr. Hitzler ile dört hastabakıcı ve iki hemşire) oluşuyordu. Ekip 28 Ekim'de İstanbul'a ulaştığında kendilerini Alman

13 Şimşek, agm., s. 330-335.

14 Dr. Kimmle, "Die Hilfsexpeditionen des Deutschen Roten Kreuzes nach Tripolitanen (1912) und nach dem Balkan (1912-1913)", *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 12.

15 1906 yılında imzalanan Cenevre Sözleşmesi'nin 11. maddesine göre, uluslararası Kızılay/Kızılhaç teşkilatları savaş esnasında yardım çalışması yürüteceği cepheleri, düşman ülkelerin hükümetlerine veya askerî birimlerine bildirmek zorundaydı. DRK İstanbul ve Edirne'ye ekip göndereceği zaman bu durumla ilgili Bulgar, Yunan, Sırp ve Karadağ hükümetlerini bilgilendirmişti. Aynı şekilde, Selanik'e gidecek DRK ekibiyle ilgili de Harbiye Nezareti'ne bilgi verilmişti. *BOA*, Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS), 112/7, 14 Teşrinievvel 1328/27 Ekim 1912. Bu hususla ilgili ayrıca bk. *BOA*, Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4104/307794, 13 Teşrinievvel 1328/26 Ekim 1912; BEO, 4100/307451, 3 Teşrinievvel 1328/16 Ekim 1912. Ayrıca bk. *KA*, 94/28, 13 Teşrinievvel 1328 26 Ekim 1912; 94/35, 20 Teşrinievvel 1328 2 Kasım 1912. Cenevre Sözleşmesi'ne göre, uluslararası yardım kuruluşlarının cephelerde herhangi bir saldırıya uğramadan çalışabilme masuniyeti bulunmasına karşın Balkan Savaşları esnasında Sırp askerlerinin Hilal-i Ahmer çalışanlarına yönelik saldırılarda buldukları görülmüştü. *BOA*, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3.), 664/60, 3 Mart 1912. Ayrıca bk. *BOA*, BEO, 4123/309205, 17 Aralık 1912.

Başkonsolosu G. Mertens, Gülhane Askerî Hastanesi Başhekimi Wieting Paşa ve Harbiye Nezareti'nde askeri sağlık hizmetlerinde müfettiş olarak görev yapan Albay (Oberst) Vollbrecht karşılaşmıştı¹⁶. Harbiye Nezareti bu ilk Alman sağlık ekibinin Dolmabahçe tepelerinde bulunan Gümüşsuyu Askerî Hastanesi'nde çalışmasını uygun buldu ve ekip kendilerine ayrılan odalara yerleşerek çalışmalara başladı¹⁷.

Savaşın ilerleyen günlerinde İstanbul'daki Alman sağlık personelinin raporlarına istinaden Berlin'deki DRK Merkez Komitesi ikinci bir ekip daha gönderme kararı aldı. Bu ekibin cerrahi müdahale konusunda tecrübeli olmasına dikkat edildi ve bu yüzden ekipte iki uzman cerrah yer aldı. Ekibin lideri Köln Şehir Hastanesi'nden Dr. Heinrich Luxembourg idi. Ekipte ayrıca Leipzig Üniversitesi'nde görevli Dr. Anton Jurasz ile dört hastabakıcı bulunuyordu. Bu ikinci sağlık ekibi 2 Kasım 1912 tarihinde Berlin'den ayrıldı ve iki günlük bir tren yolculuğunun ardından (4 Kasım'da) İstanbul'a geldi¹⁸.

Balkan Savaşı, doğu (Trakya) ve batı (Makedonya ve Arnavutluk) olmak üzere iki cephede meydana gelmiş; doğu cephesinde Bulgarlarla, batı cephesinde ise bütün müttefiklerle mücadele edilmişti. Bulgarlar, 21-23 Ekim'de Edirne ile Kırklareli arasında Sütöğlü ve Pınarhisar Muharebelerini, 28 Ekim-2 Kasım'da ise Lüleburgaz Savaşı'nı kazandılar. Bu yenilgi neticesinde Kırklareli Bulgarlara geçti ve Türk ordusu Çatalca hattına kadar çekilmek zorunda kaldı. Batı cephesinde de durum iyi değildi. Priştine, Serfiçe, Yenipazar, Karaferye, Vardar, İştib, Üsküp ve Manastır gibi asırlarca Türk hâkimiyetinde kalan bölgeler birkaç gün içerisinde kaybedildi. 23-24 Ekim'de Türk ordusu Komanova'da Sırlara yenildiği gibi Selanik'i korumakla görevli Tahsin Paşa da 35 bin kişilik ordusu ile Selanik'te Yunanlılara teslim oldu¹⁹.

16 Dr. Liebert, "Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel", *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 455.

17 Gümüşsuyu Askerî Hastanesi, cephede ağır yaralanan askerlerin tedavilerine tam olarak cevap verebilecek bir donanma sahipti. Alman sağlık ekibi hastaneye geldiğinde kendilerini Başhekim Seyid Bey karşıladı. Hastane yaklaşık 300-350 yatılı hastayı kabul edebiliyordu. Liebert, "Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 457-460.

18 Bu ikinci sağlık ekibine kısa bir süre sonra Berlin'den Dr. Feist Wollheim de katılacaktır. Kimmler, "Die Hilfsexpeditionen des Deutschen Roten Kreuzes..", s. 14.

19 Öztuna, *age.*, s. 264-265; Küçük, *agm.*, s. 24.

Her iki cephede ağır yenilgiler alan Türk ordusu büyük zayıf vermişti. Binlerce yaralı askerın yakın hastanelere taşınması gerekiyordu. Edirne'deki hastanelerin kapasitesi sınırlı olduğu için yaralı askerlerin büyük bir kısmı İstanbul'a gönderiliyordu. Harbiye Nezareti savaşın ilk günlerinden itibaren İstanbul'daki askerî hastaneleri daha iyi bir duruma getirdiği gibi Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti de Ekim ayı içerisinde sekiz yeni askerî hastane açmış, savaş nedeniyle bazı mekteplerde ders yapılmadığı için cemiyet birkaç mektebi geçici olarak sağlık çalışmalarına tahsis etmişti²⁰.

DRK'nin ikinci sağlık ekibi işte böylesine büyük sıkıntıların yaşandığı günlerde İstanbul'a geldi ve Gülhane Askerî Hastanesi Başhekimii Wieting Paşa'nın tavsiyesi üzerine Mekteb-i Sultanî²¹ binasına yerleşti. Sağlık çalışmaları burada yürütülecekti. Üç katlı olan bu geçici askerî hastanede aynı anda 500 yaralı asker tedavi edilebilecekti. Dr. H. Luxembourg'un ifadesine göre, cepheden İstanbul'a getirilen yaralı asker sayısı 18 bini bulmuştu ve mevcut şartlarda bütün bu yaralı askerleri tedavi etmek oldukça zordu. Her halükârda DRK sağlık ekibi 5 Kasım 1912 tarihinde çalışmalara başladı. Ekip cerrahi müdahale konusunda tecrübeli olduğu için cepheden gelen hafif yaralı askerleri Türk hastanelerine yönlendirirken, cerrahi müdahale gerektirecek şekilde ağır yaralı gelen hastaları ise tedavi ediyordu²².

Cepheden gelen yaralı ve hasta asker sayısındaki artış karşısında DRK üçüncü sağlık ekibini de İstanbul'a gönderme kararı almıştı. DRK sağlık personeli 25 Kasım 1912 tarihinde Berlin'den hareket etti ve birkaç gün sonra İstanbul'a ulaştı. Ekipte iki doktor (Breslau Üniversitesi'nden Cerrah Dr. Lothar Dreyer ve Bakteriolog Dr. W. Geißler) ile on hemşire bulunuyordu. Ekibin Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından idare edilen Beylerbeyi Hastanesi'nde çalışması uygun

20 Akgün-Uluğtekin, *age.*, s. 105-108.

21 Cepheden İstanbul'a beklenenin de üzerinde yaralı gelmeye başlaması üzerine Osmanlı Hükümeti, yaralı askerlerin tedavisi için İstanbul ve Galata Mekteb-i Sultanileri'nin tahliye edilmesi ve geçici bir süre hastane olarak kullanılması istikâmetinde karar almıştı. *BOA*, Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT), 1182/43, 20 Zilkade 1330/31 Ekim 1912; İstanbul Sultanî Mektebi'nin bu amaçla kullanımıyla ilgili bk. MF.MKT, 1182/79, 13 Zilhicce 1330/23 Kasım 1912.

22 Heinrich Luxembourg und Anton Jurasz, "Die II. Hilfsexpedition nach Konstantinopel", *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 538-539.

bulunmuştu. Giderlerini tamamen Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin finanse ettiği bu hastanenin başhekimi Alman doktor Prof. Reich (cerrah) idi ve DRK ekibi böyle bir ortamda daha rahat çalışma imkânı bulacaktı²³.

Hastane Beylerbeyi Sarayı bitişiğinde hizmet veriyordu ve 200 yatak kapasitesine sahipti. DRK ekibi Beylerbeyi Hastanesi'nde yaklaşık üç ay görev yaptı. Daha sonra Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin açtığı Vefa Hastanesi'ne (Vefa İdadî Mektebi) geçen ekip bir süre de burada hizmet etmiştir. Ekibin başında olan Dr. L. Dreyer ihtiyaç halinde Gülhane Askerî Hastanesi'nde Dr. Richard Bier (II. Abdülhamid'in özel doktoru) ile Dr. Vollbrecht'e yardım ediyordu. Cephede ağır yaralanan askerlerin önemli bir kısmı Gülhane'ye sevk edildiği için burada cerrahî uzmanlara büyük ihtiyaç duyuluyordu²⁴.

Savaşın ikinci ayında (Kasım 1912) Türk ordusu her tarafta mağlup olmuş, Balkan devletleri Çatalca ile Adriyatik arasında bulunan Osmanlı topraklarını işgal etmişlerdi. Düşmana yalnız Edirne, Yanya ve İşkodra kaleleri dayanıyordu. Bulgar ordusu Çatalca önlerinde durdurulmuş, 3 Aralık'ta da Bulgarlarla mütareke imzalanmıştı²⁵. İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in girişimiyle 16 Aralık'ta Londra'da bir konferans toplanmış ve burada sulh şartlarının görüşülerek savaşın sona erdirilmesi hedeflenmişti. Ancak Londra Konferansı herhangi bir karar alınmadan 6 Ocak 1913 tarihinde dağıldı. 3 Şubat'ta Bulgarlarla akdedilen mütarekenin süresi bitince Çatalca ve Edirne Muharebeleri yeniden başladı. Bulgar ordusu Çatalca savunma hattını aşamadı ama 26 Mart'ta Edirne'yi ele geçirmeyi başardı²⁶.

23 Lothar Dreyer, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel, Chirurgische Beobachtungen in dem Lazarett des Ägyptischen Roten Halbmonds in Beylerbey und in dem Lazarett in Stambul", *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmen der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 596-598; Kimmle, "Die Hilfsexpeditionen des Deutschen Roten Kreuzes.", s. 15; *BOA*, HR.SYS, 2026/1, 28 Kasım 1912. Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti Balkan Savaşları esnasında sadece İstanbul'da değil Edirne'de de yardım çalışmalarını yürütmüştür. *BOA*, HR.SFR.3., 692/21, 26 Nisan 1913.

24 Dreyer, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel.", s. 599-605.

25 Türk ordusunun mağlubiyeti ve Çatalca'ya kadar çekilmesi, mütarekeyle birlikte her iki taraftaki yaralı askerlerin bakımı ve orduların toparlanması için zaman kazandıkları gibi hususlar İstanbul Alman Büyükelçisi Freiherr von Wangenheim ile Berlin arasındaki yazışmalara da yansımıştı. Bu konular hakkında geniş bilgi için bk. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (PAAA)*, R. 12466; R. 12476; R. 12479.

26 Bulgarlar Çatalca Muharebelerinde Türk ordusuna karşı kesin bir zafer kazanamayınca Edirne'yi

Edirne'nin elden çıkması şehirdeki hastanelerle bağlantının kesilmesine neden olmuş ve kuşatma esnasında sağlık personeli malzeme temini hususunda büyük sıkıntılar yaşamıştı. Edirne'de hükûmete ait bir hastane bulunuyordu. Bunun yanında Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de daha savaşın başlarında açtığı bir hastane vardı. Hizmete girdiği ilk günlerde hastanenin bütün ihtiyaçları cemiyet tarafından karşılanabiliyordu. Ancak kuşatma esnasında buraya personel ve sağlık malzemesi göndermek neredeyse imkânsız hâle gelmişti. Bunun üzerine cemiyet, Alman Kızılhaç'na başvurarak Edirne'ye bir sağlık ekibi gönderilmesini talep etti²⁷.

Aynı şekilde, kuşatmanın uzaması ve yaralı askerlerin tedavilerinin zorlaşması üzerine Edirne müdafii M. Şükrü Paşa, Harbiye Nezareti aracılığıyla uluslararası yardım kuruluşlarından (Cenevre Sözleşmesi uyarınca) doktor ve tıbbî malzeme talebinde bulunmuştu. Hem Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin girişimleri, hem de M. Şükrü Paşa'nın talebi üzerine DRK Merkez Komitesi Edirne'ye bir sağlık ekibi gönderme kararı aldı. Ekibin başında daha evvel Almanya'dan İstanbul'a sağlık malzemesi²⁸ getiren Prof. A. Hildebrandt (Berlin Üniversitesi'nden) bulunuyordu ve DRK ekibinin Bulgar topraklarından geçerek Edirne'ye ulaşması gerekiyordu. Ancak ekip Sofya'ya gelince, Bulgar hükûmeti DRK ekibine Sofya'daki sağlık çalışmalarına katılmalarını, şimdilik Edirne'ye gitmelerine müsaade edilmeyeceğini belirtti²⁹.

almaktan başka çarelerinin olmadığını anlamışlardı. Şükrü Paşa idaresindeki Türk birlikleri Edirne'yi tam 5 ay 5 günlük Bulgar kuşatmasına karşı kahramanca muhafaza etmiş, ancak yiyecek ve sağlık malzemesi sıkıntısı had safhaya ulaşınca şehri Bulgarlar'a teslim etmek zorunda kalmıştı. Öztuna, *age.*, s. 267-68; Küçük, *agm.*, s. 24. Edirne'nin kuşatma esnasında yaşamış olduğu sıkıntılı günler ve özellikle sağlık çalışmalarına duyulan ihtiyacın had safhada olduğu gibi hususlara dair Alman Büyükelçisi F. von Wangenheim ile Berlin arasındaki yazışmalar için bk. *PAAA*, R. 12378 ; R. 12493.

27 Akgün - Uluğtekin, *age.*, s. 109; Cemal Sezer - Ömer Metin, *Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, Ankara 2016, s. 85.

28 Harbiye Nezareti 7 Kasım'da DRK'den İstanbul'daki Alman Elçiliği aracılığıyla çok sayıda yaralının tedavisi için sağlık malzemeleri talebinde bulundu. Talep DRK genel merkezine ulaşınca Prof. A. Hildebrandt ve Hastabakıcı B. Korth birkaç vagon dolusu sağlık malzemesini İstanbul'a getirip Türk doktorlarına teslim etmekle görevlendirildi. *KA*, 256/100, 7 Ocak 1913.

29 *OA*, HR.SYS, 2025/4, 3 Kanunuevvel 1328/16 Aralık 1912. Harbiye Nezareti ile Berlin Sefareti arasında yapılan görüşmeler neticesinde Edirne'de bulunan yaralı askerlerin tedavisi için DRK'den yeni bir "heyet-i shhiye" talebinde bulunulmuş, bu heyetin masraflarının da Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından karşılanacağı Berlin'deki Merkez Kurulu'na iletilmişti. *BOA*, BEO, 4120/308994, 21 Teşrinisani 1328/4 Aralık 1912.

DRK'nin Sofya'da zaten bir istasyonu vardı ve burada Alman sağlık personeli Bulgar ordusuna hizmet ediyordu. Dr. A. Hildebrandt ve ekibi Sofya'da yaralı ve hasta Bulgar askerlerine yardım etmek yerine en azından Sofya ve Filibe'ye getirilen esir Türk askerlerine sağlık hizmeti vermeyi düşündüler. Dr. A. Hildebrandt Filibe'deki Bulgar makamlarıyla görüşerek yaralı Türk esirlerine yardım etmeye çalışıyor, yaralılara cerrahi müdahale gerekirse de Aleksander Gymnasium binasında hizmet veren Alman Hastanesi'ne yönlendiriyordu. Bulgar hükûmeti DRK ekibinin Edirne'ye geçmesine nihayet 29 Mart'ta müsaade etti. Ne var ki, şehir Bulgar ordusunun kontrolüne geçmişti ve ekibin burada rahat çalışması yine Bulgarlar tarafından engellenecekti³⁰.

DRK ekibi Edirne'ye geldiğinde kendilerini Osmanlı Hilal-i Ahmer Hastanesi Müdürü Bahaeddin Şakir karşıladı. Dr. A. Hildebrandt şehirdeki hastanelerin durumunu hızlı bir şekilde tespit ederek yürütülecek sağlık çalışmaları hakkında bir planlama yaptı. Ekip Berlin'den ayrılırken yanlarına sağlık malzemesi de almıştı ve onların getirdiği bu malzemeler sayesinde hem Hilal-i Ahmer Hastanesi, hem de şehirde hükûmete ait Merkez Hastanesi³¹ hasta ve yaralıların tedavilerine bir süre sorunsuz devam edebildi. DRK ekibi her iki hastanede Türk sağlık personeline yardımcı oluyordu. Edirne Bulgar işgalinde olsa da Dr. A. Hildebrandt yaralı Türk askerlerinin bir kısmını İtalyan Okulu'nda oluşturulan hastanede tedavi etmeye çalışmıştır³².

30 A. Hildebrandt, "Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel", *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 661-681 ve 706; Osmanlı makamları, başlangıçta Dr. Hildebrandt'ı İstanbul'a getirmeyi düşündüyse de daha sonra Edirne'de kalmasının uygun olacağına karar vermiştir. *BOA*, BEO, 4157/311758, 17 Rebiulâhîr 1331/26 Mart 1913. Ayrıca bk. *BOA*, HR.SYS, 112/7, 13 Cemaziyelevvel 1331/20 Nisan 1913.

31 Merkez Hastanesi'nde yatan yaralı ve hasta askerlerin sağlık ve iâşe masraflarının bir kısmını İngiliz Konsolosluğu karşılamıştı. *OA*, BEO, 4180/313467, 20 Mayıs 1329/2 Haziran 1913; *OA*, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 177/104, 22 Mayıs 1329/4 Haziran 1913. İngiliz Konsolosluğu ayrıca, Edirne'nin Bulgarlarca muhasara edildiği esnada yaralanan Osmanlı askerlerinin tedavisi için teşkil edilen hastaneye ilk olarak 800 İngiliz lirası, daha sonra ise Osmanlı Bankası vasıtasıyla Edirne Müftüsü'ne teslim edilmek üzere 300 Osmanlı lirası yardımda bulunmuştu. *BOA*, BEO, 4183/313678, 30 Mayıs 1329/12 Haziran 1913. İngiliz Konsolosluğu'nun yanında İngiliz Salib-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyeti de Balkan savaşları esnasında İstanbul'da çalışma yürütmüştü. *BOA*, DH.İD, 164/1, 16 Receb 1331/21 Haziran 1913.

32 Hildebrandt, "Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel..", s. 715-722.

Dr. A. Hildebrandt'in ekibinde bulunan Dr. Felix Teilhaber, İtalyan Okulu'nu hastaneye çevirerek burada sağlık hizmeti vermeye başladı. Aslında Edirne işgal edilince Bulgarlar İtalyan Okulu'nu esir alınan Türk askerlerinin ikameti için kullanmaya başlamışlardı. Ancak daha sonra burası boşaltılınca DRK ekibinin çalışabileceği bir şekilde düzenlendi. Hastanede malzeme eksikliği üst seviyedeydi ve ağır yaralı gelen hastaların burada tedavisi mümkün değildi. Bu yüzden cerrahi müdahale gerektiren vakalarda yaralılar şehirde bulunan Hilal-i Ahmer Hastanesi'ne, Merkezi Hastane'ye veya Alman Okulu bünyesinde oluşturulan ameliyathaneye gönderiliyordu. Edirne'de bugünlerde en büyük sıkıntı yetişmiş sağlık personelinin az olmasıydı. Bu yüzden Dr. F. Teilhaber iki Türk askerine acil müdahale ve hasta bakımı konusunda kısa süreli bir eğitim vererek onları çalışmalara dâhil etti. İlerleyen günlerde hastaneye iki Türk doktoru daha geldi ve İtalyan Okulu'ndaki çalışmalarda toplam 225 hastanın tedavisi sağlandı³³.

Edirne'nin Bulgar işgaliyle birlikte şehirdeki sağlık çalışmaları büyük sıkıntılar içerisinde yürütülüyordu. Bulgarlar tarafından esir alınan Türk askerlerinin önemli bir kısmının tedaviye ihtiyacı vardı³⁴. DRK Merkez Komitesi bu durumu göz önüne alarak 8 Nisan 1913 tarihinde Edirne'ye Prof. Kirschner (Königsberg Üniversitesi'nden) idaresinde yeni bir sağlık ekibi daha gönderme kararı aldı. Bu ekip Berlin'den yola çıktığında Edirne'de bulunan Dr. A. Hildebrandt da şehirden ayrılarak Almanya'ya dönüyordu. DRK ekibi Edirne'ye ulaştığında ilk olarak Avusturya-Macaristan Konsolosu Dr. von Herzfeld ve Bulgar makamlarıyla görüşmeler yaptı. Şehirde bulunan bir Türk mektebi ekibin sağlık çalışmaları için tahsis edildi. Dr. Kirschner'e burada Şark Demiryolu Şirketi'nde görev yapan Dr. Schneider ile Avusturyalı Hastabakıcı Maria ve Louders kardeşler yardım edecekti. İlerleyen günlerde bir Bulgar doktor ve birkaç Hilal-i Ahmer sağlık personeli de çalışmalara katıldı³⁵.

33 Felix Teilhaber, "Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel, Beobachtungen und Tätigkeit auf dem Gebiete der Inneren Medizin", *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 754-756.

34 Bulgar hükümeti Almanya'dan gelen DRK ekiplerini Sofya'da tutuyor ve onların Edirne'ye geçişlerine müsaade etmiyordu. Ekiplerin Sofya'dan Edirne'ye geçişleri kimi zaman Osmanlı idarecilerinin Batılı devletler nezdinde teşebbüste bulunmasıyla, kimi zaman da Sofya'daki Almanya Sefareti'nin girişimleriyle mümkün oluyordu. *BOA, DH.SYS*, 112/7, 7 Nisan 1329/20 Nisan 1913.

35 Dr. Kirschner, "Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel, Chirurgische und sonstige

2. DRK Ekiplerinin İstanbul ve Edirne’de Yürüttüğü Çalışmalar

Balkan Savaşları başladığında Alman Kızılhaçı ayırım yapmaksızın savaşa giren bütün ülkelere yardım ulaştırmak için çalışma başlatmıştı. DRK savaş boyunca 13 istasyonda toplam 109 personelle (36’sı doktor, 20’si hastabakıcı, 50’si hemşire ve 3’ü de laboratuvar teknisyeni) sağlık hizmeti yürütmüş; İstanbul, Belgrad, Sofya ve Atina’da merkezî birimler oluşturarak o bölgelerdeki sağlık kuruluşlarıyla işbirliği yapmayı prensip edinmişti. Ayrıca cemiyet, cephelerdeki duruma göre ihtiyaç duyulan sağlık malzemelerini doğrudan Berlin’den istemek suretiyle çalışmalarını büyük oranda aksatmadan devam ettirebilmişti. Savaş şartlarında Berlin’den gönderilen sağlık malzemelerinin Belgrad veya Sofya’ya ulaşması bir-iki haftayı bulurken İstanbul’a ulaşması neredeyse üç haftayı buluyordu. Sağlık malzemeleri Alman Demiryolu Şirketi’nin tahsis ettiği trenlerle DRK’nin Neubabelsberg’de bulunan ana deposundan alınarak istasyon merkezlerine ücretsiz ulaştırılıyordu³⁶.

İlk DRK ekibi Gümüşsuyu Askerî Hastanesi’ne geldiğinde burada kurulu bir düzen bulunmuştu. Cerrahi müdahale ve sonrasındaki tedavilerin steril ortamlarda yapılabilmesi için hastanede her türlü imkân bulunuyordu. Ekip, 31 Ekim’i 1 Kasım’a bağlayan gece hastaneye 120 hastanın gelmesiyle birlikte hummalı bir şekilde çalışmalara başladı. Takip eden dört günde 200 yaralı daha geldi. Bu ilk yaralılar Gümüşsuyu Askerî Hastanesi’ne Karaağaç, Kırklareli (Kırkkilise), Vize ve Lüleburgaz’dan oldukça perişan bir vaziyette gelmişti. Tedavileri tamamlanan askerler taburcu edilmesine rağmen hastanede tedavi gören hasta sayısı hiçbir zaman 250’nin altına düşmemiştir. Çatalca hattında yaralanan Türk askerleri İstanbul’a gelmeye başlayınca çalışmalar tekrar yoğunlaşmış, hafif yaralı olanlar Hilal-i Ahmer’e ait hastanelere yönlendirilirken ağır yaralı olanlara ise burada müdahale edilmişti³⁷.

Beobachtungen in Adrianopel”, *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 744-748.

36 DRK, savaşın altı aydan fazla sürmeyeceğini öngörmüş, hazırlıklarını ve savaş tedarikini de buna göre yapmıştı. Dolayısıyla savaşın uzaması DRK için maliyetin artmasına neden olmuştur. Kimmle, “Die Hilfsexpeditionen des Deutschen Roten Kreuzes.”, s. 19-20.

37 İlk sağlık ekibinden bazı hastabakıcılar ilerleyen günlerde hastalık veya diğer nedenlerden dolayı Almanya’ya dönüşüne DRK onların yerine hemen yeni sağlık personeli göndererek çalışmaların aksamadan devam ettirilmesine büyük önem vermiştir. Liebert, “Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel.”, s. 460-462.

Çalışmalar esnasında ikinci DRK ekibine Haydarpaşa Askerî Hastanesi'nde eğitim gören iki talebe de yardım ediyordu. Ekipte bulunan iki hastabakıcı operasyonlarda doktorlara yardım ederken diğer ikisi pansuman, sargı ve yaralıların her türlü bakımı gibi işlerle ilgileniyodu. 19 Aralık 1912 tarihinde mektep yine aslî amacına uygun bir şekilde kullanılmak üzere okul yönetimine devredilince DRK ekibi buradaki hastaları farklı hastanelere sevk ederek İstanbul Baytar Mektebi³⁸'ne taşındı. Aynı şekilde, burada da kısa süre içerisinde düzen kuran ekip çalışmalara başladı. Mart ayının ortalarına kadar İstanbul'da kalan ikinci ekip yaklaşık dört aylık sürede 381 yaralının tedavisiyle ilgilenmişti. Bu yaralıların yarından fazlasına cerrahi müdahale yapılmış, ancak bunların 34'ü hayatını kaybetmişti³⁹.

İstanbul'a gelen üçüncü ekipteki personelin bir kısmı (Dr. Geißler, A. Weidner ve A. Zöwe) salgın hastalıkla mücadele üzere Ayastefanos (Yeşilköy)'ta bulunan karantina kampına gitmişti. Yaklaşık altı hafta burada kalan ekip salgının azalmaya başlaması üzerine tekrar Beylerbeyi Hastanesi'ne döndü. Dr. Dreyer yönetimindeki diğer grup ise hemen çalışmalara başlamıştı. Ameliyathanenin teşkili ve hastanede steril ortamın oluşturulmasından sonra ekibin beraberinde getirdiği küçük röntgen cihazı⁴⁰ (Gebbert u. Schall-Berlin) kurularak yaralı tedavisine başlandı. DRK ekibi Beylerbeyi'nde yaklaşık üç ay görev yaptıktan sonra Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından tanzim edilen Vefa Hastanesi⁴¹'ne geçti. Hilal-i Ahmer, hastanede bütün ihtiyacı karşılayacak bir ortam hazırladığından Alman sağlık ekibi yanlarında sadece cerrahi müdahale için gerekli bazı aletleri getirmiştir. DRK ekibi burada da ağır yaralı askerlerle ilgilenmiş, durumu iyi olan askerleri diğer hastanelere sevk etmiştir. Dolayısıyla, DRK doktorları İstanbul'daki çalışmaları boyunca yaralıları arasında hafif ve ağır ayrımı yaparak daha fazla askerin sağlığına kavuşacağına inandığı için çalışmalarını büyük oranda bu anlayışa göre yürütmüştür⁴².

38 Balkan Savaşları esnasında hastaneye çevrilen mekânlardan birisi de İstanbul Baytar Mektebi'ydi. BOA, BEO, 4229/317118, 5 Zilhicce 1330/15 Kasım 1912.

39 Luxembourg und Jurasz, "Die II. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 539-547.

40 Yaralıların tedavisinde doğru teşhis önemli bir yere sahip olduğundan DRK, İstanbul ve Edirne'deki çalışmalarda kullanılmak üzere ekiplerle birlikte röntgen cihazları (İstanbul'a iki, Edirne'ye bir) da göndermişti. Liebert, "Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 459.

41 24 Ekim 1912 tarihinde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından açılan Vefa (Vefa İdadi Mektebi) Hastanesi, savaşta yaralanan askerlerin tedavisi için İstanbul'un farklı semtlerindeki mekteplerin hastaneye çevrilmesiyle oluşturulmuş askeri hastanelerden birisiydi. Akgün - Uluğtekin, *age.*, s. 104.

42 Dreyer, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 598-605.

Edirne 26 Mart 1913 tarihinde yaklaşık beş aylık bir savunmadan sonra Bulgarlar'ın eline geçmişti. Savaşın başladığı günden şehrin düştüğü tarihe kadar sağlık çalışmalarında bazı aksaklıklar yaşansa da hem hükûmete, hem de Hilal-i Ahmer'e ait hastanede yaralı ve hastaların tedavisi devam ettirilmişti. Ancak, Edirne'nin işgaliyle birlikte hastanelerde sağlık malzemesi sıkıntısı üst seviyeye ulaşmıştı. Bulgarlar İstanbul'dan gönderilecek yardımlara engel oldukları gibi Avrupa'dan gelen yardımları da önlemeye çalışıyordu⁴³. DRK ekibi Edirne'ye ulaştığında şehrin savunması esnasında yaralanan askerlerin acilen tedavi altına alınması gerektiğini görmüştü. Hâlihazırda Türk hastaneleri faaliyetlerine devam ediyordu. Bu süreçte İtalyan ve Alman okullarında oluşturulan hastanelerde de yaralı askerlerin tedavisine başlandı. DRK ekibi Edirne'de yaralı askerlerin yanında halka da sağlık hizmeti sunmuş ancak, esir Türk askerleriyle özel olarak ilgilenmişlerdi⁴⁴.

İkinci ekibe tahsis edilen mektepte Dr. Kirschner ve ekibi yaklaşık 300 yaralı Türk askerine hizmet vermişti. Hastane (mektep) 100 yatak kapasitesine sahipti ve burada bir ameliyathanenin kurulması neticesinde Dr. Kirschner cerrahi müdahale gerektiren yaraları tedavi etmeye başladı. Bulgarların engelleme ve her türlü zorluk çıkarmalarına rağmen ikinci DRK ekibi de esir Türk askerleriyle ilgilenmişti. Mayıs ayının başlarında İtalyan ve Alman okullarında teşkil edilen hastaneler kapatılınca burada bulunan ilaç, sargı malzemeleri ve diğer sağlık ekipmanlarını Türk hastanelerine nakletmek isteyen DRK ekibine Bulgarlar müsaade etmemiş ve bütün malzemelere el koymuştur⁴⁵.

3. Yaralıların Tedavisi

93 Harbi sonrasında Osmanlı Devleti Alman silah şirketleriyle yakın temas kurmaya başlamış ve Balkan Savaşları öncesine kadar Krupp, Ehrhardt ve Mauser gibi Alman şirketlerine yüklü miktarlarda silah ve top siparişi vermişti. Balkan ülkeleri de aynı şekilde Berlin Antlaşması'ndan sonra silahlanmaya başlamış,

43 Mesut Çapa, "Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 1, Ankara 1990, s. 92.

44 Hildebrandt, "Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel.", s. 674; Teilhaber, "Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel, Beobachtungen und Tätigkeit..", s. 756.

45 Bulgar yönetimi DRK ekibine, bu malzemeleri savaş ganimeti olarak aldıklarını belirtmiştir. Kirschner, "Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel..", s. 753.

Fransız (Schneider), Rus ve Alman silah şirketlerinden piyade tüfeği, silah ve seri atışlı toplar satın alarak Balkanlar'da çıkacak olası bir savaşa hazırlık yapmışlardı⁴⁶.

Bu şekilde teçhiz edilen orduların kullandığı modern ve etkili silahlar ağır ve kimi zaman ölümcül yaralara neden oluyordu. Örneğin Bulgar ordusu Fransız Schneider sahra bataryaları ve 75 mm'lik Alman Krupp toplarıyla; Karadağ ordusu aynı şekilde Krupp topları ile kasalı ve üç yivli Rus tüfekleriyle mücehhezdi⁴⁷. Bulgarların kullandığı küçük kalibreli mermiler 8,2 mm çapında, 31,8 mm uzunluğunda ve 15,8 gr ağırlığında idi. Yine Bulgar ordusunda bulunan şarapnel topları 10 gr ağırlığında ve yaklaşık 12 mm çapında idi. Şarapnel topuyla yaralan 290 Türk askerinin 98'inde bu toplar vücutlarından bir bütün halinde, yani parçalanmadan çıkarılmıştı. Şarapnel parçaları ise daha çok deri yüzeyinde tahribata neden oluyor ve kimi zaman vücutta tedavisi zor yaralar açıyordu. Cepheden getirilen hastaların büyük bir kısmı kurşun yarası (schußverletzung) olanlardan meydana geliyordu. Sadece Gümüşsuyu Askerî Hastanesi'ne 753 kurşun yarası olan asker getirilmiş; bunların 425'i küçük kalibreli silahlarla, 311'i şarapnel topuyla ve 17'si Martini ve benzeri tabanca mermisiyle yaralanmıştı⁴⁸.

Bulgar tarafında yaralanan askerler (Türklerin silahlarından çıkan mermilerle) daha kolay tedavi edilirken, Bulgarların yaraladığı Türk askerlerinin tedavileri oldukça zor oluyordu. Çünkü Bulgar askerleri ogival mermi kullandıklarından bunlar isabet ettiği vücutlarda ağır tahribata neden oluyordu. Cephede yaralanan bir askerin hastaneye ulaştırılıp tedavisine başlanması neredeyse 2-4 günü bulabiliyordu. Bu yüzden sağlık birimlerine gelen yaraların yaklaşık %90'ı enfeksiyon kapmış bir vaziyetteydi ve bu hususa bağlı olarak beş hastadan biri yolda veya hastaneye gelir gelmez ölüyordu. Diğer yandan, düşman mermisiyle

46 Örneğin Bulgaristan, savaşta kullandığı topların %75'ini, top cephane füyelerinin tamamını, cephanelerin ise %90'ını Alman Krupp Şirketi'nden satın almıştı. Serdar Dinçer, *Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılında Alman Dışişleri Belgelerinde Krupp'un Bitmeyen Balkan Savaşı, Sürgün ve Soykırım*, Favori Yayınları, Ankara 2014, s. 301; Fahri Türk, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti (1871-1914)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 92 ve 280-281. Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Romanya ve Karadağ'ın 20. yüzyılın başlarından itibaren uygulamaya koydukları ahz-ı asker düzenlemeleri ile sahip oldukları silahların özellik ve menşei hakkında detaylı bilgi için bk. Rıfki, *age.*, s. 3-25.

47 Rıfki, *age.*, s. 24-25.

48 Liebert, "Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 468-469. DRK doktorlarının raporlarına göre, dört Balkan ülkesinin ordusunda hala eski ogival mermi kullanıldığından Türk askeri uzun mesafeden etkisiz hale getirilebiliyordu. Hildebrandt, "Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel..", s. 728.

yaralanan birçok Türk askeri vurulduğu yerde kalmış ve bunlar ya açlıktan, ya da yorgunluktan bitkin düşerek hayatını kaybetmişti. Bu şekilde kaderine terkedilen yaralı Türk askeri sayısı, DRK kayıtlarına göre, 400 civarında idi⁴⁹.

Kurşun yaralarının tedavisiyle ilgili DRK ekibini zorlayan en önemli sorun cepheden getirilen askerlerin büyük bir kısmında yaraların enfeksiyon kapmış olmasıydı. Küçük kalibreli mermi yaraları veya şarapnel parçalarının neden olduğu yaralarda dikkat edilmesi gereken husus kurşun delikleri ve yaraların enfeksiyon kapmamasıdır. Ne yazık ki, yaralanan Türk askerlerine ilk bandaj uygulamasının hatalı yapılması veya bir diğer ifadeyle, yaralara steril olmayan malzemelerle⁵⁰ tampon yapılması nedeniyle askerlerin büyük bir kısmı hastaneye ağır vaziyette geliyordu. Aynı şekilde, çeşitli nedenlerle savaş esnasında ayağında veya kolunda kırık oluşmaların kırık bölgesi uygun bir şekilde sarılmadan hastaneye sevk edildiği için askerler saatlerce, hatta günlerce acı çekerek yolculuk yapıyordu. Bununla birlikte, Haydarpaşa Askerî Hastanesi Başhekimisi Wieting Paşa ile Emin Paşa'nın üstün gayretleri sayesinde yaralı askerlerin Çatalca hattından İstanbul'daki hastanelere nakli genel olarak sorunsuz devam etmiş, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de yardımlarıyla pek çok asker ağır yaralı olmasına rağmen ameliyathanesi bulunan hastanelere ulaştırılabilmisti⁵¹.

Cepheye yeterli gıda malzemelerinin nakledilememesi ve buna bağlı olarak Türk askerinin düşmanla birlikte “*midesiyle de harp etmesi*” yüzünden savaşın daha ilk birkaç haftasında bozgun haberleri gelmeye başladı. Yeterli beslenememe ve Bulgar ordusuna nispetle Türk askerlerinin soğuk hava şartlarından olumsuz etkilenmesi de başarısızlığımızın en büyük nedenleri olarak ifade edilebilir⁵². Bu

49 Hildebrandt, “Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel..”, s. 714; Troçki, *Balkan Savaşları*, s. 395; Bogdan Filov, *Balkan Savaşları Günlüğü*, haz. Hüseyin Mevsim, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 28.

50 Kimi zaman yaralı askerlerin nakli esnasında yaraların üzerine örtülen ve steril olmayan kuru kumaşlar da enfeksiyona davetiye çıkarıyordu. Bu kumaşlar bir müddet sonra yaralara yapışıp kurduğundan nakil esnasında askerlere büyük acı veriyordu. Liebert, “Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..”, s. 470.

51 Luxembourg und Jurasz, “Die II. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..” s. 545; Dreyer, “Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..”, s. 609. Balkan Savaşları'nda Türk askeri her bakımdan büyük sıkıntılar çekmiştir. Bunlar içerisinde yaralı Türk askerlerinin bazı köylerde kaderine terk edilmesi ve en ufak yardımın dahi esirgenmesi gibi hadiseler, bu savaşın hazin yüzünü göstermesi açısından önemlidir. Yüzbaşı Osman Nuri, *Balkan Harbi Hatıratı*, haz. Zeynep Keriman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 26.

52 Sabis, *age.*, s. 57.

noktada DRK sağlık çalışanları, hastaneye yaralı veya hasta bir vaziyette getirilen askerlerin genelde bitkin ve günlerce aç kaldığını⁵³ rapor etmişlerdi. Bulgar, Sırp ve Yunan cephelelerinde askerlere verilen günlük istihkak Osmanlı cephesinde verilenlerle kıyaslandığında, Türk askerlerinin ne denli güç şartlara tahammül etmek zorunda kaldığı daha iyi anlaşılacaktır⁵⁴.

Bu durumu göz önüne alan DRK ekipleri hastanelerde yaralı ve hasta askerlerin beslenmesine azami dikkat etmiş, imkân dâhilinde askerlere her gün iki öğün yemek vermeye çalışmıştır. Sabahları çoğu hastaya çay verilirken, bazı hastalara süt ve yumurta dağıtılmıştı. Genellikle pirinç ve koyun etinden oluşan yemeklere ek olarak her hastaya günde iki siyah ekmeğ verilirdi. Tütün ise her hastaya düzenli olarak dağıtılırdı⁵⁵.

Edirne'nin 26 Mart 1913 tarihinde düşmesiyle şehirdeki Türk askerleri için zorlu günler başlamıştı⁵⁶. Bulgarlar esir aldıkları Türk askerlerinin bir kısmını farklı köylerde (Bosnaköy/Bosnakoi ve Ahırköy/Ahirkoi) tutuyorlardı. Bu köylerdeki esir sayısı 8 bine ulaşmıştı. Kamplarda esirlerin durumu oldukça kötü idi ve askerler kaderlerine terkedilmiş bir vaziyette açık alanlarda barınıyordu. Sadece ağır hastalar için çadır tahsis edilmişti ancak, bu çadırlarda ne bir yatak, ne de bir battaniye bulunuyordu. DRK ekibi esirleri ziyaret ettiklerinde çadırlar içerisinde kuru zeminde yatan ağır yaralı Türk askerlerini görünce bunların hastanelere nakli için gerekli izni Bulgar makamlarından güçlükle alabilmişti⁵⁷.

53 Alman Büyükelçisi Freiherr von Wangenheim 7 Kasım 1912 tarihinde Berlin'e gönderdiği mektubunda, Türk cephesindeki kumandanlar eğer emri altında bulunan askerlere yeterince yiyecek temin etmiş olsalardı, savaşın kaderinin değişeceğini ve askerlerin mukavemet gücünün artarak savaşmaya devam edebileceğini ifade etmişti. Zira, Kırkkilise (Kırklareli) ve Lüleburgaz Muharebelerinde Türk askerleri 4-5 gün boyunca açlık çekmişlerdi. Wangenheim mektubunda ayrıca, Bulgar ordusu karşısında aç ve susuz bir vaziyette Çatalca'ya kadar çekilen binlerce Türk askerinde moral bozukluğu ve isteksizliğin hâkim olduğunu belirtmiştir. *PAAA*, R. 12364, 7 November 1913.

54 Örneğin Bulgar cephesinde her bir askere günlük 1 kg ekmeğ, 400 gr et, 100 gr pirinç, fasulye, mercimek veya 200 gr patates, 500 gr kurutulmuş erik, 500 gr tereyağı veya diğer yağlar, 3 gr baharat, 29 gr tuz, 5 gr kahve ve 30 gr şeker veriliyordu. Hildebrandt, "Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel.", s. 670.

55 Liebert, çalışmalara dair notlarında Türk askerlerinin tütün kullanma alışkanlığına dair şu ifadeleri kullanmıştır: "Pek çok Türk askeri Doğu'ya has sakinliğine rağmen, muhtemelen aşırı sigara içmenin bir sonucu olarak oldukça gergindi. Öyle ki, çoğu hasta gün boyunca sigara içmeye devam ediyor, bazıları ağzlarında sigara ile ölüyordu." Liebert, "Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel.", s. 464.

56 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C II/Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 313-314 ve 482-491.

57 Kirschner, "Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel.", s. 752-753.

Bulgarların esir Türk askerlerini tuttuğu bir diğer köy de Knasevo (Knaschevo) idi. Burada bir kışlaya yerleştirilen esirlerin sayısı 400 civarındaydı. Bunlardan kolera, dizanteri ve tifüs hastaları binanın bodrum katına, diğerleri ise zemin ve birinci kata yerleştirildi. Bu askerlerin sağlık ihtiyacı iki doktor, dört tıp öğrencisi ve iki hemşireden oluşan Hilal-i Ahmer heyeti tarafından karşılanıyor, DRK ekibi de onlara yardım ediyordu. DRK doktorlarının raporlarına göre, esirlerin hali içler acısıydı ve yaralıların bakımı pek de iyi yapılmıyordu. Bazı kaynaklarda Bulgarların esir Türk askerlerine gayet yardımsever yaklaştıkları yönündeki beyanlara⁵⁸ karşın DRK raporlarında, Bulgarların Türk esirlere tavrı ve onlara beslediği his nefret dolu idi. Alman ekibinin Türk askerlerine yardım etmesi hem Bulgar ordusu, hem de Bulgar halkı tarafından pek de hoş karşılanmıyor, ekiptekilerin fotoğraf çekmelerine bile müsaade edilmiyordu. Her yüz esire bir tuvalet tahsis edilmişti ve temizliğe pek riayet edilmediğinden bu durum salgın hastalıklara davetiye çıkarıyordu. Kış günlerinde geceleri hava sıcaklığı sıfırın altında 15°'ye kadar düştüğünden birçok esirin ayağı donuyor, takip eden günlerde ise büyük bir kısmı hayatını kaybediyordu. 1912/1913 kışında esir edilen ve Filibe'de tutulan 1.200 Türk askerinden neredeyse 800'ünün şehit olduğu tespit edilmişti⁵⁹.

Balkan Savaşları'nda Osmanlı ordusunun ağır yenilgi almasının nedenlerinden biri de etkin ve ihtiyaca cevap verebilecek insan gücünü seferber etme yeteneğindeki yetersizlik ve seferber edilebilir gücün de verimli kullanılamamasıydı. Osmanlı ordusu düşman ordularına kıyaslandığında asker sayısı bakımında kötü durumda değildi ancak, redif kuvvetlerinin talimden yoksun oluşu, nakil vasıtalarının yetersizliği, askere yeterince gıda malzemesi ulaştırılamaması ve ordunun ricat, yani geri çekilme konusunda hazırlıksız ve plansız hareket etmesi gibi hususlara bağlı olarak ordu büyük kayıplar vermişti⁶⁰. Örneğin, savaşın ilerleyen günlerinde havanın soğumaya başlamasıyla birlikte Türk askerlerinin mukavemeti azalmaya

58 Troçki, *Balkan Savaşları...*, s. 289-295.

59 Hildebrandt, "Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel..", s. 674-684.

60 Sabis, *age.*, s. 101-115. Balkan Savaşları öncesinde askere alma ve seferberlik hususlarında Balkan ülkeleri güncel ve ihtiyacı karşılayacak yeni düzenlemeler yaparken, Osmanlı Devleti daha evvel yapılmış ve pek çok eksiği bulunan düzenlemelere göre hareket ettiğinden büyük sorunlar yaşamıştı. Sadece ülkelerin nüfuslarına nispeten seferber ettikleri asker sayılarına ve savaş öncesi yapılan düzenlemelere bakıldığında bile Balkan ülkelerinin harbe daha disiplinli ve hazırlıklı girdikleri öne çıkmaktadır. Mehmet Beşikçi, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası", *Bir Asır Sonra Balkan Savaşları*, haz. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2015, s. 55-69; H. C. Seppings-Wright, *Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hilal Altında İki Yıl*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s. 176.

başlamış⁶¹, cepheden bir biri ardına donma (özellikle kangren/ayak yanığı⁶²) şikâyetleri gelmeye başlamıştı. Bu rahatsızlıklar Türk askerinin uzun süre, bazen günlerce suda, çamurda, siperlerdeki karda veya soğuk havalarda nemli zeminlerde beklemesinden kaynaklanıyordu. Orduda ayakkabı yetersizdi ve dağıtılanlar da çabuk yırtılıyordu. Bazı askerler dar ayakkabı giymek zorunda kalıyor, bazıları ise çorap bulamıyordu⁶³.

Aslında donma vakaları Bulgar, Sırp ve Yunan cephelelerinde de yaşanıyor ancak, Türk tarafında bu tür şikâyetle sağlık birimlerine başvuranların sayısı bir hayli yüksekti. Bunun birkaç nedeni vardı. İlki, askerlerin çorap ve botları ıslanmış halde ayaklarını çıkartıp kurutma imkânı bulamamalarıydı ve ıslanan ayaklar uzun süre bu şekilde kaldığından kangren vakalarına davetiye çıkarıyordu. İkincisi, askerler saatlerce ayakta durduklarından bacadaki kan dolaşımı sağlıklı bir şekilde devam etmiyordu. Batılı devletler savaş esnasında askerlerin baldırlarını “*piyade sargısı*” ile sarıp, uzun çizme giymelerini temin ederek onların vücut dirençlerini artırıyor ve sağlıklı bir şekilde uzun süre ayakta kalmalarını sağlayabiliyordu. Oysa Türk ordusunda böyle tedbirler alınmadığından askerlerin dayanma gücü kısa sürede zayıflıyordu. Bunların yanında, Türk askerlerinin aşırı sigara tüketimi de kangren vakalarının artmasına etki ediyordu. Çünkü gün içerisinde oldukça fazla tütün tüketimi damar sisteminin zayıflamasına ve bacaklardaki direncin daha çabuk azalmasına neden oluyordu⁶⁴.

Kangren şikâyetiyle gelen askerler genelde Haydarpaşa, Gülhane veya Gümüşsuyu Hastanelerine yönlendiriliyordu. Bu tür şikâyetle sadece Gümüşsuyu Askerî Hastanesi'ne gelen asker sayısı 72 idi. Bunların 56'sı iki ayağından, 16'sı ise tek ayağından rahatsızdı. Bu hastaların 47'sinde ateş parmak uçlarıyla sınırlı iken 9 vakada ayaklar kısmen, 14 vakada ise tamamen kangrenli idi. Geriye kalan 2 hastanın sadece birer parmaklarında ateş vardı. Bu askerlerin çoğu dizanteri, kolera ve diğer hastalıkların da etkisiyle hızla zayıflıyordu. Bu şikâyetle gelenlerin ağır ağırları olduğundan bunu hafifletmek için hastalara bazen günlerce morfin veriliyordu. Gümüşsuyu Askerî Hastanesi'ne ayak yanığı/kangren rahatsızlığıyla

61 Bulgar tarafının Türk ordusuna nazaran kış şartlarına daha dayanıklı olduğuna dair görüşler için bk. Dinçer, *age.*, s. 339.

62 Dreyer, “Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..”, s. 614-615.

63 Liebert, “Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..”, s. 532. DRK sağlık çalışanlarına göre Türk askerlerinin elbiseleri Bulgar askerlerine kıyasla kış şartlarına uygun değildi. Kirschner, “Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel..”, s. 751.

64 Luxembourg und Jurasz, “Die II. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..”, s. 594.

gelen hastalardan 8'inin tek ayağı, 9'unun ise her iki ayağı kesilmişken, 13'ü diğer hastalıkların da etkisiyle hayatını kaybetmişti⁶⁵.

Savaşın başlamasıyla birlikte İstanbul'a gönderilen DRK sağlık ekipleri görev yaptıkları süre zarfında hastanelere getirilen askerlerin rahatsızlıklarını ve tedavi süreçlerini teferruatlı bir şekilde kayıt altına almışlardı. Gümüşsuyu Askerî Hastanesi'ne gelen ilk DRK ekibi 6,5 aylık çalışma süresince yaklaşık bin yaralının/hastanın tedavisi ile ilgilenmişti. Bunların büyük bir kısmını (neredeyse %80) kurşun/şarapnel yaralanmaları, geri kalan kısmını ise dâhili hastalıklar (ağrılı olarak bağırsak hastalıkları) oluşturuyordu. Bunların dışında burkulma, kemik kırılması ve çıkık gibi rahatsızlıklardan 20, ayak yanığı/kangren şikâyetiyle de 72 hasta tedavi altına alınmıştı. Tedavi edilen askerlerin büyük bir kısmı sağlıklarına kavuşmuş ancak, hastaneye ağır bir vaziyette gelen 53 yaralı hayatını kaybetmişti⁶⁶.

İstanbul'da görev yapan ikinci DRK ekibi ise yaklaşık dört aylık sürede 381 yaralının/hastanın tedavisiyle ilgilenmişti. Bunların 360'ı silah veya şarapnel yarası nedeniyle (yaklaşık %70'i kol ve bacak bölgesinden), geri kalan kısmı ise bıçak/kılıç yarası, ayak burkulması, taş çarpması, kolera gibi hastalıklardan şikâyetle DRK sağlık birimlerine gelmişti. Askerlerin vücutlarından çıkarılan mermilere bakıldığında Bulgar askerlerinin genellikle 8 mm kalibreli Mannlicher marka silahlar kullandıkları tespit edilmişti. Bu silahlardan atılan mermiler isabet ettiği vücudu derinlemesine yırtıyor ve iltihaplanmaya neden oluyordu. Hastanede (Mekteb-i Sultanî) röntgen cihazı olmadığı için mermilerin bulunduğu yeri tespit edip ona göre müdahaleler gecikebiliyordu. Bu yüzden ilk günlerde gelen 26 yaralı askerden 21'i cerrahi müdahalenin ardından sağlığına kavuşmuşken 5'i kurtarılamamıştı⁶⁷.

İtalyan Okulu'ndaki (Edirne) hastanede görev yapan Dr. Teilhaber'in notlarına göre, bu birime getirilen Türk askerleri genellikle bağırsak hastalıklarından şikâyetçiydi. Askerler aylarca yetersiz beslendikleri ve temiz su içmedikleri için bünyeleri oldukça zayıflamış, bazı askerler daha tedaviye başlamadan hayatlarını kaybetmişti. Burada ağır hastalar tedavi edilmemiş, yerine göre şehirdeki Merkez Hastanesi'ne veya Hilal-i Ahmer Hastanesi'ne yönlendirilmişti. Dr. Teilhaber ve ekibinin karşılaştığı hastalıkların çoğu (mide ve bağırsak rahatsızlığı ile bronşit)

65 Liebert, "Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 532-533.

66 Aynı yer, s. 468-536.

67 Luxembourg und Jurasz, "Die II. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 547-594.

yeterli ve sağlıklı beslenememekten veya iklim şartlarına ve yorgunluğa bağlı olarak vücut direncinin düşmesiyle gelişen komplikasyonlar nedeniyle ortaya çıkıyordu. Neticede DRK ekibi, hastanede oluşturulan labaratuvarında hastalardan alınan numuneler sayesinde incelemeler yapmış ve tedavilerini bu istikamette yürütmüştü. Dr. Teilhaber ve diğer sağlık personelinin tedavi ettiği askerlerden sadece biri (tifüsten) hayatını kaybetmiş, diğerleri tedavilerinin ardından taburcu edilmişlerdi⁶⁸.

4. Salgın Hastalıklar ve Ayastefanos (San Stefano/Yeşilköy) Karantina Merkezi

Balkan Savaşları esnasında Osmanlı ordusunu zorlayan önemli hususlardan biri de salgın hastalıklardı. Özellikle kolera salgını Türk ordusunun içinde bulunduğu zor durumun ve problemlerin daha da kötüleşmesine neden oluyordu. Kolera ölümcül bir hastalık ve pensilinin olmadığı o günlerde bir ordunun savaşma kapasitesine büyük darbe vuran bir ilettilti. Bu hastalık, kusma ve ishal gibi etkileriyle yoğun oranda su kaybına yol açıyor ve hastalığa yakalanan askerleri savaşamayacak duruma getiriyordu. Türk tarafında kolera salgını sadece cepheyle sınırlı kalmamış, Çatalca'daki tahkimatın gerisine hatta İstanbul'a kadar uzanmıştı. Bu feci hastalık günde neredeyse iki bin kurban alıyordu⁶⁹.

Kolera ile mücadelede Sıhhiye Nezareti ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul Şehremini Cemil Paşa ile işbirliği içerisinde hareket etmiş ve oluşturulan komisyonlar sayesinde hastalıkların yayılmaması için önlemler alınmıştı. Bu arada, Balkanlar'dan gelen göçmenler yaklaşmakta olan Bulgar ordusundan kaçmak suretiyle Çatalca hattının gerisine çekilirken bir biri ardına oluşturulan kolera kamplarıyla bilinçsizce temas ederek hastalığın mikrobunu az çok kapıyor ve salgını İstanbul'a kadar getiriyordu. Şehremâneti, genelgeler hazırlayarak bu şekilde gelen muhacirlerin kontrollü bir şekilde ilerlemeleri ve cami, mektep, tekke gibi alanlarda karantina altında tutulmaları için gerekli tedbirleri alıyordu⁷⁰.

68 Teilhaber, "Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel, Beobachtungen und Tätigkeit...", s. 756-757.

69 Doruk Akyüz, "Balkan Savaşlarında Bir Siper Savaşı Örneği: Birinci Çatalca Muharebesi", *Bir Asır Sonra Balkan Savaşları*, haz. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2015, s. 83; H.C. Seppings-Wright, *age.*, s. 224; Alman Büyükelçisi F. von Wangenheim, Berlin'e gönderdiği 15 ve 17 Kasım 1913 tarihli raporlarında kolera salgınının Türk ordusunu epey yıprattığını ve askerler arasında moral bozukluğuna sebep olduğunu ifade etmişti. *PLAA*, R. 12379; R. 12380. Savaş boyunca salgın hastalıklar sadece Osmanlı ordusunu değil, Balkan müttefiki ülkeleri de olumsuz etkilemişti. Örneğin kolera salgını Bulgar ordusunu da perişan etmiş, yeterli sahra hastaneleri bulunmadığı için Bulgarlar büyük sıkıntılar yaşamıştı. Hall, *age.*, s. 44-45.

70 Sezer-Metin, *age.*, s. 64-65; H.C. Seppings-Wright, *age.*, s. 225. İstanbul Şehremini Cemil Paşa'nın nezareti altında koleraya karşı alınan tedbirler hakkında bk. *BOA*, Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı

Edirne’de ise savaşın ilk aylarında kolera ve dizanteri gibi salgın hastalıklara kısmen rastlansa⁷¹ da, kuşatma esnasında ciddi anlamda bir salgın pek görülmemiştir. Bununla birlikte, halk arasında küçük bir kolera salgını nedeniyle ölenler olmuştur. Edirne’de salgın hastalıkların daha çok şehrin Bulgar kontrolüne geçmesinden sonra yayıldığı görülmüş ve bu süreçte kolera, dizanteri ve tifüsten ölenlerin sayısı artmıştır. Öyle ki, Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nde görev yapan üç subay da koleradan hayatını kaybetmiştir⁷².

Savaşta ilk kolera vakası Lüleburgaz Muharebelerinden yaklaşık 8-10 gün sonra görülmüştü. Cephede koleranın ortaya çıkmasıyla birlikte Harbiye Nezareti gerekli tedbirleri almaya başladı. Nezaret, bu hususta Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Sıhhiye Nezareti ve askerî hastanelerden yardım alıyordu. Gülhane Askerî Hastanesi Başhekimisi Wieting Paşa salgın hastalıklarla mücadele için bir ekip (Prof. Reich ve DRK ekibinden Dr. W. Geißler⁷³ de ekipte yer alıyordu) teşkil ederek İstanbul yakınlarında yer alan Ayastefanos (Yeşilköy)’ta bir karantina merkezi⁷⁴ oluşturmaya karar verdi. İlk olarak terk edilmiş, beş odalı bir ev temizlenerek çalışmalara başlandı. Buradaki çalışmaları DRK’den Dr. W. Geißler yönetecekti ve kendisine Mısır Hilal-i Ahmer’den Dr. Ömer ile İngiliz asıllı olup Kahire’den gelen Dr. Steven; Türk doktorlar Abdülkadir Bey, Nesim Bey ve Süleyman Bey; DRK’den Anna Weidner ve Alice Zöwe; Gülhane Askerî Hastanesi’nden Hemşire Gertrud ve Bayan Schulz yardım edecekti. Zamanla daha fazla hastaya hizmet vermek için barakalar inşa edildi ve Ayastefanos Karantina Merkezi, Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin yardımı sayesinde çalışmalarını sürdürdü⁷⁵.

(DH.İD), 164/1, 24 Teşrinievvel 1328/6 Kasım 1912.

71 Savaşın ilk aylarında, çok yaygın olmasa da, Edirne’de kolera salgını olmuş ancak, alınan tedbirler sayesinde 1913 yılının başlarında hastalık kontrol altına alınmıştı. *BOA*, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 419/56, 29 Kanunuevvel 1328/11 Ocak 1913.

72 Hildebrandt, “Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel..”, s. 715.

73 Dreyer, “Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..”, s. 599.

74 Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Ayastefanos’ta bir hastanesi vardı ve kurulacak karantina merkezi bu hastaneyle işbirliği içerisinde faaliyet yürütecekti. *BOA*, DH.İD, 47/16, 27 Cemaziyevvel 1331/4 Mayıs 1913.

75 Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Karantina Merkezi’ne yatakların dışında battaniye, palto, uzun bot, lastik çizme, lastik palto gibi burada gerekli olan malzemeleri de göndermişti. W. Geißler, “Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel, Die Colerabekämpfung in San Stefano”, *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 633-635, 645.

Karantina Merkezi'nde her şeyden önce çalışmaların amacına uygun olarak büyük bir laboratuvar oluşturuldu. Düzen kurulduktan sonra planlama şu şekilde yapıldı: Kolera, dizanteri ve tifüs vakalarının öncelikle bakteriyolojik tespiti yapılacak ve hastalar ayrı ayrı bölümlerde tedavi altına alınacaktı. Wieting Paşa sık sık buraya ziyarete gelerek çalışmaları yakından takip ediyordu⁷⁶. Faaliyete başladığı ilk günlerde Karantina Merkezi'ne Çatalca'dan gelen trenler binlerce yaralı, hasta ve hayatını kaybetmiş asker getiriyordu. Şehit sayısı o kadar çoktu ki, bunların defnedilmesi için 40-60 kişilik toplu mezarlar açılıyordu. Ayastefanos Karantina Merkezi'nde her biri 120 yatak alan altı büyük baraka, bir laboratuvar⁷⁷, bir eczane, ölenler için bir oda ve bir depo (yatak, saman, fener, su ısıtıcısı gibi malzemelerin konulduğu) yer alıyordu. Her baraka (ahşap) iki büyük veya dört küçük odaya bölünebiliyordu. Yine her barakada nöbetçi doktor için bir oda, küçük bir depo (ekmek, su, ilaç vs. için), hemşireler için bir oda ve mutfak eşyaları ile sedyeler için de ayrı bir oda bulunuyordu⁷⁸.

Hâlihazırda, yani salgının ortaya çıkmasıyla birlikte, cephede izolasyon mümkün olmadığı için yapılacak en uygun hareket bu hastaların demiryolu ile acilen İstanbul'a nakledilmesi idi.

Hastalar trenlerle taşınıyordu ancak, ordunun düşman karşısında aldığı yenilgiler ve düzensiz ricatı nedeniyle hastalarla sağlam askerler birbiriyle temas ediyor, bu da kolerayla mücadeleyi zorlaştırıyordu. Neticede Çatalca'ya kadar çekilen Türk askerlerinin bir kısmı açlık ve yorgunlukla mücadele ederken, büyük bir kısmı da başta kolera olmak üzere dizanteri ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıkların pençesinde hayat mücadelesi veriyordu. Askerler yeterince beslenemiyor, bazen günlerce aç kaldıkları için fiziksel olarak dirençleri kırılıyordu⁷⁹.

Diğer taraftan, Lüleburgaz Muharebeleri'ne kadar Bulgar ordusunda kolera salgını görülmemişken, Türk ordusunun çekildiği yerlerdeki su kaynaklarından faydalanmaya başlayan Bulgar askerleri arasında da kolera vakası görülmeye

76 Wieting Paşa'ya bu ziyaretleri esnasında Sahra Sıhhiye Müfettişi Emin Paşa ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Daire-i Sıhhiye-i Askeriye'den birer doktor eşlik ediyordu. *BOA*, BEO, 4120/308941, 24 Zilhicce 1330/4 Aralık 1912.

77 Geißler, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 650.

78 Wieting Paşa, Osmanlı ordusunda görülen kolera vakasının ilk olarak Suriye'den gelen birlikler arasında ortaya çıktığını tespit etmiştir. Geißler, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 637-644; Luxembourg und Jurasz, "Die II. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 540.

79 Geißler, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 638-639.

başlandı. Aslında Bulgarlar, hızlı bir şekilde ilerleyip İstanbul'u ele geçirmeyi planlamıştı. Oysa hiç hesapta olmayan kolera salgını nedeniyle Bulgar ordusunun saldırı gücü zayıflamış ve Bulgarlar, Türk askerinin Çatalca'daki şiddetli savunması karşısında, bu salgının da etkisiyle durmak zorunda kalmıştı. Neticede imzalanan ateşkes, orduların yeniden hazır hale gelebilmeleri için her iki tarafa gerekli zaman aralığını kazandırmıştı⁸⁰.

Salgının orduda yayılmasıyla birlikte İstanbul'a çok sayıda koleraya yakalanmış asker getirilmeye başlandı. Şehremini Cemil Paşa bu askerlerin büyük camilerde tedavi altına alınması için gerekli çalışmaları yapmıştı. Başta Ayasofya olmak üzere Sultan Ahmed ve diğer pek çok cami, bu şekilde gelen askerlerin (yaklaşık 6 bin asker) tedavisi için tahsis edildi⁸¹.

İstanbul'da ve salgın hastalıkların yayıldığı diğer bölgelerde, Uluslararası Sağlık Konseyi'nin kararları doğrultusunda, sıkı bir dezenfekte çalışması başlatıldı. Bu, salgınla mücadelede⁸² çalışmaların en kapsamlı ve maliyetli kısmını oluşturuyordu. Başta demiryolu istasyonları olmak üzere, vagonlar, camiler ve hatta cesetler bile dezenfekte ediliyordu. Hayatını kaybeden askerlerin defnedilmesi için Edirnekapı ve Üsküdar taraflarında uygun araziler belirlendi⁸³.

Karantina Merkezi'nde DRK sağlık ekibi yüzlerce hastanın tedavisiyle ilgilenmiş ve Dr. W. Geißler hastalarla ilgili bir istatistik dahi hazırlamıştı. Alman ekibinin buradaki laboratuvarında yaptığı tahlillere dair detaylı bilgi şu şekildeydi:

Karantina Merkezi'ne gelen 1030 hastanın 349'una bir hastalık tanısı konulmuştu. Bu hastalardan %45 (157)'i kolera, %41,3 (144)'ü dizanteri, %7,7 (27)'si tifüs, %4 (14)'ü tüberküloz ve %2 (7)'si ise vidal kan reaksiyonu teşhisiyle

80 Geißler, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel..", s. 639. *PAAA*, R. 12466, 30 November 1912.

81 Sabis, *age.*, s. 70. Alman Büyükelçisi F. von Wangenheim Berlin'e gönderdiği 7 Kasım 1912 tarihli mektubunda, İstanbul'daki pek çok caminin cepheden getirilen yaralıların tedavisi için Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne tahsis edildiğini belirtmiştir. *PAAA*, R. 12364, 7 November 1913.

82 DRK, salgınla mücadele ederken Osmanlı Halil-i Ahmer Cemiyeti ve Harbiye Nezareti'nin dışında Avusturya Kızılhaç'ı (Österreichischen Roten Kreuz) ve Danimarka Kızılhaç'ı (Dänische Rote Kreuz) ile de işbirliği yapmıştı. Diğer yandan cephelerde seyyar salgın laboratuvarları (der mobilen Epidemielaboratorien) oluşturmak suretiyle hasta askerlere daha erken müdahale etme olanağı bulunmuştu. Kimmle, "Die Hilfsexpeditionen des Deutschen Roten Kreuzes...", s. 22.

83 Bunun için dezenfektanların yanında klor (bakteri öldürücü), formalin (dokuları çürütmeden, bozmadan saklayabilmek için kullanılan bir sıvı olup aynı zamanda mantar, bakteri ve parazit vs. üremesini de engellemektedir) ve kireç kullanıldı. Bazı binaların dış cepheleri de dezenfekte edildi. Geißler, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel...", s. 641.

tedavi altına alınmıştı. Bununla birlikte, askerlerden alınan numuneler üzerinden yapılan tahliller neticesinde birden fazla hastalığa yakalanan asker sayısı 391 idi. Bunlar içerisinde kolera ve dizanteriye birden yakalananların sayısı 302 (%77); kolera, dizanteri ve tifüse birden yakalananların sayısı 56 (%14); kolera, tifüs ve tüberküloza birden yakalananların sayısı 19 (%5); kolera, dizanteri, tifüs ve vidal kan reaksiyonu tanısı konulanların sayısı ise 14 (%4) idi⁸⁴.

5. Çalışmaların Sona Ermesi ve DRK Ekiplerinin Almanya'ya Dönüşü

Balkan Savaşları esnasında Osmanlı topraklarında görev yapan DRK personelinin hizmet ettikleri süre zarfında gerek Osmanlı ve Mısır Hilal-i Ahmer Cemiyeti çalışanlarıyla, gerekse Harbiye ve Sıhhiye Nezaretleri'ne mensup sağlık personeliyle büyük bir uyum içerisinde çalıştıkları görülmüş; görevleri sona erdikten sonra Berlin'e dönerken de Almanya'dan beraberlerinde getirdikleri sağlık malzemelerinin bir kısmını Türk meslektaşlarına bırakmışlardı⁸⁵.

28 Ekim 1912'de İstanbul'a gelen ilk DRK ekibi Gümüşsuyu Askerî Hastanesi'nde yürüttüğü sağlık çalışmalarını 13 Mayıs 1913 tarihinde sonlandırmış ve Berlin'e dönmüştü. Aslında ekipteki çalışanlardan bazıları (Anny Mayer, Maria Stegmayer ve Leonhard Dorsch) hastalık nedeniyle daha evvel Almanya'ya dönmek zorunda kalmışlardı⁸⁶. 4 Kasım 1912'de İstanbul'a gelen ikinci DRK ekibi ise önce Mekteb-i Sultani'de, daha sonra İstanbul Baytar Mektebi'nde oluşturulan sağlık birimlerinde hizmet etmiş, yaklaşık 4,5 aylık çalışmanın ardından 13 Mart 1913 tarihinde Almanya'ya geri dönmüştü⁸⁷. 25 Kasım 1912'de İstanbul'a gelen üçüncü DRK ekibi yaklaşık altı ay Osmanlı topraklarında kalmış, 16 Mayıs 1913 tarihine kadar önce Beylerbeyi Hastanesi'nde, daha sonra Vefa Mektebi'nde oluşturulan hastanede çalışma yürütmüştü⁸⁸.

84 Geißler, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel.", s. 650-652.

85 Osmanlı hükûmeti, savaş esnasında DRK sağlık personelinin özverili çalışmalarını dikkate alarak başta Alman doktorlar olmak üzere, hemşire ve hastabakıcıların neredeyse tamamını hizmetlerine göre 3. ve 4. rütbeden mecidiye veya şefkat ve liyakat nişanları ile taltif etmiştir. *BOA*, İrade Taltifat (İ.TAL), 483/16, 1 Mayıs 1329/14 Mayıs 1913; İ.TAL, 483/29, 22 Mayıs 1329/4 Haziran 1913; 483/16, 5 Cemaziyelahir 1331/12 Mayıs 1913.

86 Liebert, "Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel.", s. 466.

87 Luxembourg und Jurasz, "Die II. Hilfsexpedition nach Konstantinopel.", s. 547.

88 Kimmle, agm., s. 15. Üçüncü DRK ekibi ilk üç ay Beylerbeyi'nde görev yapmış, yaklaşık 1,5 ay ise Vefa Mektebi'nde çalışmalarını sürdürmüştür. Dreyer, "Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel.", s. 605. Görüldüğü gibi, birinci ve üçüncü DRK ekibi hemen hemen aynı

Edirne'ye gelecek ilk DRK sağlık ekibinin Berlin'den 22 Kasım'da hareket etmesine rağmen Bulgar makamlarının engellemeleri nedeniyle şehirde tam anlamıyla çalışmalara başlaması Mart (1913) ayının sonlarını bulmuştur. Alman ekibinin gelişi Edirne'nin Bulgar işgali dönemine denk geldiğinden sağlık çalışmaları oldukça zor şartlarda devam etmiş, yine de şehirde kaldıkları süre boyunca Merkez Hastanesi ile Hilal-i Ahmer Hastanesi'ne malzeme tedarikinde önemli hizmetleri olmuştur. DRK ekibi, ellerinde yeterli malzeme kalmadığı ve bu halde şehirde kendilerine ihtiyaç bulunmadığı yönünde Berlin'e gönderdikleri rapor üzerine Merkez Komitesi'nin emriyle 9 Nisan 1913 tarihinde Almanya'ya dönmüştür⁸⁹.

İlk ekibin Almanya'ya döneceği günlerde, DRK Merkez Komitesi Bulgarlar tarafından esir alınan yaralı ve hasta Türk askerlerinin bakımı için 8 Nisan 1913 tarihinde Edirne'ye yeni bir ekip daha gönderme kararı aldı ve DRK sağlık ekibi 12 Nisan'da Sofya'ya gelmesine rağmen ekibin Edirne'ye ulaşması 15 Nisan'ı buldu. Dr. Kirschner ve Dr. Teilhaber yaralı ve hasta Türk esirlerinin tedavileriyle özverili bir şekilde ilgilenmişler ve DRK Merkez Komitesi'nin emriyle 22 Mayıs 1913 tarihinde çalışmalarını tamamlayarak Edirne'den ayrılmışlardır⁹⁰.

Alman sağlık ekiplerinin Osmanlı topraklarını terk etmesinden kısa bir süre sonra büyük devletlerin araya girmesiyle, 30 Mayıs 1913'te Londra Barış Antlaşması ile savaş sona erdi. Buna göre, Midye-Enez Hattı Osmanlı-Bulgar sınırı olarak kabul edildi. Edirne, Trakya ve Dedeağaç Bulgaristan'a; Selanik, Güney Makedonya ve Girit Yunanistan'a; Kuzey ve Orta Makedonya Sırbistan'a; Silistre de Romanya'ya bırakıldı. Ancak, Balkan müttefiki ülkeler Osmanlı Devleti'nden aldıkları toprakları paylaşma hususunda uyuşmazlığa düşerek birbirlerine karşı mücadeleye giriştiler. Bu mücadeleye Birinci Balkan Savaşı'nda yer almayan Romanya da dâhil oldu ve böylece İkinci Balkan Savaşı başladı. Savaşta Bulgaristan bütün cephelerde yenilmeye başlayınca Osmanlı kuvvetleri 21 Temmuz'da Trakya ve Edirne'yi Bulgarlar'dan geri almayı başardı. İkinci Balkan Savaşı 10 Ağustos 1913'te Bulgaristan'la Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ arasında imzalanan Bükreş Antlaşması'yla sona erdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Osmanlı'ya aldığı yerleri boşaltma tavsiyesinde bulunduysa da Türk tarafı bunu dikkate

günlerde Almanya'ya dönmüşlerdi. İstanbul'da bu ekiplere daha ihtiyaç olmasına rağmen bunların birbiri ardına Berlin'e dönmelerinin en önemli sebebi savaşın uzun sürmesi nedeniyle ellerinde yeterli malzemenin kalmamasıydı. *BOA*, BEO, 4157/311758.

89 Hildebrandt, "Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel..", s. 723.

90 Kirschner, "Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel..", s. 753.

almamış ve nihayet Osmanlı-Bulgar Antlaşması (İstanbul Antlaşması) da 29 Eylül 1913'te imzalanmıştır⁹¹. Osmanlı Devleti Balkan Savaşları'nda yaklaşık 340.000 kayıp vermişti. Ayrıca, yenilgiyle birlikte Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru kitlesel bir muhâcir göçü başlamış ve bu süreçte Anadolu'ya gelen neredeyse 400.000 Müslüman, Anadolu coğrafyasının nüfus yapısında büyük değişikliklere neden olmuştur⁹².

Sonuç

Cenevre Sözleşmesi (1864)'yle başlayan ve yaralı askerlerin masuniyeti anlayışına bağlı olarak savaşlarda yaralanan veya hasta olan askerlerin din ve milliyetine bakılmaksızın uluslararası Kızılay/Kızılhaç kuruluşlarınca tedavi edilmesi geleneği, Balkan Savaşları'nda en güzel şekliyle uygulanmış; Alman Kızılhaç'ının gönderdiği beş sağlık ekibi İstanbul ve Edirne'de Türk sağlık personeliyle büyük bir uyum içerisinde başarılı çalışmalar yürütmüştü. Trablusgarp Savaşı (1911-12)'nda olduğu gibi Balkan Savaşları esnasında da cephe gerisinde Türk ve Alman sağlık personeli cepheden gelen yaralı ve hasta Türk askerlerine birlikte müdahale etmişlerdi.

Alman sağlık ekipleri, İstanbul ve Edirne'de görev yaptıkları süre içerisinde silah teknolojisinde meydana gelen gelişmelerin etkisiyle mermi ve topların askerlerin vücutlarında ağır tahribata sebep olması ve diğer yandan iklim koşullarına ek olarak Osmanlı ordusundaki aksaklıklardan dolayı Türk askerleri arasında görülen kangren ve salgın hastalık vakasının yüksek olması nedeniyle oldukça zorlu bir çalışma yürütmüşler ve görev yaptıkları süre içerisinde binlerce Türk askerinin sağlığına kavuşması için gayret sarf etmişlerdi. Harbiye Nezareti ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti sağlık personelinin cepheden çok sayıda yaralı ve hasta asker geldiği zamanlarda Alman doktor, hemşire ve hastabakıcıların destekleri sayesinde kimi zaman yükleri hafiflemiş, kimi zaman da her iki taraf yaralılarına birlikte müdahale ederek tecrübelerini birbirlerine aktarmışlardı. Alman sağlık personeli İstanbul ve Edirne'de çalışırken iletişim, beslenme ve diğer bazı hususlarda sorunlar yaşasa da önceliği yaralı ve hasta askerlerin tedavisine verdiklerinden genel anlamda başarılı bir çalışma yürüttükleri söylenebilir.

91 Küçük, agm., s. 24; Troçki, *Balkan Savaşları*, s. 500-501.

92 Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: Ottoman Army Operations in the Balkans, 1912-1913*, Westport, Connecticut: Praeger, London 2003, s. 329; Beşikçi, agm., s. 73.

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'nı kaybetmesinin nedenleriyle ilgili olarak Alman Salib-i Ahmer Cemiyeti personelinin raporlarında belirttiği ve bu savaşı değerlendiren yerli ve yabancı kaynakların da desteklediği görüşe göre, Balkan Savaşları'nda Türk ordusu cepheye düşman askerle çarpışarak değil hastalık, yetersiz beslenme ve kış şartlarıyla mücadele edememe gibi sorunlar yüzünden fazla kayıp vermişti. Diğer bir ifadeyle, kayıpların çoğu cephedeki mücadeleden değil, cephe gerisindeki sorunlardan kaynaklanıyordu ki, Batılı gözlemcilerin ifadesiyle, Türk askerinin Balkan Savaşları esnasında sahip olduğu şartlar (açlık, mühimmat eksikliği, yorgunluk vb.) herhangi bir Batılı orduda bulunsaydı, muhtemelen bu askerlerin büyük bir kısmı savaşın daha ilk gününden itibaren cepheyi terkederdi. Bu şekilde, olumsuz şartlara rağmen mücadeleye devam eden Türk askerinin metânetli ve mütevekkil yapısını yakından görme imkânı bulan Alman sağlık çalışanları, savaşın ilk günlerinden itibaren Türk sağlık personeline büyük destek vermiş ve görevlerini tamamlayıp Almanya'ya dönerken de beraberlerinde getirdikleri malzemelerin (cerrahi müdahale ekipmanı, röntgen vs.) büyük bir kısmını Osmanlı-Alman dostluğunun nişânesi olarak Türk meslektaşlarına bırakmışlardı. Nihayetinde, diğer savaşlardaki kısmî yardımlar istisna edilecek olursa, Alman Salib-i Ahmer Cemiyeti'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşları esnasında ortaya koyduğu bu dostane destek, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Alman ittifakının da etkisiyle yine devam edecek ve DRK, savaş yıllarında tekrar Osmanlı topraklarına sağlık ekipleri gönderecektir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4100/307451; 4104/307794; 4120/308941;
4120/308994; 4123/309205; 4157/311758; 4180/313467; 4183/313678.

Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD), 47/16; 164/1.

Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS), 112/7.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 419/56.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3..), 664/60; 692/21.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS), 112/7; 2025//4; 2025/5;
2026/1.

İrade Taltifat (İ..TAL), 483/16; 483/29; 483/16.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 1182/43; 1182/79.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 177/104.

Kızılay Arşivi (KA)

18/52; 94/28; 94/35; 256/100.

Politisches Arschiev des Auswärtigen Amtes Berlin-PAAA (Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasal Arşivi)

R. 12364; 12378; 12379; 12380; 12466; 12476; 12479; 12493.

Araştırma, İnceleme Eserler ve Raporlar

Akgün Karal, Seçil - Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara 2002.

Akyüz, Doruk, "Balkan Savaşlarında Bir Siper Savaşı Örneği: Birinci Çatalca Muharebesi", *Bir Asır Sonra Balkan Savaşları*, haz. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2015, s. 75-91.

Andonyan, Aram, *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Zaven Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul 1975.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C II/Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Beşikçi, Mehmet, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği ve Redif Teşkilatının İflası", *Bir Asır Sonra Balkan Savaşları*, haz. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2015, s. 45-74.

- Çapa, Mesut, “Balkan Savaşı’nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 1, Ankara 1990, s. 89-115.
- Dağlar, Oya, “Balkan Savaşları’nda İnsancıl Hukuk İhlallerine İki Örnek Olay: Alman Kızılhaç Ekiplerinin Karşılaştıkları Engeller ve Mısır Kızılay Vapuruna El Konması”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 2, 2007, s. 235-257.
- Diñçer, Serdar, *Birinci Dünya Savaşı’nın 100. Yılında Alman Dışişleri Belgelerinde Krupp’un Bitmeyen Balkan Savaşı, Sürgün ve Soykırım*, FAVORİ Yayınları, Ankara 2014.
- Dreyer, Lothar (Dr.), “Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel, Chirurgische Beobachtungen in dem Lazarett des Ägyptischen Roten Halbmonds in Beylerbey und in dem Lazarett in Stambul”, *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 596-633.
- Erickson, Edward J., *Defeat in Detail: Ottoman Army Operations in the Balkans, 1912-1913*, Westport, Connecticut: Praeger, London 2003.
- Frik, Feridun, “Alman Kızılhaçının Trablus ve Balkan Harplerindeki Sıhhi Yardım Hizmetleri Eserinden Memleketimize Ait Notlar”, *Dirim*, 30/8, Ağustos 1955, s. 344-351.
- Frik, Feridun, “Alman Kızılhaçının Trablus ve Balkan Harplerindeki Sıhhi Yardım Hizmetleri Eserinden Memleketimize Ait Notlar”, *Dirim*, 30/9, Eylül 1955, s. 388-392.
- Geißler, W. (Dr.), “Die III. Hilfsexpedition nach Konstantinopel, Die Colerabekämpfung in San Stefano”, *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 633-660.
- Göksoy, Ertuğrul, “Alman Profesör Kirschner’in 1912-1913 Balkan Harbi Sırasında Edirne’deki Gözlemleri”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. N. Sarı - A. H. Bayat - Y. Ülman - M. Işın, XXVI/146, C III, s. 1453-1456.

- Hall, Richard C., *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.
- Hildebrandt, A. (Dr.), “Die I. Hilfsexpedition nach Adrianopel”, *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 661-681 ve 761-743.
- Kimmler (Dr.), “Die Hilfsexpeditionen des Deutschen Roten Kreuzes nach Tripolitanen (1912) und nach dem Balkan (1912-1913)”, *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 12-31.
- Kirschner (Dr.), “Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel, Chirurgische und sonstige Beobachtungen in Adrianopel”, *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 744-754.
- Küçük, Cevdet, “Balkan Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 1992, s. 23-25.
- Liebert (Dr.), “Die I. Hilfsexpedition nach Konstantinopel”, *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 455-537.
- Luxembourg, Heinrich - Anton Jurasz, “Die II. Hilfsexpedition nach Konstantinopel”, *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 537-596.
- Osman Nuri (Yüzbaşı), *Balkan Harbi Hatıratı*, haz: Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, C 7, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1978, s. 263-278.
- Padişah'ın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yılı*, haz. A. Zeki İzgöer-Ramazan Tuğ, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara 2013.
- Rıfki, Ragıp, *Balkan Hükümetlerinin Teşkilât-ı Askeriyesi (Romanya, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ Ordularına Dair Yeni ve Son Malumatı Havidir)*, Şems Matbaası, Dersaadet H.1328/R.1330.
- Sabis, Ali İhsan, *Balkan Savaşı'nda Neden Bozguna Uğradık, Balkan Savaşı'nda Askerî Yenilgimizin Sebepleri*, Alfa Yayınları, İstanbul 2012.
- Seppings-Wright, H. C., *Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hilal Altında İki Yıl*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.
- Sezer, Cemal - Metin, Ömer *Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, Ankara 2016.
- Şimşek, Muttalip, "Trablusgarp Savaşı'nda Alman Kızılhaç (Salib-i Ahmer) Cemiyeti'nin Çalışmaları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXV, Güz 2019, S. 100, s. 325-352.
- Teilhaber, Felix, "Die II. Hilfsexpedition nach Adrianopel, Beobachtungen und Tätigkeit auf dem Gebiete der Inneren Medizin", *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914, s. 754-759.
- Troçki, Lev, *Balkan Savaşları*, çev. Tansel Güney, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Trotzki, Leo, *Die Balkankriege 1912-13*, Übersetzt (Aus dem Russisch): Hannelore Georgi und Harald Schbärth, Arbeiterpresse Verlag, Essen 1995.
- Türk, Fahri, *Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti (1871-1914)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Yıldırım, Nuran, *Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye'de Hemşirelik Tarihi*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul 2014.

EKLER

Ek 1: Gümüşsuyu Askerî Hastanesi'nde görev yapan Türk ve Alman (DRK) sağlık personeli.

Ek 2: Ayastefanos (Yeşilköy) Karantina Merkezi, Kolera Barakası.

Ek 3: 18 Kasım 1912'de yedi Şarapnel parçasıyla yaralanan bu Türk askeri, zahmetli bir yolculuktan sonra İstanbul'daki hastaneye getirildi ve DRK sağlık ekibi tarafından tedavi altına alındı. İyileŐmesi neredeyse iki ayı buldu ve Ocak (1913) ayının ortalarında taburcu oldu.

Ek 4: 22 Aralık 1912'de hastaneye getirilen Türk askerinin her iki ayağı da kangren olmuştu. Beslenme yetersizliği de olan ve hastaneye oldukça bitkin bir vaziyette gelen bu Türk askeri tedavi altına alınmışsa da ne yazık ki, aynı gün hayatını kaybetmişti.

Kaynak (Ek 1-4): *Beiträge zur Kriegsheilkunde, Aus den Hilfsunternehmung der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz Während des Italienisch-Türkischen Feldzuges 1912 und des Balkankriegs 1912-13*, Hrsg: Central-Komitee der Deutschen Vereine vom Roten Kreuz, Springer Verlag, Berlin 1914.

Birinci Dünya Savaşı'nda Siyonizmle Mücadele ve Yahudi Tehciri: Gazze ve Yafa'nın Tahliyesi

Celil Bozkurt*

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda Hahambaşılık ve Alyans okullarının Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmasına karşılık Siyonistler, ayrılıkçı faaliyetlerini savaş boyunca sürdürdü. Osmanlı Devleti'nin aldığı askeri ve mülki önlemlere rağmen Siyonistlerin Filistin Cephesi'ndeki nüfuzu kırılamadı. Osmanlı Devleti, Birinci Gazze Savaşı'nın ardından Gazze ve Yafa şehirlerini askeri gerekçelerle tahliye etti. Tehcir edilen Yahudiler, Osmanlı Hükümeti'nin aldığı yoğun güvenlik önlemleri altında Filistin'e komşu Yahudi yerleşimlerinde iskân edildi. Yahudi tehciri, basında güçlü nüfuzu bulunan Siyonist hareket tarafından Osmanlı Devleti aleyhinde bir karalama ve iftira kampanyasına dönüştürüldü. Tehcir vakası, Avrupa kamuoyunda Ermeni tehcirini gölgeleyecek boyutlarda Türk karşıtı bir tepkiye zemin hazırladı. Osmanlı Devleti, Avrupa'da yürüttüğü başarılı bir kamu diplomasisiyle Osmanlı aleyhtarı havanın büyük oranda dağılmasını sağladı. Fakat Siyonist propagandanın istismar ettiği Yahudi tehciri, Osmanlı aleyhtarı kimi iddiaların günümüze kadar gelmesine neden oldu.

Anahtar Kelimeler: Siyonizm, Yahudi tehciri, Cemal Paşa, Talat Paşa, Gazze, Yafa

The Fight Against Zionism during The First World War and the Jewish Deportation: The Evacuation of Gaza and Jaffa

Abstract

During the First World War, the Zionists continued their separatist activities despite the defense of the Ottoman Empire's territorial integrity by the Rabbinate and Alliance schools. Despite the military and administrative measures taken by the Ottoman State, the Zionists' influence on the Palestinian Front could not be broken.

* Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Düzce/TÜRKİYE, celilbozkurt@duzce.edu.tr ORCID: 0000-0001-6103-1642

DOI: 10.37879/belleten.2021.193

Makale Gönderim Tarihi: 26.11.2019 - Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

After the First Gaza War, the Ottoman Empire evacuated the cities of Gaza and Jaffa for military reasons. The deported Jews were settled in Jewish settlements neighboring Palestine under the intense security measures taken by the Ottoman Government. The Jewish deportation was turned into a smear and slander campaign against the Ottoman Empire by the Zionist movement, which had a strong influence in the press. The deportation incident prepared the ground for an anti-Turkish reaction in the European public opinion that would overshadow the Armenian deportation. With a successful public diplomacy in Europe, the Ottoman Empire helped to dissipate the anti-Ottoman atmosphere to a great extent. However, the Jewish deportation exploited by the Zionist propaganda caused some anti-Ottoman claims to survive.

Keywords: Zionism, the Jewish Deportation, Cemal Pasha, Talat Pasha, Gaza, Jaffa

Giriş

Geçmiş Hıristiyanlığın doğuşuna kadar uzanan Yahudi aleyhtarlığı, Avrupa’da 19. yüzyılın sonunda örgütlü bir yapıya büründü. Avrupa’da seküler milliyetçiliğin doğuşuyla birlikte Avrupalı milletlerin Yahudilere bakışı olumsuz olarak değişmeye başladı. Başta Almanya, Fransa ve Rusya gibi ülkelerde kurulan Yahudi aleyhtar örgütler, Yahudileri kamusal hayattan dışlayan ırkçı ve ayrımcı politikalar takip etmeye başladı. Yahudiler, birçok Avrupa ülkesinde türlü baskı ve sindirmelere maruz kaldı. Zamanla şiddetlenen Yahudi aleyhtarlığı, kimi ülkelerde Yahudilere karşı sistemli cinayet ve katliamlara dönüştü. Bunun sonucunda binlerce Yahudi, Avrupa’dan dünyanın farklı ülkelerine göç etmeye başladı¹.

Avrupa’da alevlenen Yahudi aleyhtarlığı, politik Siyonizm’in bir siyasal hareket olarak dünya siyasetine girmesine zemin hazırladı. Yahudilere yönelik katliamların zirveye çıktığı Rusya’da 1882’de *Chibbath Zion* (Siyon Aşkı) olarak bilinen hareket doğdu. 1885 yılında 14.000 üyeye ulaşan hareket, binlerce Yahudi’nin Filistin’e göçünü organize ederek burada bir “ulusal vatan” kurmalarını teşvik etti². Filistin’deki Yahudi yerleşimlerine en büyük katkıyı ünlü Yahudi iş adamı Baron Edmond de Rothschild yaptı. Bir Siyonist olan Rothschild, Filistin’de binlerce dönümlük arazi satın alarak göçmen Yahudilerin kullanımına açtı³.

- 1 Mim Kemal Öke, *Siyonizm’den Uygurluklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, Ufuk Kitapları, 4. Baskı, İstanbul 2002, s. 18-22.
- 2 D. K. Fieldhouse, *Orta Doğu’da Batı Emperyalizmi 1914-1958*, (çev. Merve Şahin), Tarih&Kuram Yayınevi, İstanbul 2018, s.170.
- 3 Sezai Balcı-Mustafa Balcioğlu, *Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu*, Erguvani Yayınevi, Ankara 2017, s. 233-245.

Macaristanlı bir Yahudi olan Thodorl Herzl, 1897'de Basel'de topladığı Birinci Siyonist Kongre ile birlikte Siyonizm'i politikleştirdi. Kongre, Filistin'de Yahudiler için kamu hukukuyla güvence altına alınmış bir "ulusal yurt" kurmaya karar verdi. Kongre Herzl'e, bu amacın gerçekleşmesi için ilgili hükümetler nezdinde teşebbüste bulunmak yetkisini verdi⁴. Filistin, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet olduğu için Siyonistler, öncelikle Osmanlı Hükümeti'yle temasa geçti. Herzl, Osmanlı padişahı İkinci Abdülhamit'e 20 milyon sterlin karşılığında Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulmasını teklif etti. Ayrıca Yahudilerin basın üzerindeki nüfuzunu kullanarak Osmanlı'nın batıdaki olumsuz imajını düzeltmeyi ve mevcut dış borçlarını kapatmayı vaat etti. Fakat Herzl'in Filistin üzerinden yürüyen tek taraflı pazarlık diplomasisi, Abdülhamit'in Filistin'i pazarlık dışında tutan çok yönlü stratejisi karşısında sonuçsuz kaldı⁵. Osmanlı Devleti için Siyonizm'i ayrılıkçı ve bölücü bir hareket olarak değerlendiren Abdülhamit, Yahudilerin Filistin'e göçüne ve burada mülk edinmesine karşı ciddi yasaklar getirdi⁶. Fakat bu yasaklar, Yahudilerin Filistin'e göçüne ve burada koloniler kurmasına engel olamadı. Rothschild'ler ve Baron Hirsch gibi Osmanlı bürokrasisinde nüfuz sahibi kişiler ve Siyonist-Yahudi örgütler, Filistin'e Yahudi göçünü teşvik etti. Ayrıca Filistin'deki mahalli idarecilerin ve menfaat gruplarının gösterdiği kayıtsızlık ve işbirlikçi tavır, yasakların delinmesine neden oldu. Yahudiler, müstear isim ve sahte belgelerle Filistin'de toprak sahibi olurken; rüşvet, baskı, tehdit ve gasp gibi yöntemlerle yerli nüfusun direncini kırmayı başardı⁷. Filistin'deki Yahudi nüfusu, 1876'dan 1908 yılına dek 3 kat artarak 80.000'e ulaştı. Siyonistler, Filistin'de 40.000 dönüm arazi almayı ve 33 yerleşim birimi kurmayı başardı⁸.

İkinci Abdülhamit'in 1909'da İttihatçılarca tahtan indirilmesi Siyonistler için yeni bir dönemin başlangıcı olarak yorumlandı. Abdülhamit döneminde başlamış olan Siyonist-İttihatçı yakınlaşması, İkinci Meşrutiyet'ten sonra zirveye çıktı. Filistin'le ilgili imtiyazlar bekleyen Siyonistler, İttihatçıları Osmanlı Devleti'nin inarında kullanılmak üzere Yahudi sermayesini kullanmaya davet etti. Devrim sonrasında yapılması planlanan reformlar için şiddetle paraya ihtiyaç duyan İttihatçılar, teklifi

4 David Vital, *The origins of Zionism*, Clarendon Press, 1975, s. 368.

5 Öke, *age.*, s. 41-50.

6 İkinci Abdülhamit'in Filistin'de Yahudilere karşı koyduğu göç ve iskân yasakları için bk. Ömer Telliöğlü, *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm*, Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 2018, s. 108-115.

7 Telliöğlü, *age.*, s. 128-163.

8 Ran Aaronsohn, *Rothschild and Early Jewish Colonization in Palestine*, Rowman&Littfield Publishers 2000, s. 276.

kabul etti. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Filistin’de Yahudilere konulan yasakları tedricen kaldırmaya başladı. Fakat Siyonist Hareket Komitesi liderlerinden Jakobus H. Kann’ın 1909’da yayımladığı *Eretz İsrail* (İsrail Ülkesi) adlı kitap, İttihatçıların Siyonizm’e bakışını olumsuz yönde değiştirdi. İttihatçılar, Siyonizm’in Filistin’de bağımsız bir Yahudi devleti kurmayı planlayan ayrılıkçı bir hareket olduğunu gördü. Abdülhamit döneminde Filistin’de Yahudilere uygulanan yasaklar, yeniden yürürlüğe konuldu⁹. Ayrıca Siyonizm’in başkent İstanbul’da etkinliğini kırmaya yönelik bazı önlemler alındı¹⁰.

1914’te Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi, Siyonistler için bir dönüm noktası oldu. Dünya Siyonist Teşkilatı, savaşın başında Almanya ile İngiltere arasında gelip giden bir diplomasi yürüttü. Fakat Rusyalı bir Siyonist olan Haim Weizman’ın İngiltere’de gerçekleştirdiği temaslar, Siyonist hareketi İngiltere tarafına çekti. Weizman’a göre, İngiltere’nin savaşı kazanması halinde Osmanlı Devleti çökecek ve Filistin bağımsız hale gelecekti. Böylelikle İngiliz yönetiminde bir Filistin, Yahudi göçüne ve mülküne ardına kadar açılabilirdi¹¹. Bu bağlamda Siyonist diplomasi, İngilizlerin savaşı kazanmasına azami ölçüde destek vermek ve Filistin’i İngiliz işgaline açmak gibi komplike bir stratejiye yöneldi.

Siyonistlerin İngilizlerin savaş gücüne ilk katkısı, Rus Yahudileri olan Wladimir Jabotinsky ve Joseph Trumpeldor’un katkılarıyla oluşturulan Siyon Birliği oldu. Albay John Henry Patterson tarafından eğitilen birlik, 26 Nisan 1915’te Türklerle savaşmak üzere Gelibolu Cephesi’ne çıktı. İngilizlerin 29. Tümeni’nde görevlendirilen birlik, İngilizlerin Gelibolu’yu tamamen boşalttığı 6 Ocak 1916’ya kadar cepheye kaldı¹². Diğer taraftan Filistin’de faaliyet gösteren NİLİ ve *Hashomer* gibi ayrılıkçı Yahudi örgütleri, casusluk yaparak Osmanlı orduları hakkında İngiliz istihbaratına bilgi sağladı¹³.

9 Öke, *age.*, s. 108-114.

10 Örneğin, Siyonist liderlerden Nahum Sokolov’un İstanbul’da bazı gazeteleri satın alarak Siyonizm’i yaymaya çalıştığı yönünde ilgili birimler uyarılmaktaydı. Bk. BOA.DH.EUM.THR 9/2. Yine Osmanlı Hükümeti, Emniyet Genel Müdürlüğü’nden Sokolov’u İstanbul’da izlemesini ve Siyonizm adına iş yaptığı takdirde sınır dışı edilmesini istemektedir. Bk. BOA.DH.MUİ.27/66.

11 Alan R. Taylor, *İsrail’in Doğuşu*, (Türkçesi: Murat Karavaşan), Pinar Yayınları, İstanbul 1992, s. 30.

12 Mete Tunçoku, “İsrail’in Kuruluşuna Varan Gelişmeler İçinde Çanakkale Savaşlarının Önemi”, *Belleten* 55/212, (1991), s. 102-105.

13 Celil Bozkurt, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde NİLİ Casusluk Örgütü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (2019), C 35/S. 99, s. 7-15.

Siyonistlerin gerek ülke içinde ve gerekse ülke dışında gerçekleştirdiği Osmanlı aleyhtarı faaliyetler, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Yahudilerini olağan şüpheliler durumuna getirdi. Osmanlı Devleti, özellikle Yahudi ayrılıkçılığının yoğunlaştığı Filistin-Suriye Cephesi'nde Siyonizm'e karşı olağanüstü önlemler aldı. Hükümet, yabancı devletler uyruğunda bulunan Yahudileri Osmanlı uyruğuna geçmeye davet ederken, bunu kabul etmeyenleri ülke dışına çıkardı. Ayrıca, Yahudilerin Filistin'e göçüne ve burada emlak edinmesine dair katı yasaklar getirdi.

Bu makale, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda "askeri" nedenlerle gerçekleştirdiği Gazze ve Yafa'nın tahliyesini, bunun Avrupa kamuoyunda meydana getirdiği yankıları ve Osmanlı Hükümeti'nin suçlamalara karşı verdiği mücadeleyi incelemektedir. "Yahudi Tehciri" olarak ünlenen olay, gerek Ermeni ve gerekse Arap tehcirinin gölgesinde kaldığından yeterince bilinmemektedir. Konuyu aktaran yabancı kaynaklar, genelde Siyonist propagandanın ürünü olarak gayet taraflı ve Türk karşıtı bilgiler vermektedir. Az sayıdaki yerli kaynak ise, Osmanlı arşivlerini ihmal ettiklerinden konuyu daha çok yabancı gözüyle aktarmaktadır. Savaş yıllarında Yahudi tehciri olarak istismar edilen olayın, özellikle yerli arşivlerin ışığında ve tarafsız bir düzlemde değerlendirilmesi kaçınılmazdır. Bu araştırma, konuyu ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi arşivlerine göre analiz etmek gayretindedir.

1. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Yahudileri

1908'de gerçekleşen Jöntürk Devrimi, basındaki sansürün ardından siyasal hayattaki kısıtlamaları da kaldırdı. II. Abdülhamit döneminde uygulanan katı denetim ve sansürün etkisiyle yer altına inen düşünce akımları da kendilerini serbestçe ifade etmeye başladı. Bu hürriyet ikliminde Siyonizm, Selanik ve özellikle İstanbul'daki Yahudiler arasında popülerlik kazanmaya başladı. Siyonistler, İbranice yayımlanan *ha-Mevaser* ile Fransızca yayımlanan *Le Jeune Turc* (önceki adıyla *Courier d'Orient*) gazeteleriyle etkinliğini daha da arttırdı. Ayrıca *Makabi*¹⁴ ve *Bene Yisrael* gibi üye sayıları 2.000'i bulan kulüplerle kamuoyunda önemli bir güç haline geldi. Siyonizm hareketi, Yahudilerin içinde yaşadıkları toplumla

14 Beyoğlu'nda Makabi adıyla kurulan Musevi Jimnastik Cemiyeti'nde yapılan bir araştırmada gençlere Siyonizm adı altında siyasi bir cereyan empoze edildiği ve cemiyetin, mavi ve beyaz renkli yıldız taşıyan bir bayrağa sahip olduğu anlaşılmıştı. Bu hususta bk. BOA. DH.EUM.THR. 105/9.3

bütünleşmesi gerektiğini savunan *Alliance Israelite* ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü destekleyen Hahambaşlıkla kaçınılmaz olarak çatışmaya girdi¹⁵.

Hayim Nahum öncülüğündeki Osmanlı Yahudi Cemaati, Osmanlı Devleti'nin savaş sürecinde yürüttüğü politikalara destek verdi. Osmanlı Hükümeti'nin 18-45 yaş aralığında yabancı ülke vatandaşı olmayan erkekleri askeri hizmete davet eden genel seferberlik kararlarına olumlu yanıt veren Yahudiler, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusunda görev yaptı¹⁶. Osmanlı Yahudileri ayrıca, genç Yahudilerin de orduya yazılmalarını teşvik ederek cemaatlerinin hükümete sadakatini ve savaş sürecinde yardımcı olma kararlılıklarını gösterdi¹⁷. Osmanlı ve yabancı ülkelerde bulunan Yahudi bankacılar, savaş masraflarının karşılanması ve devlet memurlarının maaşlarının ödenmesine yönelik Osmanlı Hükümeti'ne mali yardım sağladı. Osmanlıdaki Yahudi yatırımcılar, özellikle Filistin'dekiler, yerel ordu birliklerine hayvan, alet edevat ve kağnılar yetiştirmek için Müslümanlarla işbirliği yaptı. Yahudi vakıfları, Osmanlı asker ailelerine yardım maksadıyla kampanyalar düzenledi¹⁸.

Osmanlıya sadık Yahudilerin aksine Siyonist Yahudiler, İtilaf Devletleriyle işbirliği yaparak Filistin'i Osmanlı egemenliğinden çıkartmak niyetindeydi. Bu bağlamda Siyonistlerin en kayda değer faaliyeti, Botanik bilimci Aaron Aaronsohn'un liderliğinde Hayfa'da kurulan NİLİ Casusluk Örgütü'yü. Örgüt, 23 üst düzey üye ve yaşları 24-27 arasında değişen yüzlerce gönüllü gençten oluşmaktaydı. Aaron, 1916 yılında Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu cephelerine ait savunma planlarını çalarak İngilizlere sığındı. Akabinde İngilizlerin Mısır'daki istihbarat üssünde Yahudi Bürosu'nun başına getirildi. Aaron'un firarının ardından NİLİ'nin Filistin'deki faaliyetlerini kardeşi Sarah Aaronsohn üstlendi. Örgüt, Yossef Lishansky ve Naaman Belkind gibi uluslararası ölçekte faaliyet gösteren casuslara sahipti¹⁹.

15 Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, (Çev. İbrahim Yıldız), Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, s. 189-219.

16 Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, (Tercüme: Meriç Sobutay), Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 367-368.

17 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 20014, s. 502.

18 Shaw, *age*, s. 368.

19 Bozkurt, *agm.*, s. 5.

NİLİ, Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'nde konuşlanan Osmanlı, Avusturya ve Alman birlikleri hakkında İngilizlere düzenli istihbarat sağladı. Örgüt, 1917 başlarında Osmanlı istihbaratınca deşifre edildi ve lider kadrosu 1917'nin sonlarında ele geçirildi. Sarah Aronsohn, soruşturma sırasında intihar ederken, Lishansky ve Belkind yapılan yargılamanın ardından asılarak infaz edildi. Fakat NİLİ'nin İngilizlere ulaştırdığı istihbarat, General Edmund Allenby'nin nihai Filistin zaferinde belirleyici oldu²⁰. NİLİ'nin casusluk faaliyetleri, Cemal Paşa'nın Gazze Savaşları sırasında Gazze ve Yafa'yı tahliye etmesinin önemli nedenlerinden birisi oldu.

Siyonistlerin Filistin'de kurduğu yer altı örgütlerinden biri de 1907'de kurulan *Hashomer*'di. Yossef Lishansky tarafından Yahudi yerleşimlerini korumak için kurulan *Hashomer*, sonradan İsrail ordusuna dönüştürülen *Haganah* örgütünün nüvesini oluşturdu. *Hashomer*, zamanla Filistinli Yahudilerin "istihsal-i istiklal ve hükümet"ine yönelik faaliyetlere yöneldi. Örgütün üyeleri, Sosyal Demokrat Yahudi Cemiyeti yanlılarından oluşmakta ve yabancı ülkelerde bulunan Yahudi Sosyal Demokrat partileriyle ilişki halindeydi. İngilizlerin Sina Cephesi'nde bulunan Yahudi askerleri ile cephenin Türk tarafında bulunan Yahudi askerler arasında *Hashomer* vasıtasıyla bir ilişki mevcuttu. ABD ve diğer yabancı ülkelerde bulunan Yahudi Sosyal Demokrat Fırkaları, *Hashomer*'e "silah ve mühimmat tedariki" için külli miktarda para topluyordu. Yardımlar, Hollanda'daki merkez vasıtasıyla İstanbul'a gönderiliyor, buradan da örgütün postaları vasıtasıyla Filistin'e naklediliyordu²¹. *Hashomer* "cemiyet-i fesadiyesi", NİLİ'nin lider kadrosundan Yossef Lishansky'nin itirafıyla çözümlenerek çöktü²².

İngiliz Orduları Komutanı General Allenby'nin 27 Ekim 1917'de Gazze üzerinden Filistin'e yönelik başlattığı harekât; Birüssebi, Gazze ve Yafa'nın düşmesiyle sonuçlandı. Bu süreçte takviye edilen İngiliz ordusu, 15 Aralık 1917'de bütün dinlerce kutsal sayılan Kudüs şehrini işgal etti. Allenby'nin nihai Filistin taarruzunu desteklemek için İngiliz Yahudileri, 38. Kraliyet Tüfekli Taburu'nda örgütlendi. Bunlara 39. Amerikan ve 40. Filistin Taburları da katıldı. Birlikler, sonradan Birinci Yahuda Alayı altında birleştirildi²³. Filistin Yahudileri, Yahuda Alayı'nı takviye amacıyla Filistin'de asker alma büroları açtı. Bu durum, Yahudiler

20 Anita Engle, *The Nili Spies*, Frank Cass, London 1996, s. 101.

21 BOA.DH.ŞFR. 569/56. Lef 1-20. Ayrıca bk. ATASE. BDH. K. 536. D.2094. F.032-02.

22 ATASE. BDH. K.4216. D.62. F.027.01

23 Shaw, *age.*, s. 377.

arasında büyük bir coşku ve sevinçle karşılandı. Özellikle Rusya Yahudi'si gençler, toplumu söz konusu alaya katılmaya teşvik etti²⁴.

2. Osmanlı Devletinin Filistin'de Siyonizm'e Karşı Aldığı Önlemler

Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır, İngilizler için taktik, strateji ve lojistik yönünden hayati bir öneme sahipti. Ülke, hem Akdeniz hem de Ortadoğu bölgesinin en önemli üssü idi. Süveyş Kanalı'na hâkim olan Mısır; Avustralya, Yeni Zelanda ve Hindistan'dan gelen birliklerin Avrupa ülkelerine ve cephelerine en önemli geçiş noktasında bulunuyordu. Ayrıca Çanakkale, Selanik ve Batı Osmanlı cephesine hatta kısmen de Irak Cephesi'ne gönderilen birliklerin pek çoğu Mısır'dan sevk ediliyordu. İskenderiye Limanı da savaş gemilerinin ikmali için önemli bir deniz üssüydü²⁵. Osmanlı Devleti, İngilizlerin Çanakkale ve İskenderun'a askeri bir çıkartma yapacağından kuşku duymaktaydı. Askeri otoritelere göre, buna meydan vermeden Süveyş Kanalı'nın denetim altına alınması zorunluymuştu. Böyle bir denetim, İngiltere'nin Hindistan ve Avustralya gibi sömürgelerinden topladığı askerlerin İttifak Devletleri'ne karşı kullanılmasını önleyebilirdi. Ayrıca, Kanal'ın kontrolüyle birlikte 1882'den beri hukuki anlamda Osmanlıya bağlı olan Mısır'ın İngiliz işgalinden kurtarılması mümkün olabilirdi²⁶. Enver Paşa, bu düşüncelerle Cemal Paşa'yı 18 Kasım 1914 tarihinde Bahriye Nazırlığı uhdesinde kalmak üzere, Dördüncü Ordu Komutanlığı ile Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya Valiliği'ne getirdi²⁷.

Osmanlı Hükümeti, Siyonist faaliyetler hakkında Filistin'den gelen askeri ve mülki raporlar doğrultusunda kanuni bir düzenlemeye gitti. Talat Bey'in verilerine göre Filistin'de yaşayan Yahudiler, 120.000'in²⁸ üzerindeydi. Bunların %90'ı düşman devletler uyruğundaydı. Bundan dolayı Meclis-i Vükela, Filistin'de bulunan

24 BOA. HR.SYS. 2456/21.

25 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C III/Kısım III, TTK Basımevi, Ankara 1991, s.181-182.

26 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C IX, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2011, s. 424-425.

27 Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 208-209.

28 Talat Bey'in Filistin'deki Yahudi nüfusuna dair verdiği 120.000 rakamı oldukça abartılıdır. Walter Laqueur, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Filistin'deki toplam nüfusu 700.000 olarak verirken, Yahudi nüfusunu da 85.000 olarak vermektedir. Bk. Walter Laqueur, *A History of Zionism*, MJF Books, New York, s. 212-213. Howard M. Sachar da 1914'te Filistin'de 500.000 Araba karşılık 85.000 Yahudinin yaşadığını belirtmektedir. Bk. Howard M. Sachar, *A History of Israel*, Alfreda Konopf, New York 1988, s. 87.

düşman uyruklu Yahudilerin, “*mevcudiyet-i siyasiye-i Osmaniye’yi âtiyen tehlikeye ilka eylemek [atmak] istidadında olan bu cereyanın bir an evvel tevkifi ve badema havalî-i mezkurede ecnebi müdahalatının temadisine [sürmesine] mahal ve inkân bırakılmaması için el-yevm mevcut olan düvel-i muhasama [düşman devletler] tebaası Musevilerden tâbüyet-i Osmaniye’yi kabul etmek istemeyenlerin hudud-ı Osmani haricine çıkarılması*” kararını aldı²⁹. Muhaberat-ı Umumiye Dairesi, Kudüs Mutasarrıflığı’na çektiği telgrafta Osmanlı uyruğuna geçmek isteyen Yahudilere her türlü kolaylığın sağlanmasını istedi³⁰. Bu bağlamda Filistin Yahudileri, Osmanlı uyruğuna girmeye davet edildi. Düşman devletler uyruğundan çıkan Müslümanlar ile Filistin’de Osmanlı uyruğuna geçen Yahudilere, bir sene askerlikten muafiyet getirildi³¹. Osmanlı uyruğuna girmeyen bütün yabancı uyruklu Yahudiler, Amerika ve Yunan Yahudileri dâhil, Filistin’den ihraç edildi. Fakat Almanya ve Avusturya gibi Müttefik Devletler uyruğunda olan Yahudilerin, Siyonizm’le ilişkili olduğu halde, “*Filistin Musevilerinin cemiyet-i hayriyelerini ve şirkelerini idare eden bu Musevilerin ihracı Musevilik âlemi üzerinde su-i tesir edip muzır propagandalara sebep olacağı*” endişesiyle Filistin’de kalmalarına izin verildi³². Filistin kolonisinde yaklaşık 2.000 Yahudi, Tel Aviv ve Yafa üzerinden Filistin’in kuzey kesimlerine ve Şam’a geçti³³. 11.277 Yahudi de Kasım 1914’teki Chanukah ve Nisan 1915’teki Fıfış Bayramı arasında İskenderiye’ye gitti³⁴. Osmanlı Hükümeti, Almanya ve Amerika’daki Siyonistler ile Hahambaşı Hayim Nahum’un baskıları sonucunda, çoğu Filistin’de yaşayan Rus uyruklu Yahudilerin Osmanlı uyruğuna geçmeleri şartıyla buldukları yerde kalmalarına izin verdi³⁵.

Filistin’den ihraç edilen Yahudiler, Port Said ve İskenderiye Limanı’ndan Amerika ve Avrupa’ya çektikleri telgraflarla Siyonist çevreleri Osmanlı Devleti’ne karşı harekete geçirdi. Basın üzerinde güçlü nüfuzu olan Siyonistler, Osmanlı

29 BOA.HR.SYS. 2160/3; BOA.DH.ŞFR. 48/277.

30 BOA.DH.ŞFR. 42/181.

31 BOA. DH.MB.HPS.M 19/74.

32 Bayur, *age.*, s. 384-385. Ayrıca bk. Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), *Yıldırım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 352.

33 Filistin’den ihracı gereken bazı Yahudilerin Anadolu sınırında Urfa’ya nakli planlanmıştır. Fakat Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Yahudilerin Filistin’in dışında Beyrut ve Şam gibi şehirlere sevkiniin yapılmasını ve yoklamalarının düzenli olarak İstanbul’a iletilmesini istemiştir. Bu hususta bk. BOA. DH.ŞFR. 54/219.

34 Shaw, *age.*, s. 369-370. Sachar, 1915 Martında 10.000 Yahudi’nin Mısır’a iltica ettiğini, bunların yarısının Yahudi Cemaati’nin Gabari ve Mafruz’a açtığı kamplara alındığını belirtmektedir. Bk. Sachar, *age.*, s. 91.

35 BOA. DH.ŞFR. 48/213.

Hükümeti'nin Filistin'de Yahudilere zulmettiği ve binlerce Yahudi'yi yok ettiği yönündeki asılsız haberlerle dünya kamuoyunu Osmanlı aleyhine kızdırttı. Bu bağlamda harekete geçen Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Kudüs Mutasarrıfı Midhat Bey'e çektiği bir telgrafta Yahudilerin "*Amerika efkâr-ı umumiyesinde aleyhte cereyanlar hâsıl etmiş olduğundan*" uyruk ve emsali işlemlerde Yahudilere karşı yumuşak davranılmasını ve Dâhiliye Nezareti'ne danışılmadan ihraç yapılmamasını istedi³⁶.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kudüs Mutasarrıflığı'na ve Dördüncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen 1 Temmuz 1915 tarihli bir telgrafta, kocaları ve ebeveynleri yabancı ülkelerde bulunmasından dolayı Osmanlı uyruğundan çıkarılması lazım gelen Yahudi kadın ve çocukların, "*zat-ı hazret-i padişahinin iktisab-ı afiyet [iyileşmek] eylemesi*" üzerine Osmanlıya kabul edilmeleri ve ihraçlarından vazgeçilmesi istendi³⁷.

Cemal Paşa, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin hemen ardından Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e sunduğu radikal bir teklifte, Yahudilerin "kâmilen dâhile nakline" yönelik bir tehcir planı sundu. Fakat Talat Bey, "*Musevilik Âlemini aleyhimize çevirecek hem de Amerika muhitinde su-i tesir hâsıl eyleyecektir...*" düşüncesiyle bu teklifi kabul etmedi. Ancak yine de "bu mütalaatımda bir rahmet görürseniz yeni kararınızdan beni haberdar ediniz" diyerek tehcire açık bir kapı bıraktı³⁸.

Cemal Paşa, Suriye ve Filistin'de kök salan Siyonist faaliyetler hakkında askeri ve mülkü birimlere ayrıntılı bir tahkikat yaptırdı³⁹. Siyonistler için; "Bunlar, Arz-ı Filistin için ciddi bir afet. Yafa'da müstakil bir mahkeme tesis edecek kadar tevsi-i istiklal [geniş bağımsızlık] etmişler. Benim fikrim kemal-i isticlal [ivedilikle] ile bir kanun yapmalı" diyen Cemal Paşa, Hükümete altı maddelik bir kanun teklifinde bulundu. Buna göre;

1. Yabancı ülkelerden gelen Yahudi muhacirler, Osmanlı uyruğunu kabul etseler bile Filistin'e alınmayacaklar;

2. Yahudilerin Filistin'de koloni kurmalarına izin verilmeyecek, "koloni" vasfıyla bilinen Yahudi yerleşim birimleri Hükümetin belirleyeceği isimler dâhilinde karyelere dönüştürülecek.

36 BOA. DH.ŞFR. 49/216; BOA. DH.ŞFR. 50/1.

37 BOA. DH.ŞFR. 54/266.

38 BOA. DH.ŞFR.48/40. Lef 1.

39 BOA. DH.ŞFR.697180. Lef 1.

3. Yabancı devletlerin uyuğunda bulunan zevat ve bunların vekilleri, bu karyelerin işlerine ve köylülerin şahsi icraatlarına müdahale edemeyecek.

4. Yahudilerin Filistin'e hicretini ve emlak almalarını düzenleyen siyasi, ictimai ve iktisadi cemiyetler ilga edilecek. Bunların azası bulunan ve gizlice cemiyet kurmaya teşebbüs eden yabancılar, Osmanlı ülkesinden ihraç edilecek.

5. Osmanlı ülkesine Yahudi muhacirler getirmek için kurulan cemiyetler, ister Osmanlı isterse yabancı olsun, Filistin'de şube veya hususi memur bulundurmayacak.

6. Filistin dışında Osmanlı ülkesinin başka bölgelerine hicret etmek isteyen Yahudilere kolaylıklar sağlanacak⁴⁰.

Kudüs Mutasarrıfı Midhat Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği H.15 Şubat 1330 (M.28 Şubat 1915) tarihli yazıda, Dördüncü Ordu Siyasi İstihbarat Dairesi'nce yapılan tahkikata göre Siyonistlerin, Yafa'da Yahudi bayraklarına ve gizli cemiyet nizamnamelerine rastlandığını, bunların Yahudi Mahallesi'nde zabıta, adliye ve belediye gibi kurumlarca hazırlandığını vurguladı. Ayrıca, Siyonistlerin Filistin'de ele geçirmeyi planladıkları arazilere dair raporlar ile bu arazilerin nasıl alınacağına dair evrak bulunduğuna dikkat çekti⁴¹. Midhat Bey, Ordu Komutanlığının Siyonizm propagandası yapan şahıslardan ecnebi olup da Osmanlı uyuğunda olmayanların ülke dışına çıkarılmaları, bunlar hakkındaki kanuni muamelenin divan-ı harplerin vereceği kararlara göre yapılması ve Yahudilerin Filistin'e girmeleri ve burada arazi satın almalarının önlenmesi yönündeki teklifini ileterek hükümetin dikkatini çekti⁴².

Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Beyrut Vilayeti ile Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflığı'na gönderdiği R. 26 Mart [1]331 (M. 8 Nisan 1915) tarihli şifrede yedi maddelik bir önlem planı açıkladı. Aynı tarihli bir şifreyle Cemal Paşa'yı bu hususta bilgilendirdi. Buna göre;

1. Yahudilerin Kudüs, Akka, Nablus livalarıyla Sayda, Sur ve Mercuiyun kazalarına yerleşmeleri, mevcut Yahudilerin emlak edinmeleri ve istimlak yapmaları yasaklanacak.

40 BOA. DH.ŞFR. 465/19. Cemal Paşanın Siyonizm'le ilgili makalesi için bk. Bayur, *age.*, s. 384.

41 BOA. DH.ŞFR. 463/9. Lef 4.

42 BOA. DH.ŞFR. 463/9. Lef 5.

2. Düşman devletler tebaasında bulunan Yahudilerin Mayısın bidayetine kadar Osmanlı tabiiyetine geçmeleri istenecek, uyruk değiştirme işlemi bitmeyenlere geçici vesikalar verilecek.

3. Bu tebligatın yapıldığı tarihten itibaren müracaat eden zengin-fakir hiçbir Yahudi'den uyruk harcı alınmayacak.

4. Müddetin bitiminden itibaren Zabtiye Nezareti marifetiyle Yahudi mahalle ve karyelerinde yoklamalar yapılarak nüfus tezkeresi ibraz etmeyen düşman devletler uyruğunda bulunan Yahudiler, istisnasız Filistin'den ihraç edilecek.

5. Bu tebligat, mahalli idareler tarafından muhtelif lisanlarla ilan edilecek. Ayrıca, Haziran ayının başından itibaren her Yahudi, nüfus ve ikamet tezkeresini yanında bulunduracak.

6. Yoklama icrası esnasında İstanbul'dan da müfettiş gönderileceğinden bunların çalışma düzeni hakkında mahalli birimin düşünce ve tertibatı taahhütlü olarak postayla başkente gönderilecek.

7. Yahudilerin uyruk değiştirme işlemleri ve ikamet tezkereleri bizzat tef-tiş edilecek. Bu hususta yolsuzlukta bulunan memurlar, divan-ı örfilere havale edilecek⁴³.

Osmanlı Hükümeti, bir yandan Yahudilerle ilgili kanunları düzenlerken bir yandan da Siyonizm'le olan mücadeleyi etkin bir şekilde sürdürdü. Filistin'de David Ben Gurion ve Yitzhak Ben Zvi'nin de aralarında bulunduğu Siyonist liderler tutuklanarak sınır dışı edildi⁴⁴. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Kudüs Mutasarrıflığı'na çektiği bir telgrafla Filistin'e yönelik Yahudi göçlerinin önlenmesini, Yahudilerin silahlanmasına engel olunmasını ve mevcut silahların toplatılmasını emretti⁴⁵. Ayrıca, Beyrut Vilayeti'ne ve Kudüs Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafta, liva ve vilayet dâhilinde bulunan Siyonistlerin hüviyet ve fotoğraflarının ivedi bir şekilde tespit edilerek bildirilmesini istedi⁴⁶. Bunun üzerine Cemal Paşa, 1916'nın sonlarına doğru Yahudi kolonilerinde ve Telaviv'de yaşayan

43 BOA. DH.ŞFR. 51/236. Ayrıca bk. BOA. DH.ŞFR.48/277.

44 Shaw, *age*, s. 377.

45 BOA. DH.ŞFR. 44/6.

46 BOA. DH.ŞFR. 52/218.

birçok Yahudi'nin silahına el koydu⁴⁷. Ayrıca, Siyonizm'le irtibatı sabit olan birçok Siyonist'i tutuklayarak Anadolu'nun değişik şehirlerine sürgün etti⁴⁸.

Osmanlı Hükümeti'nin ve Dördüncü Ordu Komutanlığı'nın aldığı yoğun güvenlik önlemlerine karşılık Siyonistlerin Filistin'deki nüfuzu kırılamadı. Özellikle de NİLİ casusluk örgütünün Mısır'daki İngiliz üssüne istihbarat akışı önlenemedi. Cemal Paşa, 10 Haziran 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e çektiği bir telgrafta, Siyonizm sorununu kökünden çözümlenecek bir plan hazırladığını vurguladı. Paşaya göre, Hükümetin Siyonistlerle yaptığı mücadele, Siyonist matbuat tarafından sanki Yahudilere karşı bir düşmanlık gibi gösteriliyordu. Böylelikle dünya kamuoyu, Osmanlı aleyhine harekete geçiriliyordu. Paşa, bu hususta Siyonizm yanlısı Kudüs Hahambaşısını azledilip yerine devlet yanlısı Selanik Hahambaşısı Jacop Mayer'in getirilmesini teklif etti⁴⁹.

Cemal Paşa, bir yandan Filistin'de Siyonistlerle mücadele ederken diğer yandan da Avrupa matbuatında dillendirilen Siyonizm projelerini de yakından takip ediyordu. *Gazete de Lozan*'ın 17 Temmuz 1916 tarihli nüshasında yayımlanan ve ABD'nin eski İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau ile Hükümet-i Seniye'nin Yahudilerin Filistin'e iskânıyla ilgili bir projeyi müzakere ettiği yönündeki habere sert tepki gösterdi. Bu hususta Talat Bey'in dikkatini çeken Cemal Paşa, Devlet-i Aliyye'nin Siyonistliğe karşı herhangi bir temayülünün olmadığını deklare etmesini istedi⁵⁰.

Cemal Paşa, savaşın başından itibaren Siyonizm'le mücadelenin mevcut kanunlarla yetersiz kaldığını, bunun özel bir kanun dairesinde yapılması gerektiğini savunmaktaydı. Fakat Osmanlı Hükümeti, Cemal Paşa'nın önerdiği gibi bir düzenlemeye gitmedi. Cemal Paşa, Gazze ve Yafa'nın tahliyesinden bir süre önce Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e yeni bir kanun teklifi sundu. Paşanın 3 madde olarak tasarladığı kanun teklifi şu hususları içeriyordu:

1. Osmanlı Devleti, Siyonizm'i Devlet-i Aliyye'nin menfaatlerine aykırı hususi ve ihtilalci bir teşkilat addeder.

2. Osmanlı uyuğunda olduğu halde gizli teşkilatlara intisap edenler hakkında ilgili kanun tatbik olunur.

47 Shaw, *age.*, s. 377.

48 Bu sürgünlerden bir kaçını için bk. BOA. DH.EUM. 4. Şube. 18/8; BOA.DH.EUM. 4. Şube. 13/49.

49 BOA. DH.ŞFR. 475/9. Lef 1, Lef 2.

50 BOA. DH.ŞFR. 529/69. Lef 1, Lef 2, Lef 3.

3. Yabancı uyruğunda olan Siyonistler Osmanlı topraklarına giremez ve Osmanlı topraklarında bulunanlar da ihraç olunur⁵¹.

Cemal Paşa'nın Siyonizm'le ilgili endişelerine katıldığını belirten Talat Bey, Siyonistliğin Müttefik ve tarafsız devletlerde büyük bir siyasi ve iktisadi güce sahip olduğunu belirterek yeni bir kanun hazırlamanın dünya kamuoyunu Osmanlı aleyhine çevirebileceğini vurguladı. Talat Bey, Siyonizm'in “*ımha ve izalesinin*” Kanun-u Esasi, cemiyetler ve idare-i örfiye kanunları dairesinde mümkün olduğunu hatırlattı⁵².

3. Gazze ve Yafa'nın Tahliyesi

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yapması ve Anadolu'nun birçok ilinde isyan çıkarması üzerine bazı güvenlik tedbirleri aldı. Osmanlı Hükümeti, 27 Mayıs 1915'te *Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükiümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece de İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*'i çıkardı. Dört maddeden oluşan ve kamuoyunda Tehcir Kanun'u olarak bilinen Sevk ve İskân Kanunu, askeri otoriteleri, hükümetin emirlerine muhalefet eden ve asayişin sağlanmasına engel olanlara karşı kuvvet kullanmada yetkili kılıyordu. Kanun ayrıca, casusluk veya ihanetleri sabit olan köy ve kasabaları bireysel veya toplu olarak sevk ve iskânına yetki veriyordu⁵³. Kanunun akabinde Anadolu'nun farklı illerinden binlerce Ermeni, savaşın dışında kalan Musul, Halep ve Zor gibi vilayetlere tehcir edildi⁵⁴. Sevk ve İskân Kanunu, ilerleyen süreçte Rumlara⁵⁵, Süryani ve Keldani gibi Hristiyanlara ve Yahudi unsura karşı da uygulandı. Ayrıca Arap, Arnavut, Boşnak, Çingene, Çerkez, Gürcü, Kürt, Laz ve Türkler de gerekli durumlarda tehcire tabi tutuldu⁵⁶.

51 BOA. DH.ŞFR. 544/29. Lef 1, Lef 2, Lef 3. Ayrıca bk. BOA. DH.ŞFR. 529/69. Lef 1, Lef 2, Lef 3.

52 BOA. DH.ŞFR. 72/129.

53 BOA. MV. 240/24. Sevk ve İskân Kanunu hakkında yapılan bir değerlendirme için bk. Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 45-46.

54 Tehcire tabi tutulan Ermeniler ve iskân bölgeleri için bk. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, 12. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007, s. 76-81.

55 Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni tehcirinden sonra en kapsamlı tehcir Rumlara uygulanmıştır. 93.088 Rum; İstanbul, Edirne, Çatalca, Hüdavendigâr ve Kale-i Sultaniye gibi yerlerden farklı nedenlerle dâhile sevk olunmuştur. Bk. Cengiz Mutlu, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014, s. 24.

56 Süleyman Beyoğlu, “Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 11, İstanbul 2004, s. 33.

Dördüncü Ordu Komutanlığı, başarısız Kanal Harekâtı'nın ardından Suriye ve Medine'de geniş çaplı bir Arap tehciri gerçekleştirdi. Düşmanla işbirliği yapan ve stratejik mahallerde bulunması mahsurlu görülen Araplar, Anadolu'nun farklı şehirlerine sevk edilerek iskân edildi. Bu arada muhacirlerin gönderileceği vilayet ve mutasarrıflıklar, gerekli hazırlıkları yapmaları hususunda uyarıldı⁵⁷. Daha sonra çıkarılan bir talimatname ile Dördüncü Ordu mntkasından sevk edilen ailelerin sevk ve işe işlemleri ayrıntılı olarak düzenlendi⁵⁸.

İngilizler, 26 Mart 1917 tarihinde Gazze-Birüssebi hattında mevzilenen Osmanlı birliklerine saldırdı. Büyük direniş gösteren Türk birlikleri, ertesi gün İngilizleri büyük kayıplar verdirerek geri püskürttü⁵⁹. Fakat günlerce düşman donanması ve uçaklarının bombardımanına maruz kalan Gazze ve Yafa'da büyük mal ve can kayıpları yaşandı⁶⁰. Dördüncü Ordu Komutanlığı, "muntika-i harb" olmasından dolayı Gazze ve Yafa'yı sivil unsurlardan tahliye etme kararı aldı. Gazze, 28 Mart'ta tahliye edilerek kontrolü askeri makamlara devredildi. Kaza merkezi de Faluce Nahiyesi merkezi olan Mesihiye karyesine nakledildi⁶¹. 9 Nisanda da Yafa, Kudüs Mutasarrıfı Münir Beyin nezaretinde tahliye edildi⁶². Yafa'nın haneleriyle burada kalan eşya ve malların muhafazası, 37 bekçi, 13 polis ve 3 jandarma kuvvetinden oluşan mahalli bir inzibat kuvvetine bırakıldı⁶³. Dâhiliye Nezareti, 12 Nisan 1917 tarihinde Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflığı'na gönderdiği bir telgrafta tahliye edilenlerin nerelerde iskân edildiği, bunlar hakkında uygulanan işe, nakil, sıhhiye ve konaklama işlemleri hakkında ayrıntılı bilgi istedi⁶⁴. Cemal Paşa, Yafa'dan tahliye edilen hiçbir ahalinin iadesinin mümkün olmadığını vurgulayarak "bazı mülahazat-ı askeriye yeni köylerin tahliyesini bile icap ettirmektedir" bilgisini verdi⁶⁵.

57 BOA. DH.ŞFR. 62/307. Ayrıca bk. Şaban Ortak, *Suriye ve Garbi Arabistan Tehciri*, Pegem Akademi, Ankara 2011, s. 70.

58 BOA. DH.ŞFR. 63/123; BOA. DH. ŞFR. 63/124. Ayrıca bk. Ortak, *age.*, s. 71-72.

59 Von Kress, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 261-276.

60 BOA. DH.İUM. 21/101.

61 BOA. DH.ŞFR. 548/23. Lef 1. Ayrıca bk. BOA. DH.ŞFR. 558/2.

62 BOA. DH.ŞFR. 667/135. Lef 1.

63 BOA. DH.ŞFR. 558/2. Lef 1.

64 BOA. DH.ŞFR. 75/118.

65 BOA. DH.ŞFR. 557/44. Lef 1.

Almanya'nın Yafa konsolosu Karl Freiherrvon Schabinger'in Yafa'daki Alman mahallesine gelerek tahliye müdahale etmek istemesi, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında diplomatik bir krize neden oldu. Konsolos, Cemal Paşa'ya Alman uyruklu Yahudilerin şehirde kalmasını aksi takdirde tahliye engel olacağını deklare etti. Bunun üzerine Cemal Paşa, Talat Paşa'ya çektiği telgrafta bahsi geçen konsolosun Alman elçiliği nezdinde "*kemal-i azim ve şiddetle*" protesto edilmesini rica etti. Talat Paşa, Hariciye Nezareti'ni bilgilendirerek konsolosun hem Berlin Türk Elçiliği hem de Türkiye'deki Alman Elçiliği nezdinde şiddetle kınanmasını istedi⁶⁶. Bu arada Cemal Paşa, konsolosla ilgili Kudüs Mutasarrıfı'na 4 maddelik bir talimat gönderdi.

1. Alman konsolosun sözlerine katiyen önem vermeyiniz ve Alman Yahudilerine şehri terk etmezlerse zorla çıkarılacaklarını söyleyiniz.

2. Alman konsolos tahliye engel olmaya kalkarsa kendisini tutuklayarak Kudüs'e celp ediniz.

3. Alman konsolostan size izin vermesini aksi takdirde kendisinin divan-ı harbe havale edileceğini bildiriniz

4. Alman konsolosun sefarethanelerle ve diğer konsolosluklarla şifre ile irtibat kurmasını yasaklayınız. Konsolosun telgrafhanelerde keşide edilmeyen şifrelerini ve postanelerde henüz gönderilmemiş mektuplarını incelemek üzere tarafıma gönderiniz⁶⁷.

Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın Hükümet'e sunduğu rapordan tahliye işleminin ayrıntılarını saptamak mümkündür. Paşa, raporunda Gazze ve Yafa şehirleriyle onlara civar köylerin "*sırf esbab-ı askeriyeden dolayı yani muhtemel bir düşman taarruzuna karşı bir müdafaa hattı icra etmek ve gayri muhariplerin zarardar olmasına meydan vermemek maksadıyla*" tahliye edildiğini vurgulamaktaydı. Gazze kasabasının düşmanın topçu ateşiyle "adeta hak ile yeksan" olduğuna dikkat çeken Paşa, tahliyenin hiç bu kadar elzem olmadığı kanaatindeydi. Paşanın tahliye dair verdiği ayrıntılar şöyleydi:

1. Tahliye kararı, Osmanlı veya yabancı ayrımı yapılmaksızın Gazze ve Yafa'nın tüm Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi sakinlerine uygulandı.

66 BOA. HR.SYS. 2113/3.

67 BOA. HR.SYS. 2113/3. 5-1.

2. Kışlık tarım icra edenler, yazlık tarım icra edecek olanlar, bircümle fabrika sahipleri ve müstahdemleri gibi üretim erbabı, tahliyeye tabi tutulmadı.

3. Tahliye edilenler, eşyasını Kudüs'e nakletmekte veya hanelerinde bırakmakta serbest bırakıldı. Geride kalan eşyalar, mahalli hükümet memurlarınca kayıt altına alınarak muhafaza edildi. Hanelere tecavüz edenlerin divan-ı harplere verileceği duyuruldu.

4. Tahliyeler, Gazze ve Yafa'nın savaş alanına giren mahallerinden yapıldı. Diğer mahallerden tahliye gerçekleşmedi. Yafa, Telabib (Tel Aviv) ve Melbis'in tüm Yahudileri; Yafa, Taberiye, Hayfa ve Safed kazalarındaki diğer Yahudi köylerine yerleştirildi. İaşe sorunu olan sahil mıntkasına hiç kimse gönderilmedi. Hükümet tarafından iaşe edilmek isteyenler, Hama'da toplandı.

5. Bütün portakal ve badem bahçelerinin sahipleri, yerlerinde bırakıldı. Bunların muntazaman sulanması ve bakılması için ahali arasından özel heyetler seçildi.

6. Kudüs ve civarındaki şehirlerde sakin olan Hıristiyanların kutsal mekânlarına hürmet edilerek koruma altına alındı. Kudüs'te hastanelerde çalışan Rus uyruklu kadınlara yardım edildi. Ayrıca Hıristiyan kilisesine ve Marunilere de gerekli yardım yapıldı.

7. Almanya, Avusturya ve İspanya'nın Kudüs'te bulunan konsoloslarına bizzat tahliye alanında gördüklerini sefarethanelerine telgrafla göndermeleri tebliğ edildi⁶⁸.

Gazze ve Yafa'dan tahliye edilen ahaliden isteyenlerin Kudüs-ü Şerif haremide istedikleri bir yere gitmesine izin verildi. Yardıma muhtaç durumda olanlar, iskân ve iaşe edilmek üzere Hama'ya nakledildi⁶⁹. Bundan dolayı İkinci Ordu mıntkasına muhacirin gönderilmemesi istendi⁷⁰. Romanya ve İtalya uyuğunda

68 ATASE. BDH. K. 173. D. 746. F. 018; 018-01. Ayrıca bk. ATASE. BDH. K.173. D.746. F.019; 019-01; 019-02; 019-03; 019-04; 019-05.

69 Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) Fon. 272.0.0.14 Kutu 73, Gömlek 4, Sıra 7.

70 BOA. DH.ŞFR. 552/33. Bu arada Başkumandan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne İkinci Ordu mıntkasında bulunan 120.000 Ermeni nüfusun Halep'in Güneyi ile Suriye'ye nakledilmesinin planlandığını belirterek bu hususta Talat Paşa'dan düşüncesini sordu. Talat Paşa da Halep Valisi Mustafa Bey ve Suriye Valisi Tahsin Beye bunun uygun olup olmadığını sordu. Tahsin Bey, "Ermeni muhacirlerinin mühim bir kısmı burada bulunduğundan İkinci Ordu mıntkasında gelecek muhacirin için iaşe ve mahall-i ikamet temini gayr-i kâbilidir. Bu şerâit dairesinde gelecek muhacirinin helâki muhakkaktır. Böyle fedakâr insanlara yazık olur" diyerek

olan göçmenler, Halep'e yerleştirildi⁷¹. Ziraat erbabının, hasat vaktinin sonuna kadar aileleri gitmek koşuluyla şehirlerde kalmalarına izin verildi. Müttefik ve tarafsız devlet vatandaşları, istedikleri mahallere gitmekte serbest bırakıldı. Muhacirlerin iâşe ve sağlık ihtiyaçları, Remle'de bulunan askeri ambarlardan karşılandı. Muhacirlerin diğer ihtiyaçları için Gazze ve Yafa Kaymakamlıklarına yeterli miktarda ödenek ayrıldı⁷². Yahudiler, Araplar gibi Anadolu şehirlerine değil Filistin ve civarında bulunan yakın mahallere iskân edildiler.

Tahliye edilen Yahudilerin sayısı hakkında yerli ve yabancı kaynaklar, hemen hemen mutabık gibidir. Osmanlı arşiv vesikalarına göre, Gazze'den tahliye edilenlerin sayısı çok azı Yahudi olmak üzere 30.000 civarındaydı. Yafa'dan ise 7.000'i Yahudi olmak üzere 40.000 bin kişi tahliye edildi⁷³. İsraili Tarihçi Isaiah Friedman'a göre de Yafa'dan 9.000 Yahudi "ihraç" edildi⁷⁴.

Stanford J. Shaw'ın verilerine göre tahliye edilen Yahudilerin yarısı, komşu Yahudi yerleşim merkezleri Petah-Tikva ve Kfar-Saba'ya geçti. Bir kısmı, Galile'deki özellikle Taberiye ve Safed'te köklü Yahudi cemaatlerine sığındı. Diğer bir kısmı, Kudüs ve Şam'a geçti. Çok az sayıda Yahudi, Mısır'a gitti fakat burada yaşayan Yahudi cemaatlerine büyük yük teşkil etti. Tahliye edilenler, kalabalık şehirlerden yiyecek kaynağı bol olan kolonilere gönderildikleri için kısa süreliğine de olsa rahat yaşadılar. Ne var ki sonradan imparatorluğu kasıp kavuran açlık ve kıtlık salgını onları da etkiledi. Osmanlı Hükümeti'nin sarf ettiği çabalara rağmen, 1918 yılı boyunca çok sayıda Yahudi açlıktan ve salgın hastalıktan öldü⁷⁵.

Kudüs'teki Alman konsolosuna göre, Gazze ve Yafa'nın tahliyesi, askeri açıdan faydalı bir durum yarattı. Gazze, tahliye edilmemiş olsaydı İngiliz kuşatması şehir halkı arasında bir panik yaratabilir ve bu durum, askeri birlikleri olumsuz etkileyebilirdi. Ayrıca, Yafa'nın sakinleri İngiliz sempaticyanıydı ve bunlar, savaşta

olumsuz görüş bildirdi. Bu husustaki yazışmalar için bk. BCA Fon No. 272.0.0.14. Kutu 73. Gömlek 4. Sıra. 7-1, 7-2, 7-3, 7-4.

71 BOA. DH.ŞFR. 550/45.

72 BOA. DH.ŞFR. 551/68. Lef 1, lef 2 ve lef 3. Ayrıca bk. DH.ŞFR. 551/32. Cemal Paşa'nın aynı içerikteki başka bir raporu için bk. BOA. HR.SYS. 2332/1. Lef 69.01-02.

73 *Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008, s.127.

74 Isiah Friedman, *Germany, Turkey and Zionism*, Oxford University Press, 1977, s.350.

75 Shaw, *age*, s.378.

düşman lehine casusluk yapabiliirdi. Konsolosa göre, tahliyenin öncelikli nedeni askeri zorunluluktur. Almanya'nın İstanbul'daki askeri temsilcisi de tahliyenin askeri nedenlerle yapıldığı hususunda Türk yetkililerle mutabıktı. Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Richard von Kühlmann'a göre Yafa'nın tahliyesi, savaş koşullarından kaynaklanan zorlukların dışında düzenli gerçekleşmişti. İspanya'nın Kudüs konsolosuna göre tahliyenin ana nedeni, Yahudilerin İngiliz yanlısı casusluk faaliyetleriydi. Konsolos, Cemal Paşa'dan İspanyol uyruklu Yahudilerin Yafa'da kalmasını istediğini fakat Paşa'nın “kadın ve çocuk çığılıkları arasında kendimizi nasıl savunabiliriz” sözleri karşısında ikna olduğunu belirtmekteydi⁷⁶.

Gazze Zaferlerinin Komutanı Von Kress'e göre Cemal Paşa, Gazze ve Yafa'dan sonra Kudüs'ü de bütün sivil unsurlardan tahliye etmek niyetindeydi. Kudüs halkını Ürdün ve Kuzey Suriye'ye sürmek niyetinde olan Cemal Paşa'ya yapılan uyarılar başlangıçta sonuçsuz kaldı. Kress'e göre, Cemal Paşa'nın amacı siyasi bir planı devreye sokmaktı. Paşa'yı “*kalben tam bir Müslüman ve Türk vatanperveri*” olarak nitelendiren Kress'e göre paşa, Yahudileri ve Hıristiyanları Kudüs'ten sürerek burayı bir Müslüman ve Türk şehri yapmak niyetindeydi. Fakat böylesine bir tahliye, aynen Ermenilerde olduğu gibi, binlerce insanın açlıktan ve muhtelif hastalıklardan ölmesi demekti⁷⁷. Elbette ki bu faciadan gelen bütün kin ve gazap da Almanlara yüklenmiş olacaktı. Kress, İstanbul'daki Alman büyükelçiliğini uyardığını ve Enver Paşa'nın duruma müdahale ederek Cemal Paşa'yı tahliyeden vazgeçirdiğini belirtmektedir⁷⁸.

Dördüncü Ordu Komutanlığı, Gazze ve Yafa'nın askeri gerekçelerle ve muhtemel sivil kayıplarını gidermek amacıyla tahliye edildiğini açıklamıştı. Fakat yerli kaynaklar, tahliyenin nedenlerinden birinin de Yahudilerin İngilizler lehinde yürüttüğü casusluk ve istihbarat faaliyetleri olduğu yönündedir. Cemal Paşa'nın özel kâtipliğini yapan Falih Rıfki (Atay) Bey, tehcire zemin hazırlayan gelişmelerden birinin de “Yahudi Filistin'in bir casus yuvası” olduğunu vurgulamaktadır. “*Hama devesi ile çöl üstünden Bağdat karargâhına istatistik yetiştirmek, şüphesiz Filistin kıyısından sandalla İngiliz torpidosuna haber yollamak kadar kolay olmadı*” diyen Falih Rıfki Bey, NİLİ örgütüne veciz bir göndermede bulunur⁷⁹. Yafa'nın tahliyesinde görev

76 M. Talha Çiçek, *Cemal Paşa Suriye'de Birinci Dünya Savaşı Yılları*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.153.

77 Kudüs'ün nüfusu 1914'te yaklaşık 70.000 civarındaydı. Bunun 45.000'i Yahudi, 15.000'i Hıristiyan ve 10.000'i de Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bk. Kress, *age.*, s.295.

78 Kress, *age.*, s. 294-296. Ayrıca bk. Laqueur, *age.*, s. 234.; Friedman, *age.*, s.351-353.

79 Falih Rıfki Atay, *Şeytindağı*, Pozitif, İstanbul 2004, s. 71.

alan Yüzbaşı Cevat Rifat Bey de Yahudilerin bir türlü önlenemeyen casusluk faaliyetlerinin tahliye zorunlu kıldığını vurgulamaktadır⁸⁰. Türkiye'nin Kudüs eski Başkonsolosu Celal Tevfik Karasapan ise, Yahudilerin özellikle Yafa sahillerinde dikkat çeken casusluk faaliyetlerinin tehire neden olduğu kanaatinde⁸¹.

Talat Paşa, R. 16 Haziran 1333 (M. 16 Haziran 1917) tarihli bir telgrafla Cemal Paşa'nın Yafa'dan tahliye edilen Yahudilerin ve diğer ahalinin geri dönmelerine müsaade edilmesi hususunda fikrini sordu⁸². Cemal Paşa, askeri nedenleri gerekçe göstererek Yahudilerin geri dönüşlerine sıcak bakmadı. Yahudiler, Türk ordusunun Filistin'den tamamen çekilmesinden sonra evlerine döndü.

4. Avrupa Kamuoyunun Tahliye Tepkileri

Filistin-Suriye Cephesi'nde faaliyette bulunan NİLİ casusları, Gazze ve Yafa'nın tahliye haberlerini ivedi olarak örgütün lideri Aaron Aaronsohn'a ulaştırdı. Bunun üzerine Aaronsohn, Londra'daki Siyonist Büro başta olmak üzere diğer ülkelerdeki Yahudi kurumlarını harekete geçirdi⁸³. Fransız *Havas* ve İngiliz *Reuter* haber ajansı, tahliye haberlerini çarpıtarak Avrupa basınına servis etti. Bu haberler, basın üzerinde güçlü nüfuzları bulunan Siyonist çevreler tarafından Osmanlı aleyhinde bir karalama ve iftira kampanyası dönüştürüldü. Londra Yahudi Cemaati tarafından yayımlanan *Jewish Cronicle* gazetesi, Cemal Paşa'nın yalnızca binlerce Yahudiyi değil Filistin'de sakin bütün ahaliyi vahşice yok etmek niyetinde olduğunu iddia etti. Londra menşeli *The Times* (19 Mayıs), yollarda "aç susuz" kalan binlerce Yahudiye dikkat çekti. *The Manchester Guardian*, 8-9 Mayıs 1917 tarihli sayılarında Cemal Paşa'nın soğukkanlı bir şekilde Yahudileri açıklıkla, susuzlukla ve salgın hastalıklarla imha ettiğini ileri sürdü. *The Times in London*, *The Daily Telegraph* ve *The Morning Post* gibi İngiliz gazeteleri de benzer içerikli haberleri okuyucularına duyurdu. Fransa'da da *Le Temps* gazetesi, Osmanlı Hükümeti'nin

80 Cevat Rifat Atilhan, *İslam ve Beni İsrail*, Aykurt Neşriyat, İstanbul 1957, s. 228.

81 Celal Tevfik Karasapan, *Filistin ve Şark-Ül-Ürdün*, C II, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1942, s. 47-48.

82 BOA. DH.ŞFR. 77/121.

83 Bu ülkelerden birisi de Siyonizm'in etkili olduğu Amerika Birleşik Devletleri idi. Ülke basınından *The Newyork Sun* (16 Mayıs 1917), Ermeni kıyımının bile kutsal topraklardaki öfkenin gerisinde kaldığını, Yahudilerin evlerini korumak istediklerinde asıldıklarını, mallarının gasp edildiğini ve yakıldığını iddia etti. *The Times in Newyork* (20 Mayıs), *Newyork Journal* (21 Mayıs) ve diğer Amerikan gazeteleri de benzer iddiaları sayfalarına taşıdı. Bk. Friedman, *age.*, s. 358.

tahliye kararını çarpıtan haberler yaptı⁸⁴. İtalya'da da *Corriere della Sera*, *Il Cittadino* ve *L'Unita Cattolica* (21 Mayıs) gazeteleri, Filistin'de Yahudilerin maruz kaldığı sözde vahşeti okuyucularına duyurdu⁸⁵.

Havas ajansı, askeri gerekçelerle perdelenen tahliyenin gerçekte Suriye ve Filistin'deki Yahudileri yok etmeyi planladığını,⁸⁶ tahliye edilen Yahudilerin açlıktan ve ilaçsızlıktan yollarda telef olduğunu, geride bıraktıkları hanelerin Türk ve Alman askerleri tarafından yağmalandığını iddia etti. Ayrıca, Kudüs'ten de 7.000 Yahudi'nin ihraç edildiğini ileri sürdü. Ajansın iddiaları, bununla sınırlı değildi. Hıristiyan ahaliyi de istismar eden ajans, bunlara ait kilise ve manastırlarının tahrip edildiğini ve kıymetli mallarının çalındığını ileri sürdü. Arapları da tahrik eden ajans, Cemal Paşa'nın Suriye'de 1.000 kişiyi siyasi nedenlerle asarak infaz ettiğini savundu⁸⁷. Ajans, Cemal Paşa'nın Yahudilerin de Ermenilerin akıbetine uğrayacağına dair sözde beyanatına dikkat çekerek Avrupa kamuoyunu Türklere karşı kızıştırttı⁸⁸.

Bu sırada İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Lord Bryce ve asistanı Arnold Toynbee yönetimindeki "Gizli Savaş Propagandası Departmanı", Osmanlı askerinin tahliye edilen Yahudilere kötü davrandığı ve geride kalan sinagogları yağmaladığı yönünde kara propagandaya başladı⁸⁹.

Siyonist basının propagandası, sadece İtilaf devletleri basınında değil tarafsız devletler basınında da yankı buldu. Cenevre'de yayımlanan *La Tribune de Genevre*, 3-4 Mayıs 1917 tarihli sayılarında Kudüs-ü Şerif'te Hıristiyanlara ait kilise, manastır ve diğer kutsal mekânların Jöntürk Hükümeti memurları tarafından yağmalandığını, değerli mal ve eşyaların başka mahallere nakledildiğini iddia etti. Gazete ayrıca, Suriye ve Cebel-i Lübnan'da daimi surette faaliyette olan divan-ı

84 Friedman, *age.*, s. 355.

85 Friedman, *age.*, s. 358.

86 Modern bir Türk tarihçisi de yıllar sonra *Havas* Ajansı'nın görüşlerini paylaşacaktır. İttihat ve Terakki Partisi'ni analiz eden Fuat Dündar, İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'nda uyguladıkları sürgün ve sindirme gibi ırkçı politikalarla azınlıkları imha etmeyi planladığını, Cemal Paşa'nın Yafa'yı tahliye etmesinin en önemli nedeninin Yahudileri ülke dışına sürerek Filistin ve Suriye'yi Türk muhacirlere açmak olduğunu iddia etmektedir. Bk. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2015, s. 396-399.

87 BOA. HR.SYS. 2332/1.82. Ayrıca bk. BOA. HR.SYS. 2332/1.13

88 BOA. HR.SYS. 2884/52. 2.1

89 Shaw, *age.*, s. 378-379. Ayrıca bk. Friedman, *age.*, s. 354.

harplerin 1.000 kişiyi idam ettiğini ve muhtelif şehirlerde bulunan darağaçlarına peyderpey mahkûm sevk edildiğini ileri sürdü⁹⁰. 14 Mayıs 1917 tarihli *Journal de Genevre* gazetesi de *Reuter*'i kaynak aldığı haberde Türklerin, Paskalya Kutlamaları sırasında Yahudileri Yafa'dan ihraç ederek onları kuzeye doğru kaçırdığını iddia etti. Gazeteye göre, tahliye edilen Yahudilerin evleri, Türkler tarafından tamamen tahrip edildi ve yağmalandı. Yağmalamaya karşı direnen Yahudiler ise idam edildi. Tahliye edilen Yahudiler, yol boyunca açlıktan ve hastalıktan telef oldu⁹¹. Aynı gazete (22 Mayıs), Almanların, Türk otoritelerinin aldığı insanlık dışı önlemlere ortak olduğunu ve Türk-Alman İttifakı'nın Çarlık Rusya'sının uygulamalarını canlandırmak istediğini ileri sürdü⁹². Hollanda basınında da benzer haberler yankılanmaktaydı. *Havas* ajansı, 14 Temmuz 1917'de Hollanda basınına gönderdiği telgrafta Türklerin Filistin Yahudilerine zulmettiği yönünde bilgiler geçiyordu. Osmanlı Hükümeti, ilgili birimlere yaptığı uyarıda söz konusu haberlerin yayımlanması halinde derhal tezkip edilmesini istedi⁹³.

Siyonist basın, Osmanlı Hükümeti'nin suçlamaları tezkip etmesine rağmen Osmanlı karşıtı propagandaya uzun süre devam etti. Lahey Matbuat Bürosu tarafından yayımlanan ve sonradan *Gazete de Lozan*'ın 17 Kanun-u Evvel (Aralık) 1917 tarihli nüshasında yer alan beyannamede Cemal Paşa'ya karşı ciddi suçlamalar yapıldı. Gazete, Cemal Paşa'yı savaş boyunca Yahudi kolonilerinde yaşayan halka zulmetmekle ve onları engizisyon benzeri mahkemelerde yargılamakla suçladı⁹⁴. Gazete, "Türk despotu" olarak gördüğü Cemal Paşa'nın gittikçe hastalıklı hale gelen antisemit uygulamaları Türk-Yahudi dostluğunu baltaladığını ileri sürdü. Gazeteye göre Cemal Paşa, Filistin'de yaşayan bütün Yahudileri birer casus ve hain olarak görüyor, Yahudileri takip ettiriyor ve Türk askerini Yahudilere karşı kışkırtmaktan çekinmiyordu. Türk istihbaratının yakaladığı NİLİ casuslarına da değinen gazete, örgüt liderlerinden Sarah Aaronsohn ve Reuven Schwartz'ın soruşturmada maruz kaldıkları işkenceden dolayı intihar ettiğini ve Sarah'ın babasının (Efrahim Aaronsohn) da aklını yitirdiğini ileri sürdü⁹⁵.

90 BAO. HR.SYS. 2332/1.13

91 BOA. HR.SYS 2332/1.11

92 Friedman, *age.*, s. 358.

93 BOA. HR.SFR (4) 286/59. Lef 1-2.

94 BOA. HR.SYS.2334/30. Lef 7.

95 BOA. HR.SYS.2334/30. Lef 9.

Lahey Yahudi Matbuat Bürosu, Osmanlı Hükümeti'ne karşı suçlamalarını 1918 yılında da devam ettirdi. *Nationaltidende*, 18-19 Mayıs 1918 ve *Köpenhavn*, 20 Mayıs 1918 tarihli nüshalarında Türklerin Filistin'de Yahudilerin özgürlüğünü kısıtladığını ve onlara zulmettiğini ileri sürdü. Aynı gazeteler, Talat Paşa'nın Siyonizm'i engelleyerek Yahudilerin Filistin'de örgütlenmesine izin vermediğini savundu⁹⁶.

5. Osmanlı Devletinin Suçlamalara Karşı Savunması

Siyonistlerin Gazze ve Yafa'nın tahliyesini istismar ederek Avrupa basınında başlattığı karalama kampanyası, Osmanlı Hükümeti'ni harekete geçirdi. Hükümet, Hariciye Nezareti ve yurt dışında bulunan Türk elçilikleri vasıtasıyla iddiaları tekzip etme yoluna gitti. Özellikle tarafsız ve Müttefik devletler basınında yapılan tekziplerde, tahliyenin askeri gerekçelerle yapıldığı, etnik ve dini kimliğine bakılmaksızın tüm ahaliyi kapsadığı ve sorunsuz gerçekleştiği yönünde vurgular yapıldı.

Hariciye Nezareti, Dâhiliye Nezareti ve Başkumandanlık Vekâlet'ine gönderdiği "mahrem" yazıda, "*Musevilerin matbuat-ı cihan üzerindeki nüfuzlarının azım*" olduğunu hatırlatarak körü körüne tekziplerle yetinilmemesini istedi. Avrupa'da Yahudi tehcirine Ermeni tehciri derecesinde önem atfedildiğini vurgulayan nezaret, konunun geniş ölçüde ele alınarak önlem alınmasını istedi⁹⁷. Hariciye Nezareti; Osmanlı Devleti'nin Stockholm, Lahey, Kopenhag ve Bern elçiliklerine gönderdiği telgrafta, tahliyenin askeri gerekçelerle yapıldığını ve Hükümetin, nakliye ve iâşe hususunda göçmenlere gerekli yardımları yaptığını belirtti. Ayrıca, Batı basınında yayımlanmak üzere Cemal Paşa'dan "*müdellet tafsilat*" istendiğini belirterek Kudüs'ün tahliyesiyle ilgili herhangi bir plan ve düşüncenin olmadığına dair gerekli tekzipin yapılmasını istedi⁹⁸. Bunun üzerine Berlin Osmanlı Elçiliği, Madrid Osmanlı Elçiliği'ni bu hususta bilgilendirdi ve Prusya'nın resmi gazetesi olan *Nord Deutsche Allgemeine Zeitung*'da Osmanlı aleyhtarı iddiaları tekzip etti⁹⁹.

Cemal Paşa, Gazze ve Yafa'nın tahliyesine dair Avrupa basınında yayımlanmak üzere 10 maddelik bir rapor hazırladı. Rapor; Berlin, Viyana, Bern, Stockholm, Lahey ve Kopenhag Osmanlı elçiliklerine gönderildi. Rapor, paşanın daha önce hükümete sunduğu tahliye raporuyla aynı içerikteydi. Bundan farklı olarak rapora

96 BOA. HR.SYS. 2453/41.1-1, 2-1,2-2.

97 BOA. HR.SYS. 2332/1. 24.01.

98 BOA. HR.SYS. 2332/1. 32.01.

99 BOA. HR.SYS. 2332/53.01.

üç madde ilave edilmişti. Bunlardan 1. madde, Gazze ile Yafa'nın ve bunlara civar köylerin “*suf esbab-ı askeriyeden*” dolayı tahliye edildiği bilgisini içeriyordu. 6. maddede, tahliyesi yapılmayan ve harp mıntıkası dışında bulunan Remle'de düşman bombardımanı sonucunda 50 kadın ve çocuğun telef olduğu, bunun da Yafa'nın tahliyesinin ne kadar isabetli olduğunu kanıtladığına yer veriliyordu. 10. madde ise Almanya ve Avusturya sosyalist fırkalarına mensup üç zat ile bu ülkelerin Yahudi basımından seçkin üç zattan mürekkep iki heyetin eğer isterse Yahudi köylerini ve Hristiyanların kutsal mekânlarını gezip görebilecekleri hükmünü içeriyordu¹⁰⁰.

Cemal Paşa, Filistin'de bulunan Yahudi ve Hristiyan ruhanileri Avrupa basınında Osmanlı aleyhinde istismar edilen iddiaları tekzip etmeye teşvik etti. Ruhani liderler, Avrupa'nın önemli şahıs, kuruluş ve ajanslarına gönderdiği telgraf ve mektuplarla iddiaları tekzip etti. Kudüs Hahambaşısı Danon Efendi, başta Hahambaşı Hayim Nahum Efendi olmak üzere Viyana, Budapeşte, Frankfurt ve Rotterdam'da bulunan muhtelif şahıs ve gazetelere çektiği telgrafta “*Ajans Havas Filistin'de Yahudilerin giyya hakikaten mevcut imiş gibi ta'kibatı hakkında tamamen yalan bir havadis neşr etmişdir. Hükümet-i Seniyyeye müfteri-yane sürülmek istenilen bu lekeye karşı -ki bunun maksadı tamamen meydandadır- gerek kendi namına ve gerek tekmil Yahudi cemaati namına pak kat'i bir suretde hareket etmeği en mukaddes bir vazife bilirim*” diyerek iddiaları teker teker tekzip etti¹⁰¹. Bunun üzerine Hayim Nahum Efendi, *Frankfurter Zeitung*'a bir röportaj verdi ve Osmanlı Hükümeti'nin mültecilerin masrafları için 100.000 lira tahsisat ayırdığını söyledi. Kopenhag basını, bu röportajı ve Osmanlı Devletinin tekziplerini yayımladı¹⁰². Hahambaşı ayrıca, dünya kamuoyuna yaptığı açıklamada Yahudi tehcirini istismar eden Osmanlı aleyhtarı iddiaları tekzip etti¹⁰³. Kudüs Erkek Öğretmen Okulunda öğretmenlik yapan Haham Gross da Wien'de Dr. Grunwald ve Budapeşte'de Dr. Ledrer'e gönderdiği telgrafta, *Havas Ajansı'nın iddiaları yalanlayarak Gazze ve Yafa'nın tahliyesinde ayrıcalık yapılmadığını, muhacirlerin tamamen Filistin'de kaldığını ve hiçbir Yahudinin idam edilmediğini vurguladı*¹⁰⁴.

100 BOA. HR.SYS. 2332/1. 61.01.

101 ATASE. BDH. D.173. D.746. F.020-08. Ayrıca bk. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, s. 575-576.

102 Çiçek, *age.*, s. 155.

103 “Filistin Musevileri”, *İkdam*, 22 Ağustos 1917.

104 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, s. 576.

Diğer Yahudi liderler de muhataplarına gönderdiği telgraf ve mektuplarla Avrupa basınında yer alan iddiaları tekzip etti. Alman ve Flemenk Filistin Dostları Cemiyeti Kudüs murahhası Mösyö Horoviç, kaleme aldığı bir mektupta;

“Musevi tebaaya karşı olan tesâmuhu [hoşgörü] tarihi bir mâhiyeti hâiz olan Hükümet-i Osmaniye'ye ve bilâ-tefrik cins ve mezheb bi'l-umûm ahaliye karşı bir veli-nimet gibi hareket etmiş olan Dördüncü Ordu Kumandanına karşı hasım devletleri matbû'atı tarafından neşr ve işâ'a [duyurmak] edilmiş bu gibi eracif [uydurma] ve müfteriyâtdan dolayı işbu ictimâ'da hazır bulunmuş olan bizler umûmen azîm teessüfler beyan ederiz^{105*}.”

diyerek iddiaları tekzip etti. Benzer şekilde, Boron Rotschild'in vekili Amerikalı Yahudi Beril, Cenova ve Berlin'e; Yafa Ziraat Mektebi Müdürü Mösyö Zadsı, Londra'ya; üç Musevi köy muhtarı Budapeşte'ye; Rishon Le-Siyon Musevi Fabrikası Müdürü Cenova'ya ve Tel Abib (Telaviv) muhtarı Hanma da bazı mahallere altı kıta tekzip telgrafi yazdı¹⁰⁶. Yine Bohum'da sosyalistlerin Filistin murahhası bulunan Avusturya tebaasından Doktor Thon da Berlin, Hamburg, Frankfurt, Münih, Viyana, Prag, Varşova, Zürih ve Budapeşte'de muhtelif adreslere çektiği telgraflarla Türklere atfedilen baskı ve zulüm iddialarını tekzip etti¹⁰⁷.

Osmanlı Hükümeti, Filistin'deki tahliye alanlarının Yahudi gazetecilerine açık olduğunu, eğer isterlerse gelip kendi gözlemlerini yapabileceklerini duyurdu. Bu bağlamda tanınmış dört Yahudi doktorun Filistin'e gitmesi kararlaştırıldı. Bunların Dr. Finkelt, Haham Dr. Horoviç, Dr. Alfons Sonitsky ve Dr. Saki Rozenblot olduğu açıklandı. Hariciye Nezareti, Cemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta gazetecilerin Filistin'e askeri trenle seyahat edecekleri bilgisini vererek kendilerine her türlü kolaylığın gösterilmesini istedi¹⁰⁸. Daha sonra *Gazet Döfos* gazetesi yazarlarından Dr. Beka, Almanların tavsiyesi üzerine Filistin'e davet edildi¹⁰⁹.

105 Mektubun tam metni için BOA. HR.SYS. 2332/1. 1.078; BOA. HR.SYS. 2332/1.109. Ayrıca bk. ATASE. BDH. K.173. D.746. F.020.

106 ATASE. BDH. D.173. D.746. F.020-06.

107 ATASE. BDH. D.173. D.746. F.020-02 ve BOA. HR.SYS. 2332/1. 109. Talha Çiçek, Alman arşivlerine dayandırdığı iddiasında Cemal Paşanın tekzipler için ruhani liderlere 1.000'er lira, göçmenlere de 3.000 lira para verdiğini belirtmektedir. Bk. Çiçek, *age.*, s. 155.

108 BOA. HR.SYS. 2980/59.

109 BOA. DH.ŞFR. 81/64.

Hristiyan ruhani liderler de tıpkı Yahudi ruhaniler gibi Osmanlı Hükümeti'nin Gazze ve Yafa'lı göçmenlere uyguladığı sözde zulümleri tekzip etti¹¹⁰. Kudüs Rum Patriği Damyanos, İstanbul'daki Rum Patriği'ne gönderdiği tektezpte şunları yazıyordu:

“Sırf doğruyu ve gerçeği anlatmak maksadıyla kutsal Kudüs ve Rum tebaanın Patriği sıfatıyla, bu gibi uydurma haberleri alenen yalanlamayı görev bilir ve komutanımız Ahmet Cemal Paşa sayesinde bu kutsal yerde bulunan Rumların kutsal yerlerine hasar vermek şöyle dursun, Birinci Dünya Harbi'nin her memlekette meydana getirdiği sıkıntıları hafifletmek ve gidermek için pek çok lütuf ve iyiliğe mazhar olduğumuzu ve hatta çok defa para, buğday ve çeşitli erzakla taltif edildiğimizi arz ve ilan ederiz¹¹¹”.

Kudüs Patriği Kamajez, İstanbul'da Monsenyör Dolçi'ye gönderdiği telgrafta Osmanlı Hükümeti'nin Kudüs Hristiyanlarına yönelik politikalarını çarpıtan yabancı iddiaları tekzip etti. Ayrıca, kilise ile manastırların güvende ve buradaki din adamlarının da rahat olduklarını belirtti. Patrik, Cemal Paşa'nın Rum Ortodoks cemaatine 400.000 frank ile 300.000 kilo buğday ve Ermeni cemaatine 80.000 frank ile 100.000 kilo buğday dağıttığını vurguladı¹¹². Yine Kudüs Ermeni Katagigos ve Patriği Sahak Efendi, Berlin'de *Frankfurter Zeitung* gazetesine ve Zürih'te Manukyan adlı bir şahsa gönderdiği telgrafta Filistin'de Yahudilere ve Hristiyanlara yapılan sözde zulüm ve baskıları tekzip etti¹¹³.

Avrupa basınında Osmanlı Devleti aleyhinde ileri sürülen iddiaları, bazı tarafsız devlet konsoloslukları da tekzip etti. Örneğin İsveç'in İstanbul Başkonsolosu, raporunda şunları yazıyordu:

“Mısır aracılığıyla dünyaya yayılan, Yahudi sivil nüfusun tahliye edildiğine ve Filistin'deki Yahudilere kötü muamele edildiğine ilişkin ilk raporlar çok abartılıydı. Yafa'daki tüm Yahudiler şehri terk etmeye zorlandılar. İtilaf ülkelerinin Türkiye'de yaşayan vatandaşlarının Kudüs'e yerleşmelerine izin verildi; fakat nüfusun çoğu kolonilere ve Tiberya bölgesine gitmek zorunda kaldı. Var olan koşullarda, kısa sürede gerçekleşen bu tür bir tahliyenin daha fazla zorluğa ve daha çok acıya sebep olması gerekirdi. Fakat Konstantinapol'den ulaşan güvenilir raporlara göre, olayın doğasında bulunan zorluklar ve sıkıntıları saymazsak, Yahudiler isyan

110 BOA. DH.ŞFR.558/76. Lef 1.

111 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, s. 574.

112 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, s. 571.

113 BOA. HR.SYS. 2884/52.1; BOA. HR.SYS. 2884/52.2

etmemiști ve kendilerine kötü davranılmamıști. Katliam gibi bir Şeyden söz etmek ise mümkün değildi. Tel Aviv'in evre semtlerinden Yafa'daki duruma gelince; burası Almanlar tarafından işgal edildiği için tahribattan kısmen kurtulmuŐtu. Richon-le-Sion ve Petach Tikvah gibi Yafa'nın kenar semtlerindeki koloniler tahliye edilmedi ve Şu anda Yafa Hahamı, Petach Tikvah'ta ikamet etmektedir. Filistin Yahudi nüfusun çektiği büyük sıkıntılar, yaşam pahalılığının ve yiyecek kaynaklarının az olmasının bir sonucudur. Bunlara, bölgedeki ihracata dayalı işlerin kötüye gitmesini ve dünyanın dört bir yanındaki Yahudilerden bölgeye gönderilen yardımların azalmasını da ekleyebiliriz...¹¹⁴”.

Osmanlı Hkmeti, Avrupa'da başarılı bir dış politika yürüterek özellikle tarafsız devletler basınında tekziplerin yayımlanmasını sağladı. İsveç basınından *Stockholms Tidningen*, Türk tarafının tekzibini yayımlarken Ermeni tehcirinde de benzer tekziplerin yayımlandığını fakat trajedinin sonradan doğrulandığına dikkat ekti¹¹⁵. İsviçre basınından *Journal de Geneve* (Cenevre), 26 Mayıs 1917 tarihli nüshasında Osmanlı otoritelerinin Gazze ve Yafa'nın askeri nedenlerle tahliye edildiği, zamanında alınan tedbirlerle ahalinin muntazaman emniyetli bölgelere yerleştirildiği, iaşe ve nakil ihtiyacının karşılandığı yönündeki görüŐünü paylaŐtı. Ayrıca Gazze ve Yafa dışında herhangi bir bölgeden tahliye yapılmadığını ve burada hayatın olağan Şekilde devam ettiğini vurguladı¹¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa basınında yaptığı geniş çaplı tekzipler ve buna Filistin ruhaniyesinin yaptığı katkılar, Osmanlı aleyhtarı havanın büyük lde dağılmasını sağladı. Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, Cemal Paşa'ya çektiği 11 Haziran 1917 tarihli telgrafta, İstanbul'da Hahambaşı ve Avrupa'da farklı adreslere çekilen telgrafların “ziyadesiyle hüsn-i tesir hsil ettiğini” vurguladı. Ayrıca Beyrut'taki İŐpanya konsolosunun muhtemel Filistin ziyaretinin ve akabinde kendi gözlemlerine istinaden hazırlayacağı bir raporun Türk tezlerini güçlendireceğini belirtti. Buna ilaveten Almanya ve Avusturya Sosyalist firkalarına mensup ŐahıŐların Filistin'e davet edilmesinin Almanya Hkmeti'nde bazı i sorunlara neden olacağından bu düŐünceden vazgeçilmesini rica etti¹¹⁷.

114 Shaw, *age.*, s. 379-380.

115 BOA. HR.SYS. 2332/1.37

116 BOA. HR.SYS. 2332/1.121.

117 BOA. HR.SYS. 233271.122; BOA. HR.SYS. 2332/126.

Sadrazam Talat Paşa, İttihat ve Terakki Partisi'nin 1917 Ekiminde yaptığı kongrede Avrupa kamuoyunda esen Osmanlı aleyhtarı havanın nasıl bertaraf edildiğini şöyle anlatıyordu:

“Gazze ve Yafa şehirleri askeri sebeplerin zorlamasıyla tahliye edilmiş idi. Bu sebepleri doğuran düşmanlarımız tahliye keyfiyeti üzerine hatır ve hayale gelmedik zulüm ve işkence efsaneleri icat ettiler. Ajansları, gazeteleri ile hakkımızda her türlü iftûrayı reva gördüler. Fakat hakikat çabuk ortaya çıktı. Osmanlı Hükümeti, her türlü koruma tedbirlerini düşünerek belirtilen şehirleri tahliye etmiş idi. Tarafsız gazetecilerin, Musevi önde gelenlerinin, hahamların ve konsoloslarla saltanatı seniyye nezdinde bulunan tarafsız sefirlerin tahkikten sonra çıktıkları telgrafnameler bu iftiraların varit olmadığını ilan ettiler. Düşmanlarımızın aleyhimizdeki neşriyatlarında hakikatten ne derece saptıkları bir kere daha meydana çıktı¹¹⁸”.

Sonuç

Siyonizm, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda mücadele ettiği gayri nizami bir savaş unsuruydu. Hahambaşılık ve Alyans okullarının Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü desteklemesine karşın Siyonistler, Filistin'de ayrılıkçı faaliyetlerini devam ettirdi. İkinci Abdülhamit ve İttihatçılar döneminde istedikleri tavizleri alamayan Siyonistler, Filistin'de bağımsız bir Yahudi devleti kurmanın ancak Osmanlı Devleti'nin çökmesiyle mümkün olacağı kanaatindeydi. Bu bağlamda Siyonist diplomasi, savaşta Filistin'i İngiliz işgaline açmak ve buna azami oranda destek vermek yönünde bir stratejiye yöneldi. Gelibolu Cephesi'nde Türklere karşı savaşan Siyon Birliği, NİLİ Casusluk Örgütü ve *Hashomer* gibi gizli cemiyetlerin kurulma nedeni bu stratejiye yönelik hamlelerdi.

Osmanlı Hükümeti, savaşla birlikte Filistin'de Siyonizm'e karşı güvenlik önlemlerini yoğunlaştırdı. Öncelikle düşman devletler uyruğunda bulunan Yahudiler, Osmanlı uyruğuna geçmeye davet edildi. Hükümet, yabancı devletlerin adli kapitülasyonlara dayanarak Osmanlı'nın içişlerine müdahalesini engellemek amacındaydı. İdari makamlar, Osmanlı uyruğuna geçmek isteyen Yahudilere türlü kolaylıklar sağlayarak onları kazanma yoluna gitti. Buna rağmen, Osmanlı uyruğunu kabul etmeyen yaklaşık 13-14.000 Yahudi Osmanlı topraklarını terk etti. Batı kamuoyunda “Yahudi Tehciri” veya “sürgün” olarak istismar edilen

118 Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaaım*, (haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu), 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s.166.

olay, gerçekte Osmanlı uyruğuna geçmeyi reddeden Yahudilerin kendi tercihleri sonucunda gerçekleşmişti.

Osmanlı Hükümeti, bir yandan Siyonizm'e karşı önlem alırken bir yandan da Siyonistlerle mücadeleyi etkin şekilde sürdürdü. Siyonizm'i Osmanlı Devleti için bir "afet" olarak değerlendiren Cemal Paşa, savaşın hemen başında askeri ve mülkü makamları bu bölücü harekete karşı alarma geçirdi. Cemal Paşa'nın henüz 1914 Arahğında Talat Bey'e sunduğu Yahudilerin dâhile sevkine yönelik tehcir teklifi dikkat çekicidir. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in onaylamadığı bu teklif, Yahudileri güvensiz ve tehlikeli unsurlar gören Cemal Paşa'nın tehcir planını savaşla birlikte masaya koyduğunu göstermektedir. Siyonistlerle etkili bir mücadelenin özel kanunlar dairesinde yapılması gerektiğini savunan Cemal Paşa, bu hususta hükümete bir kaç kanun teklifi sundu. Kanun tekliflerinin İkinci Abdülhamit döneminde Yahudilere uygulanan yasaklarla paralellik arz etmesi dikkat çekicidir. Fakat Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Siyonizm'le mücadelede çıkarılacak özel kanunların basın üzerinde güçlü nüfuzları bulunan Siyonistleri tahrik edeceğinden bu teklifleri uygun görmedi. Diğer taraftan Siyonizm'in hamiliğine soyunan Almanların Osmanlı yönetimine yaptığı müdahaleler; Osmanlı makamlarının Siyonizm'le mücadelesini zayıflattı.

1917'de kazanılan Birinci ve İkinci Gazze zaferleri, Çanakkale ve Kut'ül Amare'den sonra İngilizlere vurulan güçlü darbelerdi. Gururu incinen İngilizler, Gazze ve Yafa'yı, sivil ve askeri unsurları ayırt etmeksizin bombalayarak intikam alma yoluna gitti. Osmanlı askeri makamları, yaşanabilecek can ve mal kayıplarını önlemek ve güçlü bir tahkimat oluşturmak üzere Gazze ve Yafa'yı tahliye kararı aldı. Ermeni Tehciri'nde kara propagandaya maruz kalan Osmanlı Hükümeti, tahliyeyi gayet düzenli ve sorunsuz bir şekilde gerçekleştirdi. Yahudiler, Ermeni ve Arap muhacirler gibi uzak bölgelere değil Filistin'e civar bölgelere yerleştirildi. Bunda hükümetin dünya kamuoyunu yönlendirme istidadında bulunan Siyonist basından çekincesi belirleyici oldu. Almanya'nın Yafa konsolosunun tahliyeyi engelleme girişimi, savaşta Türk-Alman ittifakının ne kadar kırılğan ve güvensiz bir düzlemde seyrettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Yahudi tehcirinin önemli bir nedeni de Siyonistlerin savaşta yürüttüğü İngiliz yanlısı casusluk faaliyetleriydi. 1915'te Aaron Aaronsohn tarafından kurulan ve Müttefik orduları hakkında İngilizlere istihbarat sağlayan NİLİ Casusluk örgütü, savaşın gidişatında önemli roller oynadı. Cemal Paşa'nın aldığı radikal önlemlere rağmen NİLİ casusları, 1917'nin sonuna kadar faaliyetlerini sürdürdü. Cemal

Paşa, kritik önemde bulunan Gazze ve Yafa'daki işbirlikçi Yahudilerin savunmayı etkisiz kılacağı inancındaydı. Bu bağlamda cephe gerisinde güvensiz unsurlar bırakmak istemeyen Paşa, tehciri zorunlu görmüştü. Cemal Paşa'nın Kudüs'ü tahliye etmek girişimi de büyük ihtimalle şehrin önemli mekânlarında cirit atan NİLİ casuslarıydı. Alman komutan Von Kress'in Kudüs'ün tahliyesini gerektirecek askeri bir vaziyetin bulunmadığı yönündeki kanaati bu ihtimali güçlendirmektedir.

Gazze ve Yafa'nın tahliyesi, ABD ve Avrupa basınına hâkim olan Siyonistler tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı bir karalama kampanyasına dönüştürüldü. İngiliz *Reuter* ve Fransız *Havas* haber ajansları tarafından desteklenen kampanya, ağır söylemi ve dile getirdiği suçlamalar bakımından Ermeni tehcirini dahi geride bıraktı. Cemal Paşa'nın Yahudiler arasında oldukça kötü bir imge olarak yer etmesinde kuşkusuz Yahudi tehcirinin büyük rolü oldu. Osmanlı Hükümeti, tarafsız ve Müttefik devletler kamuoyunda yürüttüğü başarılı bir diplomasiyle iddiaları tekzip etti. Özellikle Hristiyan ve Yahudi ruhanilerin Avrupa basınına gönderdiği tekzipler, Osmanlı aleyhtarı havanın dağılmasında etkili oldu. Ancak Siyonist çevrelerin istismar ettiği Yahudi tehciri, Osmanlı karşıtı propagandanın günümüze kadar taşınmasına neden oldu.

KAYNAKLAR**Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)**

Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH.EUM)

Dâhiliye İdare-i Umumiye (DH.İUM)

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI)

Dâhiliye Tahrirat Kalemi (DH.EUM)

Dâhiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

Dâhiliye Müteferrik (DH.MB.HPS.M)

Hariciye Siyasi (HR.SYS)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)**Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)**

Birinci Dünya Harbi

Sürelî Yayınlar*İkdam***Araştırma ve İnceleme Eserler**Aaronsohn, Ran, *Rothschild and Early Jewish Colonization in Palestine*, Rowman&Littfield Publishers, 2000.*Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008.Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.Atay, Falih Rıfki, *Şeytindağı*, Pozitif, İstanbul 2004.Atılhan, Cevat Rıfat, *İslam ve Beni İsrail*, Aykurt Neşriyat, İstanbul 1957.Balcı, Sezai – Balcıoğlu, Mustafa, *Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu*, Erguvani Yayınevi, Ankara 2017.Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C III/Kısım III, TTK Basımevi, Ankara 1991.

- Beyoğlu, Süleyman, “Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı’nda Arap Tehciri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 11, İstanbul 2004, s. 31-52.
- Bozkurt, Celil, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde NİLİ Casusluk Örgütü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (2019), C 35/S. 99, s. 1-30.
- Çiçek, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.
- Çiçek, M. Talha, *Cemal Paşa Suriye’de Birinci Dünya Savaşı Yılları*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- Dündar, Fuad, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2015.
- Engle, Anita, *The Nili Spies*, Frank Cass, London 1996.
- (Erkilet), Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.
- Fieldhouse, D. F., *Ortadoğu’da Batı Emperyalizmi 1914-1958*, (çev. Merve Şahin), Tarih&Kuram Yayınevi, İstanbul 2018.
- “Filistin Musevileri”, *İkdam*, 22 Ağustos 1917.
- Friedman, Isiah, *Germany, Turkey and Zionism*, Oxford University Press, 1977.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, 12. Baskı, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C IX, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2011.
- Karasapan, Celal Tevfik, *Filistin ve Şark-Ül-Ürdün*, C II, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1942.
- Kress, Von, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Laqueur, Walter, *A History of Zionism*, MJF Books, New York 1972.
- Mutlu, Cengiz, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014.
- Ortak, Şaban, *Suriye ve Garbi Arabistan Tehciri*, Pegem Akademi, Ankara 2011.
- Öke, Mim Kemal, *Siyonizm’den Uygurluklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, Ufuk Kitapları, Belleten, Nisan 2021, Cilt: 85/Sayı: 302; 193-225

4. Baskı, İstanbul 2002.
- Rodrigue, Aron, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, (çev. İbrahim Yıldız), Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Sachar, Howard M. *A History of Israel*, Alfreda Konopf, New York 1988.
- Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, (trc. Meriç Sobutay), Kapı Yayınları, İstanbul 2008.
- Sonyel, Salahi R., *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 20014.
- Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, (haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu), 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.
- Taylor, Alan R., *İsrail'in Doğuşu*, (Türkçesi: Murat Kardeşhan), Pınar Yayınları, İstanbul 1992.
- Tellioglu, Ömer, *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm*, Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 2018.
- Tunçoku, Mete, "İsrail'in Kuruluşuna Varan Gelişmeler İçinde Çanakkale Savaşlarının Önemi", *Bellekten* 55/212 (1991), s. 101-108.
- Vital, David, *The Origins of Zionism*, Clarendon Press, 1975.

Türkistan'ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar

Seyfi Yıldırım* - Mirzahan Egamberdiyev**

Öz

Çarlık Rusyasının güçlenmesi ile birlikte 19. asırda bilhassa Kafkasya ve Türkistan coğrafyasında daha önce başlamış olan yayılma faaliyetleri resmen işgale dönüştü. Çarlık bir taraftan Anadolu'da başlayan Ermeni ayaklanmalarını desteklerken diğer taraftan işgal edilen Türkistan topraklarına Ermeniler iskân etmekteydi. Ermeniler Rusların bu topraklardaki işgallerinde faydalı bir müttefik idi. Ermeni-Rus işbirliğinden Ermenilerin beklentisi ise bağımsız bir Ermenistan kurabilmektir. Aynı zamanda bu gücün desteğini almak onlar için maddi-manevi güç elde etmek anlamına gelmekteydi. Ermeniler Türkistan'da Rus desteğiyle büyük bir güç elde ettiler. Bu coğrafyada para kazandıracak işlerin çoğunluğunu ele geçirdikleri gibi daima yerli ahalinin elinden alınan verimli topraklarda iskân edildiler. Ermenilerin bu şekilde iskân, istihdam ve asker olarak kullanılmaları Çarlık yönetimin sona ermesi ile kurulan Bolşevik idaresinde de değişmeyen bir yöntem oldu. Çoğunluğu yerli Taşnak olan bu Ermeniler Bolşeviklerle birlikte Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan Milli Mücadele'nin kanlı bir şekilde bastırılmasında büyük bir rol oynadılar.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Kızıl Kıtık, Bolşevik İhtilali, Basmacı Hareketi, Türkistan Milli Mücadelesi

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, ahiseyfi@hotmail.com ORCID: 0000-0002-3318-6089

** Assoc. Prof. Dr., Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, Department of TURKSOY, Almaty/KAZAKHSTAN, mirzahan.egamberdiyev@gmail.com ORCID: 0000-0002-1022-0483

DOI: 10.37879/belleten.2021.227

Makale Gönderim Tarihi: 14.04.2020 - Makale Kabul Tarihi: 08.02.2021

Armenians and the Massacres They Carried Out during the Occupation and Sovietization of Turkistan

Abstract

With the strengthening of the Tsarist Russia, the expansion activities that had started before, especially in the Caucasus and Turkistan geography in the 19th century, officially turned into occupation. Tsarist Russia supported the Armenian revolts that started in Anatolia and settled the Armenians in the occupied Turkistan lands. The Armenians were a useful ally in the Russian occupation of these lands. The expectation of Armenians from Armenian-Russian cooperation was to establish an independent Armenia. At the same time, getting the support of Russia meant obtaining material and spiritual power for Armenians. Armenians gained a great power in Turkistan with Russian support. In this geography, they occupied most of the jobs that would make money, and they were always settled in the fertile lands that were taken from the local people. The settlement, employment and military use of Armenians in this way became an unchanged method in the Bolshevik administration established after the end of the Tsarist rule. These Armenians, most of whom were indigenous Dashnaks, played a major role in the bloody suppression of the National Struggle that emerged in the Turkistan geography together with the Bolsheviks.

Keywords: Armenians, Red Famine, Bolshevik Revolution, Basmacı Movement, Turkistan National Struggle

Giriş

İki tarafın beklentileri birbirinden elbette farklı olmakla birlikte Ermeni-Rus işbirliğinin tarihi oldukça eskilere gider. Hassaten I. Petro döneminden itibaren, Rus-Ermeni işbirliği, Rusya'nın siyasi ve ekonomik çıkarlarına hizmet edecek önemli bir araç olarak görülmekteydi. Ermenilerin Hristiyan olmaları ve Rusya için bir tehlike oluşturamayacak, kontrol edilebilir bir unsur olması Çarlık yönetimi açısından Ermenileri değerli bir müttefik yapmaktaydı. Rusya açısından yayılma ve genişleme teşebbüsünde ortaya çıkması kaçınılmaz olan çatışma veya gerginliklerde Ermeniler etno-sosyal bir taban oluşturmak için uygun görünüyordu. Ermeniler ise bağımsız bir devlet kurmanın en kestirme yolunun ancak güçlü Rus Çarlığı himayesinden geçtiğini ve bu suretle gerçekleştirebileceğini düşünmekte olduklarından, bu işbirliğine hevesle razı oldular. Ermenilerin beklentilerini

kolayca gören Çarlık yönetimi bundan faydalanarak onları daima kendi işgal ve genişleme siyasetinde bir “meşruiyet aracı” olarak kullanma stratejisini geliştirdi¹.

Bu çerçevede, Rus Çarlığı’nın İran, Kafkasya ve Türkistan işgalinin genişlemesinde ve yerleşmesinde Ermeniler önemli bir rol üstlenmişlerdi. Çarlık yönetimi bilhassa 19. asırda Kafkaslar ve Türkistan eksenindeki yayılma siyasetinde Ermenilerle birlikte çalışmış ve onlardan bu yönde ustaca yararlanmıştı. Nitekim 1826-1828 yılları arasında Rusya ve İran arasında geçen çatışmalarda daha sonra Patriklik makamına kadar yükselen Narses’in de aralarında bulunduğu Ermeni birlikleri Rus ordusunun emrinde savaştı. Yapılan savaşı İran kaybetti ve taraflar arasında 28 Şubat 1828’de Türkmençay Antlaşması imzalandı. Ermeniler, savaşta yaptıkları bu katkıyı ısrarla öne sürerek Rusya’dan bir Ermeni vilayeti kurulmasını talep ettiler. Sonuçta Çar Nikolay’ın 21 Mart 1828 tarihli emri ile imparatorluğun bu antlaşma ile elde ettiği yeni topraklar “Ermeni Eyaleti” olarak kabul edildi. Çar, unvanları arasına aynı zamanda “Ermenistan Kralı” sıfatını da ekledi².

Bir diğer işbirliği Osmanlı Devleti’ne karşı gerçekleşti. Rusya 1828 yılında Yunan isyanı vesilesiyle Osmanlı Devleti’ne savaş açtı ve Rus ordusu Anadolu’ya girdi. Doğu Anadolu’da yaşayan ve Rus tarafını tercih eden Ermenilerin yardımıyla Ruslar Doğu Anadolu’ya girip Kars, Ahıska, Beyazıt ve Erzurum kalelerini kolayca ele geçirdiler. Edirne Antlaşması (1829) ile bu topraklar tekrar iade edilmekle birlikte müteakip yıllarda Kafkasya adım adım Rus işgali altına girdi³. Bu işgalle birlikte bölgeye İran ve Doğu Anadolu’dan çok sayıda Ermeni göç ettirilerek burada iktisadi, siyasi ve askeri olarak egemenlik kurmayı amaçlamaktaydı. Bu suretle Osmanlı Devleti’ne ve İran’a karşı da bir tampon bölge elde edilecek⁴ ve “Hristiyan dayanışması” görüntüsü altında Ermeni nüfusun çeşitli mahallere göç ettirilmesi ile sağlanacak olan etno-sosyal taban orta ve uzun vadede Rus ilerlemesi için sağlam bir zemin oluşturmaktaydı⁵.

1 Ziyad Emrahov, “Rusya Arşiv Belgelerinde Kafkasya’nın Ermeni Din Adamlarının Osmanlı İmparatorluğu’nda Çıkarılmış İsyanlara (1890-1896 Yılları) Verdiği Destek”, *Ermeni Araştırmaları*, 2014, S. 49, s. 115-124, s. 116.

2 Halil Özşavlı, “Başlangıçtan I. Dünya Savaşına Kadar Rus-Ermeni İlişkileri”, *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Vol. 5/2, April 2012, s. 243-268, s. 255.

3 Bürkan Serbest-N. Savaş Demirci, “Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917)” s. 2715-2734., *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara 2007, s. 2715-2734

4 Özşavlı, agm., s. 257.

5 Emrahov, agm., s. 117.

Kısmen temas edilen bu işbirliğinin bütün 19. asır boyunca sürdürüldüğünü ve hatta 20. asırda da aynı şekilde devam ettiğini söylemekte beis yoktur. Nitekim 1877-1878'de 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkasya Ermenileri ile birlikte Osmanlı Ermenilerinden bir kısmının da Ruslarla işbirliği yaptığı, Rus ordusunda savaştıkları görülmektedir. Bu savaş Ermeniler için yeni bir fırsat olmuş, Kafkas Ermenilerinden Loris-Melikov, Der-Gukasov ve Korgeneral Lazarev komutasındaki Rus kuvvetleri Doğu Anadolu'yu işgal edince yerli Ermenilerden bir kısmı onlarla işbirliği yaparak Rus işgal kuvvetlerinin hizmetine girmişlerdi. Savaş sonrasında başlayan Rus-Osmanlı barış görüşmelerinde Ermeni heyeti Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermenistan talebinde bulundular ancak kendilerine yine olumsuz cevap verildi⁶.

93 Harbi sonunda Osmanlı ve Rusya arasında mütareke görüşmeleri başlayınca Patrik Nerses Varjabedian ve piskoposlardan oluşan Ermeni heyeti Edirne'de Grandük Nikola ve Kont İgnatiyev'le görüşerek anlaşmaya kendileri ile ilgili bir madde konulmasını talep ettiler. Daha sonra 13 Şubat 1878 tarihli bir dilekçe ile Rus Çarı II. Aleksandr ile Başbakan Gorçakof'a müracaat ettiler. Heyetin talebi; Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı vilayetlerin Rusya tarafından ilhak edilmesi, bu mümkün olmadığı takdirde Bulgaristan'a bahşedilen imtiyazların Ermenilere'de verilmesi, bu da olmadığı takdirde Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde kapsamlı ıslahat yapılması ve askeri birlikler teşkil edilmesiydi⁷. Rus Çarlığı Ermenileri kendi işgal ve genişleme politikaları için kullanıyor, Ermeniler ise bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için buna razı görünüyordular. Ancak Rusya kendi hâkimiyetinin zarar göreceği, bağımsız bir Ermenistan'ın diğer milletlere de örnek teşkil edeceği düşüncesiyle bu talepleri kabule yanaşmadı. Esasen, Ermeniler tarafından Anadolu topraklarından talep edilen yerlerde Ermenilerin hiçbir zaman yeterli nüfusa sahip olmadıkları Ruslar tarafından iyi bilinmekteydi. Bu sebeple heyetin ilk iki talebi ile ortaya koydukları beklentileri Gerek Ayastefenos gerekse Berlin Anlaşmaları'nda boşa çıkmış ve her iki anlaşmada Ermeniler ancak kendileri ile ilgili olarak ıslahat yapılması hususundaki zayıf hüküm içeren bir madde ile yetinmek zorunda kalmışlardı.

6 Özşavlı, agm., s. 259.

7 Yüksel Çelik, "Ayestefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla Ermeni Meselesi'nin Uluslararası Bir Sorun Haline Gelmesi", <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ayestefanos-ve-berlin-antlasmalariyla-ermeni-meselesinin-uluslararasi-bir-sorun-haline-gelmesi> (Alınma Tarihi: 06.01.2021).

Ermenilerin Rus amaçları doğrultusunda Kafkasya ve Anadolu'da kullanılmasının yanı sıra Türkistan coğrafyasında da aynı yöntemin takip edildiği ve önce Ermeni nüfusun bölgeye göç ettirildiği ve Rusya için bir toplumsal dayanak oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. 19. asrın ikinci yarısından 20. asrın ilk çeyreğine kadar bölgede bir Ermeni topluluğu oluşturuldu ve önce Çarlık yönetimi, daha sonra da Bolşevikler bu topluluğu kendi siyasetleri doğrultusunda kullanmayı sürdürdüler. Çarlık Rusyanın geleneksel "Ruslaştırma" siyasetinden şüphesiz Ermeniler de paylarını alıyorlardı. Bu sebeple milliyetçi Taşnak Partisi taraftarı olan örgütlü Ermeniler Çarlığa karşı harekete geçerek terör eylemleri gerçekleştirdiler. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin yıkılacağı beklendiğinden Ermeniler aracılığıyla Doğu Anadolu'nun tamamını elde edebileceğini düşünen Rus Çarlığı içerde Ermenileri kontrol altında tutmaya çalışırken dışarıda onlar adına taleplerde bulunmayı sürdürmekten geri durmadı⁸. Bu husus, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra Osmanlı topraklarının paylaşılması için başlayan gizli paylaşma anlaşmalarında ortaya konulan Rus taleplerinde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Sykes-Picot Antlaşması Ermeni taleplerinde ileri sürülen bölgenin Rusya'ya bırakılmasında bir mutabakata varıldığını göstermektedir. Ancak 1917 Bolşevik İhtilali işleri tamamen farklı bir noktaya taşımıştır⁹. 1917 Şubat ve Ekim gelişmeleri sonunda Çarlık rejimi ortadan kalktı ve Rusya'da iç savaş baş gösterdi. Bir "milletler hapisanesi" durumundaki Rusya'da milliyetçilik yükselişe geçti ve tabiatıyla Türkistan coğrafyasında öteden beri var olan istiklal talepleri bir milli kurtuluş mücadelesine dönüştü. Çarlığı devirerek ülkeye egemen olmaya çalışan Bolşevikler, bu milliyetçi akımları çeşitli taktiklerle önce yanlarına almaya çalıştılar ve sonunda da onları yasadışı ilân ederek yok etmeye yöneldiler¹⁰. Sovyet tarihçiliğinde "Basmacı Hareketi" olarak adlandırılan Türkistan'daki Milli Bağımsızlık hareketine karşı Bolşevikler ciddi bir askeri ve siyasi kampanya yürütmüşlerdir. İki taraf arasında gerçekleşen bu çatışma, 1917-1930 yılları arasında bölgede 19. asrın ortalarından itibaren gelişmeye başlayan Türk entelektüel sınıfının ortadan kalkmasıyla sonuçlandı. Bu noktadan bakıldığında yeni "Sovyet toplumu"nun inşası sürecinde Türkistan'ın ekonomik, sosyal ve po-

8 Özşavlı, agm., s.262.

9 Tuncer Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XV/S.44, Temmuz 1999, s. 513-528, s. 515.

10 Bu konuda bk., Derviş M. Kılınçkaya - Talas Omarbekov -, Mirzahan Egamberdiyev, "Sovyetler Birliği Döneminde Yıldırım Politikasının Bir Unsuru Olarak "Türkçülük" Suçlaması", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi CTAD*, Yıl 15, S. 30, (Güz 2019), s. 1-27.

litik hayatının Marksist-Leninist kavramlar ve Bolşevik ideolojisi çerçevesinde yeniden kurgulanması, milli hafızanın silinmesi ve yeniden yaratılması maksadıyla Sovyet tarihçileri bu bölgeyle daha yoğun bir biçimde ilgilendiler. Tarihçilik açısından bu sürece bakıldığında Taşnakçı Ermenilerin Türkistan'da Sovyet iktidarının kurulmasında üstlendiği rolün günümüze kadar yeterince ele alınmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu çerçevede Bolşeviklerin, Taşnakçı Ermenilerle Türkistan coğrafyasındaki siyasi ve askeri hareketlerde yürüttükleri işbirliği ve bu hareketler çerçevesinde ortaya çıkan zulüm ve katliamlar Türkistan tarihi ile ilgili çalışmalarda değerlendirilmemiştir. Türkistan tarihinin 1917-1922 yılları arasındaki bu çatışma dönemi genellikle Sovyet ve Rus teorileri çerçevesinde objektif olmayan bir tarza ele alınmıştır. Bu çalışmada, Çarlık döneminden Bolşevik yönetimine Türkistan'da Ermenilerin “*inşa edilmiş düşmanlık*” psikolojisinden yararlanmak maksadıyla gerçekleştirilen Ermeni iskân ile ortaya çıkan diasporanın eylemlerinin çeşitli boyutlarının ele alınması ve Bolşeviklerin, Türkistan'ın Sovyetleştirilmesinde Taşnakçı Ermenileri kullanması sorunu bir tarihi problem olarak ilk kez arşiv belgeleri çerçevesinde incelenmektedir.

1. Türkistan'ın 1917-1922 Yılları Tarihinin Araştırılmasına Genel Bir Bakış

Türkistan'ın 1917-1922 yılları arasındaki meseleleri Sovyet tarihçiliğinde farklı açılardan incelenmesine rağmen bunların hiçbiri Taşnakçı Ermenilerin Sovyet iktidarının kurulmasında ve Bolşeviklerin bölgedeki politikalarının şekillenmesinde üstlendikleri rolden bahsetmemektedir. Neredeyse bugüne kadar yapılan tüm çalışmalarda Bolşeviklerin Türkistan'da ortaya koydukları medenileştirme (sivilize) politikasından ve Sovyet iktidarının kurulmasıyla başlayan ekonomik gelişmeden söz edilmekte, ancak bölgede izlenen iskân politikalarından hiç bahsedilmemektedir. Keza, SSCB'nin kuruluş yıllarından itibaren Türkistan coğrafyasında yürütülen milliyetler siyasetine çok kısaca temas edilerek geçiştirilmektedir. Ancak SSCB'nin dağılmasından sonra arşivlere ve arşiv belgelerine erişebilme imkânının ortaya çıkmasıyla bu tür meseleleri aydınlatma ve açıklama şansı da ortaya çıkmış bulunmaktadır. Dolayısıyla, Ermenilerin Bolşevikler tarafından kullanılması, özellikle Taşnak kuvvetlerinin bölgedeki faaliyetleri ve Türkistan Türklüğüne karşı tutumlarının mahiyeti ve tarafların birbirlerini nasıl algıladıklarını daha anlaşılabilir şekilde ortaya koymak mümkün görünmektedir. Ayrıca bölgede Sovyet iktidarının şiddet kullanarak kurulması hususundaki gelişmelere ışık tutulabilmesi de mümkün olabilecektir.

Konuyla ilgili olarak yapılan çalışmaların arasında Şuhrat Salamov'un (Şuhrat Barlas) kitabı ile A. Ş. Kıdırbayev'in çalışmaları başta gelmektedir. Ş. Salamov, Özbekistan ve Rus arşivlerinde yaptığı incelemelerde 1880-1922 tarihleri arasında Güney Kafkasya ile Türkistan bölgesinde bulunan Taşnakçı Ermenilerin Türkistan'daki kanlı izlerini, kıtlık döneminde Ermenilerin bölgede soykırım mahiyeti taşıyan faaliyet ve politikalarını ele almaktadır¹¹. A. Ş. Kıdırbayev ise Kazakistan arşiv belgelerine dayalı olarak 1917-1921 tarihleri arasında Türkistan'daki Ermeni diasporası ile Taşnak askeri birliklerinin bölgedeki yağmacılık faaliyetlerini ortaya koymaktadır¹². Her iki araştırmacı da Türkistan Genel Valiliği (1917'de Türkistan Muhtariyeti) sınırları içindeki bölgelerde bilhassa Güney ve Güney-Doğu Kazakistan'daki Taşnakçı Ermenilerin faaliyetlerini incelemektedirler.

Ayrıca İ. B. Boçkaryova ile Yu. A. Lisenko Türkistan'ın Sovyetleştirilmesiyle ilgili olarak bölgede daha sonra yeni kimlik anlayışının oluşturulması, 1917-1921 tarihleri arasında Türkistan'daki Milli Mücadele, Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Türkistan Merkezi İcra Komitesi'nin faaliyetleri hakkında genel bilgi vermektedirler¹³. O. Yu. Kuznetsov, Ermenilerin XX. yüzyılda dünya çapında yürüttükleri terör siyasetini ele alarak, günümüzdeki bu mesele ile fikir çatışmalarından bahsetmekte ve Ermeni terörizm tarihi ile ilgili literatürün tarihî ve bibliyografik incelemesini yapmaktadır. Bunun yanı sıra arşiv malzemelerine dayanarak Ermeni terör suçlarının ceza kanunu açısından değerlendirilmesi sorunlarını, adli analiz sonuçlarının mahiyetini ve kronolojisinin yorumlanmasına etkisini değerlendirerek, XX. yüzyılın son çeyreğinde ABD, Sidney, Bağdat, Beyrut ve SSCB'deki Ermeni siyasi terörizminin kökenlerini ortaya koymuştur¹⁴.

SSCB'nin kuruluş döneminde Türkistan'ın Sovyetleştirilmesi meseleleri ve bölgedeki Türk-Müslüman halklarının Milli kurtuluş mücadelesi, ilk olarak

11 Şuhrat Salamov (Barlas Şuhrat), *Turkestan i Yujny Kafkaz XIX-XX vv. Daşnaki ot Fergam do Karabaha*, Taşkent 2015.

12 A. Ş. Kıdırbayev, "Armyanskaya Diaspora i Daşnaksyutun v Turkestane. 1917-1921 Godı". *Vostochny Arhiv*. No. 2 (28), Moskva: Institut Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk, 2013, s. 32-39.

13 İ. B., Boçkaryova - Yu. A. Lisenko "Natsionalny Vopros" i Stanovleniye Sovetskoy Vlasti v Turkestane (1917-1921). *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. No. 429, Tomsk 2018, s. 110-112.

14 O. Yu. Kuznetsov, *İstoriya Transnatsionalnogo Armyanskogo Terrorizma v XX Stoletii*, İstoriyo-Kriminalistiçeskoje İssledovaniye, II İzdaniye s Dopolneniyami, Moskva 2015.

o döneme doğrudan şahit olanlar tarafından ele alınmıştır. 1920'nin sonu ile 1930'ların başlarında yayınlanan G. I. Safarov, askeri analist P. T. Alekseenkov ve F. İlyutko'nun eserlerinde, Türkistan bölgesinde Bolşevik sisteminin kuruluşu ile "Basmacı Hareketnin" tarihi incelenmiştir¹⁵. 1940'da yayınlanan çalışmalarda Türkistan'daki Milli Mücadele hareketi Sovyet araştırmacıları tarafından genel olarak "sömürücü sınıf hareketi", "burjuva milliyetçi ayaklanması", "geniş bir sosyal tabandan yoksun olan ve dış güçlerin desteğine güvenenler" olarak vasıflandırılmış, "sonuçta silah ve propaganda yardımı ile yapılan bu isyanlar büyük kayıplara uğradı ve başarısız oldu" şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır¹⁶. A. M. Aminov ve A. H. Babahojaev, Sovyet sisteminin Türkistan'da kurulmasına karşı Milli Mücadele'nin güçlenmesi ile bu mücadelenin yönetimi üzerinde başta İngiltere'nin ve daha sonra uluslararası örgütlerin etkisi olduğu iddiasını dile getirmektedirler. Bu araştırmacılar çalışmalarında İngiliz dış politikasının temel yönlerini kaynaklara dayanarak yeni bir yaklaşımla anlatmışlardır¹⁷. A. V. Stanişevskiy (Nialo Aziz) ve P. P. Nikişov'un Basmacı hareketi ile ilgili çalışmaları oldukça ilginçtir¹⁸. Çalışma, 1917'den 1920'li yılların ortalarına kadar şimdiki Kırgızistan topraklarında Basmacı hareketinin gelişmesine hasredilmiştir. Ş. Taşliyev ve M. Yazykova Türkmenistan'da Basmacılığın oluşumu ve gelişmesinin çeşitli safhalarını incelemiştir¹⁹. N. Timofeev ve M. Ahinjanov, "Kazahskaya SSR" adlı çalışmada, Kazakistan'daki iç savaşın bir parçası olarak İngiltere ve Fransa'nın etkisinde ortaya çıkan Basmacı hareketi ile beyaz asker birliklerinin arasındaki bağlantıya dikkat etmiştir²⁰.

- 15 G. İ. Safarov, *Kolomialnaya Revolyutsiya (Opt Turkestana)*, Moskva, 1921 s. 63-89, G.İ. (Safarov 1924), *Osnovi Leninizma*, Leningrad: Priboy, 1921, s. 24-29; P. T. Alekseenko, *Çto Takoye Basmaçestvo?* Taşkent 1931, s. 6; P. T. Alekseenko, *Krestyanskoye Vosstaniya v Fergane*, Taşkent 1931, s.21, F. İlyutko, *Basmaçestvo v Lokaye*, Moskva 1929, s. 59-156.
- 16 A. A. Maksimoviç, *Basmaçestvo: "Vzglyad Sovetskikh İssledovateley. Kazakhstan i Stranı SNG: 20 Let İntegratsii v Globalnyı Kulturno-İstoricheskiy Kontekst" (Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii, Posyayşonnay 20-Letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-Letiyu Obrazovaniya SNG). II. Tom.*, Almatı 2011, s. 110-126.
- 17 A. M. Aminov - A. H. Babahojayev, *Ekonomičeskiye Posledstviya Prosoyedineniya Sredney Azii k Rossii*, Taşkent-Uzbekistan 1966.
- 18 Aziz Nialo, *Oçerki Grajdanskoy Voynı v Kırgizii i Sredney Azii*, Frunze 1941; P. P. Nikişov, *Borba s Basmaçestvom na Yuge Kırgizii*, Frunze 1957.
- 19 Ş. Taşliyev, *Ustanovleniye i Uproçneniye Sovetskoy Vlasti v Turkestane*, Aşhabad 1957. Yazykova M. (1957). *Borba za Ustanovleniye i Uproçneniye Sovetskoy Vlasti v Zapadnom Turkmenistane*. Aşhabad.
- 20 N. Timofeev - M. Ahinjanov, *Kazahskaya SSR*, Gospolitizdat 1941, s. 36-37.

1950'lerin ikinci yarısında yerel ve merkezi arşivlerden konuyla ilgili yeni arşiv materyalleri çalışmalara dahil edilmeye başlandı. Bu da konuyla ilgili bilgilerin nisbeten artmasını ve araştırmayı birincil kaynaklarla zenginleştirmeyi mümkün kıldı. Ayrıca Stalinist baskı döneminde Türkistan'daki Milli Mücadele hareketine karşı savaşıyan bazı Rus ve Ermeni askeri liderlerin isimleri de bu vesileyle ortaya çıkmaya başladı. 1960-1970 yılları arasında M. İrkaev Türkistan'daki Basmacı hareketi ile ilgili çok sayıda çalışma yürütmüştür. Yazar, Basmacı hareketinin yaygınlığını, sebeplerini ve bastırılmasını Sovyet tarih yazımı yöntemi ile ele almıştır²¹. M. İrkaev'in çalışmalarında, Basmacı hareketinin iç ve dış koşulları, toplumsal tabanının özellikleri ve "yeni ekonomik program"ın başlamasının önemli sebepleri Sovyet gözü ile anlatılmaktadır. Yazar, Basmacı hareketinin toplumsal temelini "feodaller, din adamları, memurlar, zengin ve yeni burjuva unsurlar"ın oluşturduğunu öne sürmektedir. Daha sonraki tarihlerde Yu. A. Polyakov ve A. İ. Çugunov, Orta Asya Basmacı hareketi çalışmalarına önemli bir katkıda bulundular. "Basmacılığın Sonu" adlı bu çalışmada yazarlar, 1917-1931 yıllarında Orta Asya'daki Basmacı hareketinin kökenlerini ve gelişimini, Tacik ve Özbek SSC'de İbrahim Bek önderliğindeki ana Basmacı gruplarının ortadan kaldırılışına kadar olan süreci de dahil ederek ele aldılar²².

Araştırmacılar, 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerin başında Afganistan'da ortaya çıkan siyasi durumla bağlantılı olarak Basmacı hareketinin gelişim tarihine yeniden ilgi duydular. B. V. Lunin ve E. Yusupov gibi yazarlar, 1920-1930'larda Türkistan Basmacılığını, 1980'de Afganistan'daki mücahidlerin eylemleriyle karşılaştıran bir dizi tarihsel çalışmalar yaptılar²³.

Sovyet dönemi tarih yazımında; devlet ideolojisinin mutlak egemenliği, arşiv belgelerinin içeriğinin açıklanmasında devlet sansürü konulması, toplumsal konulardaki çalışmalarda komünist ideoloji çerçevesinde yorum yapma zorunluluğu ve kaygısı çok açıktır. Bu sebeple de Basmacı hareketiyle yakından ilişkili olan Taşnakçı Ermenilerin Türkistan'daki faaliyetlerini sağlam bir metodolojinin temel niteliği olan "objektiflik" çerçevesinde ele alan eserlerin yazılması mümkün olamadı. Sovyet tarihyazımı, Basmacıları "kendi menfaatlerine göre hareket eden ve bu yönde çaba harcayarak Bolşeviklerle işbirliği kurmayı kabul etmeyen asiler" olarak tanımlamaya gayret etmiştir. Sovyet tarihçileri, Basmacı hareketini halka karşı

21 M. İrkayev, *İstoriya Grajdanskoj Voyni v Tadžikistane*, Duşanbe: Tadjikosizdat 1971.

22 Yu. A. Polyakov - A. İ. Çugunov, *Könets Basmaçestva*, Moskva 1976, s. 16.

23 B. V. Lunin - E. Yu Yusupov, *Basmaçestvo – Orudıye Reaktsii (İstoriçeskiye Paralleli)*, Taşkent 1984.

bir hareket olarak nitelendirdi ve Türkistan Komünist Partisi, Türkistan'daki tüm halkların iradesini ifade eden tek siyasi güç olarak değerlendirildi. Bu öğreti sistem tarafından resmi olarak yerleştirildi. Bu yaklaşımın Türkistan'da birliği teşvik eden manevi gücün yok edilmesine hizmet ettiği ve aslında sözkonusu tarihyazımının amacının da bu olduğu söylenebilir.

Sovyet sonrası dönemde, Türkistan'daki Basmacılığın temelleri ile özel olarak da bu makalenin temel sorunsalını oluşturan Taşnakçı Ermenilerin bu dönemdeki rolleri hakkında yeni araştırmalar yapılmadığını belirtmek gerekir.

Bu çalışmada, Özbekistan ve Kazakistan merkezi devlet arşivleri ile Rusya Sosyal-Siyasi Tarih Arşivi fonlarında bulunan belgeler kullanıldı. Bu fonlar içerisinde yer alan belgelerden önemli bir kısmı ise ilk defa kullanılmıştır. Araştırmada, Ermenilerin Türkistan'daki yerleşimlerinin tarihi, Çarlık Rusya'sı döneminden başlayarak Bolşevik yönetimi de dâhil olmak üzere Ermenilerin bölgedeki sosyal, ekonomik ve idari anlamdaki konumları ile bunların Basmacı hareketine karşı faaliyetleri, arşiv belgeleri ve konuyla ilgili araştırmalar ışığında değerlendirilecektir.

2. Türkistan'da Rus İşgali ve Ermenilerin Bölgede Yerleşmesi

Kazakistan topraklarının 18. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın ikinci yarısına kadarki süreçte Rus işgaline uğramasının ardından bu topraklar üzerinden Türkistan'a doğru Sırderya işgal hattı açıldı. Bu süreçte Rus subaylar, yetkililer ve akademik inceleme heyetleri ilk etapta Ermenileri tercüman olarak kullandılar. Bunun yanı sıra, Rus işgali ilerledikçe idari sorumlular, Ermenilerin Türkistan topraklarına yerleşmesini teşvik ettiler. Yukarıda da ifade edildiği üzere Rus-Ermeni işbirliği işgallerde önemli bir rol oynamaktaydı. Böylelikle Ermeniler 1861'den itibaren Rus ordularıyla birlikte Hazar bölgesinden Türkistan'a doğru ilerlemeye başladılar. Türkistan bölgesinin işgal altına alınmasının ardından önce Türkistan Oblastı ve ardından 1865'de Taşkent merkezli Türkistan Vilayeti Genel Valiliği kuruldu. Bu valilik kanalıyla işgal altına alınan topraklarda siyasi ve ekonomik entegrasyon gerçekleştirmek amacıyla sosyal, hukuki ve idari açıdan genel bir düzen kurulacaktı. Bu şekilde Ruslaştırma politikası gerçekleştirilmiş olacaktı. İlk vali ise General Konstantin Petroviç Kaufmann'dı (1818-1882). Kaufman burada 20 yıl boyunca görev yaptı²⁴.

24 Hatice Kerimov, *Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2019.

1867'de Çarlık yönetimi Kaufmann'ın idaresi altında Türkistan'da bir dizi idari reform gerçekleştirdi. Gerçekleştirilen reformlar çerçevesinde Taşkent merkez olmak üzere Türkistan Genel Valiliği bölgede yayılma politikası izleyerek yerli halkın içine sızmaya başladı. Merkezî yönetim tarafından bu politikanın başarılı olması için Genel Valilik idaresine sınırsız yetkiler verildi. Türkistan Genel Valiliğine Sırderya ve Yedisu Vilayetleri dâhil edildi. Özellikle Valiliğin ticari işleri ve dış politika yetkileri zamanla arttı. Bu yetkiler çerçevesinde bölgeye göç ettirilen Ermeniler Karabağ, Zengezur ve Batı Ermenistan'dan getirilerek Türkistan topraklarına yerleştirilmeye başlandı²⁵. Türkistan'da 1867 ve sonrasında yayınlanan Turkistanskiye Vedomosti, Russkiy Turkestan, Turkistan Ulayatı (Vilayeti) gibi gazetelerde: “*Ermeniler, hem ekonomik hem de kültürel olarak olağanüstü bir rol oynuyor*” şeklinde haberler yayınlanmaktaydı²⁶. Türkistan coğrafyasındaki ilk Ermeni yerleşimleri 1867 yılında Türkistan Genel Valiliği Rus askerleriyle birlikte Yedisu, Sırderya, Mery, Çardjuy, Semerkand, Taşkent ve diğer şehirlerde gerçekleştirildi²⁷. Ermeniler Türkistan'da daha sonra başta Semerkand, Hokand ve Andican'da, bilahare genel-valiliğin yeni idari birimlerini oluşturan Aşkabat ve Fergana vadisine iskân edildi. Bu şekilde Türkistan bölgesine hareket eden Ermeniler, genellikle kentsel yerleşimlerin yakınlarında kurulan Rus askeri garnizonlarının istihkâm yerlerine yerleştiler. 1883'te Ermeniler, bölgedeki kentsel yerleşim noktalarında nüfusun hatırı sayılır bir bölümünü oluşturmaktaydılar²⁸. Başlangıçta Ermenilerin bölgedeki yerleşmeleri geçici olarak görünüyordu. Ancak çok geçmeden onlar ticaretle uğraşmaya, çiftçilik yapmaya ve Rus askeri

25 1867'de Türkistan'ın işgalinden sonra Çar II. Alexander, Rusların ve Ermenilerin kitleler halinde yerleşmesine yol açan Türkistan Genel Valiliğinin kurulmasına dair projesini onayladı. Geniş bilgi için bk. ÖC MDA (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi), Fon No. İ-717, Kayıt No. 1, Dosya No. 52, Sayfa No. 356.

26 KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 4144:1. Dosya Rusya İçişleri Bakanlığı'nın Kazakistan'ın Yedisu bölgesi işgal idaresiyle yazışmalarından oluşmaktadır. Bu yazışmalara göre Eçmiadzinsk (Eçmiyazin, Ermeni Apostolik Kilisesinin ana manastırı. Ermenistan'ın Arnavir bölgesi, Vağarşapat şehrinde bulunmaktadır) Ermeni-Gregoryen Katolik Patriği, Rusya İçişleri Bakanlığı önünde, Nahçıvan-Besarab ve Astrahan Ermeni-Gregoryen kiliselerinin bölgesel yapısını değiştirilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bunun için Rus idaresi, Türkistan Genel Valisine Ermenilerin kişi sayısı, kiliseleri ve din adamları hakkında istatistik bilgileri toplama emrini vermiştir.

27 P. P. Litvinov, *Gosudarstvenno-Religioznye i Etnokonfessionalnye Otnoşeniya v Turkestane v 1865-1917 Godah. Po Arhivnim Materialam*, Dissertatsiya Doktora İstoriçeskih Nauk, Moskva 1997.

28 E. A. Gluşenko, *Rossiya v Sredney Azii. Zavoeyevaniya i Preobrazovaniya*. Çast 2. *Ustroyeniye Kraya*, Tsentropoligraf, Moskva 2010, s. 27.

birliklerinde görev almaya başladılar. Daha sonra da ailelerini yanlarına getirerek kendi evlerini inşa ettiler²⁹.

19. asırda Rus işgali esnasında Kazakistan'ın Batı bölgesi ile Sırderya'nın yukarı kısımlarına doğru Rus askeri garnizonları kuruldu. Bu garnizonlar arasında Fort-Şevçenko (Mañgışlak) Rus işgal politikasında önemli bir yer oldu. 1846'da, Hazar Denizi'nde Rusya'nın askeri karakolu olan Mangışlak yarımadasında üç savunma kulesi ile Novopetrovsk surları kuruldu. Bu askeri garnizon 1857'de Fort Aleksandrovski olarak yeniden adlandırıldı. Belgelere göre bu bölgenin karayolu bağlantısı zor, sadece deniz yoluyla iletişimi olan, hatta Ekim'den Nisan'a kadar kara yolları ile posta bağlantısı kapalı kalmaktaydı. Novopetrovsk komutanı İ. Uskov'un kızı Mañgışlak hatıralarında, “*Küçük bir taş kilisesi, bir komutan evi, bir gardiyan, bir hastane ve alt rütbeleri ve subayları barındırmak için birkaç taş kanatlı kale bulunuyordu. Kalenin yakınında, dağın altında birkaç Ermeni dükkânı var ve bozkır etrafında yeşilliği olmayan bir bölge*” olarak kaydeder. Kalenin yakınında Slobodskoy adı taşıyan bir Ermeni yerleşkesi kuruldu ve burada 01 Ekim 1874'te yapılan kayıtlara göre 88 Ermeni ikamet ediyordu³⁰.

Hazar kıyılarına Rus askerleriyle birlikte gelen ilk Ermeni yerleşimciler arasında çoğu kamu hizmetine giren ve ticaretle uğraşarak ekonomik faaliyetlerde bulunan eğitimli insanlar bulunmaktaydı. Ermeniler, Türkistan'daki yerli halkın gelenek ve göreneklerini, yerel Türkçeyi ticari yeteneklerini de kullanarak kısa zamanda öğrendiler ve Ruslarla yerli halkın arasındaki iletişimi kurmada aracılık rolünü üstlendiler. Rus işgal politikasına hız kazandıran Trans-Hazar demiryolunun, gümrük ve sınır direklerinin, kiliselerin ve camilerin, Rus okulları ile hastanelerin, özel evlerle devlet kurumlarının inşasında Ermenilerin aktif bir şekilde yer aldıkları özellikle belirtilmelidir. Novopetrovsk tahkimatında havariler (Pyotr ve Pavel)'in onuruna Pyotr ve Pavel adına bir kilise inşa edildi. Yerel tarihçilerin, müze personelinin ifadelerine ve belgelere göre kilise, Ermeniler tarafından Astrahan Ermeni tüccarlarının parasıyla Rusların Hive zaferinin 20. yıldönümü onuruna 1893 başlarında inşa edilmişti³¹. Bu durum da bölgedeki Rus işgali

29 KCMMDA, Fon No. 85, Kayıt No. 1, Dosya No. 87, s. 7-9.

30 KCMMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 810: 1-4. Bu dosyada Türkiye topraklarından gelerek batı Kazakistan ile Yedisu bölgesine yerleştirilen Ermenilere maddi destek sağlamak için para toplandığına dair raporlar mevcuttur. Çarlık yönetimi tarafından 1897-1898'de açılan dosya 90 sayfadan ve aktarılan para makbuzlarından oluşmaktadır. Yerleştirilen Ermenilerin sayısı hakkında kesin bir kayıt yoktur.

31 KCMMDA, Fon No. 41, Kayıt No. 1, Dosya No. 258, s. 1-2.

esnasında Ortodoks ve Gregoryen kiliseleri arasında sıkı bir bağlantı kurulduğu ve iki kurumun birbirini desteklediği anlamına gelmektedir.

1897'deki ilk Rusya genel nüfus sayımına göre, Trans-Hazar, Semerkant ve Fergana vadisinde yaşayan toplam Ermeni sayısı, beş bin kişiye ulaşmıştı³². Rus Ordusu Generali B. Litvinov, Türkistan Genel Valisi K.P.Kaufman'ın 1910 yılında toplanarak yayımlanan "Kaufman Koleksiyonu" adlı eserinde: "*Rus askeri birlikleri Türkistan'a geldiğinde Ermeniler onlarla beraber geldi... küçük dükkanlar açtı, Rus köylülerinin sayısı arttıktan sonra... ulaştırma ofisleri, fabrikalar, kiliseler, okullar açıldı ve her yerde Ermeniler, Ermeniler ve Ermeniler çoğaldı. Ermeni tüccarlar Tatar tüccarların yerine geçti, hatta terzihane işlerinde kurnazlıkta Yahudileri bile geçti... Kısacası birahane sahipleri onlar oldu, Rus ve Sart'ların*³³ arasında çok akıllıca konumlanmış özel Ermeni mahallelerini oluşturdular" demektedir³⁴. Yine aynı eserde: "*1913'te, Fergana vadisinin Ermeni nüfusu 3.292 kişiydi. Ermenilerin sayısı götüldükçe yerleşik hale geliyor ve refahı giderek artıyor. Ermeni-Gregoryen bölge okulları açılıyor. Türkistan Bölgesi şehirlerinde apartmanları ve restoranları, onlar tarafından kurulan dükkânlar açılmaktadır. Birçok Ermeni, devlet ve askeri görevlerde bulunmaktadır*"³⁵. Arminius Vambery hatıralarında Ermeniler hakkında şu bilgiler yer almaktadır: "*Ayrıca Gâvur Qalası (kâfirlerin şehri) adı verilen geniş alanda taş binalarının kalıntıları var. İlk başta, gâvur kelimesi gebralar anlamını veya tarih öncesi inananlara*

32 R. G. Nazaryan, *Armyane Samarkanda*, Moskva 2007, s. 17.

33 Sart sözcüğünün anlamına dair çeşitli münakaşalar olmakla birlikte bazı kaynaklar "Sart" kelimesinin Sırderya nehrinin eski adı "Yak-Sart'tan" geldiğini söylemektedir. Yani "Sırderya kenarına yerleşen halk" anlamını vermektedir. Genelde Sart'lar ticaretle ilgilendiği için göçebeler arasında "uyamk", "hırsız", "üçkâğıtçı" olarak algılanmaktadır. Geniş bilgi için bk. Ş. S. Kamoliddin, *Eşo Raz o Termine Sart. Sogdyskiy Sbornik. Noveysiye, İssledovaniya po İstori i Kultury Sogda v Uzbekistane*, Saarbrücken 2017, LAP, s. 17-30.

34 "Turkestanskiy Sbornik" (Türkistan Koleksiyonu), toplam 594 ciltlik bir kaynak koleksiyonudur. Koleksiyonun oluşturulması Türkistan genel valisi K. P. Kaufman'ın emriyle Türkistan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgalinden sonra 1867'de başlatıldı. Türkistan Koleksiyonu önce St. Petersburg'da ve daha sonra Taşkent'te sürdürüldü ve Türkistan'la ilgili Rusça ve Batı dillerinde yazılmış farklı materyallerin toplanmasıyla oluşturuldu. Türkistan'ın işgalinden başlayarak 1917'ye kadar olan dönemi kapsayan raporlar, derlemeler, emirler, talimatlar, Rus ve yerli halkın kültürü, adet ve örfleri, İslam dini ile ilgili eğitim meseleleri hakkında raporlar, Rus-Yerli (Tuzem) okulları ile ilgili istatistik ve değerlendirme raporları, gazete bilgileri, kitap özetleri, istatistiki veriler vs. gibi zengin tarihi malzemeyi içermektedir. Günümüzde bu koleksiyonun tamamı Özbekistan Cumhuriyeti Millî kütüphanesi'nde bulunmaktadır. *Kaufmanskiy Sbornik*, III. Tom., Taşkent 1910, s. 29-31.

35 *Kaufmanskiy Sbornik*, Taşkent 1910, s. 36.

söylendiğini düşündüm, ancak benim için sürpriz oldu, tüm Orta Asya'da bu adla Ermeniler veya daha doğrusu Nasturilerin ifade edildiğini duydum"³⁶.

Bu çerçevede bölgede iskân edilen Ermenilerin ticari alanda önemli yer edindikleri anlaşılmaktadır. Mañgışlak bölgesinde iskân edilen Ermeniler esas olarak tüccarlar ve zanaatkârlardan oluşuyordu, onların bir muhtar ve bir dini okulu vardı. Bu yerleşimde Astrahan Ermenilerinin yanı sıra Tiflis Ermenileri de burada ticaretle uğraşıyordu ve bunlar Mañgışlak'taki Rus askeri birliklerine yiyecek, giyecek ve alkol tedarik ediyordu³⁷. Türkistan Genel Valiliğine bağlı Trans-Hazar bölgesine vali olarak tayin edilen A. N. Kuropatkin³⁸ de "*Ermeniler, ticaret yeteneklerinde Yahudilerle rekabet edebilirler. Ermeniler, faaliyetlerini Rusya'dan Türkistan'a transfer ettiler. Ermeniler, Rus kanıyla işgal edilen bu topraklarda iç ve dış ticaretle birlikte pamuk üretimini ele geçirmeyi başardı. İran ile Trans-Hazar bölgesinde ticaret ağırlıklı olarak Ermenilerin elindedir. Aşkabad'ta ticaret ellerinde. Kafkasya'daki petrol işinin önemli bölümü Ermenilerin elindedir. Hazar Denizi'nde çeşitli şekillerde yapılan balıkçılık da uzun zamandan beri Ermenilerin eline geçmiş vaziyette...*" demekteydi³⁹.

Bakü ve çevresinde büyük petrol yataklarının olduğunun anlaşılması diğer birçok etnik unsur gibi Ermenilerin zaten var olan ilgisini buraya çekti. Bakü'nün en zenginleri ise Ermenilerdi. Rusya'nın açık desteğini almış olan Ermeniler hem kültürel hem de ekonomik açıdan Müslümanlardan çok daha üstün bir konuma gelmişlerdi. 1872 yılında gerçekleşen Petrol İmtiyazları İhalesi'nde Türkler ancak %5 bir pay alırken Ermeniler bunun on mislini almışlardı. Bakü'de bulunan 167 çoğu küçük petrol firmasının 49'u Azerbaycan Türklerine ait iken 55 orta ve büyük çaplı petrol işletmesi zengin Ermeni ailelerinden Mirzoevler, Mailovlar, Liazonovlar, Aramyalar, Tavetosyanlar ve Mantaşyanlar'a aitti⁴⁰.

Pamuk üretiminde dünyada ikinci sıra yer alan Özbekistan toprakları oldukça önemliydi. Özbekistan'da pamuk üretimi ve ticareti uzun bir geçmişe sahiptir.

36 Armini Vambery, *Puteşestviya po Sredney Azii*, İzdaniye II. Moskva 1874, s. 68-69.

37 KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 810, s. 16-18.

38 Aleksey Nikolayevič Kuropatkin, General, teşkilatçı yeteneklere sahip olan ve 1898-1904 yıllarında Savaş Bakanlığı yapmış ve Rus ordusunun gelişimi için büyük başarılar elde etmiştir. Kuropatkin'in Rus ordusunun geçmişi ve geleceği hakkındaki görüşleri ilginçtir. Bunları 1910'da yazdığı çalışmalarında ana hatlarıyla belirtmiştir. 1886'da Çar Alexander III tarafından "Türkistan bölgesinin yönetimi projesi" nden dolayı ödüllendirildi. Geniş bilgi için bk. A. Şarov, *Zabıty General Kuropatkin, Kommunist Voorıjonnuh Sil.* No.12, Moskva, 1991 s. 64.

39 A.N. Kuropatkin, *Russkaya Armiya*, İzdatelstvo Poligon, Sankt-Petersburg 2003, s. 7-8.

40 Mustafayev, agm., s. 536.

Arkeolojik bulgulara göre Özbekistan'da 5-6. yüzyıldan beri yapılmakta olan pamuk tarımı bölgede Rus işgal idaresinin kurulması ile birlikte pamuk tarımına daha fazla önem verilmiş ve 20. asır başında üretim oldukça yüksek bir orana çıkmış ve pamuk Özbekistan'ın stratejik bir ürünü haline gelmiştir⁴¹.

1909'da sadece Trans-Hazar bölgesinde 14 pamuk temizleme fabrikasının altısı Ermenilere aitti. Merv şehrinde, iki fabrika Avetisov kardeşlere, üçü de merkezi Moskova'da olan fabrika sahibi Arzumanov tarafından kiralanan şubeleri ise Ermeni Arunov'a aitti. Aşhabat'ta üç pamuk fabrikası, biri Ter-Mikirtüçev Ticaret Evi'ne, diğeri Ter-Teryants Kardeşler, üçü de Arzumanov Kardeşler adındaki Ermeni asıllı firma ve kişilere aitti⁴². Bunun yanı sıra Ermenilerin pamuk alım satımında aracılık yaptıkları gibi kendilerinin de bizatihi pamuk yetiştirdiklerinin altını çizmek gerekir. Aynı şekilde Atek, Serahs ve Trans-Hazar bölgesinde pamuk yetiştiren Ermeniler hakkında da kayıtlar mevcuttur⁴³. Ermeni girişimcilerin pamuk hammaddelerinin ilk işlenmesi üzerinde yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 1915'te Türkistan'da pamuk temizleme fabrikalarının sayısı da hızlı bir şekilde arttı. Bunların 17'si Ermenilerin elindeydi⁴⁴.

Diğeri taraftan Ermenilerin iç pazar, dış ticaret ve sanayinin gelişimindeki rollerinin artması ve bir yönetim politikası olarak özellikle güçlendirildiklerinden, Çarlık yönetiminin bazı Ermeni karşıtı üst düzey yetkilileri giderek artan oranda "*Ermeni unsurunun rolü*" konusunda endişelerini dile getirmekteydiler. Nitekim Trans-Hazar eyaletinin genel valisi görevini yapan A. N. Kuropatkin Rusya Savunma Bakanlığı'na gönderdiği mektubunda endişelerini: "*Trans-Hazar bölgesi 10 yıl içinde bir Ermeni köşesine döndü. Bölgedeki Ermeniler Ruslar için son derece tehlikeli bir rakip gibi görünmektedir ve az sayıda olsa bile Ermenilerin yeniden yerleştirilmesine izin verilmemesi gerekmektedir. 1890'da bölgede 2.893 Ermeni ve 4.815 Rus kayıt edilmiştir. 01 Ocak 1894'e kadar bölgenin nüfusunun toplam 387.000 kişiden 3.438'i Ermeni ve 9.082'sini Ruslar oluşturmaktadır*" şeklinde ifade etmekteydi⁴⁵.

41 Güçgeldi Bashimov, "Özbekistan Pamuk Sektörünün Rekabet Gücünün Belirlenmesi", *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 2015, 2(1), s. 99-104, s. 102.

42 A. A. Grigoryants, *Armyane v Sredney Azii: (Vtoraya Polovina XIX - 1917)*, Erevan: İzdatelstvo AN ArmSSR, 1984, s. 157-159:

43 Obzor Zakasriyskoy Oblasti za 1909 God., Aşhabad: "Parovaya Tipografiya Gazeti "Aşhabad", 1911, s. 131-133.

44 Adres-Spravoçnik Zakaspiyskoy Oblasti za 1915 God, Aşhabad 1915, s. 82-84.

45 A. İ. Maslov, *Zavojevaniye Ahal-Tepe*, Sankt-Peterburg 1887, s. 17.

Rus işgali ile birlikte Türkistan bölgesinde bir taraftan da Ortodoks misyonerlik faaliyetleri yürütüldü. Misyoner grupları arasında genellikle birçoğu Ermeni olan Hristiyan tüccarlar da yer alıyordu. Ermeni tüccarlar ve zanaatkârlar sadece büyük şehirlerde değil, aynı zamanda Tupkaragan Körfezi (Batı Kazakistan'ın işgalinde önemli yere sahip olan yerleşke) olan illerde de yeni bölgelere yerleşmişlerdir. Kilise, Ermenilerin günlük hayatında her zaman çok önemli bir rol oynamıştır. Belgelere göre, 1852'de Astrahan Ermeni-Gregoryen Kilisesinin rahibi Miney Mkhitarov Mañğışlak'ta yaşayan Ermenilerin dini hizmetlerini yerine getirmek için görevlendirilmişti⁴⁶. Ermeni tüccarları, aracılık yapan tercümanlarla birlikte hareket ederek, yerli halkın kültürel hayatını etkilemiştir. 1890'lı yılların başında, bölgenin tüm Ortodoks kurumları Astrahan piskoposluğunun yetkisi altındaydı.

Ermeni Gregoryen Kilisesi 19. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'da kendi mülkleri, diğer gayrimenkul ve sermayesi ile gelirinin kaynağını oluşturan tek kilise organizasyonu olarak kalmıştır. Bu haklar çerçevesinde Ermeniler bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini kendine uygun bir şekilde yürütmüştür. Arşiv belgelerine göre Batı Kazakistan'daki petrol şirketlerinin kiliselerin inşasına büyük önem verdikleri ortaya çıkmaktadır. Bu belgelere göre, bu şirketler tarafından Guryev'deki Ortodoks ve Gregoryen kiliselerinin inşasının ilerlemesi için maddi destek sağlama yanında kiliselerde görev yapacak din adamlarına aylık maaş olarak 170 ruble 40 kopek tahsisat ve ikamet için de bir daire verilmekteydi⁴⁷.

Bu hususla ilgili olarak 12 Eylül 1913'te Rusya İçişleri Bakanlığına bağlı olan Manevi İşler Dairesi Başkanlığı, Ermeni-Gregoryenler hakkında bilgi toplaması için Yedisu bölgesinin valilerine, şehir polislerine ve kaymakamlara hitaben bir talimat gönderdi⁴⁸. Bu talimat gereğince Yedisu bölgesinde yaşayan Ermeniler sayıldı. Vermıy (Almatı) şehri Polis Müdürlüğü'nün 21 Ekim 1913 tarih ve 23245 sayılı belgesindeki kayıtlara göre bölgede sakin Ermeniler genel olarak subay, askeri doktor, elektrik teknisyeni ve ayakkabı tamircisi olarak çalışmaktaydı. Sayıları binden fazlaydı. Tanınmış olanları ise Andrias Semyonov Çerğıştıyants, Georgiy Minayeviç Arutyunov, Karapet Mikirtiçev Bodeyants, Garegin Sarakanov Ter-Vartanyants ve Usen Avaneğoviç Zelyants'tı⁴⁹.

46 KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 165. "Emba-Hazar" Petrol şirketi. Kiliselerin ve din adamlarına maddi destek göstermek üzerine yazışmalar dosyası.

47 KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 165, s. 1-3.

48 KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 4144, s. 3

49 KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 4144, s. 6.

Yedisu bölgesi Lepsi ilçesi yönetimi 14 Ekim 1913 tarih ve 4430 sayılı raporuna göre burada dört Ermeni aile, Prejevalsk ilçesi kaymakamının 6 Kasım 1913 tarih ve 23215 sayılı raporuna göre iki Ermeni aile, Pişpek ilçesi kaymakamının 13 Aralık 1913 tarih ve 23235 sayılı raporuna göre ise bölgede 24 Ermeni ailesi mevcuttu⁵⁰. 1913 yılı verilerine göre Yedisu bölgesinde toplam 41 Ortodoks kilisesi, 3 Gregoryan ve 77 Ortodoks okulu bulunmaktaydı⁵¹. Arşiv belgelerine göre 1912'de bölgede yaşayan Ermeni aile sayısı toplamda 283 idi⁵².

Resim 1: Kazakistan'ın Yedisu Bölgesindeki Ermenilerden Bir Grup.
20. yüzyılın İlk Çeyreği⁵³

Rus işgal politikasında önemli yere sahip olan Guryev⁵⁴ (şimdi Atyrau) 1640 yılında Rus askeri garnizonu olarak Türkistan hanlıklarıyla diplomatik ve ticari

50 KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 4144, s. 7-11.

51 KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 48806, s. 2-5

52 KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 48940, s. 5-6

53 KC MDFFBSKA (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Film ve Fotoğraf Belgeleri ile Ses Kayıtları Arşivi) Arx. 2-41-719.

54 1630'ların sonunda Moskova yönetimi, Yayık ve Emba kenarındaki balık alanlarını, zengin bir Yaroslavl ilçe elitinden gelen ünlü Rus ailesi Guryev'lerin tüccar ailesine bağışlamıştır. Yayık Nehrinin kenarlarında balıkçılık yapılmakta ve oradan avlanan kırmızı balık Rus pazarlarına satılmaktaydı. 1640'ta Guryev ailesi göçebeler, Don ve Yayık Rus Kozaklarının saldırılarına karşı korunmak için Ust-Yayitsky kasabasını (gelecekteki Guryev şehri) inşa ettiler. Böylelikle Guryev Batı Kazakistan

ilişkileri sıkılaştırmak amacıyla kurulmuştu. Burası aynı zamanda Yayık (Ural) Nehri etrafındaki verimli toprakları ele geçirmeyi ve Hazar Denizi üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmeyi amaçlayan Çarlık sömürgeci politikasının askeri stratejik merkezi rolünü oynamıştı. 1897 nüfus sayımı Guryev’de 9 bin 322 kişinin yaşadığını göstermektedir⁵⁵. Trans-Hazarda minerallerin aranmaya başlandığı 1860’larda bölge ekonomisi gelişmeye başladı. Rus bilim adamları N.Severtsev ile I. Borisov 1857’de, P. S. Pallas 1863’te, D. Kirpiçnikov 1874’te ve 1886’da Novakovskiy Batı Kazakistan’daki Matençoja, Dossor, Eskene ve Karaşungil yerleşkelerinde ve genel olarak Kazak bozkırlarında araştırma yaparak petrol kuyuları keşfettiler. Bu keşfe rağmen, coğrafi ve doğal zorluklar nedeniyle, petrol üretiminin gerçekleştirilebileceğinden emin olmadıkları hakkında Çar Aleksandr Nikolayeviç’e (1818-1881) raporlar gönderdiler⁵⁶. Petrol, 1876’da Çeleken adasında ve Ruslar tarafından Neftedağ⁵⁷ adı verilen yerde bulundu. 1890’lı yıllarda da Rus ve Ermeni sanayicileri tarafından geliştirilmeye başlanan büyük petrol yatakları yanında çeşitli diğer cevherler de keşfedildi. Hazar bölgesindeki yeni petrol kaynaklarının işletilmesi meselesi, zengin Ermeniler de dâhil olmak üzere birçok yeni Rus iş adamlarını bölgeye çekti⁵⁸.

1890’larda, Yayık-Jem Adasında petrol kaynaklarının varlığının yeniden ortaya konulması, Türkistan demiryolunun inşası gündemdeyken başladı. Daha sonra, 1892’de Rusya-Ural Demiryolu’nun inşası için emir verildiğinde; Dossor, Esken ve Karaşungil yerleşkelerinin 7-9 metre derinliğe kadar bölgenin jeolojik özelliklerini inceleyen Nikitin önderliğindeki heyet aynı zamanda bölgede bulunan yeraltı servetlerini de keşfederek raporuna ekledi. Aynı yıl Sol-Iletsik bölgesi avukatlarından Y. Lebedev’e Çarlık hükümetinin Batı Kazakistan’daki Kunkulak ilçesinin tuzlu toprakları hakkında özel bir çalışma yürütmesi için ilk izin verildi⁵⁹. Bu imtiyazı 1892’de Dossor ve 1894’te Karaçağanak petrol bölgeleri için de elde etmeyi başaran Y. Lebedev, 1893 yılında ruhsatını N. N. Leman, Doppelmaer ve Grum-Grjmailto’ya sattı. Onlar 1898’de petrol araştırmaları yapma hakkını alan “Leman&Co” şirketini kurdular. Böylece Kazak topraklarındaki kaynakları

topraklarındaki ilk Rus yerleşim yerlerinden biri oldu. Şehrin inşaatı 1662’de sona erdi. 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başında Guryev büyük bir sınırlı kalesine dönüştü.

55 N.V. Alekseenko, *Naseleniye Dorevolutsionnogo Kazahstana*, Alma-Ata 1981, s. 47.

56 KCMDA, Fon No. 1479, Kayıt No. 2, Dosya No. 711, s. 12-17.

57 Belgede Neftetau şeklinde geçmektedir.

58 İ. Farmanov, *Zapiski o Firme “Nasledniki G.M. Lianozova”*, Astrahan 1914, s. 110-112.

59 Ş T. Ş. aukenbayev, *Uralo-Embenski.Neftenosny Rayon*, Alma-Ata 1960, s. 9-12.

araştıran ilk petrol şirketi doğdu. Tanınmış petrol sahalarının çoğu bir imtiyaz olarak N. N. Leman adlı bir Yahudiye olan bu şirkete devredilmiş oldu⁶⁰. Aynı dönemde Ural Vilayet yönetimi sınırları içindeki Guryev ve Kalmıkov bölgelerinde petrol kuyuları araştırılmıştı ve bu çalışmaların sonucunda Guryev'deki şirketin müteveli heyeti başkanlığında özel bir birim oluşturmuştu. Arkasından N. N. Leman “*Yayık-Hazar*” ve “*Yayık-Embi*” petrol şirketlerini kurulmuştu⁶¹.

1873 yılında bir Ermeni tüccarı olan N. İ. Artemyev ilk olarak dökme petrol ve petrol kalıntılarının Bakü'den Astrahan'a tankerlerle taşınması işini organize etti. 1899'da A.İ.Mantaşev (Mantaşyan)⁶², Bakü'de “*A.I.Mantaşev&Co*” adlı petrol şirketini kurdu ve 1879'da kurulan “*Nobel Kardeşler Petrol Üretim Ortaklığı*”nda hissedar oldu. A.İ.Mantaşev'in en büyük petrol üreticileri arasında yer alan üç erkek kardeşi vardı. Tüm Volga şehirlerinde Nobel teşebbüsünün temsilcilikleri ve marinaları vardı. 1881'de, “*Nobel Kasabası*” olarak bilinen büyük bir köy, Volga'nın sağ kıyısında Astrahan yakınlarında şehir düzeyine gelecek kadar büyümüşü⁶³.

Kazakistan'ın Batı bölgesinde marinalar, petrol ürünleri tedariki için yeraltı boru hatları ile gazyağı depolamak için tanklar ve bu işle ilgili mekanik atölyeler açılmıştır. 1880'li yıllarda Ermenistan'dan bir başka büyük petrol endüstrisi milyoneri, petrol şirketi “*Lianozov&Co*” yu kuran S. G. Lianozov (Lianosyan)⁶⁴ isimli Ermeni zengini bölgeye büyük ölçüde yatırım yaptı⁶⁵. Ermeni petrol

60 Şaukenbayev, *age.*, s. 17-19.

61 Şaukenbayev, *age.*, s. 20.

62 Aleksander Mantaşev 20. yüzyılın başlarındaki Ermeni petrol zenginlerinden biri olup 1842'de 20. yüzyılın başlarında Ermeni kültürünün, siyasetinin ve ticaretinin önemli bir merkezi olan Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te doğdu. Çocukluğunu ve gençliğini babasının tekstil işinde çalışarak kuzey İran'da Tebriz'de geçirdi. Daha sonra o zamanlar Ermeni diasporasının önemli kişilerinin de yer aldığı pamuk ve ticaretinin dünya merkezi olan Manchester'a (İngiltere) gitti ve burada yaşadı. Rus işgali sırasında Kazakistan'ın Batı bölgelerinde petrol işinde yer aldı. Mantaşev, Nobel Kardeşler, Rothschild kardeşler ve Rockefeller ailesi ile yarışarak, 20. yüzyılın en zengin insanlarıyla eşit bir servet elde etti. Misyonerlik politikasına yatırım yaptı, Rus okulların açılmasıyla bölgedeki Ermenilerin nüfuzunu arttırmak için çeşitli faaliyetlerde bulundu. Geniş bilgi için bk. Bedevyan Ruth. (2012). “*Ascent to Wealth and Philanthropy of Alexander Mantashew*”, Armenian News Network / Groong, October 8.

63 KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 156, 1.

64 *Russkiye Birjevyje Novosti 1914-1915*, Petrograd 1915. S. 7.

65 Tüccar sanayici Lianozov ailesi tarihteki en büyük petrol üreticileri ve petrol şirketlerinin sahipleri olarak bilinmektedir. 19. ve 20. yüzyılın başlarında Rusya'nın en zengin ilk on kişisinden biri olan Lianozov ailesi, Ermenistan vatandaşları lehine olmak üzere hamiliğiyle bilinmektedir. Stepan Georgiyeviç Liazonov (Lianosyan) Moskova'da Ermeni ailesinde dünyaya geldi, Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1901'de petrol işleriyle uğraştığı Bakü'ye taşındı, 1907'de “G.M. Lianozov Oğulları Petrol Üretim Ortaklığı”nı kurdu. Liazonov 1917'de Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle

şirketleri Kazakistan'daki faaliyetlerini bu şekilde başlatmıştı. 1899'da ilk petrol kuyusu Karaçungul'da (Embinskiy, şimdi Jiloy bölgesi, Batı Kazakistan) açıldı. Petrol şirketleri, Güney Emba'nın merkezinde petrol rezervlerinin varlığını ortaya çıkardı. Daha sonra, 20. yüzyılın başında işletmeye alınan Dossor ve Makat da dâhil olmak üzere çeşitli petrol yataklarının işletilmesine başladılar. Arşiv belgeleri, Batı Kazakistan'daki petrol satışlarında sürekli artış olduğunu göstermektedir. Petrol şirketlerinin finans ve banka işlemleri ise Rusya'nın Volga bölgesinde olan Samara şehrinde gerçekleştirilmekteydi⁶⁶. 1914 raporları, Batı Kazakistan üzerinden gerçekleştirilen ve gittikçe yoğunlaşan petrol taşımacılığında büyük rolün Aktöbe eyaletine düştüğünü göstermektedir⁶⁷.

Kazak bozkırlarında ilk başta Rus (Kazak) askerleri tarafından açık kuyulardan alınan petrol henüz satışı çok sınırlı olduğu için küçük miktarlarda çıkarılmaktaydı. Petrol üretiminden yıllık gelir elde etmek isteyen Guryev askeri yönetimi bu işi kontrolüne almaya çalıştı. 1911'de Dossor'da Rus işçileri geniş bir petrol alanını keşfettiler. Keşfi yapanlar arasında Bakü, Çeleken ve diğer bölgelerde petrol alanında çalışma deneyimi olan Ermeniler de bulunmaktaydı. Ocak 1913'te Samson Apresov adındaki bir Ermeni⁶⁸, yılda 12 bin ruble maaşla Dossor petrol alanının yöneticisi olarak çalıştı⁶⁹. Apresov, 1912'de Emba bölgesindeki Makat'ta ilk petrol arama çalışmalarını başlattı. Makat sahasının Emba-Hazar petrol ve gaz şirketinin usta ve işçilerinin Ocak 1914 tarihli karnesinde geçici işçi olarak çalışan Ermenilerin isimleri kayıt edilmiştir. Bunlar arasında Khaçatur Grigoryan, Sarkis Naraslyants, Arşak Jamgarov, Arşak Ayrapetov, Saak Melkumov, Nikolai Khurşudov, Avetis Abramyants, Vardan Dadoyants, Vladimir Buniyatov,

Finlandya'ya kaçtı ve 11 Kasım 1922'de Fransa'daki Mason locasına üye oldu. Geniş bilgi için bk. I. L. Babich, *Severokavkazkaya Natsia v Evropeiskoi Migratsii: Mif ili Real'nost*, Sankt-Peterburg 2012; *Ruskiye Birjevyje Novosti*, 1915: 282.

66 KCMDA, Fon No. 450, Kayıt No. 1, Dosya No. 1, s. 1-66.

67 KCMDA, Fon No. 450, Kayıt No. 1, Dosya No. 2, s. 1-9.

68 11 Kasım 1874 Şuşa şehrinde bir demirci ailesinde doğdu. 1893'te Şuşa Okulu'ndan mezun oldu. Aynı yıl St.Petersburg Madencilik Enstitüsü'nü kazandı ve 1900 yılında madencilik (cevher) bölümünden mezun oldu. S.M. Apresov'un diğer faaliyetleri, iki yıl boyunca jeoloğu ve yöneticisi olduğu "Emba-Hazar Petrol Ortaklığı" girişiminin "Ural-Embenskiy" bölgesinde gerçekleşti. Bolşevikler iktidara geldikten sonra, bölgede komünist sisteminin yerleşmesinde büyük rol oynadı. 1939'da profesör oldu ve 1952'ye kadar Sovyet Jeoloji Araştırması Genel Müdürlüğü'nü yürüttü. Bakü ve Kazakistan'daki petrol sanayisinin gelişmesiyle ilgili çok sayıda ilmi çalışması yayımlandı. 1964'e kadar M. Azizbekov Azerbaycan Endüstri Enstitüsü'nde Genel Jeoloji Bölüm Başkanlığını yürüttü.

69 A. A. Fursenko, *Neftyanye Tresty i Mirovaya Politika 1880-1918 Gody*, Moskva 1965. s. 7-12.

Enok Guliyants ve diğerleri. 18 kişiden daha fazla Ermeni petrol şirketlerinde önemli konumlarda görev yapmaktaydı⁷⁰. 24 Haziran 1915'te Z.A.Agamov ve G.A.Kasparov adlı Ermeniler, Emba-Hazar petrol-sanayi şirketinin hissedarları arasında bulunmaktaydı⁷¹.

Bu şirketlerin 1901 ile 1916 yılları arasındaki nakit ödemelerinde yer alan maaş listesine bakıldığında çalışanların %71'i Ermeni, %12'si Rus, kalanlarının da yerli Kırgızlar (Kazaklar) olduğu ortaya çıkmaktadır⁷². Buna karşı Embî petrol sahalarında hizmet veren çalışan ve işçilerin personel defterlerine bakıldığında Rus ve Ermeni görevlilerin 90 ruble 40 kopek ile 156 ruble arasında maaş aldıkları görülmektedir⁷³. Ağırlıklı olarak ağır işlerde çalışan Kazaklar arasında bulunan Kökköz Begimov ve Utebai Baimaganbetov bir ayda sadece 5 rublenin biraz üstünde bir maaşla çalıştı⁷⁴. Arşiv belgelerindeki diğer bazı kayıtlarda da Vasiliy Avernyan ve Porfiriy Malınyan isimli Ermeni işçilerin ücretleri yerel işçilerin ücretlerinden fazla idi. Kırgızlar (Kazaklar) 36 ruble 45 kopek, Ermeni işçiler ise 89 ruble 9 kopek maaş alıyordu⁷⁵.

Emba-Hazar Petrol-Sanayi Şirketi yönetim kurulunun muhtırasında: *“Şiparişi değerlendirirken maalesef, Petrograd'daki şirketlerin hepsinin karar alamayacağı sonucuna vardım, çünkü Bakü'de (Nobel kardeşler) ve başka bazı isimler (Ermeniler) buna engel olmaktadır ve tüm işlemleri ellerinde tutmaktadır”* denilmektedir⁷⁶. Bu ifade o dönemde petrol üretimi alanında hizmet veren hemen hemen tüm firmaların tekelleşme temayülünde olduklarını gösteren önemli bir işarettir. Alanda hizmet gören münferit kuruluşların petrol sahalarındaki çalışmalarına dair kaleme alınan 01 Mart 1913 tarihli rapora göre, Dossor, Iskine, Makat ve Emba-Hazar petrol sahalarından 10 günde 177 yeni petrol kuyusu açıldığını görmekteyiz⁷⁷. Bu sayı

70 KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 172, s. 1-15. Makat sahasında petrol üretimi ile ilgili günlük raporlar.

71 KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 163, s. 1-29. Batı Kazakistan'ın Petrol Şirketin yönetim kurulu ile sondaj, finansman, ekipman yazışmaları.

72 KCMDA, Fon No. 681, Kayıt No. 1, Dosya No. 4, s. 1-17. Emba Petrol şirketinin polis, yol ve tıbbi bakımın Ural-Hazar Petrol Derneği ile anlaşması.

73 KCMDA, Fon No. 680, Kayıt No. 1, Dosya No. 5, s. 4-7.

74 KCMDA, Fon No. 680, Kayıt No. 1, Dosya No. 4, s. 4-5.

75 KCMDA, Fon No. 680, Kayıt No. 1, Dosya No. 14, s. 30-31.

76 KCMDA, Fon No. 681, Kayıt No. 1, Dosya No. 16, s. 17-19.

77 KCMDA, Fon No. 681, Kayıt No. 1, Dosya No. 3, s. 69.

I. Dünya Savaşı öncesinde Batı Kazakistan'ın petrol sahalarındaki yoğun çalışma hızını ve gelişmeyi göstermektedir. Bu bağlamda Makat sahasında petrol üretimi ile ilgili günlük raporlara göre Emba-Hazar petrol ve gaz kompleksinden günde 200 ile 300 Pud⁷⁸ petrol üretilmekteydi⁷⁹.

Yukarıda verilen bilgiler çerçevesinde, Çarlık yönetiminin Türkistan'ı işgal etmesiyle birlikte Kafkas bölgesinden hareketlenerek Rus işgaline paralel biçimde Türkistan'a gelen Ermenilerin, bölgede zanaata dair işlerde hakim duruma gelmeye başladıkları, tüccarlık yaptıkları, dükkânlar açtıkları ve kendilerine ait yerleşim birimleri oluşturdukları anlaşılmaktadır. Ermeni tüccarlar Rusya ile mal alışverişinde bulunmakta, zengin Ermenilerin birçoğu pamuk temizleme, petrol şirketleri, deri ve diğer işletmeleri ellerinde tutmaktaydılar⁸⁰. 1917'ye doğru, Bolşevik İhtilali'nin hemen öncesinde Türkistan'daki Ermenilerin sayısı belirgin bir şekilde artmıştı.

Yukarıda Çarlık döneminde Türkistan coğrafyasında iskân edilen Ermenilerin bölgedeki faaliyetlerinden bahsedildi. Rus arşiv kaynaklarına göre genel olarak Ermenilerin Türkistan'da Rus hâkimiyetinin güçlenmesinde ve yerleşmesinde büyük rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Çarlık yönetiminin Ermenileri kendi stratejik hedefleri doğrultusunda bölgeye yerleştirdiği ve avantajlı bir konuma getirdiği anlaşılmaktadır.

3. Bolşevik İhtilali ve Türkistan Muhtariyetine Karşı Taşnak Ermenilerin Kullanılması

1917'ye kadar merkezi Taşkent olan Türkistan bölgesinde Sovyet yönetimi Petrograd'taki Bolşevik İhtilali'nden çok kısa bir süre sonra başladı. 28 Ekim 1917'de Türkistan Bölgesi Halk Komiserleri Konseyi, Geçici Hükümetin bölge temsilcileri konseyini feshetti.

15-22 Kasım 1917 tarihleri arasında Taşkent'te III. Mahallî İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Kongresi düzenlendi. Kongrenin ele aldığı önemli ve acil konulardan biri mahallî Bolşevik makamların örgütlenmesi oldu. Tartışma sırasında kongre delegeleri iki ana gruba ayrıldı. Birleşik Sosyal Demokratlar tarafından aday

78 Pud, Rus ölçü sisteminin kütlesinin eski bir ölçü birimidir. 1899 yılının verilerine göre bir Pud 16.3804964 kg'a eşittir.

79 KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 129, s. 1-45.

80 İ. A. Amiryants - A.A. Grigoryants, *Armyane v Sredney Azii. Sovremennoye Razvitiye Etničeskih Grupp Sredney Azii I Kazahstana*, Çast 1., Moskva 1992, s. 157-171.

gösterilen ilk grup, yeni kurulan hükümete işçi ve köylü delegeleri, şehir yetkilileri ile Müslümanların girmesi gerektiğini öne sürdü. Aynı zamanda, Bolşevikler ve Sosyalist-Devrimci-Maksimalistleri içeren ikinci grup, bölgesel gücün Rusya'daki Sovyet hükümeti örneği üzerine inşa edilmesi gerektiğini iddia etmekteydi. Nihayetinde Kongre, Türkistan'ın, Müslüman Türkler ve Geçici Hükümet temsilcileri olmadan Bolşevikler ve sol sosyalist devrimcilerden oluşan Halk Komiserleri Konseyi tarafından yönetilmesi gerektiği sonucuna vardı. Böylelikle, Halk Komiserleri Konseyi, Türkistan bölgesinin yeni anayasal yönetim organı olarak yapılandırıldı. Halk Komiserleri Konseyi oluşturulurken, yerel Türk-Müslüman nüfus temsilcilerinin idarecilik pozisyonlarına dahil edilmemesine de karar verildi. Kongre, bu kararın "*Müslüman halkının askerler, işçiler ve köylü milletvekilleri üzerindeki gücünün yerel bir anlayışın olmaması ile onların arasında proletaryanın sınıf örgütlerinin bulunmaması nedeniyle, en yüksek bölgesel devrimci otoritelere katılımı ile bağlantılı olduğunu belirtti*"⁸¹. Böyle bir kararın bölgenin yerli nüfusunun olumsuz tepkilerine yol açabileceğini anlayan Kongre: "*Yerli nüfusun büyük çoğunluğu aktif istihdamdan uzaklaştırılmayacaktır, çünkü her insanın hayatı dikkate alınır ve onlara komiserler görevlendirilir*" kararını aldı. Kongre'nin kararına göre, komiserler bölgedeki düzeni sağlayacak, yerel nüfusun davranış ve kültürel hayatını araştırarak, Bolşevik idaresini bilgilendirecek ve millî ayaklanmaları zamanında bastıracaktı⁸².

Kongrede, Türkistan müslümanlarının bağımsızlık ve muhtariyet ile ilgili görüşlerini Kasım 1917 ve Şubat 1918 tarihleri arasında Umum Rusya Merkezi Yönetim Komitesi üyesi ve Orta Asya ile Batı Sibiryâ RSFSR Halk Komiserliği, ardından Türkistan Merkezi Yönetim Komitesinin başkanlığını yapan P. A. Kobozev⁸³ şu şekilde ortaya koymaktaydı: "*Rus ve Müslüman kardeşlerimiz arasında*

81 RF SSTA (Rusya Federasyonu Sosyal-Siyasi Tarih Arşivi), Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1632, s. 9-12.

82 RF SSTA, Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1632: s. 9-12.

83 Pyotr Alekseeviç Kobozev 26 Ağustos 1878'de Rusya'nın Ryazan bölgesi Pesoçny köyünde köylü bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Önce bir ilahiyat okulunda, daha sonra Moskova İlahiyat Semineri'nde eğitim gördü. Bu dönemde sosyal demokrat çevreye katıldı. 1899'da devrimci hareket içinde bulunduğu gerekçesiyle tutuklandı ve Riga şehrine sürgüne gönderildi. Burada 1900-1904 yılları arasında Politeknik Enstitüsü'nde eğitim aldı. 1918'de P. A. Kobozev Lenin'den iç savaş koşullarında oldukça zor bir görev emri aldı: Taşkent'ten Bakü'ye giderek Bakü'deki Bolşeviklerle petrol sahalarının millileştirilmesi sorununu tartışmak ve daha sonra Türkistan üzerinden Rusya'nın merkezine petrol dağıtımını sağlamak. Komünist Partisi Merkez Komitesi Marksizm-Leninizm Enstitüsü fonlarında P. A. Kobozev'in anıları kayıt edilmiştir. Bu anılara göre Kobozev, Türkistan'da Bolşevik sisteminin oluşumunda "Basmacı" hareketine karşı büyük katliamlar düzenlemiş ve Taşnakçı Ermeni askeri birliklerinin kuruluşunda mühim bir rol oynamıştır. İç savaşın sonunda, Pyotr Alekseeviç

*bir çatışma istemiyoruz, ilk ve son sözümüzü söylüyoruz: Milli işlerimize ve kaderimize müdahale etmeyin (Bolşeviklerin)... Sizler (Türkistan halkı) kendinizi gerçekten ne kadar yönetebilirsiniz?*⁸⁴. Kongre'nin bu kararı milliyetçi entellektüeller ve Ceditçiler tarafından kabul edilmedi. Böylece Türkistan'da çifte "hükümet" (yönetim) ortaya çıktı.

Resim 2: Semireç'i'de (Yedisu) Sosyal Devrim ve İç savaşa Katılan Askeri Devrimci Komite Üyeleri 1918-1920⁸⁵

Türk liderler, yaptıkları bir çok milli kongre ve Müslüman kamu teşkilatı toplantılarında yeni Bolşevik hükümetinin tanınmayacağını duyurdu. Böylelikle Türkistan'da milli kimlik inşası çabası ve istiklâl hareketi ortaya çıktı. 1917 yılında Türkistan'da Türklerin bağımsızlığı gayesini güden Basmacı hareketi doğdu ve 1937 yılına kadar varlığını sürdürdü. Bolşevik iktidarı "*proletaryanın diktatörlüğü*"

ağır bir hastalığa yakalandı. Parti Merkez Komitesi 1 Eylül 1922'de P. A. Kobozev'in Uzak Doğu Cumhuriyetinin Başkanı olarak atanmasına ilişkin kararı kabul etti. Anılara göre Lenin şöyle demişti: "Pyotr Alekseeviç, sizden büyük bir talebimiz var ... hastalığınıza rağmen, sizden bir kez daha partiye yardım etmenizi istiyoruz. Uzak Doğu'dan müdahalecileri kovup Sovyet iktidarını orada kurmanızı istemekteyiz". Geniş bilgi için bk. B. N. Çistov - M. A. Zhohov, *Poslanets Partii: Oçerk Vöyenko-Politiçeskoj Deyatelnosti P.A.Kobozeva na Vostoçnom Fronte (1918-1919)*, Vöyenezdat, Moskva 1980, s. 158.

84 RF SSTA, Fon No. 133, Kayıt No. 1, Dosya No. 24, s. 5-8.

85 KC MDFFBSKA, Arx. 2-34451, 2-36213.

sloganı ile kızıl orduya dayanarak, bölgede demokrasi yoluyla milli yönetimi kurmak isteyen Türkistan Muhtariyet hareketini ise Sovyet düşmanlığı ile suçlayarak ortadan kaldırdı.⁸⁶

Türkistan Bolşevikleri, Eylül 1917'de Petrograd'dan daha önce Taşkent merkezinde iktidarı ele geçirdiler ve akabinde yerli Türk-Müslüman nüfusun kendi topraklarının yönetimine katılmasına karşı çıktılar. Türk-Müslüman halklarının bağımsızlığını kabul etmek istemeyen Bolşevikler kendilerine yeni müttefikler aramaya başladı. Bölgedeki kontrolü tam olarak sağlayamayacağını bilen Bolşevik hükümeti, bu aşamada Taşnak Ermenilerle ittifak kurdu.

Taşnakçı Ermenilerin 1917'de Fergana vadisindeki katliamlar ile köylere yaptığı saldırılar Bolşeviklere büyük imkânlar yarattı. Bu dönemde “*Tüm dükkân sahipleri, şarap tüccarları, kuaförler, kasaplar ve diğer Ermeniler*” birdenbire “*devrimci*” oldular ve şehirlerde Bolşevik iktidarını kurmak için Kızıl Orduya katıldılar⁸⁷.

Ocak 1918'de Taşkent'teki Türkistan Muhtar yönetimi, Sovyet iktidarını kabul etmesi konusunda bir ültimatom aldı. Buna karşılık Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi Bolşevik yönetimini kabul etmeyeceğini ilan etti. Muhtariyeti ilan eden Türkistan Milli hareketini yok etmek amacıyla K. P. Osipov⁸⁸ başkanlığında 11 asker ve topçu treni Moskova'dan Taşkent'e geldi. Kızıl asker “*cezalandırıcılar*” arasında Taşnakçı Ermeni birliklerinin sayısı 7 vagondu⁸⁹. Bu Ermeni birlikleri 1918'den 1922'ye kadar devam eden yıllarda Türkistan Türklüğüne karşı açık bir katliam ve zulüm politikası yürüttüler. 1918'in başından itibaren Türkistan'ın pek çok bölgesinde, Bolşevik birliklerinin çoğu Taşnakçı Ermenilerin yönetimindeydi.

86 Kılınçkaya - Omarbekov - Egamberdiev, agm., s. 16.

87 Turar Ryskulov, *Revolutsiya i Körennoye Naseleniye Turkestana*, Taşkent 1925, s.105-107; Ali Bademci, *Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Basmacılar (Korbaşılar)*, Kamer Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2019, s. 203, 212.

88 Konstantin Pavloviç Osipov 1896'da Rusya'nın Krasnoyarsk şehrinde doğdu, Rusya tarihinde devrimci maceraperestliğin en parlak temsilcisi olarak bilinir. Daha sonra Türkistan'daki askeri karargâhta görev aldı. Türkistan Halk Komiserleri Konseyi başkanı F. I. Kolesov ile arkadaş oldu ve o dönemin meşhur Bolşevik simalarıyla tanıştı ki; bunların arasında P. A. Kobozev de vardı. Osipov Türkistan'da Taşnakçı Ermeni askeri birliklerin kurucusu olarak bilinmekte ve 1919'da Taşkent ahalisini katleden bir Bolşevik olarak tanınmaktaydı. Türkistan'da Bolşevik iktidarının kurulmasıyla beraber Osipov daha sonra bu defa Bolşeviklere saldırılar organize etmiştir. En büyük saldırılardan biri Ocak 1919'da Taşkent'te düzenlendi. Osipov Taşnakçı Ermenilerle birlikte Menşeviklerle birleşerek Türkistan'da kendi devletini kurmaya çalışmıştır. Ancak Bolşevik Kızıl Ordu birliklerinin savaş açmasıyla 1919'da tutuklandı ve idam edildi. Geniş bilgi için bk. S. Agzamkhodzhaev, *İstoriya Turkestanskoy Avtonomii*, Taşkent 2005.

89 RF SSTA, Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1503, s. 15-17.

Bu yıllarda Türkistan'daki büyük ekonomik kriz ve kıtlık sonucunda, Kızıl Ordu'ya mensup Taşnak Ermeni birlikleri, Bolşevikler lehine iktidarı ele geçirmek bahanesiyle köylere saldırdı ve Türk-Müslüman ahaliye ağır eziyetler yaptı. Türkistan'da kurulan Bolşevik sistemi, Taşnak Ermenilerin Türk-Müslüman halklarının mallarını son lokmasına kadar yağmalamasına neden oldu. Türkistan ekonomisindeki kriz doğrudan şiddete yol açtı. Türk-Müslüman nüfus yoksullaştı, Taşnakçı Ermeniler ev eşyalarına bile el koydu. Kızıl Ordu'nun ihtiyaçları gerekçe gösterilerek yerli halkın atlarına el konuldu ve bunların birçoğu Taşnakçı Ermenilere verildi. Daha sonra Kızıl Ordu'ya mensup Ermeniler kendilerine dağıtılmış olan silah ve mühimmatları para karşılığında Basmacılar sattılar⁹⁰.

Resim 3: Taşnak Ermenilerin Saldırılarından Sonra 1925 Yılında Kazak Pazarlarındaki Fakirler. Pavlodar⁹¹.

Türkistan Türklüğü-Müslüman halklara karşı yapılan benzer soykırım politikası, Güney Kafkasya'da da yapıldı. Bakü Bolşevikleriyle birleşen Taşnakçı Ermeniler, Azerbaycan Türklerine ve onları temsil eden “*Müsavat Partisi*”ne karşı saldırılar organize ettiler. Mart-Nisan 1918'de Bakü Bolşevik müfrezesinin 6.000 askeri ve

90 RDAА (Rusya Devlet Askeri Arşivi), Fon No. 25896, Kayıt No. 1, Dosya No. 2, s. 63-68.

91 KC MDFFBSKA (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Film ve Fotoğraf Belgeleri ile Ses Kayıtları Arşivi) Arx. 5-3448.

4.000 silahlı Taşnak Ermeni bölgedeki Türkleri katletti. Bakü Sovyeti Konseyi Başkanı, Bolşevik-Taşnak S. G. Şaumyan 15 Mart 1917 tarihinde Bakü Sovyeti toplantısında yaptığı konuşmada, Azerbaycan'da yapılacak katliamın işaretlerini verdikten kısa bir süre sonra bölgede çatışmalar başladı. Bolşevik I. Suhartsev, 13 Nisan 1918' de Bakü Sovyeti toplantısında sayıları 7.000 bini bulan Taşnak Ermeninin Kızıl Ordu ile birlikte Bakü'de yaptıkları korkunç katliamdan sonra konu ile yaptığı konuşmada: “Üç gün zarfında Bakü'de şiddetli çatışmalar boy gösterdi, bir tarafta Ermeni millî birlikleriyle beraber dövülen Kızıl Ordu, diğer tarafta Müsavat Partisi'nin idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi” demektedir⁹². Bu ortamda bir haftada neredeyse önde gelen Türkçü ve Sovyet karşıtları katledildi⁹³. Bunu doğrulayan Şaumyan da: “yaklaşık 6.000 kişiden oluşan silahlı kuvvetlerimiz vardı, Daşnaksutyun'un 3-4 bin askeri bizim tarafımızdan yönetildi. İkincisinin (Taşnakçı Ermenilerin) katılımı iç savaşın bir kısmını kaçınılmayan millî bir katliam haline getirdi. Kasten yaptık. En çok zararı Müslüman yoksullar çekti... Verilere göre yaklaşık 20.000 Azeri Müslüman öldürüldü” demektedir⁹⁴. Taşnak Ermeniler, Bakü ve diğer şehirlerdeki Türk nüfusunu yok ederek bölgedeki petrole el koyarak burayı bir Ermeni toprak haline getirmeye çalışıyorlardı⁹⁵. Mart 1918 olaylarına iştirak eden ve daha sonra Ermenistan Bolşevik Partisi Sekreteri olan Levon Mirzoyan: “Gerçekten Sovyet hakimiyeti Taşnakları kendi amaçları doğrultusunda kullanmıştır” demektedir⁹⁶.

Azerbaycan örneğinde açıkça görüldüğü gibi Taşnak Ermenilerin Türkistan'daki faaliyetlerindeki “Türk düşmanlığı” politikaları açıktır. 1918 yılı başında, 60'ı Taşnakçı Ermenilerden olan 150 kişilik devrimci Kızıl Ordu birliği, Hokand'daki Bolşevik liderliğinde görevli olan Ermeni O. A. Saakov⁹⁷ başkanlığında, makineli tüfek ve toplarla silahlandırılarak “Basmacı” Milli Mücadelesi'nin lideri Ergeş'in

92 Beşir Mustafayev, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımı (1905-1920)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (Yaz 2012), s. 533-561, s. 541 vd.

93 Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2020, s.169.

94 S. G., Şaumyan, *Pisma 1896-1918*, Erevan 1952, s. 62-66.

95 Mustafayev, agm., s. 542 vd.

96 İ. V. Niftaliyav, “Azerbaydjanskaya Diplomatiçeskaya Missiya v Armenii Posle Aprelskoy Okupatsii 1920 g.” *Istoriya i Yeyo Problemi*, No.1, 2006, s. 74-78.

97 Onik Arzumoviç Saakov, 1905-1907 devriminin Transkafkasya ve Ekim Devrimi'nde, Türkistan'da gerçekleşen iç savaşlara aktif olarak katıldı, 1918-1919 Hokand Konseyi Başkanı, daha sonra Türkistan Komünist Partisi Hokand Şehir Komitesi Başkanı olarak Basmacılara karşı savaşlarda yer aldı. Taşnakçı Ermenilerin askeri birliklerini yönetti ve Hokand bölgesindeki Türk katliamında büyük rol üstlendi. 1937'de Stalin'in kararı ile tutuklandı, 1955'de aklandı. Geniş bilgi için bk. *Reforma v Krasnoy Armii. Dokumenti i Materiali 1923-1928, Kniga 2*, Moskva 2006.

köyünü tamamen yakıtı⁹⁸. Askeri Konseyin Türkistan İkinci Tüfekli askeri birliklerinin 358 nolu emri gereğince Basmacı hareketine katılan bütün Türk-Müslümanların idam edilmesi emri verildi. Bu belgede, “*Basmacılar işçilerin düşmanı sayılır ve infaz edilir... Basmacılarla ilişki kuran veya yardımında bulunan her kimse, savaş zamanı yasaları uyarınca en ağır cezalara maruz kalacaklardır... Sovyet iktidarını kıskartan ve askeri görevlerimizin uygulanmasını engelleyen, karşı-devrimci sahte söylentiler yayan tüm provokatörler yeryüzünden silinecekler*” gibi hükümler yer almaktadır⁹⁹. Arşiv belgeleri Taşnak Ermenilerin Bolşevikler tarafından kullanıldığını açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

Resim 4: Bolşevik Kızıl Ordu ile Birleşen Taşnak Ermeni Askeri Birlikleri¹⁰⁰

Taşnakçı Ermenilerin Türkistan’daki ve özellikle Fergana Vadisi’nde yaptıkları soykırım, Türkistan Muhtariyeti’nden (Hokand Hükümeti) sonra Bolşevikler tarafından kurulan Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Sekreteri

98 M. Buttino, *Revolyutsiya Naoborot. Srednaya Aziya Mejdü Padeniyem Tsarskoy İmperii i Obrazovaniyem SSSR*, Moskva 2007, s. 63.

99 RF SOMDA (Rusya Federasyonu Sovyet Ordusu Merkez Devlet Arşivi), Fon No. 110, Kayıt No. 1, Dosya No. 71, s. 19-21.

100 A. Lalayan, “Kontrevolyutsionnyy “Daşnaktsütün” i İmperialistiçeskaya Voyna 1914-1918 Godı”. *Revolyutsionnyy Vostok*, No. 2-3 (36-37), Moskva 1936, s. 76-99.

Turar Riskulov'un dönemin olaylarını anlattığı eserinde Bolşeviklerin Basmacı hareketini boğmak için Taşnak Ermenileri kullandığını ortaya koymaktadır. 1925'te Taşkent'te yayınlanan *İhtilal ve Türkistan'ın Yerli Halkı* eserinin "Ferganada Taşnakçılar Neler Yaptı" başlıklı bölümünde, "*Ayakanmanın bastırılmasının en sıcak anlarında, dokuz gün boyunca Hokand'da çeşitli soygunlar yapıldı. Fırsatçı Taşnaklar derhal "para" kazanmaya karar verdiler ve şehirde kapsamlı bir "tasfiye" yaşandı*" şeklinde yazmaktadır. Haziran 1918'de Taşnakçı Ermeniler, Oş şehrini (şimdiki Kırgızistan) kuşattı ve aynı yılın Aralık ayında Fergana Vadisi'nin kuzeyindeki Celal-Abad bölgesine saldırdılar. Aralık 1918'de bir grup Taşnakçı Ermeni, bölgedeki tüm Müslüman kadınları zorla kaçırdı ve onları Andican kalesine ganimet olarak getirdi¹⁰¹. Bu durum dönemin tanıklarından Zeki Velidi Togan'ın eserinde de açık bir şekilde belirtilmektedir. Hatta Bolşeviklerin eline geçen Türkmenistan ve diğer bölgelerde Ermenilerin yeniden istihdam edildikleri anlaşılmaktadır¹⁰².

Hokand'ın eski semtlerinde bulunan Taşnakçı Ermeniler Şubat 1919'da bölgedeki Türkleri Andican'da organize edilen saldırılarla suçlayarak harekete geçtiler. Hafta boyunca Ermeniler tarafından Türklerin evlerinde yağma, cinayet ve tecavüzler yapıldı ve Fergana'da çok sayıda Türk katledildi¹⁰³.

Türkistan'da Sovyet iktidarını kurmak ve kalıcı olarak şekillendirmek için bölgesel askeri cepheler veya devrimci askeri cepheler kullanıldı. Bu cephelerde Ermeni birlikler aktif durumda idiler. Türkistan'ın Yedisu Kuzey Cephesi, Semipalatinsk'ten Sergiopol, Lepsinsk'e giden Kazakistan'ın kuzey bölgelerini "*özgürleştiren*" 22 Temmuz 1918 tarihli İcra Komitesi kararı ile Kızıl Ordu talimatlarına göre Taşnak Ermeni birlikleri Yedisu cephesine dâhil edildi. Bu askeri birliklere Yedisu ve Batı Kazakistan'a iskân edilen Ermenilerle birlikte Kafkasya'da oluşturulan 11 Taşnak Ermeni askeri birliği de dahil edildi¹⁰⁴. Birinci Semireçinsk (Yedisu) Bölge Kongresi'nin 08 Kasım 1918 tarihli kararı ile Cephenin Askeri-Siyasi Karargâhı oluşturuldu ve 10 Şubat 1919'da yerine operasyonel ve siyasi bölümler konuldu. 6 Haziran 1919'da Semireçinsk Kuzey Cephesi delegelerinin Dördüncü Kongresi kararına uygun olarak, 8 Haziran 1919 tarih ve 16 nolu talimatı ile ön

101 Turar Riskulov, *Revolutsiya i Korennoye Naseleniye Turkestana*, Taşkent 1925, s. 107.

102 Ahmet Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türküli (Türkistan) ve yakın Tarihi, Batı ve Kuzey Türkistan*, C I, 2. Baskı İstanbul 1981, s. 382, 389.

103 RDATA (Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi), Fon No. 149, Kayıt No. 1, Dosya No. 198, s. 1-3

104 RDATA, Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 17, s. 14

birliklerin emriyle, komutan, siyasi ve askeri-siyasi komiserlerin katıldığı Devrimci Askeri Konsey oluşturuldu. Devrimci Askeri Konsey, operasyon bölümünün tüm yetkilerini kendi üzerine aldı¹⁰⁵. Böylelikle bölgedeki Bolşevikler Ermenilerle birleşerek Komünist sistemi kurmaya yönelik bütün tedbirleri almış oldular. Yani Türkistan'da Bolşevik birliklerine dâhil edilen Taşnak Ermeni birlikleri iki taraftan askeri operasyonlar gerçekleştirdi.

Kızıl Ordu Basmacıları ortadan kaldırmak için son derece kanlı saldırılar düzenliyordu. Nitekim 22 Eylül 1919 ve 26 Eylül 1919 tarihlerinde Andican şehri civarlarında Basmacılar ve Kızıl Ordu arasında gerçekleşen çarpışmalar vuku buldu. Bu çarpışmalarda Ermeni Taşnak birlikleri de bulunmaktaydı¹⁰⁶. 1919'da 170 silahlı Taşnak Ermeni askeri Hokand'a saldırdı ancak oradaki Türkler bu saldırıya karşı direndi. Direnişten dolayı Taşnaklar Hokand'ı yaktı ve yerli halkın büyük kısmını öldürdü. Başka bir Taşnak Ermeni grubu Güney Kazakistan'daki Sozak yerleşimini ele geçirdi ve burada da tüm sakinleri öldürdü¹⁰⁷. Aynı şekilde Taşnak Ermeniler, Kuzey Kazakistan'ın Pavlodar bölgesinde de yerli halkı katletti. Kızıl Ordu'nun Üçüncü Ermeni birimleri, Bazar-Kurgan yakınlarındaki Türk-Müslüman ahaliye saldırdı. 20 gün içinde, yaşına bakılmaksızın tüm Türk-Müslümanların öldürüldüğü ortaya çıktı. Ayrıca bölgedeki her köye saldırıldı, hayatta kalanlar çekilmeye mecbur kaldı. Ancak Ermeniler geri dönerek, toprağa verilenlerin mezarlarında dua edenler de dâhil olmak üzere kalanları da katlettiler¹⁰⁸.

105 RDATA, Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 22, s. 21

106 Baymirza Hayit, *(Basmacılar) Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Yayınları, Ankara 1997, s.80.

107 RDATA, Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 23, s. 17-23

108 RDATA, Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 31, s. 3-8

Resim 5: Pavlodar Hapishanesinde Bir Grup Yerli Halkın İdamı¹⁰⁹

Özbek tarihçisi Ş.Salamov (Barlas) daha önce yayınlanmış olanlarla yeni arşiv belgelerini karşılaştırarak şunları yazmaktadır: “Şamagdiyev’in, arşiv belgelerinden ve “Uluğ Türkistan” gazetesinin makalelerinden yararlanarak ortaya koyduğuna göre: 1918-1919 tarihleri arasında yerli ahali idam edilmesinin yanı sıra Fergana vadisindeki tüm şehirler ve 180 yerleşim yeri yağmalandı ve ateşe verildi. Sadece üç gün içinde Hokand’da 10.000, Marglang’da 7.000, Andican’da 6.000, Namangan’da 2.000 ve Bazarkorgan ile Hokand arasındaki yerleşimlerde 4.500 Türk-Müslüman halkı öldürüldü. K. K. Rajabov’a göre, eski Oş şehrinin yaklaşık 2.000 yerli ahalisinin katledildiği arşiv belgelerine göre doğrulandı ve buradaki bütün çocukların cesetleri baltalanmıştı. Şust yerleşkesinde ise 1.500’den fazla yerli halk Ermeniler tarafından asıldı”¹¹⁰. Özbekistan Milli Ansiklopedisi’ne göre, Taşnaklar, Fergana Vadisi’nde yerli halktan kadınlar, yaşlılar ve çocuklar da dahil olmak üzere, üç ay içinde 35.000 kişiyi öldürdü. Salamov, arşiv kaynaklarına ve görgü tanıklarına dayanarak, Bolşeviklerin Taşnak Ermenileri kullanmaya başladığı kıtlık yıllarındaki iç savaş sonucunda bir milyondan fazla insan öldüğünü ve dönemin Türkistan istatistiklerine göre, açlıktan ölenler hariç yaklaşık 1.700.000 yerli Türk-Müslümanın hayatını yitirdiğini ifade etmektedir¹¹¹.

109 KC MDFBBSKA, Arx. 2-35221.

110 Salamo *age*, s. 127-134

111 Salamov, *age*, s. 137-152.

Bolşevik yönetiminin güçlenmesi ve genişlemesi, Türkistan'da milyonlarca insanın soykırımı uğramasına yol açtı. Bunların çoğu Taşnakçı şovenist Ermeniler tarafından gerçekleştirildi. 1918-1933 tarihleri arasında Taşnakçı Ermeniler¹¹² Türkistan'ın yerli ahalisine karşı "Kızıl Terör" politikasının birinci dönemini tamamladı. Bolşeviklerin, Taşnakçı Ermenileri Türkistan ve Kafkasya'nın yerli halkına karşı kullanma yoluna gitmeleri bir tesadüf değildi. Onlar esasında Ermeni faktörünü iç ve dış politikada güçlü bir şekilde kullanan Çarlık Rusyası'nın geleneğini tevarüs etmiş oldular. Türkistan ve Kafkasya'da, Bolşeviklerin temel amacı, "isyancı" Basmacı hareketinin önünü almak ve Türkistan'ın Sovyetleştirilmesini tamamlamaktı. Taşnakçı Ermeniler, Bolşevikler tarafından bu politika çerçevesinde Türk-Müslüman halkını Sovyet gücüne zorla tabi kılmak için "cellat" olarak kullanıldı. Sovyet yöneticileri, Ermenilerin kendilerine sadık kalacağını, kalmak zorunda olduklarını düşünüyorlardı ve onların Türkistan'ın yerli ahali ile birleşmeyeceğinden son derece emindiler.

Bolşevikler daha sonra bölgede hâkimiyet kurabilmek ve kendilerini kabullendirebilmek adına ifade tarzında önemli bir değişiklik yaptılar. Nitekim Andican'da 1918 sonunda Türkistan Halk Komiserleri Konseyi tarafından yayınlanan bir raporda, Taşnakların Sovyet hükümeti ile Türk nüfus arasındaki gerginliğin temel nedeni olduğu ve bölgedeki Bolşevik politikasından sorumlu olan Ermeni liderin şarap tüccarı zengin bir adam olduğu belirtilmektedir¹¹³. Bolşevikler, bu yolla kendilerini "yerli halkı Ermeni zulmünden kurtaranlar" olarak göstermek istiyorlardı. Kendileri tarafından hazırlanan bu raporlarda Taşnakçı Ermenilerin vahşetini anlatan Bolşevikler, Basmacı hareketini Sovyet karşıtı olarak tanımlarken bir taşla iki kuş vurmuş oluyorlardı: bir taraftan bu vahşetin sebebi olarak Basmacı hareketini suçluyor, diğer taraftan katliamları yapanların kendileri değil Ermeniler olduğunu ileri sürüyorlardı. Bu propaganda ile Türkistan ahalisinin güvenini kazanmaya çalışıyorlardı. Bolşevikler Taşnakçı Ermenilerin Fergana Vadisi'ndeki tüm köyleri yakıp yıkmasını bir vahşet olarak tanımladıktan sonra, yerli ahalinin bu vahşeti durduran "Bolşevik yönetimine" sempati duymasını ve taraftar olmasını ümit ediyorlardı.

112 Sovyet hâkimiyetinin Kafkasya'da kurulduğu 1920'den itibaren artık Çarlık dönemi siyasi yapılanmaları yaşama imkânı bulamadı. Dolayısıyla Taşnak Cemiyeti de aslen bu tarihten itibaren ortadan kalktı ancak zihniyet olarak bir süre daha devam etti.

113 Rıskulov, *age.*, s.108-109.

Bolşevikler, Türkistan'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamları kullanarak yerli nüfusun kendilerine güvenini güçlendirmek amacıyla yürütülen propaganda kampanyasında kullanılmak üzere bazı talimatlar hazırladılar. Aralık 1918'in başlarında, Basmacı hareketi ile mücadeleye öncülük etmek için Fergana'da mahallî bir operasyon merkezi kuruldu. Bu operasyonu yürüten Acil Durum Komisyonu (Komissiya po Çerezvıçaynım Situatsiyam) organizasyonuyla Fergana şehrinde (Skobelev) Fergana Bölgesel Operasyon Merkezi Komitesi, Askeri Kolej, Bölgesel Yürütme Komitesi ve askeri birliklerin temsilcileri 23 Şubat 1919'da bir toplantı yaptı. Bu toplantıda Fergana Cephesi Genel Merkezi kuruldu ve cephe üyeleri seçildi. Bu bölgede bölgesel operasyon merkezi, askeri kolej, askeri birimlerden temsilciler, bölgesel, ilçe ve şehir yürütme komitelerinin temsilcilerinin yanı sıra oy kullanma hakkı olmamasına rağmen oy kullanan askeri uzmanlar da bulunmaktaydı. Bu raporlarda Taşnakçı Ermenilerin katliamları hakkında malumatlar verilerek Bolşeviklerin bu faciaları kendi menfaatlerine uygun bir şekilde kullanma politikası yürüteceğine dair kayıtlar bulunmaktadır¹¹⁴.

4. Basmacı Hareketi ve Taşnakçı Ermeniler

Bolşeviklerin ve Taşnakçı Ermenilerin “kızıl kırgın” politikasının ardından Türkistan Muhtariyeti temsilcileri, Milli kurtuluş hareketine başladı. Türkistan Komünist Partisi Merkez Yürütme Komitesi genel sekreteri İvan Solts, bunu 25 Mayıs 1921'de *İzvestiya* gazetesinde yayınlanan “Basmacılarla Mücadele”(Bor'ba s Basmaçestvom) adlı makalesinde açıkça belirterek şunları yazar: “*Hokand Özerk Cumhuriyetine karşı sekiz günlük mücadelede, Basmacı hareketi Ocak 1918'de Rus yönetimine karşı ülke çapında bir hareket başlattı*”. Ayrıca makalede Basmacı hareketinin sebepleri de açık bir şekilde ortaya konulmaktaydı. Ona göre, “*Hokand olayları*” silahsız Türk nüfusa karşı bir misillemeydi. Bu katliamların bir sonucu olarak, Türkler uzun süreden beri gelişen olaylara karşı milli bir öfke duyuyorlar ve intikam almak istiyorlardı... yüzlerce hatta binlerce insan Rus yetkililerinin erişiminin ötesinde “Ergeş çetesine” katılmak zorunda kaldı”¹¹⁵. Bu görüşü Türkistan Cephesi karargahı İstihbarat Daire Başkanı askeri komutan Dimitriy Romanoviç İppolitov da destekleyerek, 1920-1923 yılları arasındaki “Basmacı Hareketi”ne ilişkin raporunda, “*Hokand Özerk Cumhuriyetinin çöküşünün ardından meydana gelen Fergana Basmacılığı hızımı arttırdı ve genişledi*” ifadesini kullanmaktadır¹¹⁶.

114 RDATA, Fon No. 149, Kayıt No. 1, Dosya No. 5, s. 7-9

115 RF SSTA, Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1527, s. 95-98.

116 RF SSTA, Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1585, s. 7-12.

Basmacı hareketinin ortaya çıkmasını ve genişlemesini hızlandıran en güçlü faktörlerden biri Kolesov'un yürüttüğü "Buhara Harekâtı" sırasındaki olaylardı. Buhara Emirliği, 1868'de Rus İmparatorluğunun işgali altına girdi. Türkistan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra, RSFSR Halk Komiserleri Konseyi, Buhara'nın bağımsızlığını tanıdı ve Çarlık Rusyası ile daha önce imzalanmış olan işgal anlaşmasını feshetti. Buhara'da Ceditçilik ve Bolşevik yanlısı "Yaş (genç) Buharalılar" hareketi hız kazandı. Buhara Ceditlerinin 1917 yılına kadarki faaliyetleri, esas olarak eğitim - öğretim çerçevesinde yeni usuldeki mektepler teşkil etmek ve basın-yayın aracılığıyla modernist fikirleri yaymaktı.

1910'lu yıllara kadar *Yaş Buharalılar* adıyla anılan bu hareketin bu tarihten sonra ayrışmaya gittikleri görülmektedir. Hareket, aralarında komünizm taraftarları ile komünist olmayanlar şeklinde ikiye ayrıldı. Bilhassa 1917 Şubat ve Ekim devrimleri sonrasında hareket içerisinde Sovyet etkisi ve sosyalizm ideolojisi güçlenmeye başladı. Yaş Buharalılardan bir kısmı Buhara Emirine karşı yardım almak amacıyla Rusya Komünist Partisi'ne yöneldi. Bu durum Yaş Buharalılar arasında komünist fikirlerin artmasına sebebiyet verdi. Nihayet 25 Eylül 1918 tarihinde Taşkent'te, Buhara Komünist Partisi Geçici Merkezi Komitesi kuruldu ve Yaş Buharalıların sol kanadı Komünist Parti çatısı altında birleşti¹¹⁷.

Bu gelişme, Buhara'daki ceditçilik hareketinin ıslahatçılık karakterinden devrimci sosyalizme dönüşmesini de beraberinde getirmişti. Bolşevik görüşte olanların yegâne amacı Buhara Emiri Âlim Han'ı devirmektir. Diğer grup ise *Bir Grup Ceditçi* sıfatları ile sadece Emiri devirerek, yönetimi demokratik esaslara göre kurmayı amaçlamaktaydı. 7 Nisan 1917'de Buhara Emiri'nin sarayında toplumun farklı temsilcilerinin katıldığı büyük bir toplantı neticesinde "Said Âlimhan Manifestosu" ilan edildi. Böylece hedeflerine tam olarak ulaşmasalar dahi önemli bir adım atılmış olsa da 8 Nisan'da yapılan gösteri Âlim Han tarafından basılarak kana bulandı. Bu durum Emir'in ıslahatlara asla yanaşmayacağını göstermişti. Hareketin bu şekilde muhalefet ettikleri Buhara Emiri Âlim Han'ı 1910 yılından sonra yaptıkları hamlelerle reform yapmaya ikna etmek için yapılan başarısız girişimlerin ardından, "Yaş Buharalılar" silahlı bir ayaklanma yoluyla hedeflerine ulaşmak ve Taşkent'teki Sovyet hükümetinden destek almak üzere harekete geçtiler. Feyzullah Hocayev ve Mirza Muhtittin Yaş Buharalılar delegasyonunu temsilen Kolesov'la Taşkent'te Aralık 1917'de görüştüler. 1917 yılı Aralık ayının başında Bolşevik M.

117 Nurettin Hatunoğlu, "Buhara'daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar", *SÜTAD*, Güz 2015, (38), s. 1-33, s. 4.

A. Preobrajenski'nin "tavsiyesi"yle Türkistan Halk Komiserleri Konseyi başkanı Bolşevik F. İ. Kolesov'dan, Buhara Emiri'ne karşı yürüttükleri mücadelede askeri yardım verilmesini istediler. Bu görüşme sonrasında Feyzullah Hocayev hareketin liderliğine seçildi. Daha sonra da Moskova'ya giderek destek aradılar. 1920 yılı Ocak ayında Taşkent'e yeniden gelen Feyzullah Hocayev, Yaş Buharalıların sol kısmını temsil etmek üzere Yaş Buharalı İnkılapçılar Partisi'ni kurdu¹¹⁸.

Mart 1918'de Türkistan Bolşevik yönetimi, Buhara Emirliği halkının yüksek ruhlu olduğu sloganıyla Emirliği devirmek için girişimlerde bulundu. Ancak P.A.Kobozev anlarında o zamanki Türkistan Halk Komiseri F. İ. Kolesov liderliğindeki faaliyetlerin başarısız olduğunu belirtmektedir¹¹⁹. Bolşevikler bölgeye geldiklerinde ayrılmış olan grubu birleştirerek Emiri devirmek ve yönetime el koymaları hususunda isyana teşvik ettiler. Nihayet 29 Ağustos 1920'de Said Âlimhan Buhara'yı terk etti ve 6 Ekim 1920 tarihinde gerçekleşen 1. Genel Buhara Halk Vekilleri Kurultayı'nda Feyzullah Hocayev BHSR Halk Nazırları Sovyeti'nin başkanlığına seçildi¹²⁰.

Kızıl Ordunun önde gelen isimlerinden İ. Kuts¹²¹ anlarında bu meseleye temaslara: "Seyid Alimhan ile savaşmak bizim çıkarlarımıza uygun değildi... Türkistan zaten kanla boğulmuştu. Buhara seferi için sadece bin kişilik bir birlik oluşturuldu. Bunlar Türkistan'ın dört bir yanından toplanmış olan düzensiz ve askeri eğitimi zayıf silahlı oluşumlardı..." demektedir¹²². Askeri hatalara ek olarak Kolesov'un operasyonu, bölgede Bolşevik hükümetin oluşumu ve faaliyetlerinin bir başka çarpıcı göstergesi oldu. Buhara ve çevresinde Kızıl Ordu birimlerinin ortaya çıkmasına büyük soygunlar ve

118 Veli Savaş Yelok, "Feyzullah Hocayev ve Cedit Hareketi", *Türk Dünyası Bilgiler Zirvesi: Günül Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014*, Eskişehir 2013, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), Eskişehir 2014, s. 423-428, s. 425 vd.

119 RF SSTA, Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 25, s. 23-29

120 Yelok, agm., s. 427.

121 Ivan Fedoroviç Kuts - 25 Ocak 1900'de Rusya'nın Krasnovosk şehrinde doğdu. Sovyet askeri lideri, orgeneral. Eylül 1918'de Kızıl Ordu safına alındı ve Ekim ayında Semerkand'taki Bolşevik süvari birliklerinin başına getirildi, Mart 1919'da Semerkand'ta Basmaçılara karşı gerçekleştirilen savaşın başkanlığına getirildi. Mayıs ayında Taşkent'teki Bolşeviklerin süvari birimindeki Türkistan konsolide komuta derslerine katılmaya gönderildi ve daha sonra aynı yılın Kasım ayında 2. Alay komutanlığına atandı. II. Dünya savaşına katıldı, savaş sonrası M. F. Frunze Askeri Akademisi'nde, 1955'ten itibaren Rusya'nın Smolensk Beden Eğitimi Enstitüsü Askeri Bölümü'nün başkanlığını yaptı. 1957'de orgeneral oldu. Yedek asker olarak emekliye ayrılan İ. F. Kuts, 22 Ağustos 1989'da Moskova'da öldü. Geniş bilgi için bk. İ. F. Kuts, *Godı v Sedle. Vöyennye Memuary*, Vöyenzdat, Moskva 1964. s. 3-7.

122 İ. F. Kuts, *Godı v Sedle*, Vöyenzdat, Moskva 1964, s. 27-31.

yerli ahalinin öldürülmesi eşlik etti. Taşkent'te yayınlanan "Naşa Gazeta"nın 28 Nisan 1918 tarihli nüshasında yayınlanan bir haberde: "O zamanlar Türkistan Halk Komiseri Konseyi Başkanı F. İ. Kolesov tarafından yürütülen hareket, Buhara'daki siyasi hava üzerinde derin bir etki yaptı ve Rusya'ya karşı tutumu kökten değiştirdi. Kampanya başarısız oldu ve Bolşevik vahşeti zulme uğrayan Buhara halkını kızdırdı ve Türkistan'da Milli Kurtuluş mücadelesinin başlamasına sebep oldu" denilerek aynı duruma temas edilmektedir¹²³. P. A. Kobozev kendi anılarında konuyla ilgili olarak; "Kızıl Ordu askerleri, Hokand ve Buhara'da para, sığıç, atlar ve diğer malları yağmaladıktan sonra geri döndü. Kızıl Ordu çalınan mülkün bir kısmını hazineye ve Bolşevik hükümetine devretti. Sonuç olarak, yerel halk arasında artan protestolar silahlı muhalefete dönüşmeye başladı" demektedir. Bu durum Türkistan'da Basmacı hareketinin ortaya çıkışının mühim sebeplerinden birini izah etmektedir. Kızıl Ordu Fergana birliklerinin komutanı F. Safonov daha sonra konuya ilişkin olarak: "Bütün insanların malları yağmalandı, tecavüze uğradılar ve dövüldüler. Bolşeviklerin politikası kana susamıştı, böylece Sovyet birlikleri daha sonra Basmacı hareketine katılan Türkleri katletti" demiştir¹²⁴.

1919'dan başlayarak Fergana Vadisi, Türkistan'daki Basmacı hareketinin yoğunlaştığı merkezlerden biri haline geldi. 1918'in sonunda Bolşeviklere karşı toplamda 7.000 kişiden oluşan 40'a yakın milli birlik oluşturuldu. Bolşeviklerle askeri çatışmaların önlenmesi için Basmacılar köylere ve küçük kasabalara saldırılar organize etti, Sovyet hükümetinin üyelerini öldürdü, küçük askeri garnizonları yok etti ve uzak bölgelerde, genellikle dağlar veya kumların arasında saklandı¹²⁵. Sovyet hükümeti, vergileri artıran ve kendilerine katılmayan köylere saldırılar düzenleyen "partizan milli kurtuluş" hareketine karşı geleneksel yöntemlerini kullanarak kendi açısından sorunu çözmeye çalıştı. 1922'de Türkistan Halk Komiseri Konseyi Başkanı K. Atabaev, Basmacılarla mücadelenin gidişatını analiz ederek: "Bir keresinde Basmacıları silah ve kılıçla yok etmeyi düşündük. Bu amaçla, büyük ve küçük köylerdeki "bütün nüfus" acımasızca katledildi ve sonuç olarak insanlar Sovyet hükümetinden uzaklaştı. Genel olarak, Fergana'yı istilada bizim için yol açmadı. İnsanlar bizi düşman belledi"¹²⁶ demektedir.

123 RF SSTA, Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1480, s. 270.

124 RF SSTA, Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1503, s. 2-4.

125 A. İ. Zevelev - Yu. A. Polyakov - L. B. Şişkina, *Basmaçestvo: Pravda İstorii i Vımsel Falsifikatorov*, Moskva Mısl 1986, s. 255

126 D. F. Şevçenko, *Formirovaniye Massovogo Basmaçeskogo Dvıjeniya v Sredney Azii Poste Oktyabrskoy Revolyutsii*, İrkutsk 2006, s. 59.

Bu şekilde gittikçe artan Bolşevik zulüm ve baskısı Moskova'dan bölgeye gelmiş olan (Batum'dan Buhara'ya) Enver Paşa liderliğindeki Basmacıların mücadelesi ile Türk nüfusun birleşmesine yol açtı ve direniş hareketini daha da güçlendirdi. Buhara Emiri ilan edilen Enver Paşa'nın gayretleriyle bölgede Bolşeviklere yönelik düşmanlık arttı ve sonuçta Basmacıların sayısı günden güne artarak 8-10 bin kişiye ulaştı¹²⁷. Bu durumda Türkistan'da bir araya gelen Bolşevikler Taşnakçı Ermenileri kullanma politikasına yöneldi. Bolşevik istihbarat unsurlarından elde edilen malumata göre burada bulunan Ermenilerin birçoğu Osmanlı topraklarından kaçarak Türkistan'a gelen Taşnak Partisi'nin üyeleriydiler. Bunlar Türkleri düşman olarak görmekteydi¹²⁸. Hokand'ın yeni şehir kısmının Sovyet yönetimi eski şehre yapılan saldırı sırasında Ermenileri silahlandırdı ve daha sonra 100 kişilik bir Ermeni askeri grup oluşturdu. Bu grup bölgedeki Rus nüfusu ile Bolşeviklerin temsilciliği görevini yaptı. Basmacı hareketine karşı savaşta merkezi bir rol oynadı ve 1922'ye kadar, silahlı Taşnak Ermeni birlikleri yerli Türk halka karşı acımasız bir soykırıma girişti¹²⁹. SSCB'nin Siyasi Güvenlik Organı olan GPU-OGPU'nun¹³⁰ faaliyetleri, Türkistan'daki Basmacı hareketini durdurmak amacıyla ilk safhada 1922'den 1926'ya kadar GPU-OGPU birlikleri ve Türkistan Cephesi birlikleri kullanıldı. Bunlar ortak operasyonlarla Basmacıların imhasına katıldılar. İkinci aşamada, yani 1926'dan 1933'e kadar OGPU'nun Türkistan askeri bölgesindeki az sayıda askerinin katılımıyla Basmacı birliklerinin kalıntıları iddiasıyla pek çok insan imha edildi¹³¹.

127 Mehmet Yılmaz-Ferudun Ata, "Buhara Cumhuriyeti Ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15 (2004), s. 205-225, s. 210 vd.

128 M. Buttino, "Ethnicité et politique dans la guerre civile: a propos du Basmaçestvo au Fergana". *Cahiers du monde russe*. T. 38, Buttin, 1997, s. 194-223.

129 ÖCMDA, Fon No. 17, Kayıt No. 1, Dosya No. 1219, s. 130-135.

130 Sovyetlerin Halk Komiserliğinin yetkileri üzerinde, RSFSR'nin NKVD'si (SSCB'nin İçişleri Halk Komiserliği) ve Sovyet cumhuriyetlerinin güvenlik yapıları altında 6 Şubat 1922'de oluşturulan Devlet Siyasi İdaresi temelinde 15 Kasım 1923'te kuruldu. Çeka'nın (RSFSR Halk Komiserleri Konseyinde Bütün Rusya'nın Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu) işlevlerinin bir kısmı GPU ve OGPU'ya devredildi (açık karşı-devrimci eylemleri bastırmak, casuslukla savaşmak, sınırları korumak, istihbarat servisi yapmak vs.). 1929'da, zorunlu çalışma kamplarının bir kısmı OGPU'nun yetkisi altına girdi. Geniş bilgi için bk. O. B. Mozohin, *Represii v Tsifrah i Dokumentah. Deyatelnost VÇK-OGPU-NKVD-MGB (1918-1953)*, Moskva 2018.

131 V. F. Nekrasov, *Na Straje İnteresov Sovetskogo Gosudarstva: İstoriya Stroitelstva Voysk VÇK-OGPU-NKVD-MVD*, Voenizdat, Moskva 1983, s. 17-18.

İlk aşamada, özellikle Fergana Vadisi ile Alay ve Arça vadilerinin yaylalarında, Sırderya ve Semerkant bölgelerinde, Doğu Buhara, Hive, Karakum, Krasnovodsk bölgesinde, Narın nehri ve Güney ile Kuzey Kazakistan'da Basmacı hareketi çok aktifti. Dağlara ve çöllere çekilen Basmacı askeri birliklerine ulaşamadı. Basmacılar yoğun nüfuslu bölgelere atlarla saldırılar düzenledi, Sovyet resmi görevlilerini ve Bolşevik hükümeti destekçilerini öldürdü ve yerli halkla irtibat kurdu. Basmacılar çete taktiklerine başvurdular, düzenli Bolşevik birliklerinin ana kuvvetleriyle çatışmaktan kaçındılar ve küçük veya güvenlik bakımından zayıf Kızıl Ordu güçlerine saldırdılar ve sonra hızla geri çekilmeye çalıştılar¹³².

Basmacı birliklerine karşı, GPU-OGPU askeri birimleri; Taşnakçı Ermenilerle birlikte: Kızıl Ordu yönetim birimleri tarafından yönetilen özel ortak operasyonlar sırasında büyük Basmacı gruplarının tasfiyesine katılmak; kapsamlı askeri keşif operasyonlarının yürütülmesi; önemli devlet kurumlarının ve demiryolu ulaşım tesislerinin korunması; yerli halka hasat ve sosyalist inşaat faaliyetlerinde yardım etmek; Sovyet hükümetinin amaç ve hedefleri hakkında yerel halk arasında partinin siyasi propaganda çalışmalarını yapmak gibi görevleri üstlenmişti. Ayrıca okullarla birlikte kurulan kolhoz ve sovhozlara komünistlerin desteğini sağlamak da bu görevler arasındaydı¹³³. OGPU ile Taşnak Ermenilerin askeri birliklerinin faaliyetleri hakkında T. Ryskulov: "Fergana bölgesinde *"Ermeni Dashnaksutyun Partisi'nin"* kışkırtıcı ve kanla boyanmış siyasi tutumu öncülük yapmıştır. Taşnaklar Basmacıları tutuklamak için genellikle Sart kadınlarına tecavüz etti ve çocuklarını doğrayarak katletti. Bütün bunlar dini fanatizme ve Müslüman nüfusun duygularına etki etti ve onlar şehirlere köyleri bırakmaya mecbur kaldılar" demektedir¹³⁴.

1920 yılına doğru, Türkistan'daki Basmacı hareketine karşı savaşmak için Türkistan cephesinde, Orenburg, Ural ve Aktobe bölgelerinin 3 piyade ve 4 süvari bölüğü ve 36 bin kişiden oluşan kuvvetler çekilerek 114.000 kişiden oluşan Kolordu teşkil edildi. Bu orduya Taşnak askerleri de eklendi¹³⁵. Buna göre 1 Şubat 1922'de Rusya Komünist Bolşevik Partisi Merkez Komitesi Politbürosu, V. Kuybişev, I. Stalin, F. Hojayeve, G. Çiçerin'den oluşan bir komisyon tarafından hazırlanan "*Buhara*

132 *Sbornik Shem i Tablits po Organizatsii i Voorujeniyu Soyedineniy i Voinskih Çastey Krasnoy Armii*, Leningrad 1943, s. 64.

133 D. A. Alimova, *Turkestan v Naçale XX Veka: K İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, Glavnaya Redaktsiya İzdatelskogo-Poligraficeskogo Kontserna "Şarq", Taşkent 2020, s. 197-202.

134 Ryskulov, *age.*, s. 122.

135 *Soveşenno Sekretno! Tolko Dla Komandovaniya. Dokumenti i Materiali*, Moskva 1987, s. 35-42.

Meselesi Hakkında” özel bir kararnameyi kabul etti. Bu Kararname, RSFSR’nin parti birimleri ile Buhara ve Horezm Halk Cumhuriyetlerinin parti örgütleri arasındaki bağları güçlendirip, Kızıl Ordu birimlerini Basmacılara karşı birleştirmeyi, Buhara özel bölgesini “karşı-devrimci unsurlardan” hızlıca temizlemeyi ve parti lehine bir hava yaratmak için yerel halk arasındaki siyasi çalışmalarını güçlendirmeyi amaçlıyordu¹³⁶. Bunun yanı sıra Sovyet yetkililerinin aktif katılımı ile yaklaşık 2 bin kişilik “*Fergana Köylü Ordusu*” oluşturuldu ve genel karargâhı kuruldu. Daha sonra, Sovyetler bu orduya Taşnak Ermenilerini ekledi ve onlarla birlikte silahlar ve diğer birçok askeri mühimmat tahsis etti. Ermeni askerleri “*isyancı*” Basmacılara karşı Kızıl Ordu birlikleri ile birlikte aktif olarak çatışmalara katıldı. Madaminbek ve Halhoja Basmacı birlikleri ile ilk çatışmalardan biri Kasım 1918’in başlarında meydana geldi ve bu çatışmada Basmacılar başarısız oldular. Daha sonra Basmacılar, Güney Kazakistan’ın Sozak bölgesine çekilmeye mecbur kaldılar. Bu bölgeye gelen Taşnakçı Ermeni askerleri yerleşkeyi ele geçirdi ve burada vahşi ve kanlı bir pogrom gerçekleştirdi. Bu olaylara tanık olan yerliler gördüklerini şöyle izah ettiler: “*bir yağın harabe, küll ve yarım yanmış cesetler yağın kalmıştı. Hayatta kalan köy sakinleri, evlerini terk ederek, mezarlıklara sığınmaya mecbur kaldı*”¹³⁷.

136 KC MDA, (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi) Fon No. 139, Kayıt No. 4, Dosya No. 15, s. 1-11.

137 P. Alekseenko, *Krestyanskoye Vosstaniye v Fergane*, Taşkent 1931, s. 23-24.

Resim 5: Semireçi'de (Yedisu) Ekim Devrimi ve İç Savaşa Katılan Bir Grup Asker¹³⁸

20 Nisan 1922'de, Umum Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu dikkatini Türkistan Cephesine vererek Gürcü G. Ordjonikidze'yi¹³⁹ bölgedeki durumu düzeltmesi için buraya göndermeye karar verdi. Politbüro, Basmacı hareketi tamamen ortadan kaldırıncaya kadar Türkistan'da sıkıyönetim ilan etti. Bölgedeki vaziyet Buhara Cumhuriyeti askeri komiseri Abdulahai Arifov'un Enver Paşa'nın yardımcısı olarak atandığı 1922'nin baharında değişti¹⁴⁰. Mart sonu ve Nisan 1922'nin başlarında Enver Paşa, harekete kendi ordusuna ek olarak 300 asker ve iki kervanla nakledilen silahlar sağladı. Tüfekler ve mühimmatın yanı sıra altı da top temin etti¹⁴¹. Bu yardımla durumunun elverişli hale geldiğini düşünen

138 KC MDFBBSKA, Arx. 8-654.

139 Sergo Ordzhonikidze (Grigory Konstantinoviç) - Sovyet politikacı ve devlet adamı. 1903'te Sosyal Demokratik çevreye katıldı. Bolşevik Parti içerisinde *Sergo* olarak biliniyordu. 1905'te Tıp Okulu'ndan mezun oldu. Ordjonikidze, İç Savaş sırasında çeşitli cepheler ve ordulardan oluşan Devrimci Askeri Konsey üyesi olan Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi'nin başkanıydı (Aralık 1918 - Haziran 1919). Bu sırada Stalin'e yaklaştı. Geniş bilgi için bk. G. K (Sergo) Ordzhonikidze, *İzbrannıye Statyi i Reçi. 1918-1937*, Gospolitizdat, Moskva 1945.

140 Yu. A. Polyakov - A. İ. Çugunov, *Könets Basmaçestva*, Nauka, Moskva 1976, s. 90-102.

141 KC MDA, Fon No. 2225, Kayıt No. 2, Dosya No. 45, s.115-120.

Enver Paşa, 19 Mayıs 1922'de Sovyet hükümetine gönderdiği ultiimatonda Kızıl Ordu birliklerinin Hive, Buhara ve Türkistan'dan çekilmesini istediğini, aksi takdirde açık bir savaşa gideceğini belirtti. Bu mektupta Enver Paşa kendisini Hive, Buhara ve Türkistan ordularının komutanı ilan etti¹⁴². Sovyet yönetimi mevcut durumu göz önünde tutarak, özel Buhara kuvvetleri grubu oluşturdu. N. Kakurin ve P. Pavlov'un komutasındaki bu birlikler yaklaşık 8.000 silahlı askerden oluşuyordu ve 20 makineli tüfeğe sahipti. Komünist Parti'nin ilk komutanlarından Rus devrimcisi, J. Peters ve RSFSR komutanı S.Kamenev, Enver Paşa'ya karşı operasyonlar yürütmek üzere Buhara'ya gönderildi. Keza, Doğu Buhara için bir yardım hazırlığı görüntüsü altında ayrı bir piyade tugayı oluşturuldu. Bu amaçla, GPU Ordusunun 84. bağımsız piyade taburu Almatı'da kuruldu¹⁴³. 15 Haziran 1922'de; Buhara kuvvetleri grubunun birimleri, Kızıl Ordu birimleri, gönüllüleri ve Buhara halkının milislerinden oluşan hükümet kuvvetleri Basmacıların saldırısına uğradı. A. Çugunov ve G. Polyakov'a göre Birinci Süvari Tugayı, Sekizinci Süvari Tugayı ve Onbirinci Süvari Tümeni de bu askeri harekâta görev aldı¹⁴⁴. Bu arada hareketin liderliğini yapan Enver Paşa Tacikistan'da, Belçivan yakınlarında 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramı sırasında Yakov Arkadiyeviç Melkumov adındaki bir Ermeni subayın idaresindeki kızıl birlik tarafından şehit edildi.

Türkistan'daki Basmacı hareketinin genişleyerek büyümesi ve Bolşevik yetkililer tarafından onu bastırmak için çok sayıda Kızılordu birlikleri ile Taşnak Ermeni askerlerinin gönderilmesi, Basmacı hareketinin Bolşevikler için ne kadar ciddi bir tehlike yarattığını göstermektedir. 15-18 Ağustos 1922 tarihleri arasında düzenlenen Üçüncü Uluslararası Halk Temsilcileri Kongresi, Enver Paşa'ya karşı düzenlenen saldırıların sonuçlarını açıkladı. Özellikle Buhara Sovyetleri Kongresi, Kızıl Ordunun uluslararası misyonunu vurgulayarak Rus Kızıl Ordusunu kişisel kazanım için değil, Buhara Halk Sovyeti Cumhuriyeti topraklarını kurtarmak ve mevcut Basmacı hareketini kökünden kazımak için Buhara'ya çağırdı¹⁴⁵.

142 A. İ. Çugunov, *Borba na Granitse 1917-1928 (İz İstorii Pograniçnuh Voysk SSSR)*, Moskva 1980, s. 112-115.

143 V. N. Bogdanov - S. P. Osadçiy - V. V. Terehov, *Armıya i Vnutrenniye Voyska v Protivopovstanzeskoj i Protivopartizanskoj Borbe. Mirovoj Opu i Sovremennost*, Moskova 1997, s. 87.

144 Bogdanov, *age.*, s. 98-102.

145 *Syezdi Sovetov Soyuza SSR, Soyuznuh i Avtonomnuh Sovetskikh Sotsialistiçeskih Respublik. Sbornik Dokumentov v III Tomah*, II Tom, Moskva 1960, s. 588.

Türkistan'da Bolşeviklerin elde ettikleri başarı ile Basmacı hareketinin durdurulmasının ardından bölgenin birçok kesimlerinde milli ayaklanmalar 1930'lara ve hatta 1950'lere kadar devam etmiştir. Omarbekov'a göre Sovyet soykırımına karşı 1929-1931 yılları arasında Kazakistan'ın Tastakköpür, Bostandık, Batpakkara, Sozak, Sarısu, Şubar-Balkaş-Şokpar, Öskemen ve Zıryan, Yedisu, Irgız, Karakum, Abıralı, Şubartau bölgelerinde yaklaşık 372 milli ayaklanma gerçekleşti¹⁴⁶. İstihbarat raporlarında Kızıl Ordu'nun Basmacı gruplarına karşı operasyonları sırasında çok kayıplar verdiği ifade edilmektedir. Örneğin, Rus Askeri Devlet Arşivi'ne göre, Mayıs 1922'nin ortalarına kadar, Türkistan'daki 26.061 Basmacı, Bolşevik yönetimini henüz tanımamış ve Kızıl Orduya karşı ayaklanmalar düzenlemiştir¹⁴⁷. 15 Nisan 1923'te, Bolşevik E.Sklyanskiy ve Çeka'nın kurucularından biri olan İ.Unşliht, Türkistan Devrimci Askeri Konseyi ve GPU 823/215 nolu ortak bir karar aldılar. Bu karara göre Basmacı ve "Eşkiya" gruplarla mücadele meselesi, sahadaki savaşların yürütülmesi yetkisi GPU'nun askerlerine devredilmiştir. Buyrukta Kızıl Ordu ve GPU askeri birliklerinin ortak operasyonlarının "eşkiyalığı" ortadan kaldırmak için Buhara, Semerkant ve Fergana bölgelerinde, Horezm Cumhuriyetinde ve Türkistan cephesindeki diğer birçok bölgede başarıyla yürütüldüğü kaydedilmiştir¹⁴⁸.

Bütün bu aktarılanlardan açıkça görülmektedir ki, "Basmacılık", SSCB döneminde araştırmacılar tarafından Sovyet ideolojisi çerçevesinde değerlendirilmiş ve sunulmuştur. Ancak bu taraflı bakış açısıyla yapılan araştırmalarda da Kızıl Ordu'nun yürüttüğü askeri harekât sırasında Ermenilerden oluşan birliklerin özellikle kullanıldığını ortaya koymaktadır. Sovyet-Rus tarihçiliğinde Basmacı hareketi kasıtlı olarak "silahlı eşkiya saldırıları" şeklinde tanımlanmış olsa da, aslında bu hareket Türkistan'da Bolşeviklerin sömürge politikası ile Taşnak Ermenilerin işgal ve zulmüne karşı milli bir kurtuluş savaşı olmuştur. Türkistan'da neredeyse elinde silah tutan bütün Türklerin katıldığı bu hareket, Bolşevikler ve Kızıl Ordu tarafından "feodal zengin elitin" ve "gerici din adamlarının" önemsiz bir eylemi olarak nitelendirildi. Bolşevikler yaptıkları güçlü propagandada, Milli Mücadeleyi başlatan Cedidçileri "yeni bir ulusal burjuvazi" olarak adlandırmışlardır. Türkistan'da Sovyet sistemi kurulduktan sonra ise Cedidçiler Basmacı eşkiya kategorisine girdi

146 Talas Omarbekov, *1929-1931 Jıldarındaǵı Halıq Koterilisteri*, Zertteu, Arıs, Almatı 2018.

147 RDATA, Fon No. 7, Kayıt No. 2, Dosya No. 466, s. 55-60.

148 *Vnutrenniye Voyska v Godı Mirnogo Sotsialistiçeskogo Stroitelstva 1922-1941*, Dokumentı i Materialı, Moskva 1977, s. 17.

ve OGPU'nun idamına mahkum bırakıldı. Bütün bu olaylarda Kızıl Ordu içindeki Taşnak Ermenilerin varlığı oldukça açık tarihi bir vakiadır.

Sonuç

Rusya'nın genişleme politikalarında Ermenilerle stratejik ortaklıklarının tarihi 19. asrın başına kadar gider. Kafkasya, İran, Anadolu ve Türkistan coğrafyasındaki Rus işgal ve genişleme hareketlerinde Rus ordusunda bizzat savaşan Ermeniler olduğu gibi bu genişleme ve uygun bulunan kolonizasyonlarda Ermenilerin de iskân edildiği görülmektedir. Bilhassa Rus Çarlığı tarafından Kafkasya'da Azerbaycan Türklerinin yaşadığı topraklarda Ermenilerin üstün ve avantajlı konuma getirildikleri bilinmektedir. Anadolu'da da Osmanlı Devleti'ni parçalama ve bu topraklardan pay ve etki sahibi olabilmek adına Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni yurdu kurma düşüncelerini en azından destekler görünmekteydi. Rus Çarlığı ile Ermeniler arasında ortaya çıkan bu işbirliği Rusya'nın Türkistan işgalinde de gerçekleşti. 19. asrın ikinci yarısından itibaren Türkistan coğrafyasına Rus işgali ve kolonizasyonu dâhilinde Ermeniler bölgeye gönderildi. Bölgede istihdam edilen Ermeniler bölgede daima avantajlı bir konumda oldular. Memuriyetlerde ve aldıkları ücretler açısından daima iyi durumda bulunan Ermenilerden bazıları da ticaret erbabı oldular. Bilhassa Kafkasya petrolünde ve Hazar petrol taşımacılığında önemli pay sahibi olan Ermenilerin Kazak petrolünde de ayrıcalık sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde güç kazanan Ermeniler, Rusların bölgedeki varlığının güçlendirilmesi ve Ruslaştırma politikalarının en büyük destekçisi olmuşlardır.

Çarlık döneminde Ermenilerin bu şekilde bölgede etkin ve etkili konumları Bolşevik İhtilali sonrasında da aynen devam ettirildi. Rejimi yerleştirmede büyük zorluklar yaşayan Bolşevikler bölgede ortaya çıkan Milli Mücadele'nin kanlı bir şekilde bastırılmasında Ermenilere önemli görevler verdiler. Basmacı hareketinin bastırılmasında Taşnak Ermenilerden oluşan askeri birlikler kullanıldı. Aynı durum Kafkasya için de geçerliydi. Sovyetlerin lehine bölge halkına soykırma varan bir politika uygulandı. Bu sebeple Basmacı hareketi Türkistan'daki Türk-Müslüman halklarının milli kimliğini koruyamadı ve Bolşevik rejimi bölgede Ermeniler eliyle gerçekleştirilen kanlı hamlelerle yer edindi. Çarlık döneminde bölgede önemli bir güç haline getirilen Ermeni unsur, daha sonra Bolşevik rejiminin yerleşmesinde yine kanlı bir el olmuştur. Bu durum Çarlık'tan Bolşevik rejimine Ermenilerin bölge işgal ve hakimiyetinde kullanılmasında bir devamlılığın bulunduğunu göstermektedir.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****KC MDFFBSKA (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Film ve Fotoğraf Belgeleri ile Ses Kayıtları Arşivi)**

Arx. 2-41-719.

Arx. 2-34451

Arx. 2-35221.

Arx. 2-36213

Arx. 5-3448.

Arx. 8-654.

KCMDA (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi)

KCMDA, Fon No. 41, Kayıt No. 1, Dosya No. 258.

KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 4144.

KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 48806.

KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 48940.

KCMDA, Fon No. 44, Kayıt No. 1, Dosya No. 810.

KCMDA, Fon No. 85, Kayıt No. 1, Dosya No. 87.

KCMDA, Fon No. 139, Kayıt No. 4, Dosya No. 15.

KCMDA, Fon No. 450, Kayıt No. 1, Dosya No. 1.

KCMDA, Fon No. 450, Kayıt No. 1, Dosya No. 2.

KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 129.

KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 156.

KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 163.

KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 165.

KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 165.

KCMDA, Fon No. 679, Kayıt No. 1, Dosya No. 172.

KCMDA, Fon No. 680, Kayıt No. 1, Dosya No. 14.

KCMDA, Fon No. 680, Kayıt No. 1, Dosya No. 4.

KCMDA, Fon No. 680, Kayıt No. 1, Dosya No. 5.

KCMDA, Fon No. 681, Kayıt No. 1, Dosya No. 16.

KCMDA, Fon No. 681, Kayıt No. 1, Dosya No. 3.

KCMDA, Fon No. 681, Kayıt No. 1, Dosya No. 4.

KCMDA, Fon No. 2225, Kayıt No. 2, Dosya No. 45.

KCMDA, Fon No. 1479, Kayıt No. 2, Dosya No. 711.

ÖCMDA (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi)

Fon No. İ-717, Kayıt No. 1, Dosya No. 52.

Fon No. 17, Kayıt No. 1, Dosya No. 1219.

RDAA (Rusya Devlet Askeri Arşivi)

Fon No. 25896, Kayıt No. 1, Dosya No. 2-68.

RDATA (Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi)

Fon No. 7, Kayıt No. 2, Dosya No. 466.

Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 17.

Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 22.

Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 23.

Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 31.

Fon No. 149, Kayıt No. 1, Dosya No. 198.

Fon No. 149, Kayıt No. 1, Dosya No. 5.

RF SOMDA (Rusya Federasyonu Sovyet Ordusu Merkez Devlet Arşivi),

Fon No. 110, Kayıt No. 1, Dosya No. 71.

RF SSTA (Rusya Federasyonu Sosyal-Siyasi Tarih Arşivi)

Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1480.

Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1503.

Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1527.

Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1585.

Fon No. 71, Kayıt No. 34, Dosya No. 1632.

Fon No. 131, Kayıt No. 1, Dosya No. 25.

Fon No. 133, Kayıt No. 1, Dosya No. 24.

Araştırma ve İnceleme Eserler

A. Ş. Kızırbayev, “Armyanskaya Diaspora i Daşnaktsyutun v Turkestan. 1917-1921 Godı”, *Vostochny Arhiv*, No. 2 (28), Institut Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk, Moskva 2013.

Adres-Spravočnik Žakaspiyskoy Oblasti za 1915 God, Aşhabad 1915.

Agzamkhodzhayev, S., *İstoriya Turkestanaskoy Avtonomii*, Taşkent 2005.

Alekseenko, N. V., *Naseleniye Dorevolutsionnogo Kazahstana*, Alma-Ata 1981.

Alekseenko, P., *Krestyanskoye Vosstaniye v Fergane*, Taşkent 1931.

Alekseenko, P. T., *Çto Takoye Basmaçestvo?* Taşkent 1931.

Alimova, D. A., *Turkestan v Naçale XX Veka: K İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, Glavnaya Redaktsiya İzdatelskogo-Poligrafıçeskogo Kontserna “Şarq”, Taşkent 2000.

Aminov, A. M. – Babahojayev, A. H., *Ekonomiçeskiye Posledstviya Prosoyedineniya Sredney Azii k Rossii*, Taşkent- Uzbekistan 1966.

Amiryants, İ. A. – Grigoryants, A. A., *Armyane v Sredney Azii. Sovremennoye Razvitiye Etniçeskih Grupp Sredney Azii I Kazahstana*, Çast 1., Moskva 1992.

Aukenbayev, Ş T. Ş., *Uralo-Embenski Neftenosny Rayon*, Alma-Ata 1960.

B. N. Çistov - M. A. Zhohov, *Poslanets Partii: Oçerk Voenno-Politiçeskoj Deyatelnosti P. A. Kobozeva na Vostoçnom Fronte (1918-1919)*, Moskva: Voenizdat 1980.

Babich, I. L., *Severokavkazkaya Natsia v Evropeiskoi Migratsii: Mif ili Real'nost*, Sankt-Peterburg 2012.

Bademci, Ali, *Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Basmaçular (Korbaşular)*, Kamer Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2019.

- Bashimov, Güçgeldi, “Özbekistan Pamuk Sektörünün Rekabet Gücünün Belirlenmesi”, *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 2(1), 2015, s. 99–104.
- Boçkaryova, İ. B., - Lisenko, Yu. A. “*Natsionalny Vopros*” i Stanovleniye Sovetskoy Vlasti v Turkestane (1917-1921), Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, No. 429, Tomsk 2018.
- Bogdanov, V. N.-Osadçiy, S. P.-Terehov, V. V., *Armiya i Vnutrenniye Voyska v Protivopovstançeskoj i Protivopartizanskoj Borbe. Mirovoy Opit i Sovremennost*, Moskova 1997.
- Buttino, M., *Revolutsiya Naoborot. Srednaya Aziya Mejdü Padeniyem Tsarskoj İmperii i Obrazovaniyem SSSR*, Moskva 2007.
- Buttino, M., “Ethnicité et politique dans la guerre civile: a propos du Basmaçestvo au Fergana”, *Cahiers du monde russe*, T. 38, Frence, 1997, s. 194-223.
- Çağlayan, Tuncer, “Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XV/S. 44, Temmuz 1999, s. 513-528.
- Çelik, Yüksel, “Ayestefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla Ermeni Meselesi’nin Uluslararası Bir Sorun Haline Gelmesi”, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ayestefanos-ve-berlin-antlasmalariyla-ermeni-meselesinin-uluslararasi-bir-sorun-haline-gelmesi> (Alınma Tarihi: 06.01.2021).
- Çugunov, A. İ., *Borba na Granitse 1917-1928 (İz İstorii Pogranıçnih Voysk SSSR)*, Moskva 1980.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 2020.
- Emrahov, Ziyad, “Rusya Arşiv Belgelerinde Kafkasya’nın Ermeni Din Adamlarının Osmanlı İmparatorluğu’nda Çıkarılmış İsyanlara (1890-1896 Yılları) Verdiği Destek”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 49, 2014, s. 115-124.
- Farmanov, İ., *Çapışki o Firme “Nasledniki G.M. Lianozova”*, Astrahan 1914.
- Fursenko, A. A., *Neflyanye Trest i Mirovaya Politika 1880-1918 Gody*, Moskva 1965.
- Gluşenko, E. A., *Rossiya v Sredney Azii. Zavojevaniya i Preobrazovaniya. Çast 2. Ustrojeniye Kraya*, Tsentropoligraf, Moskva 2010.
- Grigoryants, A. A., *Armyane v Sredney Azii: (Vtoraya Polovina XIX-1917)*, Erevan: İzdatelstvo AN ArmSSR, 1984.

- Hatunoğlu, Nurettin, “Buhara’daki Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar”, *SÜTAD*, (38), Güz 2015, s. 1-33.
- Hayit, Baymirza, (*Basmacılar*) *Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Yayınları, Ankara 1997
- İlyutko, F., *Basmaçestvo v Lokaye*, Moskva 1929.
- İrkayev, M., *İstoriya Grajdanskoy Voynı v Tadjikistane*, Duşanbe: Tadjikgosizdat 1971.
- Kamoliddin, Ş. S., *Eşo Raz o Termine Sart. Sogdiyiskiy Sbornik. Noveyşiye İssledovaniya po İstorii i Kultury Sogda v Uzbekistane*, Saarbrücken 2017, LAP.
- Kaufmanskiy Sbornik*, Taşkent 1910.
- Kerimov, Hatice, *Türkistan Genel Valiliği’nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, T. C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2019.
- Kılınçkaya, Derviş M. – Omarbekov, Talas – Egamberdiyev, Mirzahan, “Sovyetler Birliği Döneminde Yıldırma Politikasının Bir Unsuru Olarak “Türkçülük” Suçlaması”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi CTAD*, Yıl 15, S. 30 (Güz 2019), s. 1-27.
- Kuropatkin, A. N., *Russkaya Armiya*, İzdatelstvo Poligon, Sankt-Petersburg, 2003.
- Kuts, İ. F., *Gody v Sedle, Voyenmye Memuary*, Voenizdat, Moskva 1964.
- Kuznetsov, O. Yu., *İstoriya Transnatsionalnogo Armyanskogo Terrorizma v XX Stoletii. İstoriko-Kriminalistiçeskoye İssledovaniye*, II İzdaniye s Dopolneniyami, Moskva 2015.
- Lalayan, A., “Kontrevolyutsionny “Daşnaksütün” i İmperialistiçeskaya Voyna 1914-1918 Godı”. *Revolyuşyonny Vostok*. No. 2-3 (36-37), Moskva 1936, s. 76-99.
- Litvinov, P. P., *Gosudarstvenno-Religioznye i Etnokonfessionalnyye Otnoşeniya v Turkestane v 1865-1917 Godah. Po Arhivnym Materialam*, Dissertatsiya Doktora İstoriçeskih Nauk, Moskva 1997.
- Lunin, B. V. – Yusupov, E. Yu., *Basmaçestvo – Orudiye Reaktsii (İstoriçeskiye Paralleli)*, Taşkent 1984.
- Maksimoviç, A. A., *Basmaçestvo: “Vzglyad Sovetskih İssledovateley. Kazakhstan i Stranı SNG: 20 Let İntegratsii v Globalny Kulturno-İstoriçeskiy Kontekst”*

- (*Sbornik Materialov Mejdunarodnoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii, Posvyaşonny 20-Letiyyu Nezavisimosti Respubliki Kazahstan i 20-Letiyyu Obrazovaniya SNG*). II. Tom., Almatı 2011.
- Maslov, A. İ., *Şavoyevaniye Ahal-Tepe*, Sankt-Peterburg 1887.
- Mozohin, O.B., *Represii v Tsifrah i Dokumentah. Deyatelnost VŞK-OGPU-NKVD-MGB (1918-1953)*, Moskva 2018.
- Mustafayev, Beşir, “Kafkaslarda Müslüman-Türk Soykırımını (1905-1920)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1 (Yaz 2012), s. 533-561.
- Nazaryan, R. G., *Armyane Samarkanda*, Moskva 2007.
- Nekrasov, V. F., *Na Straje İnteresov Sovetskogo Gosudarstva: İstoriya Stroitelstva Voysk VŞK-OGPU-NKVD-MVD*, Voenizdat, Moskva 1983, s.17-18.
- Nialo, Aziz, *Oçerki Grajdanskoj Voynu v Kırgizii i Sredney Azii*, Frunze 1941.
- Niftaliyav, İ. V., “Azerbaydjanskaya Diplomatıçeskaya Missiya v Armenii Posle Aprelskoj Okupatsii 1920 g.” *İstoriya i Yeyo Problemi*, No.1, 2006.
- Nikişov, P. P., *Borba s Basmaçestvom na Yuge Kırgizii*, Frunze 1957.
- Obzor Zakasriyskoj Oblasti za 1909 God., Aşhabad: Parovaya Tipografiya Gazeti “Aşhabad”, 1911.
- Omarbekov, Talas, *1929-1931 Jıldarındağı Halıq Koterilisteri*, Zertteu, Arıs, Almatı 2018.
- Ordzhonikidze, G. K (Sergo), *İzbrannyye Statyi i Reçi. 1918-1937*, Moskva: Gospolitizdat, 1945.
- Özşavlı, Halil, “Başlangıçtan I. Dünya Savaşına Kadar Rus-Ermeni İlişkileri”, *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Vol. 5/2, April 2012, s. 243-268.
- Polyakov, Yu. A. – Çugunov, A. İ., *Konets Basmaçestva*, Moskva 1976.
- Polyakov, Yu. A. – Çugunov, A. İ., *Konets Basmaçestva*, Nauka, Moskva 1976.
- Reforma v Krasnoy Armii. Dokumenti i Materialı 1923-1928, Kniga 2*, Moskva 2006.
- Rıskulov, Turar, *Revoljutsiya i Korennoye Naseleniye Turkestana*, Taşkent 1925.
- Russkiye Birjeviye Novosti 1914-1915*, Petrograd 1915.
- Russkiye Birjeviye Novosti*, 1915.

- Ruth, Bedevyan, “*Ascent to Wealth and Philanthropy of Alexander Mantashev*”, Armenian News Network 2012.
- Ryskulov, Turar, *Revolutsiya i Korennoye Naseleniye Turkestana*, Taşkent 1925.
- Safarov, G. İ. 1924, *Osnovi Leninizma*, Leningrad: Priboy, 1921.
- Safarov, G. İ., *Kolonialnaya Revolyutsiya (Opıt Turkestana)*, Moskva, 1921.
- Salamov, Şuhrat (Barlas Şuhrat), *Turkestan i Yujnyy Kafkaz XIX-XX vv. Daşnaki ot Ferganı do Karabaha*, Taşkent 2015.
- Sbornik Shem i Tablits po Organizatsii i Voorujeniyu Soyedineniy i Voinskih Çastey Krasnoy Armii*, Leningrad 1943.
- Serbest, Bürkan - Demirci, N. Savaş, “Kars ve Çevresinde Rus Yönetimi (Karskaya Oblast 1878-1917)”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara 2007.
- Soveşenno Sekretno! Tolko Dla Komandovaniya. Dokumenti i Materiali*, Moskva 1987.
- Syezdi Sovetov Soyuzu SSR, Soyuznıh i Avtonomnih Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik. Sbornik Dokumentov v III Tomah, II Tom*, Moskva 1960.
- Şarov, A., *Çabıty General Kuropatkin, Kommunist Voorujonnıh Sil. No.12*, Moskva, 1991.
- Şaumyan, S. G., , *Pisma 1896-1918*, Erevan 1952.
- Şevçenko, D. F., *Formirovaniye Massovogo Basmaçeskogo Dvijeniya v Sredney Azii Posle Oktyabrskoy Revolyutsii*, İrkutsk 2006.
- Taşliyev, Ş., *Ustanovleniye i Uproçneniye Sovetskoy Vlasti v Turkestane*, Aşhabad 1957.
- Timofeev, N. – Ahinjanov, M., *Kazahskaya SSR*, Gospolitizdat 1941.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Batı ve Kuzey Türkistan*, Cilt I, (2. Baskı).
- Turkestanıy Sbornik* (Türkistan Koleksiyonu), Kaufmanskiy Sbornik, III. Tom., 1910.
- Vambery, Armini, *Puteşestviya po Sredney Azii*, İzdaniye II. Moskva 1874.
- Vnutrenniye Voyska v Godi Mırnogo Sotsialistiçeskogo Stroitelstva 1922-1941. Dokumenti i Materiali*, Moskva 1977.
- Yazykova M., *Borba za Ustanovleniye i Uproçneniye Sovetskoy Vlasti v Çapadnom Turkmenistane*, Aşhabad 1957.

- Yelok, Veli Savaş, “Feyzullah Hocayev ve Cedit Hareketi”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014*, Eskişehir 2013, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), Eskişehir 2014, s. 423-428.
- Yılmaz, Mehmet, - Ferudun Ata, “Buhara Cumhuriyeti Ve Basmacılık Hareketi Hakkında İki Rapor”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, (2004), s. 205-225.
- Zevelev, A. İ. - Polyakov, Yu. A. - Şişkina, L. B., *Basmaçestvo: Pravda İstorii i Vımsel Falsifikatorov*, Moskva Mısl, 1986.

Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi

Okan Yeşilot* - Burcu Özdemir**

Öz

Basmacı hareketinin doğuşuna zemin hazırlayan gelişme, Geçici Hükümet döneminde teşkil edilen Hokand Muhtar Hükümeti'nin, 1918 yılında ortadan kaldırılması oldu. 1918 yılında hareket Fergana'ya da yayıldı. Bunu, Hive ve Buhara izledi. Basmacı gruplar, ayrı bölgelerde teşkil edilmiş birliklerdi. Her liderin kontrolü altında ayrı bir bölge bulunuyordu. Basmacı hareketin amacı, Türkistan'ı Sovyet hakimiyetinden kurtarmaktı. Hareket, 1921 yılında Enver Paşa'nın liderliğinde büyük bir ivme kazandı. Enver Paşa'nın 1922 yılında öldürülmesiyle Basmacı hareket sona ermedi ancak, ilk yıllardaki üstünlüğünü yitirdi. 1926 yılında Lakay boyu lideri İbrahim Bek idaresinde Basmacı harekette yeniden bir canlanma meydana geldi. Fakat bu direniş de 1931 yılı Haziran'ında sonlandırıldı ve İbrahim Bek tutuklandı. Türkiye'de Basmacı hareketini ele alan çok sayıda çalışma mevcuttur. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda Basmacı terimine, hareketin nasıl doğduğuna ve geliştiğine, hareketin başarısızlıkla sonuçlanma nedenlerine ve Sovyet iktidarının bu mücadelede kullandığı taktiklere yer verilmiştir. Bu çalışmada ise, Rusya Devlet Askeri Arşivi'ndeki (PTBA/RGVA) belgelerden örneklerle mücadelenin bir de Sovyetlerin gözünden aktarılması hedeflenmiştir. Hareketin önemli liderlerinden İbrahim Bek'e ve halk tarafından mitleştirilmesine dair bilgiler, sadece Sovyet yönetiminin değil Kızıl Ordu askerlerinin Basmacılarla mücadeleye dair görüşleri, Basmacılık hareketine Türkistan halkının desteğinin askeri yazışmalara yansımaları, Basmacılıkla mücadele amacıyla gayri Rus birliklerin teşkili ve bu süreçte karşılaşılan zorluklar, Sovyet yönetiminin harekete halk desteğini ortadan kaldırmak için din adamlarından nasıl istifade ettiği gibi konular bunlardan bazılarıdır.

Anahtar Kelime: Basmacılık, Korbaşı hareketi, Türkistan, Kızıl Ordu

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, oyesilot@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-0798-2364

** Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa/TÜRKİYE, ozdemirburcu85@gmail.com ORCID: 0000-0003-1352-018X

DOI: 10.37879/belleten.2021.279

Makale Gönderim Tarihi: 18.12.2019 - Makale Kabul Tarihi: 16.11.2020

The Basmachi Movement in the Light of Soviet Archival Documents

Abstract

The emergence of the Basmachi movement is usually associated with the the abolition of the Kokand government in 1918. In 1918 the insurgency also began to spread to Fergana. This was followed by Hive and Bukhara. The Basmachi groups were units formed in separate regions. Each leader had a separate territory under his control. The goal of the Basmachi was to liberate Turkestan from Soviet rule. The movement was strengthened under the leadership of Enver Pasha in 1921. With the murder of Enver Pasha in 1922, the Basmachi movement did not end, but lost power of the previous years. Under the leadership of Ibrahim Bek, the Lokai tribal leader, Basmachi movement revived in 1926. However, this resistance was ended in June 1931 and Ibrahim Bek was arrested. There have been numerous studies on the Basmachi movement in Turkey. All studies to date, however, have included the term “Basmachi”, the emergence and development of the movement, the causes of movement’s failures and the Soviet tactics during the fight. Aims of this work was to explain the Basmachi movement through the eyes of the Soviets with archival documents in the Russian State Military Archive. These topics include the following: one of most prominent leaders of the movement, Ibrahim Bek and the mythologizing of his leadership by the people, not only Soviet administration but also views of Red Army soldiers on the struggle, reflections of Turkestan people’s support for the movement on military correspondence, formation of non-Russian troops for struggle against the Basmachi and the problems of this struggle and how the Soviet administration used the clergy to eliminate popular support for the movement.

Keywords: Basmachi, Korbashi movement, Turkestan, the Red Army

Giriş

Basmacı hareketi üzerine yapılan mevcut araştırmalarda ortak tartışma konularından birini, Türkistan’da Sovyet yönetimine yönelik bu başkaldırı hareketini hangi terimle ifade etmek gerektiği meselesi teşkil etmektedir. Bu bakımdan öncelikle, bu çalışmada neden Basmacı teriminin tercih edildiğini açığa kavuşturmak gerekmektedir. Bilindiği gibi, Basmacı terimi Sovyet literatürüne ait bir tanımlamadır ve ‘baskın yapan’, ‘çeteci’ manasına gelmektedir. Bu şekilde bir tanımlama, hem hareketin mahiyetini olumsuzlamakta hem de etkisini azımsamaktadır. Halbuki 1918-1935 yıllarını içine alan bu ayaklanma, Sovyet yönetimini İç Savaş yıllarında en çok uğraştıran meselelerden biri olmuştur.

Bu konudaki çalışmalarıyla tanınan Baymirza Hayit de eserlerinde Sovyet tarih biliminde bilinen adıyla “Basmacı” tabirini kullanmıştır. Ancak Rusların kullandıkları anlamda kullanmadığını da özellikle belirtmiştir¹. Buna mukabil, hareketi Korbaşlar hareketi olarak da tanımlayan çalışmalar mevcuttur. Bu çalışma, Basmacı teriminin eksik ve hatalı bir tanımlama olduğunu kabul etmektedir. Ancak sadece Rus ve Batı literatüründe değil Türkiye’de de en yaygın ve bilindik tanımlama Basmacı terimi olduğundan böyle bir tercihte bulunulmuştur.

Basmacı hareketinin ortaya çıkışı sistematik bir şekilde olmadı. Türkistan’ın belirli bölgelerinde ve farklı zaman dilimlerinde baş gösteren ayaklanmalar birbirinden kopuk bir şekilde gerçekleşti. Aynı şekilde hareketin sonlandırılması da yine farklı bölgelerde farklı tarihlerde meydana geldi. İklil Kurban, Basmacı hareketinin başlangıcı olarak Hokand Muhtar Hükümeti’nin devrilmesini, yani 1918 yılını kabul eder². Abdülkadir Donuk da hareketin, 1918’de Korbaşı Ergaş³ liderliğinde Hokand’ta başladığını ifade eder⁴. Basmacılık hareketi üzerine yapılan son çalışmalardan birinde, yazar Altımoşova, bazı araştırmacıların hareketi 1916’da Çarlık Rusya’sına karşı başlayan isyanın devamı olarak gördüğünü, buna mukabil çoğunluğun hareketin başlangıcı olarak 1918 yılında Hokand muhtariyetinin yıkılmasından sonrasını kabul ettiklerini belirtmiştir⁵. İklil Kurban da Basmacı hareketinin 1918 yılında Hokand Muhtar Hükümeti’nin dağıtılmasından sonra ortaya çıktığını söylemiştir⁶. Mevcut araştırmalarda hareketin bitiş tarihi konusunda da bir fikir birliğinin bulunmadığı görülmektedir. Örneğin Altımoşova Basmacı hareketinin 1934 yılında sona erdiğini belirtir⁷. Donuk ise, Rusların

- 1 Baymirza Hayit, “*Basmacılar*”: *Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 1-2; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 275.
- 2 İklil Kurban, “Basmacılar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Konya 1997, s. 128.
- 3 Korbaşı Ergaş: Millî mücadeleyi başlatarak hareketler düzenleyen ilk özgürlük savaşçısı ve aynı zamanda özgürlük mücadelesi kıtalarının ilk baş kumandanıydı. Onun önderliğinde Hokand’da başlayan Basmacılık hareketi kısa zamanda diğer bölgelere de yayılmıştır. Onun hedefi Ruslardan arınmış, bağımsız bir devlet tahsis etmektir. Ergaş, 1921 yılına kadar savaşımaya devam etmiştir. Daha sonra esir düşmüş ve Sovyetler tarafından idam edilmiştir. Baymirza Hayit, “*Basmacılar*”: *Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- 4 Abdülkadir Donuk, “Basmacı Hareketi”, *TDVA*, C 5, İstanbul 1992, s. 107.
- 5 Zuhra Altımoşova, “Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934)”, *Bilgi*, S. 82, Ankara 2017, s. 92.
- 6 Kurban, agm., s. 128.
- 7 Altımoşova, agm., s. 93.

Basmacılık hareketine 1935 yılında son verdiğini ifade eder⁸. Bu çalışmada kullanılan Sovyet raporlarının 1935 yılını da hareketin içine aldığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda hareketin bitiş tarihi olarak 1935 yılını kabul etmek gerekmektedir.

Hareketin başlayış ve bitişinin sistematik olmayışı gibi, hareketin kendisi de bir bütünlük içerisinde değildi. Basmacı gruplar, belirli bölgelerde ayrı ayrı teşkil edilmiş birliklerdi. Her liderin kontrolü altında ayrı bir bölge bulunuyordu ve bu kişiler, kendi askerlerinin temininden ve hazırlanmasından sorumlu idiler. Korbaşlar, idaresi altındaki halktan askerleri için vergi topluyor ve erzak talep ediyordu⁹. Gümüş, tek bir merkezden yönetilmemekle birlikte Basmacı grupların hiyerarşik olarak belli bir düzenleri olduğunu belirtmiştir. Korbaşının komutasında bir kurmay heyeti, askeri eğitimciler ve süratli hareket tarzına sahip atlı birlikler şeklinde yapılanmışlardı. Ancak düzenli birlikler değillerdi, gelişmiş bir askeri teçhizata sahip değillerdi. Basmacı gruplar, Türkistan'daki zengin aydınlar ve halk tarafından finanse edilmekteydi¹⁰.

Basmacı hareketinin hedefi, Türkistan'ı Bolşevik hakimiyetinden kurtarıp kendi milli devletlerini kurmaktı¹¹. Zaten pek çok kaynakta Türkistanlıların bağımsızlık isteğinin Basmacı hareketine yol açtığı görüşü hakimdir. Gutliyev, Sovyetlerin bölgeye ilgisinin başlıca sebebinin Türkistan'ın hem petrol hem de pamuk dokuma sanayi açısından zengin oluşuna bağlamaktadır¹². Altınsova da benzer görüştedir. O da ayaklanmanın sebebinin Sovyet yönetiminin, Çarlık Rusya'sı gibi, sömürgeci bir siyaset izlemesi olduğunu ifade etmiştir:

“Büyük sanayi işletmeleri yanında özel mülklerin, toprakların müsadereci, Bolşeviklerin yerel inanç ve geleneklere müdahalesi, Sovyet hükümetinin Ekim Devrimi akabinde verdiği ulusların kendi kaderini tayin hakkı sözünün yerine getirilmemesi, tam tersine yerli ahalinin menfaatlerinin göz

8 Donuk, agm., s. 108.

9 Martha Olcott, “The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-24”, *Soviet Studies*, C. 33, S.3, 1981, s. 363.

10 Musa Gümüş, “Türkistan'da Vatan Müdafaacıları: Korbaşlar Hareketi ve Enver Paşa”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXIV, 2015, s. 660.

11 Hayit, “Basmacılar”: *Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, s. 4.

12 Gurbangeldi Gutliyev, “Türkistan'daki Basmacılık Hareketi (1918-1924) Üzerine Değerlendirmeler”, *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi*, S. 1 (2), 2017, s. 88.

ardı edilmesi, şovenizm siyaseti uygulanması, kendi haklarını arayan halkı Sovyetlerle mücadeleye yöneltmiştir¹³”.

Nitekim Basmacılar, Sovyetlerin teşkil ettikleri kolektif çiftliklere (kolhoz) karşı da mücadele etmiştir. Altmışova, Basmacıların, devlete ait ambarları, kooperatif ve dükkanları yağmaladıklarını ve bu malların bir kısmını halka dağıttıklarını ifade etmiştir¹⁴. Sovyetlerin sömürgeci politikaları konusunda Gümüş de benzer düşüncededir. Yazara göre, tarım arazilerinin büyük kısmının pamuk tarımı için kullanılmaya başlanmasıyla, Türkistan halkı başta buğday olmak üzere diğer ürünlerde Sovyet yönetimine bağımlı hale getirilmiştir. Bunun yanı sıra tarımda makineleşmenin de Türkistan halkını Rus traktörüne, benzine ve Rus makinistlere bağımlı kıldığını ifade eden yazar, bu durumun halkın Basmacılara katılmasında etkili olduğunu savunmuştur¹⁵. Gümüş, Basmacı hareketin bağımsızlık talebiyle ortaya çıktığını söylemekle birlikte, Türkistan’ın her bölgesinde aynı yoğunlukta olmadığını, ağırlıklı olarak Fergana, Lakay, Buhara ve Hive’de gerçekleştiğini ifade etmiştir¹⁶. Basmacı hareketinin Sovyet yönetiminin politikalarına bir tepki mahiyetinde olduğunu savunan bir diğer isim, Olcott’tur. Olcott’a göre, Türkistan’daki muhalefet hareketinin bu kadar güçlü olmasının nedeni, Sovyet yönetiminin Türkistan’daki hakimiyetinin siyasi yönetimdeki değişiklikten daha fazlası olmasıydı. Bu, Müslüman bir toplumu yeniden yapılandırma girişimiydi: *Orta Asya’daki Sovyet devri politik, ekonomik ve sosyal bir devrimdi. Bolşevikler, din adamlarına ait topraklar da dahil olmak üzere tüm arazilerin derhal kamulaştırılmasını istedi; bu, geleneksel liderlerin gücünü tehdit eden bir durumdu. Taşkent’teki Sovyet makamları, Kuran okullarını yasaklayan ve tüm şeriat mahkemelerini kapatan din karşıtı politikaları uygulamaya koydu. Bu benzeri görülmemiş eylemler, Orta Asya’nın en ulumlu kesiminin bile tepkisini çekti*¹⁷.

Basmacı hareketin güçlenmesinde bölgedeki boy ilişkilerinin de etkisi büyüktü. Bir boydan bir kişi Basmacı harekete katılığında ve çete lideri olduğunda akrabaları da Basmacılara katılırdı¹⁸.

13 Altmışova, agm., s. 92.

14 Altmışova, agm., s. 102.

15 Gümüş, agm., s. 658.

16 Gümüş, agm., s. 660.

17 Olcott, agm., s. 352.

18 Altmışova, agm., s. 104.

Sovyet yönetimi, Basmacılık hareketiyle sadece silahlı mücadele yürütmekle kalmamış ve hareketin etkisini azaltmak amacıyla farklı politikalar uygulamaya koymuştur. Bunlardan biri, yerel halktan gönüllü birlikler teşkil edilmesiydi. Penati, bu birliklerin, güçlü olduklarını düşündükleri tarafı destekleyen ve eski Basmacılar müteşekkil savaşçılardan oluştuklarını ve 1926 yılında bir gönüllüye aylık 150 ruble ödendiğini belirtmiştir. Gönüllü birlikler hem Basmacıların hem de Müslüman din adamlarının tepkisine neden olmuştur¹⁹. Basmacılıkla mücadelede bir diğer taktik, Sovyet yönetiminin Basmacı harekete dahil olanlar için belirli zaman dilimlerinde genel af ilan etmesiydi. Penati, korbaşların genel aftan yararlanmak istediğinde yerel komiteler tarafından belirlenen arabuluculara başvurmak zorunda olduklarını, buna mukabil bireysel savaşçıların (yiğitlerin) en yakın yetkili idareye gidip teslim olabildiklerini ifade etmiştir²⁰.

Bir diğer politika da göç politikasıydı. Basmacıların dağlık bölgelerde etkili olması nedeniyle, dağlık bölgelerde yaşayan göçerler yerleşik hayata geçirilerek kasabaların kurulması planlanmıştır²¹. Dağlardan ovalara yapılan bu göçler *raseleniye* olarak adlandırılıyordu. Penati, Sovyet tarihçiliğinde Kızıl Ordu garnizonlarının yakınlarındaki köylerde yaşayan halkın göç ettirilmesinin, bu köyleri Basmacı yağmalarından korumak olarak açıklandığını belirtmiştir. Penati, bu açıklamanın bazı bölgeler için geçerli olmakta birlikte, göç siyasetinin bir diğer hedefinin, Basmacıları yerel halkın desteğinden mahrum bırakmak olduğunu ve 1925 yılından itibaren uygulanan yeniden yerleşim (*pereseleniye*) siyasetinin amacının ise, Basmacı harekete destek verenleri cezalandırmak ve aralarındaki iletişimi engellemek olduğunu ifade etmiştir²².

Bilindiği gibi, Rusya Devlet Askerî Arşivi (PTBA/RGVA), Sosyo-politik Tarih Rusya Devlet Arşivi (PTACPII/RGASPI), Rusya Devlet Tarih Arşivi (PTIA/RGIA), Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi (ABIPΦ/AVPRF) ve Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (TAPΦ/GARF) Rusya'daki arşivlerin en önemli olanlarıdır. Çalışmada kullanılan arşiv belgeleri, Rusya Devlet Askerî Arşivi'ne (PTBA/RGVA) ait belgelerdir. Arşiv, 1920 yılında Kızıl Ordu Arşivi olarak kurulmuştur ve buradaki belgeler, Basmacı hareketine dair Kızıl Ordu'nun

19 Beatrice Penati, "The Reconquest of East Bukhara: The Struggle Against the Basmachi as a Prelude to Sovietization", *Central Asian Survey*, C 26/S. 4, s. 523.

20 Penati, agm., s. 525.

21 Altmışova, agm., s. 107.

22 Penati, agm., s. 529.

istihbarat belgelerini içermesi açısından oldukça önem taşımaktadır. Bilindiği gibi, Türkiye’de Basmacılar konusunda çok sayıda çalışma mevcuttur ve bugüne dek yapılan bu çalışmalar, hareketi başlangıç tarihinden sona erdiği tarihe kadar gerek genel gerekse de bölgesel düzeyde ele almaktadır. Bu çalışmanın amacı, Basmacı hareketini bugüne dek bilinmeyen yönleri ile bir de Sovyet yönetiminin gözünden aktarmaya çalışmak olmuştur. Bu nedenle arşiv belgelerinin kullanımında bölgesel veyahut dönemselsel bir ayrıma gidilmemiş, çalışmanın başlıca hedefi, Basmacı hareketine dair bugüne dek bilinmeyen bilgileri içermesi ve bu bilgilerin elbette bir konu bütünlüğü içerisinde verilmeye çalışılması olmuştur.

1. Basmacı Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Akıbeti

Basmacı hareketinin doğuşuna zemin hazırlayan gelişme, Geçici Hükümet döneminde teşkil edilen Hokand Muhtar Hükümeti’nin 1918 yılında ortadan kaldırılması olmuştur. Bu bakımdan bu gelişmeleri özetlemek yerinde olacaktır. Geçici Hükümet döneminde Türkistan’da birkaç müstakil sosyalist cumhuriyet kurulmuştu. Bununla birlikte, Geçici Hükümet’in yetkisi, çoğu Rus ve Türkistanlı tarafından kabul edilmişti. Bölgede iki etkili grup, Ceditçiler ve ulema grubu idi. Bu iki grup, 13 Aralık 1917’de *İttifakul Müslimin* (Müslüman Birliği) çatısı altında bir araya gelmiş ve Hokand Muhtar Hükümeti’nin kurulduğunu ilan etmiştir. Başlangıçta Sovyet yönetimi, bu hükümeti, kendi kaderini tayin etme hakkının bir ifadesi olarak kabul etmiştir²³. 18 Ocak 1918’de Bolşevikler, Beyaz Ordu komutanlarından General Dutav denetimindeki Orenburg’u aldığıında Taşkent-Moskova demiryolu hattını ele geçirmiş ve Taşkent’teki Kızıl Ordu’ya silah ve cephane yardımında bulunabilmiştir²⁴. Böylece Türkistan’da gücünü arttıran Sovyet yönetimi, kurulduktan iki ay sonra Hokand Muhtar Hükümeti’ni dağıtmıştır²⁵.

İklil Kurban, Hokand Muhtar Hükümeti’nin kurulmasını ve dağıtılmasını, böylelikle Basmacı hareketinin doğuş sürecini şöyle izah eder:

“Şir Mehmet Bek 17.08.1917 günü diye tahmin edilen tarihte, Gerbaba civarındaki 7 köyün ileri gelenlerini Gerbaba köyüne davet ederek, Ruslara karşı bir millî mücadele hareketini başlatmak niyetinde olduklarını beyan ile

23 Olcott, agm., s. 354.

24 Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketi, Korbaşılar ve Enver Paşa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 150.

25 Kurban, agm., s. 128.

yardım talebinde bulunur. 7 köyün imamı hemen çevreyi dolaşarak yardım toplayacaklarını bildirirler. Şir Mehmet Bek'in örgütlenmesi, hakimiyet kurması işte böyle imamlar eşliğinde başlar. Hokand Muhtariyet Hükümeti kurulurken, Mehmet Emin Bek bu hükümetin milis kuvvetleri terkinde yer alır. Hükümet dağıtılınca, Mehmet Emin Bek yakın silah arkadaşlarıyla beraber ilk karargahını Gerbaba köyünde kurar."... Çevreden gelen çiftçi delikanlılar burada askeri eğitim görür. 1918 yılının bütün yazı burada, Mehmet Emin Bek çevresinde toplanan insanların silahlanması, büyümesi devam eder. Bu işe, Beyaz Rus subayları ile Afgan mücahitlerinin büyük katkısı olur"²⁶.

1918 yılında hareket Fergana'ya da yayılmıştır²⁷. Fergana'daki tüm bölge ve mıntika kumandanları, Şir Mehmet Bek'in²⁸ Gerbaba'da çekirdeğini teşkil ettiği birliğe tabi olmuştur²⁹. Hokand ve Fergana'yı, Sovyet hakimiyeti altına girdikten sonra Hive ve Buhara izlemiştir. Bolşevikler ilk iki yıl, Basmacı hareketi üzerine yeterince yoğunlaşamamıştır. Bunun nedeni, daha büyük bir tehdit olarak gördükleri Beyaz Ordu'nun saldırıları olmuştur. Böylece Basmacı hareketiyle mücadele, Türkistan'daki yerel yetkililere bırakılmıştır³⁰. Bu ilk yıllarda Basmacı hareket, merkezî olmaktan uzaktır. Olcott, çeşitli grupların temas halinde olduklarını, ortaklaşa saldırılar düzenlediklerini ancak hangi komutanın lider olduğu konusunda bir anlaşmazlığın mevcut olduğunu ifade etmiştir. Basmacı komutanlarından Ergaş, bu sorunu çözüme kavuşturmak amacıyla, Mart 1919'da 40 kadar Basmacı liderini toplantıya çağırmıştır. Toplantı, Ergaş'ı komutan ve

26 Kurban, *age.*, s. 131.

27 Donuk, *agm.*, s. 107.

28 Şir Mehmet Bek (1893-1970): Fergana vadisinin Gerbaba köyünde doğmuştur. 1916 yılında Rus Çarlığı'nın fermanı ile çalıştırılmak üzere Polonya'ya gönderilmiştir. 1917 yılında Fergana'ya döndükten sonra Rus askerlerinin bölge halkına yaptığı baskılara şahit olduktan sonra bölgedeki gelişen hareketlerde aktif şekilde rol almıştır. İlk başarısı 8 Eylül 1917'de Ekberabad kasabasındaki kooperatifi ele geçirmesidir. Ruslar karşısındaki zaferleri onun kısa zamanda Fergana'da tanınmasını sağlamıştır. Lider Mehmet Emin Bek'in 1920 yılında öldürülmesinden sonra onun yerine geçmiştir. Bu vazife ile Gerbaba köyünde bir kurultay düzenleyerek 3 Mayıs 1920 tarihinde Türkistan Müstakil Hükümeti'ni kurmuştur ve tam muhtariyet alınana kadar mücadelesine devam edeceğini bildirmiştir. Onun kurduğu hükümet Türkistan Milli Birliği ile temas halinde olmuştur. 1921 yılında ard arda aldığı mağlubiyetler sonucunda önce Buahara'ya sonra da Afganistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. 1955 yılında Türkiye'ye gelerek Adana'ya yerleşmiş ve hayatının geri kalanına burada devam etmiştir. Emin Yarımoglu, *Korbaşı Türkistan Milli İstiklal Hareketi Liderlerinden Şir Muhammed Bek*, Bozkurt Yayınları, İstanbul 2019.

29 Bademci, *age.*, s. 191.

30 Olcott, *agm.*, s. 356.

Kurşirmat ile Madamin Bek'i onun iki vekili olarak tayin etmiştir. 40 Basmacı liderinin her birine savunmaları ve yönetmeleri için ayrı bölgeler verilmiştir³¹.

Sovyet yönetimi, Mayıs 1919'da Beyaz Ordu komutanlarından Kolçak'ın yenilmesinden sonra Basmacı hareketini ortadan kaldırmak için önemli adımlar atmıştır. Bunlardan ilki, 13 Ağustos 1919 tarihinde Frunze komutasında Türkistan cephesinin kurulması ve 1., 4., 9. ve 11. orduların bölgeye sevk edilmesi olmuştur³². Bir diğer önemli adım ise, Ekim 1919'da Taşkent'e Türkistan Komisyonu'nun gönderilmesi olmuştur. Komisyonun görevi, Basmacı isyanının nedenlerinin ve halk desteğinin sebeplerinin öğrenilmesiydi.

Kızıl Ordu birliklerinin bölgeye gelişiyle, Basmacı hareketinin seyri olumsuz yönde değişti. 4 Şubat 1920'de gerçekleştirilen saldırıda Mehmet Emin Bek yenildi ve Ruslarla barış yapmak zorunda kaldı. Ancak bu anlaşma, onun hainlikle itham edilerek öldürülmesine neden oldu³³. Onun teşkil ettiği Fergana hükümeti, 7 Mart 1920'de Sovyetler tarafından dağıldı³⁴. Basmacı komutanlarından Madamin, Mayıs 1920'de öldü. Onun ölümünden sonra hareketin başına Kurşirmat geçti. Olcott, 1920 yılının sonunda Basmacıların, yerel halkla daha kolay iletişim kurabildikleri küçük kasabalara ve dağ yerleşimlerine sürüldüğünü belirtmiştir³⁵.

Sovyet yönetimi, Türkistan Komisyonu'nun yaptığı soruşturmanın sonucunda Taşkent Sovyet'ini dağıtma ve Rus ve Türkistanlı Bolşevik destekçilerinden oluşan geçici bir Merkez Komitesi kurmaya karar verdi. Komisyonun üzerinde durduğu meselelerden biri, İç Savaş yıllarında meydana gelen kıtlığın sona erdirilmesiydi. Bu amaçla, Türkistan'a tahıl sevk edildi. Türkistan Komünist Partisi, Ağustos 1921'de teslim olan Basmacılar için genel af ilan edileceğini ve yeni ele geçirilen topraklardan çiftlik verileceğini duyurdu. Tomsy- Politbüro ve Türkistan Komisyonu üyesiydi- Türkistan halkının Bolşevikleri hem İslam'ın hem de geleneksel yaşamın bir düşmanı gibi gördüklerini ve din konusunda geçici bir taviz verilmesi gerektiğini savundu. Böylece Ekim 1921'de şeriat mahkemeleri yeniden faaliyet göstermeye başladı³⁶.

31 Olcott, agm, s. 355.

32 Gümü, agm., s. 664.

33 Gümü, agm., s. 665.

34 Donuk, agm., s. 108.

35 Olcott, agm., s. 356.

36 Olcott, agm., s. 357.

Hareket, 1921 yılında Enver Paşa'nın liderliğinde ivme kazandı. Enver Paşa, 1921 yılının sonlarından 1922 yılının Şubat ayına kadar 20.000'den fazla silahlı askeri etrafında toplamayı başardı³⁷. Enver'in idaresi altında Basmacılar, Buhara'nın büyük kısmını yeniden ele geçirdiler. Ayrıca bu dönemde hareket daha merkezi bir hale geldi; Hive, Buhara ve Fergana liderleri arasında düzenli toplantılar gerçekleştirildi³⁸.

Sovyet yönetimi bu süreçte ciddi kayıplar verdi, ancak toparlanmakta gecikmedi ve 1922 yılında karşı saldırıya geçti. Geçici Türkistan hükümeti dağıldı³⁹. Aynı sene Enver Paşa'nın öldürülmesiyle Basmacı hareket zayıfladı. Olcott, şayet Enver Paşa öldürülmeseydi, onun Bolşeviklerin Türkistan'a yönelik planlarını bozacağını belirtmiştir⁴⁰. Donuk da Enver Paşa'nın ölümüyle Basmacılığın birinci etabının sona erdiğini, 1924 yılında başlayan ve 1935 yılına dek devam edecek olan ikinci etapta Basmacı mücadelenin silah buldukça devam ettiğini ifade etmiştir⁴¹. Aynı bilgi, Altmışova tarafından da teyit edilmiştir. Altmışova, bu ikinci evrede hareketin, dağınık şekilde ve küçük gruplar halinde 1934 yılına kadar devam ettiğini belirtmiştir⁴².

Enver Paşa'nın 1922 yılında öldürülmesiyle Basmacı hareket sona ermemişti ancak ilk yıllardaki üstünlüğünü ve merkezi vasfını yitirmişti. Olcott, 1922 yılının sonlarında Fergana'daki tüm büyük Basmacı liderlerinin öldürüldüğünü, yakalandığını veyahut saklanmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. 1923 baharında Sovyet yönetiminin asayiş büyük oranda sağladığını belirten Olcott, Sovyet makamlarının arazi dağıtımına başladıklarını ve pamuk ekonomisini yeniden canlandırdıklarını ve bunun Basmacıların yiyecek elde etmelerini zorlaştırdığını belirtmiştir⁴³. Bununla birlikte, Enver Paşa'nın ardından direniş dağınık şekilde de olsa devam etmiştir.

1926 yılında Lakay boyu lideri İbrahim Bek idaresinde Basmacı harekette yeniden bir canlanma meydana gelmiştir⁴⁴. Bunun üzerine Sovyet yönetimi, 1926 yılında

37 Hayit, "Basmacılar": *Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, s. 204.

38 Olcott, agm., s. 359.

39 Donuk, agm., s. 108.

40 Olcott, agm., s. 359.

41 Donuk, agm., s. 108.

42 Altmışova, agm., s. 96.

43 Olcott, agm., s. 360.

44 Olcott, agm., s. 360.

Basmacılıkla mücadele için, “Türkistan cephesi” yerine “Orta Asya Askeri Devrim Konseyi’ni” (SAVO) teşkil etmiştir. Gümüş, bundan sonra Sovyetlerin Basmacılarla mücadelesinin şiddetlendiğini ifade etmiştir⁴⁵. 1927 yılında Sovyet yönetimi vakıf arazilerinin miktarını azaltmış, Eylül ayında ise şeriat mahkemeleri kapatılmış ve kolektifleştirme süreci başlamıştır. Bu durum, yeni bir Basmacı direnişini tetiklemiştir. İbrahim Bek ve Cüneyt Han, direnişi organize etmişler, ancak 1931 yılı Haziran’ında direniş sonlandırılmış ve İbrahim Bek tutuklanmıştır⁴⁶. İçerisinde liderlerin de bulunduğu çok sayıda Basmacı, 1921-1935 yılları arasında Türkistan’ı terk etmiştir. Onlar, Afganistan başta olmak üzere İran ve Çin hakimiyetinde olan Doğu Türkistan’a sığınmıştır⁴⁷.

2. Sovyet Arşiv Belgelerinde Basmacı Hareketi

Basmacı hareketi, Sovyetlerin askeri alanda sahip olduğu teçhizat üstünlüğüne rağmen, iktidarı oldukça uğraştırmış ve hareketin bastırılması uzun yıllar sürmüştür. Hareketin en şiddetli olduğu yıllar, 1920’li yılların ilk yarısı olmuştur. Bu yıllara ait Sovyet istihbarat raporlarından 09.06.1921 tarihli belgede bölge bölge Basmacı hareketin ve Kızıl Ordu’nun vaziyeti hakkında bilgiler yer almaktadır:

“Yedisu bölgesi

Politik durum ve askeri birliklerin durumu genel olarak tatmin edici. Ekonomik durum diğer bölgelere kıyasla daha iyi. Vergiler için hazırlık çalışmaları gerçekleştiriliyor. Bununla birlikte, operasyon birlikleri gıda ve yem sıkıntısı çekiyor. Operasyonun başarısızlığının ana nedenleri, askerlerimizin az sayıda olması, Sibiryâ birliklerinin zamansız harekete geçmesi, askeri istihbaratın yetersiz oluşu ve düşmanın tüm askeri birlikleri zayıflatmış olmasıdır. Birliklerimiz 3 Haziran’da ağır bir kayıp ve yenilgi yaşadı. İlerleme askıya alındı, 2. Bölüğün Askeri Kumandanlığı operasyona mevcut askeri birliklerle devam edilmesi halinde başarısız olunacağını ifade ediyor. Kızıl Ordu’nun Çin vilayetleri ve halkıyla ilişkileri gayet iyi. Bu vilayetler, Sincan ilinin tüm büyük merkezlerinin Beyazlar tarafından ele geçirilmesinden endişe duyuyor. ... Ekim kampanyası tüm bölgelerde başarılı şekilde gerçekleştirildi.

Semer kand bölgesi

Bölgedeki siyasi durum son zamanlarda kötüleşti, özellikle Basmacıların aktif oldukları doğu Ura-Tyubinsk (Tacikistan) bölgesinde. Parti güçleri

45 Gümüş, agm., s. 667.

46 Olcott, agm., s. 361.

47 Hayit, “Basmacılar”: *Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, s. 5.

harekete geçirildi ve tasfiye için önlemler alındı. Ekonomik durum genel olarak aynı.

Trans-Hazar bölgesi

Politik durumda genel bir değişiklik yok, vaziyet tatmin edici. İşçilerin ve demiryolu çalışanlarının durumu iyi. ... Çetecilik son yıllarda zayıflıyor, sadece tek tük vakalar var. İran sınırında silahlı çatışmalar devam ediyor. İran sınırında yeniden veba hastalıkları -Krasnovodsk'ta tifo- gözlemleniyor. Önlemler alındı, sağlık ekipleri çalışıyor.

Fergana

Fergana hala en problemli bölgelerden biri. Bölgenin Oş, Andican, Margilan, bazen Fergana gibi şehir merkezlerine Basmacıların saldırıları devam ediyor. ... Operasyon alanlarındaki askeri birlikler uygun yükseklikte konuşlanmadıklarından başarılı faaliyet gösteremiyorlar. Nüfusun politik durumu genellikle aynı, köy yönetim kurullarının çoğunluğunun çetecilerin etkisi altında faaliyet gösterdiğini kaydetmek gereklidir. Köylüler Sovyet gücü konusunda bulanık bir görüşe sahip. Sulyuktin (Kırgızistan) madenlerinde Basmacılar tarafından kullanılan alanlarda endişe söz konusu. İşçilerin silahlarla Basmacılar yanında yer aldığı birkaç vaka meydana geldi, Celalabad'taki kulak köylerinin silahsızlandırılması için çalışmalar yürütülüyor, bu nedenle yoksulların ruh hali önemli ölçüde kötü. Basmacılar yüzünden bölgenin genel vaziyeti gergin olduğundan, bölge halkı ekonomi ve politikayla yeterince ilgilenmiyor, nitekim kooperatiflerdeki seçimlere 1000 vatandaştan sadece 10'u katıldı.

Sir-Derya

Fergana'da olduğu gibi, Tarım Yürütme Komitelerinde de kulaklar güçlü bir etkiye sahip. Bu yüzden Taşkent'in bazı köylerinde Tarım Yürütme Komiteleri tasfiye edilerek yerine geçici olarak Devrimci Komiteler görevlendirildi. Son zamanlarda Ablık (Angren/Taşkent) bölgesinde Basmacı hareket yeniden canlandı. Fergana'dan gelen toplam 700 kişi ile yeni çeteler kuruldu. Ablık'taki birliğimize saldırı hazırlığı yapıldığı bilgisi var. Ablık birliğindeki disiplinin gevşemesine rağmen halk, genel olarak Kızıl Ordu'ya sempati duyuyor⁴⁸.

Bu rapordan 12 gün sonra ve "çok gizli" ibaresiyle gönderilen bir başka raporda ise, Basmacı hareketin durumuyla ilgili şu açıklamalar yer almaktadır:

"Çok gizli

Sir-Derya

Ablık (Angren/Taşkent) halkının bir kısmı, Basmacılara katılan Ablık birliğine yardımcı bulunuyor. Buna karşılık birliklerimizin gevşek ve

48 RGVA,f.110,op.1,d.139,l.4-5ob.

kararsız hareketleri rahatsızlık verici. Basmacılara karşı daha başarılı bir askeri operasyonun geliştirilmesi, özellikle asker sayımının yetersiz olması nedeniyle mümkün değildir.

Taşkent'te çeteler baskınlar gerçekleştiriyorlar. Doğrulanmamış verilere göre, Urazbek Kulkarev'in komutası altındaki Basmacıların 100 kadarı kalibreli tüfeklerle donatılmış durumdadır. Takviye askeri birlik sevk edildi. Ayrıca, Taşkent'ten istihbaratçılar da bölgeye gönderildi.

Semerkand

Askeri üniformalar yetersizdir. Bazı Kızıl Ordu askerlerinin giysisi yok. Aralarında tifoya yakalananlar var. ... Basmacı hareketine yönelik planlanan gelecekteki operasyonlar için tabur, acilen muharebe kabiliyetini arttırmalıdır. ... Basmacılık hareketi yatışmış vaziyettedir, hareket özellikle Uratyubinsk bölgesinde kendisi gösteriyor. ... Kattagan'da Basmacılarla mücadele başarılı gidiyor. Baskı altına aldığımız Basmacılar saldırıyor ve Buhara topraklarına kaçıyor. Bizim tahkikat birimimizin çalışmadığı yerlerde Buhara birlikleri anlaşma önerdi. Bu bölgede faaliyette bulunan Basmacılar panik halindedir. Sayıları tam olarak bilinmeyen Cizzak'taki Basmacılar, Semerkant tarafına yöneldiler; onları karşılamak için Çeka görevlileri yönlendirildi⁴⁹.

17.08.1921 tarihine ait bir diğer raporda da durumun, özellikle Fergana bölgesinde, Sovyet yönetimi açısından ne derece vahim bir hal aldığı açıkça görülmektedir:

Vergiler toplanmaya başlandı ancak Basmacılık yüzünden ilk neticeler iyi değil. ... Birçok yerde köy yöneticilerini ve vergi toplayıcılarını Basmacılar tayin ediyor, Oş'ta vergiler sadece Basmacılar tarafından toplanıyor. Erzak grubu faaliyete başladı. Celalabad bölgesinde terk edilmiş tarlalardaki hasat çalışmaları için sendika üyelerinin %10'u seferber edildi. Korbaşı Yuldan, Özkent'teki polis biriminine düzenlediği saldırıda 22 adet tüfek ve 500 mermi ele geçirdi. Sovyet yönetimi tarafına geçen Korbaşı Alnar, barış görüşmelerinde bulunmak için Kurşirmat'a gitti. ... Fergana grubu askeri birimlerinin durumu tatmin edici değil ve siyasi çalışmalar hala zayıf durumda⁵⁰.

Basmacı hareketin bu ilk dönemlerinde, Buhara Komünist Partisi Merkez Komitesi üyelerinden Mavlyanbekov'un ve Pozdnışev'in, Türkistan Cephesi Askeri Devrim Konseyi üyesi Berzin'e 11 Şubat 1924 tarihinde yazmış oldukları "Basmacılık Hareketinin Nedenleri" başlıklı rapordan, Sovyet yetkililerinin meseleye nasıl

49 RGVA, f.110, op.1, d.139, l.16ob, 17, 17ob.

50 RGVA, f.110, op.1, d.139, l.39.

ciddiyetle eğildiği ve hareketin sebepleri konusunda bir anlaşmazlık içerisinde oldukları anlaşılmaktadır:

“Buhara’daki Sovyet okullarının sayısının az oluşunun, Basmacı hareketinin uzamasının nedenlerinden biri olduğu şeklindeki fikrinize katılmıyoruz. Bu iddianız, ülkenin mevcut durumuyla kesinlikle örtüşmemekte. Ayrıca raporunuzda yerel dini özelliklerinden bahsediyorsunuz. Bunlar, yeni Sovyet okullarının bugünkü yapısında çok ciddi engellerdir. Tepeden turnağa dini afyonla zehirlenen köylü halkın çoğunluğu tarafından Sovyet okullarının aşırı ve gayretli bir şekilde yaygınlaştırılması, dine karşı bir sefer olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, okulların inşası meselesinde çok dikkatli olunmalı... Eğer bu fenomeni ortadan kaldırılabirsek ve askeri birliklerin gerektiği şekilde ikmal edilmesini sağlayabilirsek, o zaman Basmacılıkla olan mücadelede ilerleriz.... Aynı zamanda Buhara halkının henüz Emir yönetimi ile Sovyet yönetimi arasında maddi açıdan önemli bir fark hissetmediği şeklindeki açıklamanıza da itiraz ediyoruz. Bu açıklamayı tamamen mantıksız ve genel bir ifade olarak görüyoruz⁵¹”.

Kuşkusuz, Basmacı hareketin bu denli güçlenmesinde bölge halkının desteğinin de önemi büyüktü. Türkistan halkının büyük kısmı, Basmacılara destek vermekteydi. Arşiv belgelerindeki örneklerden anlaşıldığına göre, bu desteğin büyümesinde, Sovyet iktidarının hatalı yönetiminin de payı mevcuttu. Nitekim mücadelenin ilk yıllarına ait belgelerden birinde, Basmacılara halk desteğinin artmasında Sovyet yönetiminin toprak reformunun da etkisinin olduğu anlaşılmaktadır: “Türkistan Kafkasya tümeni komutanı, Nikolsk köyü sakinlerinden, Korbaşı İsrafil’in köylülerin Basmacılar tarafına geçmeleri önerisinde bulunduğu bilgisini aldı, toprak reformu nedeniyle köylülerden bazıları Basmacılara geçmek düşüncesindedeler... Türkistan Cephesi Komutanlığı, Nikolsk köylülerinin Basmacılar tarafına geçişinin engellenmesi için gerekli tüm tedbirleri almamızı ve alınan tüm tedbirlerin rapor edilmesini emretti⁵². Toprak reformunun yanı sıra Sovyet aparatının zayıflığı ve özellikle ekonomik problemler, Basmacılara olan halk desteğinin artışında etkili olmuştur. Öyle ki, bu durum askeri yazışmalara da yansımıştır. Örneğin, 13 Temmuz 1931 tarihinde Yan Borisoviç Gamarnik’le yapılan bir yazışmada Basmacılara ciddi bir halk desteğinin olduğundan bahsedilmiştir:

“Saygıdeğer Yan Borisoviç

2 aydır, Basmacı liderlerinin -en yetkilisi İbrahim Bek’ti- Afganistan’dan gerçekleştirdiği saldırıların neden olduğu Tacikistan ve Özbekistan’daki

51 RGVA,f.110,op.1,d.226,l.21.

52 RGVA,f. 110,op.1,d.139,l.31.

Basmacı hareketi ortadan kaldırmak için bölgenin bir kısmında yoğun, gergin bir mücadele sürüyordu. Tacikistan'daki durum, son derece ağır ve hükümetin ve Merkez Komite'nin değerlendirmesine göre, genel bir ayaklanma yakındı. Bölgede feodal-kabile ilişkilerinin, feodal grupların, din adamları ve memurlar zümresinin yarattığı muazzam boyutta bir ekonomik ve politik gerilik söz konusuydu. Tüketim malları ve ekmek ikmalinde büyük bir problem mevcuttu. Bölgede aşırı zayıflık, tıkanıklık gibi sorunlara ve hatta, çoğu zaman, taban Sovyet aparatının bize karşı düşmanca tutumuna karşılık, Basmacılık hareketine karşı bir sempatizanlık ve hatta harekete doğrudan aktif bir katılım söz konusudur⁵³.

“Basmacılarla Mücadele Bölgelerindeki Ekonomik Durum Hakkında” başlıklı bir diğer belgede, Basmacılara halk desteğinin artışıyla bölgedeki kıtlığın da etkisi olduğu ifade edilmiştir:

“Kurgan Tepe (Tacikistan) rayonundaki bazı yerlerde, ekmek ve mal tedarikinde yaşanan aksaklıklar nedeniyle kasvetli bir ruh hali mevcut. Vahş ve Dangara kolhozlarında da işçilerin çalışmaması nedeniyle tedarik konusunda aksamalar söz konusu. Kurgan Tepe ve Aral'da ciddi bir yiyecek kıtlığı var. Kızıl Mazar (Özbekistan)'da da ciddi oranda yiyeceğe ihtiyaç var. ... Fergana Vadisi'nin Özbek kısmında göçmenler, göçmen bürolarına hoşnutsuzluklarını dile getiriyorlar; aylardır buraya yardım gitmiyor; göçmenler ekmeğin pud'unu 40 rubleye satın alıyorlar; vatanlarına geri dönmeyi düşünüyorlar. ... Aşkabad'ta tarlalar çekirge istilasına uğradı, merkezden yardım gelmedi, sanayi ürünlerine büyük ihtiyaç var.... Yeni Pazar bölgesinde Basmacı harekette önemli bir canlanma söz konusu. Bölgedeki ciddi erzak sıkıntısı nedeniyle, halk arasında Basmacı hareket geliyor⁵⁴”.

Basmacı harekete halk desteği konusunda Kızıl Ordu askerlerinin görüşleri bilhassa dikkat çekicidir. Kızıl Ordu askerlerine göre, Basmacı hareketine halk desteğinin büyümesinin nedeni, Sovyet yönetimi ve Parti'nin yanlış politikalarıdır. 1931 yılına ait bir belgede, Tacikistan'da görev yapan Kızıl Ordu askerlerinin bu konudaki görüşleri yer almıştır:

“Bizi yerel halka karşı güler yüzlü davranmaya zorluyorlar; ama böyle bir politika sadece bize yönelik değil, onu uygulayabildikleri herkese yönelik. Bu politika sürekli mücadele ettiğimiz haydutluğa yol açıyor. Eğer burada sert bir politika uygulasaydık, böyle bir şey olmazdı. Halk arasında çevresel bir güvenlik oluşturmamız gerekli, eğer bir *dehkan* bile Basmacılara

53 RGVA, f. 25895, op.1, d.62, l.37.

54 RGVA, f. 25895, op.1, d.405, l.46-47.

katılırsa bütün köy yok edilmeli. Böyle olursa Basmacı hareketi başarılı olamayacaktır. -Smurugin, orta sınıf köylü-

... Din adamları ve yetkililer yok edilmeli ve halka savaşta olduğumuz gösterilmelidir, bu taktirde tüm halk bizi takip edecektir. ... Sovyet iktidarının milliyetler politikası iyi ama sınıf savaşımını göz ardı eder vaziyettedir. Çünkü köydeki halk arasında herhangi bir ayırım yapılmamıştır ve köylerde Sovyet güçlerinin ne ile savaştığı bilinmemektedir. -Esenenko, orta sınıf köylü-

Tüm halk Basmacı, bu yüzden yaşı her ne olursa olsun tüm halkı ortadan kaldırmalıyız. -Budın, fakir bir köylü⁵⁵”.

Buraya kadarki bilgilerden ve verilen örneklerden görüldüğü gibi, Basmacılara bölge halkının büyük bir desteği söz konusudur. Bununla birlikte, Basmacıların Sovyet yetkililerine ihbar edildiği durumlar da meydana gelmiştir. 20 Haziran 1924 tarihinde Frunze'ye gönderilen bir raporda böyle bir hadise sonrası, Basmacıların, kendilerini ihbar edenleri kaynar kazana attıkları bilgisi verilmiştir⁵⁶.

Basmacı hareketini ele alan çalışmalarda en çok tartışılan hususlardan biri de dış güçler meselesidir. Nitekim bilhassa Sovyet kaynaklarında hareketin dış güçler tarafından desteklendiğine vurgu yapılmıştır. Özellikle Afgan yönetiminin bu süreçte Basmacı liderlerine büyük destek verdiği bilinmektedir. Bazı Sovyet arşiv belgelerinde de bu konuya dikkat çekildiğini görüyoruz. 20 Haziran 1924 tarihinde SSCB Askeri Devrim Konseyi Başkan Yardımcısı Frunze'ye Askeri Devrim Konseyi üyelerinden Berzin'in yazmış olduğu raporda Basmacılara Afgan yönetiminin destek verdiğiğine dikkat çekilmiştir:

“Gizli servisin verilerine göre, Kabil'de (Tacikistan) Buhara Emiri'nin temsilcileri ile Basmacı temsilcilerinin katılımıyla bir toplantı organize edilmişti ve bildirildiğine göre Afgan hükümeti de bu toplantıya katılanlar arasındaydı. Toplantıda, terörün nihai ve kesin bir tedbir olarak kullanılmasına karar verildi. Emir ajanları bu kararı uygulamak için Buhara'ya gönderildi. Eğer terör arzu edilir sonuçlar verirse, o taktirde Emir, Basmacı hareketine gereken maddi desteği verecekti. Ayrıca Basmacılar için Buhara'ya tüfek ve mühimmat gönderildiğine dair de malumatlar var⁵⁷”.

Sovyet yönetiminin Basmacı hareketini bastırmak konusunda ne kadar zorlandığı, bu süreçte Müslüman din adamları sınıfından da istifade edilmesinden

55 RGVA,f. 25895,op.2,d.20,l.46.

56 RGVA,f.110,op.1,d.205,l.137.

57 RGVA,f.110,op.1,d.205,l.137.

anlaşılabilir. Bu politikanın en açık örneği, Buhara Halk Cumhuriyeti Ulema Kurultayı'nın 1924 yılında Basmacılar hakkında yapmış olduğu şu çağrıdır:

“Buhara Halk Cumhuriyeti'nin her vilayetinden yüzden fazla kişi daha net ve doğru bir şekilde Basmacı tartışmak için toplandı. Son üç yıldır bu kötü durum devam ediyor, kan dökülüyor, ekonomi zarar görüyor. Basmacıların esas amacı, şeriat ve gerçek inancın örtüsü altına saklanmaktır. Bu, ikiyüzlülük ve aldatmacadır. Basmacıların faaliyetleri neye istinat ediyor. Kurultayda bunları biz şöyle sıraladık: Köylerdeki halkı yağmalayıp öldürmek, gençleri ve kadınları köylerinden zorla alıp götürmek, ... ailelerini doyurmak için köylerdeki çarşılara giden yoksul tüccarlara bile haraç kesmek ve soymak, ... Bizler ulema olarak bütün bunları kabul edilemez ve şeriata aykırı buluyoruz. Kuran'a göre, Basmacılar en ağır şekilde cezalandırılmalıdır, çünkü onlar, inancın yerine getirilmesinin ahlaklılıkla olacağını söyleyen Peygamber'in emirlerine aykırı bir şekilde davrandıklarından Allah'ın gözünde kafirdirler. Kuran şöyle der: İktidarı Allah bahşeder ve onu hakkedene bahşeder⁵⁸”.

Buhara Halk Cumhuriyeti Ulema Kurultayı'nda Basmacılıkla mücadele konusunda başka çok çarpıcı ifadeler de yer almıştır:

“1. Ülke ekonomisini soyup yok eden Basmacılar halk düşmanıdır. Basmacılar, soygunculuk amacıyla halkı kandırmak için İslam'ı koruma bahanesine sığınıyorlar. Ancak bu, Basmacıların şeytani bir aldatmacasıdır, Ulema Kurultayı bunu açığa çıkarıyor ve diyor ki: Basmacılar İslam'ın savunucuları değil düşmanlardır.

2. Basmacılar arasında, onları Buhara Emirliği'nin birer destekçisi haline dönüştürmeye çalışan Emir'in memurları da yer alıyor. Bu nedenle Ulema Kurultayı, Emir'in ülkenin hükümdarı olamayacağını halka duyurur, çünkü yıllardır insanlar tarafından şeriatı istismarla suçlanmaktadır. Sovyet rejimi, şeriatla ters düşmeyecektir; halkın iktidarını güvence altına alacaktır. Bu yüzden halkımız ona sadık olmalı ve mümkün olan tüm yardımı göstermelidir⁵⁹”.

Kurultay, ulemanın Basmacılarla yaptığı şu çağrı ile son bulmuştur:

“... Bu yüzden Ulema kurultayı, sık sık Kur'an'a atıfta bulunuyor, Basmacıların Sovyet hükümeti tarafından ilan edilen aftan istifade ederek teslim olmalarını ve barış dönemini başlatmalarını teklif ediyor. Buhara Sovyet yönetimi boş yere kan dökülmesini istemiyor. Sovyet yönetimi bu

58 RGVA,f.110,op.1,d.226,l.31ob.

59 RGVA,f.110,op.1,d.226,l.32.

yüzden, Basmacıların güvenle barış içinde teslim olabilecekleri ve geçmişteki suçları yüzünden yargılanmayacakları çağrısında bulunuyor. Bizim tek bir arzumuz vardır: Halkın Basmacı belası ve endişesinden kurtarılması. Eğer Basmacılar tarafından bu talep reddedilirse ve onlar, sivillere zarar vermeye devam ederlerse, o taktirde Basmacılar karşı en sert önlemler alınmalı ve tüm halk, Basmacıların nerede saklandıkları, silahlarının nerede olduğu konusunda Sovyet yönetimine yardımda bulunmalıdır. Bu, Basmacı hareketin erken bitişine, ülkemizin barış ve düzene kavuşmasına yardımcı olacaktır⁶⁰”.

Sovyet yönetiminin Basmacılıkla mücadele amacıyla uyguladığı bir diğer taktik, gayrı Rus milletlerden birlikler teşkil etmek olmuştur. Altmışova, Sovyet yönetiminin, Basmacı hareketinin ırksal/dinsel karakterini azaltmak için Müslümanlardan Kızıl Ordu birlikleri oluşturduğunu belirtmiştir⁶¹. Ancak Sovyet idarecilerinin bu süreçte bazı zorluklarla karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. 7 Temmuz 1931 tarihinde Askeri Devrim Konseyi üyelerinden Gryazov’un, orduların etnik yapısı hakkında Voroşilov’a sunduğu raporda şu bilgiler yer almıştır:

“Orta Asya Komünist Partisi Merkez Komitesi, tüm milletler için zorunlu askerlik kararı aldı. Bu karar yaklaşan Sovyet kongrelerinde uygulanacaktır. ... Ulusal dillerde kaleme alınmış yasa, yönetmelik ve askeri literatür eksikliği, bu milletlerin eğitim ve öğretim sürecinde büyük zorluklar yaratmaktadır. Bu problemi kendi başına ne Cumhuriyet ne de Bölge çözemeyiz, bu süreçte merkezin yardımına ihtiyaç var. Ulusal askeri birliklerin yanı sıra bölgedeki tüm birliklerde millî gruplar çoğunluktalar. Öyle ki bir tümenin tamamı Tatar, Başkurt, Çuvaş, Mordov ve Vot birliklerinden oluşmaktadır. Bu durum tabii ki, onların gelişiminin daha düşük seviyede olması dolayısıyla büyük zorluklar yaratıyor. Bu milletlerden komutanlar mevcut değil. Hazırlıklar, çevirmenler aracılığıyla gerçekleştiriliyor. Birlik okullarında bu daha da büyük zorluk yaratıyor⁶²”.

Sovyet yönetiminin bir başka taktiği ise, göçebelere iskân etme siyasetiydi. Bunun nedeni, Basmacıların sıklıkla göçebe halk arasına gizlenmeleriydi. SAVO Devrimci Askeri Komite üyelerinden Yastrebov’un, Askeri ve Deniz İşleri Halk Komiseri Voroşilov’a mektubunda göçebe unsurlar ve Basmacılıkla mücadele ilişkisi hakkında şu değerlendirmeler yer almıştır:

“Komünist Parti Merkez Komitesi Orta Asya Bürosu, Basmacı hareketinin tasfiyesi meselesini tartışırken, Orta Asya’daki Birleşmiş Devlet Siyasi İdaresi

60 RGVA,f.110,op.1,d.226,l.33ob.

61 Altmışova, agm., s.94.

62 RGVA,f. 25895,op.1,d.62,l.53ob.

(OGPU) Yetkili Temsilcisi yoldaş Matson, bölgedeki Devrimci Askeri Komite'den Hazar-ötesi bozkır bölgesindeki (Krasnovodsk-Kungrad-Kızıl-Arvat) çeteci unsurların, Kazak-göçebelerin ve hayvan yetiştiricilerinin tasfiyesi ve göçebelerin temel kısmının daimi ikamet ettikleri yere geri döndürülmesi konusunda önlem alınması amacıyla özel komuta altında ayrı bir askeri birliğin kurulmasını ısrarlı ve kesin bir şekilde talep etti.... Son zamanlarda, Kazakistan topraklarından Hazar-ötesi bozkırlarında göçebe Kazak nüfusunun daimî ikametgahından ayrıldıkları ve diğer bölgelere -çoğunlukla da güneye- göç ettikleri gözlemlenmektedir. Bu durum daha çok et ticaretinin bir neticesidir, ancak bu göçler çeteci propagandayı kuvvetlendirmektedir. İçerisinde çeteci unsurların da yer aldığı göçebelerin bir kısmı silahlıdır. Göçebe nüfus arasında Sovyet parti çalışmaları hiçbir şekilde mevcut değildir. Göçebelerin anti-Sovyet tutumları, feodal-akrabalık ilişkilerinin ve çeteci ajitasyonun sonucudur⁶³”.

Sovyet yönetiminin bir diğer mücadele taktiği, bölgeye Rusları yerleştirmek olmuştur. Buna karşılık Basmacıların da Rus köylülerini bölgeden göndermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. 1921 yılına ait bir belgede bu probleme dikkat çekilmiştir: “Badsk ve Pazar-Korgan bölgeleri hakkında alınan bilgiler şunlardır: Basmacılar, köylüleri yerlerinden etmek ve mallarını ele geçirmek yoluyla Rus köylerini tahrip etmek konusunda kati kararlar aldılar. Basmacılardan kaçan yaklaşık elli köylü aile Blagoveşensk ve Argansk köylerine geldiler. ... Durum kritik, ... Bu köylüleri kurtarmak için gerçek bir yardım gerekli⁶⁴”.

Basmacılığı ele alan çalışmalarda hareketin yenilgiyle sonuçlanmasında en belirleyici hususlardan biri olarak, tam teçhizatlı Sovyet ordusu karşısında Basmacıların modern silahlardan mahrum oluşu gösterilmektedir. Sovyet arşiv belgelerindeki askeri yazışmalarda bu hususu doğrulayan örnekler çoktur. Bunlardan biri, 14 Mayıs 1931 tarihli belgede karşımıza çıkmaktadır. Tacikistan Alayının Politik Birim Komutanına hitaben yapılan yazışmada Rus birliklerinin teçhizat üstünlüğünü gösteren şu bilgiler yer almaktadır:

“26 Nisan günü, 16.55'te ... Babadağ'daki Bor-Kutel geçidinde 80 kişiden oluşan Basmacı çetesi tespit edildi. Birliğimiz /tahminen 81 süvari alayı/ Tabu-Bulak bölgesindeydi. Yolda (1.5 km doğuda) birliğimize çetenin nerede olduğu hakkında bir rapor ulaştı ve birlik Bor-Kutel geçidindeki Kara Kuz'dan yola çıktı. Birlik o yöne doğru ilerlerken, uçuş ekibi, çetenin dikkatini onlara yaklaşan birliklerden uzaklaştırmak için ateş açtı ve çetenin dağılmasına izin vermeden geçide sığınmak zorunda bıraktı. İlk müfreze

63 RGVA,f.25895,op.1,d.62,l.12.

64 RGVA,f.110,op.1,d.139,l.30.

birliği ateş hattına yaklaştığında hava ekipleri çatışma mahaline yardım birlikleri çağırarak üzere hızlıca Stalinabad'a geri döndü. 19.10'dan 19.40'a kadar Skvirsk'in hava birlikleri Mitrofanov'un pilotları, çeteyi bombaladı. Başarılı bombalama ve silahlı hücum hareketiyle çete demoralize edildi⁶⁵."

Bilhassa hava desteğinin Basmacılar karşısında Rus birliklerinin elini güçlendirdiği görülmektedir. Nitekim yukarıdaki belgeden bir gün sonrasına -15 Mayıs 1931-tarihlenen bir başka belgede, yine hava destekli Rus birlikleri karşısında Basmacı birliklerinin çaresiz kaldığını görmekteyiz:

"3 Mayıs günü 40. Hava birliği pilotu Yoldaş Kolokolov, aynı birlikteki hava gözlem pilotu Kloçkov'la 10.40'ta birliklerimizin 300 süvariden oluşan bir çeteye kuşatıldığı Agatı-Çağlı'da (Агаты-Чаглы) keşif uçuşu yaptı. Birliklerimizin zor durumda olduğunu gören hava ekibi, birliklere yardımcı olmak için saldırı düzenlemeye karar verdi. Pilotlar tarafından makineli silahlarla ateşe tutulan çeteler, şaşkınlığa uğradı ve geçide sığındılar, böylelikle birliğimiz kuşatmadan kurtuldu. Uçaklarla desteklenen birlikler saldırıya geçti. Süvari birliklerinin yakınında bulunan flama, aynı hava ekipleri tarafından düşürüldü. Bundan sonra, çete nihayet demoralize edildi ve 80 kişiye varan kayıplarla dağıldı⁶⁶."

Sovyet ordusunun Basmacı birliklere karşı teçhizat üstünlüğü öyle bir boyuttaydı ki, onlara karşı kimyasal silah kullanımının gerekli olup olmadığı, tartışma konusu olmuştu. 1926 yılında Türkistan Cephesi Hava Kuvvetleri Komutanı Afanasyev'in, Türkistan Cephesi Komutanlığı'na sunduğu raporda ağırlıklı olarak atlı ve küçük gruplar halinde faaliyet gösteren Basmacı birliklerine karşı kimyasal silah kullanımının tamamen gereksiz olduğunu ve bunun hava bombalarının boş yere kullanılması demek olduğunu ifade etmiştir⁶⁷. Buna karşılık Basmacıların hava desteği, kimyasal silah kullanımı gibi imkanlardan mahrum olması bir yana silah ihtiyacını büyük ölçüde Sovyet ordusundan elde ettiği ganimetlerle karşıladığı görülmektedir. Örneğin, 17 Ağustos 1921 tarihli bir belgede, Fergana'da Korbaşı Yuldan'ın Özkent'teki polis birimine düzenlediği saldırıda 22 adet tüfek ve 500 mermi ele geçirdiği bilgisi yer almaktadır⁶⁸. Sovyet ordusunun teçhizat üstünlüğünü ortaya koymak açısından 1926 yılında Tacikistan'da yaşanan bir hadise de önemlidir. Türkistan Cephesi komutanlarından Kondrayev'in Türkistan Cephesi Komutanlığına ilettiği raporda hadiseyi şöyle aktarmaktadır: "Basmacılar

65 RGVA,f.25895,op.1,d.405,l.37

66 RGVA,f.25895,op.1,d.405,l.39.

67 RGVA,f.110,op.7,d.29,l.1ob.

68 RGVA,f.110,op.1,d.139,l.39.

artık havadan açılan makineli tüfek ateşinden korkmuyor ve bombardımanlarda kimi zaman derelere sığınıyor ya da kıyı köşeye kaçıyorlar. ... Bombardımandan sonra sıklıkla bombanın düştüğü yere meraklarından geri dönüyor, kraterleri ve bomba parçalarını inceliyorlar. ...⁶⁹”.

Bununla birlikte, Basmacı hareketin ilk yıllarında Sovyet ordusunda da birtakım eksikliklerin mevcuttu. Örneğin, yeterli sayıda üniforma olmadığından bazı Kızıl Ordu askerlerinin giysisi yoktu ve askerler arasında tifoya yakalananlar vardı⁷⁰. Sovyet ordusunun ulaşım konusunda da kimi zaman problemler yaşadığı görülmektedir. 1931 yılına ait bir belgede, ulaşım alanında vaziyetin pek de iç açıcı olmadığı, gelen malların taşınması ve boşaltılması işini askerlerin kendilerinin yaptıkları, sivil ulaşımı bu iş için kullanmanın mümkün olmadığı, çünkü askeri birliklerin durakladıkları yerlerde motorlu taşıtın neredeyse hiç bulunmadığı, çünkü bu taşıtların önemli kısmının kolhoz ve sanayi inşasında kullanıldığı ifade edilmiştir⁷¹. Bunun dışında ordu içerisinde disiplin konusunda da sıkıntılarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Sovyet ordusundaki rahat durumu ortaya koyan örneklerden biri, 27 Mayıs 1921 tarihinde Andican’da Basmacılıkla mücadele hakkındaki bir raporda yer almaktadır:

“24 Mayıs’ta Andican’a geldik, Andican’ın durumu övünülecek gibi değil. Parti yok. İcra Komitesi Başkanı dışında kayda değer bir çalışan bulunmuyor. Sözde sorumlu kişiler arasında tanınmış Türkistanlı itibarlı kişiler var. ... Bugün ilginç bir olay oldu. Starygorod İcra Komitesi Başkanı, Çeka’ya gizli bir paket gönderdi. Burada Starygorod’a Basmacıların geldikleri, bir çayhanede durdukları ve halktan haraç ve para toplama emrini vermek üzere 50 kişiyi çağırdıkları yazıyordu. Bu ihbarı aldıktan sonra hemen Çeka’dan 15 kişilik bir birlik hazırladık ve karargâha gittik ne komutan ne de bir başkası yoktu. İki saat bekledik. Randevu alamadık. Telefonla karargâh komutanını aradık. Komutan geldi. Ona durumu açıkladık, ancak hiçbir şey yapmadı. Starygorod’ta Müslüman birlikler ve garnizon, karargâhtan haber bekliyor. Her şey hazır, ama komutanlık çok yavaş hareket ediyor. ... Starygorod’tan Basmacıların harekete geçtiği haberleri geliyor. Daha fazla bekleyemedik ve 30 kişilik bir grupla Basmacıları takip ettik. Yolda, hazır bekleyen 100 kişilik Müslüman birliğiyle karşılaştık, onlara bizimle birlikte hücumu geçmelerini teklif ettik, ama onlar, karargâhın bilgisi olmadan hiçbir yere gidemeyeceklerini söyleyerek bunu reddetti. ... Şehirde ayrıca süvariler de vardı, ama nerede olduklarını bilmiyorduk. Çeka birlikleri

69 RGVA,f.110,op.7,d.29,l.4-5.

70 RGVA,f.110,op.1,d.139,l.17ob.

71 RGVA,f.25895,op.1,d.62,l.55.

ve 15 kişiyle kararlaştırdığımız yere vardık. Basmacılar aslında şehirden 3 mil ötedeydiler. Kendileri için hazırlanan çorbayı içtiler, birinden iki tüfek aldılar ve kaçtılar. Onları takip etmemiz tabii ki mümkün değildi, bu yüzden süvari birlikler bulmak için karargâha döndük. Her şey bittiğinde 30 kişiden oluşan bir atlı müfrezeyi bulup gönderdik. Toplantı için karargâha gittik. Karargâhta komutan yoktu, bu yüzden toplantıyı kabine açtı. 15 dakika devam etti. Sonra anlaşıldı ki Bay komutan eve dinlenmeye gitmiş ve akşam saat 7'te gelecekti. Yani 4 saat sonra. ... Tüm bunlar Andican için sıradan olaylar...⁷²".

Orta Asya'daki Kızıl Ordu birliklerinin durumuyla ilgili bir diğer belge, "Orta Asya Askeri Devrim Konseyi Üyesi Gryaznov'dan Halk Komiseri K. Vorosilov'a Orduların Durumu Hakkında Rapor (orduların etnik yapısı hakkında)" başlıklı ve 07.02.1931 tarihli belgedir:

"Saygıdeğer Klementiy Efremoviç, emriniz doğrultusunda, bir aydan fazla bir süredir, Orta Asya Askeri Bölgesi'nde bulunmakta ve burayı geçici süreliğine idare etmekteyim. 1 tümeni, 1 Türkmen birliğini ve 8 süvari birliğini ziyaret ettim, bölgedeki tüm üst düzey askeri birliklerle büyük bir operasyonel çalışma yürüttüm, Semerkand'ta dağ ve kış şartlarında bir tabikat gerçekleştirdim ve ziyaret ettiğim garnizonlarda birliklerin çalışmalarını izledim. Böylelikle, şimdiye kadar, bölgenin yüksek ve üst düzey komutasına ve onların hazırlık durumuna yeterince vakıf oldum. Mevcut durumu sizler için özetlememe izin veriniz. Askeri Devrim Konseyi'nin Ekim toplantısından sonra bölge toplantısı yapıldı. Bu toplantıda, bu sene için ortaya konulan hedeflerle uyumlu şekilde hazırlık talimatları ve problemler sert ve kararlı şekilde masaya yatırıldı. Bununla birlikte, 080 numaralı 1931 tarihli kararınızda talep ettiğiniz savaş hazırlıklarının hızlı şekilde uygulanması ve hayata geçirilmesinde en önemli hedefe henüz ulaşamamıştır. Emir teoride tüm birliklerde yerine getirildi, fakat savaş sanayinin kurulması ve 080 numaralı karardaki talimatların yerine getirilmesi pratikte henüz tamamlanmadı. Askeri birlikler, savaş eğitimi çalışmalarını yeterince yoğun olmayan bir tempoda yürütüyorlar. Bölgenin komutasının önemli bir kısmının 80 numaralı kararın önemini henüz yeterince kavramadıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle, komuta kademesinde emrin yerine getirilmesine yönelik çalışmalara rağmen, şimdiye kadar çalışma metodları ve çalışmanın hızının artırılmasına yönelik bir şuur yeterince gelişmemiştir. ... Rasyonelleştirme talepleri, komuta kademesinde sadece serbest günlerin tanınmasından ibaret gibi algılanmıştır. Tüm savaş hazırlıklarının kalitesinin artırılması konusunda olduğu gibi, çalışma günlerinin sıklaştırılması, gücün doğru düzenlenmesi, verimliliğin artırılması, savruluk ve zaman israfıyla mücadele gibi konularda da

72 RGVA,f.110,op.1,d.139,l.14-14ob-15.

pratikte istenilen seviyeye ulaşamamıştır. ... Bölge ordularının askeri hazırlıklarındaki duraklamadan ilk olarak şu tespit ediliyor ki, tüm komuta kademesinde teknik eğitim en yüksek kademe bile zayıftır. Bunun durum, askeri birliklerin Basmacılıkla mücadele çalışmalarından izole edilmesinden ve Basmacılıkla mücadelenin ilk aşamalarından beri, Orta Asya'daki teknik uzlaşmazlıklar konusunda komuta kademesinde mevcut olan indirgemeci bakış açısından kaynaklanıyor. ... Bölgedeki birliklerde atış talimleri hala aşağı seviyededir. Komuta kademesinde ateşli araçların kullanımı yeterli düzeyde değildir. ... Askeri atış poligonu, özel eğitim için gerekli olan şehirlerdeki ve köylerdeki tatbikat alanları tamamıyla yetersizdir; çalışmalarda hiçbir şekilde yüksek verimlilik elde edilememekte ve modern gereksinimler karşılanamamaktadır. Eğitim kampları da yeterli donanıma sahip değildir ve büyük bir yatırım gerekmektedir. ... Orta Asya Komünist Partisi Merkez Komitesi, tüm milletler için zorunlu askerlik kararı aldı. Bu karar yaklaşan Sovyet kongrelerinde uygulanacaktır. ... Ulusal dillerde kaleme alınmış yasa, yönetmelik ve askeri literatür eksikliği, bu milletlerin eğitim ve öğretim sürecinde büyük zorluklar yaratmaktadır. Bu problemi kendi başına ne Cumhuriyet ne de Bölge çözemez, bu süreçte merkezin yardımına ihtiyaç var. Ulusal askeri birliklerin yanı sıra Bölgedeki tüm birliklerde milli gruplar çoğunluktalar. Öyle ki bir tümenin tamamı Tatar, Başkurt, Çuvaş, Mordov birliklerinden oluşmaktadır. Bu durum tabii ki, onların gelişiminin daha düşük seviyede olması dolayısıyla büyük zorluklar yaratıyor. Bu milletlerden komutanlar mevcut değil. Hazırlıklar çevirmenler aracılığıyla gerçekleştiriliyor. Birlik okullarında bu daha da büyük zorluk yaratıyor. ... Sayıları yıldan yıla artmakta olan kıdemli komutanların ev ihtiyacı karşılanamamaktadır, bununla birlikte askeri birliklerdeki konut krizini daha da şiddetlenmektedir. 1929-30 yıllarında Orta Asya Askeri Devrim Konseyi'nde bir dizi işletme, komuta heyetine mobilya temini konusunda kayda değer önlemler aldı, bu bölgede hala giderilmesi gereken acil bir ihtiyaçlar var. ... Bölgede dinlenme yerleri ve sanatoryumlar da yok, zaten bunlar için gerekli malzemeler de mevcut değil. Bununla birlikte, bölgede en az bir dinlenme tesisine ihtiyaç var, çünkü buradaki iklim özelliklerinden dolayı personelin yıpranma durumu diğer yerlerden çok daha fazladır. ... Bölge karargahında askeri hazırlık amacıyla 6 savaş oyunu düzenlenecek. Mart ayında tümen, süvari birliği, komiserler ile tümen ve tugay komutanları, karargâh komutanları ve alay komutanları 15 günlük makineli tüfek ve teknik konuların ele alınacağı bölge toplantısına katılacak. Toplantının son 5 günü, silah imalathanelerinde küçük silahların incelenmesini içeren pratik çalışmalara ayrılacak. ... Savaş oyunlarının tamamlanmasından sonra, liderliğimdeki tüm katılımcılar, bölgedeki askeri birlikler için -özellikle gayri Rus halklardan (Özbek, Tacik, Türkmen ve Kazak)- komutanların yetiştirildiği Lenin Orta Asya Askeri Okulu'ndaki savaş eğitimini teftişe gidecekler. ... Şubat ayı başlarında dağlık ve kışık koşullarda mücadele deneyimi kazanmak amacıyla tatbikat düzenlendi.

Ulaşım alanında vaziyet pek iç açıcı değil. Gelen malların taşınması ve boşaltılması işini ordular kendileri yapıyor. Sivil ulaşımı bu iş için kullanmak mümkün değil, çünkü askeri birliklerin durakladıkları yerlerde motorlu taşıt neredeyse yok, çünkü bu taşıtların kayda değer kısmı, kolhoz ve sanayi inşasında kullanılıyor. Ulaşım da neredeyse mümkün değil, çünkü *dehkan*ların büyük kısmı hala malzemelerin at, eşek ve develerle taşındığı tekerlerli katarları kullanıyor. ... Sizden, at ve insan katarlarıyla yaşanabilecek olası bir talihsizliği önlemek amacıyla bölgede 4 kışla ve 4 ahır inşa etmek için hiç değilse 1.000.000 ruble tahsis etmenizi rica ediyorum. Genel olarak, dağ birliklerinin donanımı ciddi bir kontrol ve ciddi düzenleme gerektirir. Bölgede 387 adet eğrin eksik olması, doğrudan buradaki savaş hazırlığını sekteye uğrattıyor. Sonuç olarak, Kızıl Ordu'nun siyasi ve moral durumunun temelde oldukça tatmin edici olduğunu, bununla birlikte savaş hazırlıklarının yüksek talep içerdiğini doğrulamak gerekir. Parti teşkilatı tamamen savaş çalışmaları için seferber edildi, burada temel bir eksiklik, Parti teşkilatının taleplerini yerine getirecek her dereceden komuta eksikliğidir, yönetim açısından büyük eksiklikler var.

Gryaznov⁷³”

Mücadele yıllarında Sovyet Kızıl Ordusu içerisindeki disiplinsizliklere bir diğer örnek, “1931 Yılında Orta Asya Kızıl Ordu Askerleri Arasındaki Gayrı Ahlakî Hadiseler Hakkında Haberler” başlığıyla yer almıştır. 1931 yılına ait olan bu belgede farklı milletlerden askerlerin birbirlerine yönelik hakaret içeren ifadelerine yer verilmiş ve bu durum, “Büyük Güç Şovenizmi” olarak tanımlanmıştır. Belgede Türkmen Ana Kuliyev’in Kızıl Ordu askerlerine, onlara küfretmek suretiyle kaba bir şekilde davrandığı, 24/III bölüğündeki Abaimov’un, Tatar bir Kızıl Ordu askerini “Tatar surat” diye çağırdığı, 4. bölükteki Kiyanenko’nun sahadaki taktik eğitim sırasında ağacın altında duran bir Özbek askerine “Basmacı” diye hakaret ederek tüfegiyle saldırdığı, Siyasi Komiser Polyanin’in Tatar bir Kızıl Ordu askerinin “neden bizi ders almaya göndermiyorsunuz?” sorusuna “Rus Kızıl Ordusuna Rus soyundan gelen askerler gerek” cevabını verdiği, Haziran ayında yemekhanedeki kahvaltı sırasında Kızıl Ordu askeri Fedotov’un, Yahudi Kızıl Ordu askeri Yagutkin’e “bu kaşık benim ve onu bana vereceksin” diye seslendiği ve kaşık kendisine verilmediğinde Fedotov’un onu zorla alarak kaşığı kırdığı ve Yagutkin’e “Yahudi surat” dediği şeklindeki açıklamalar yer almıştır⁷⁴. Belgedeki bu örnekler, farklı milletlerden müteşekkil Kızıl Ordu içerisindeki ayrışmaları açıkça ortaya koymaktadır.

73 RGVA, f.25895,op.1,d.62,l.50-56.

74 RGVA, f. 25895 ,op.2, d.26, l.50.

Arşiv belgelerindeki bu bilgilere rağmen, Sovyet ordusunun askeri açıdan Basmacı birliklerinden çok daha fazla imkana sahip olduğu ortadadır. Buna rağmen, 1931 gibi geç bir tarihte bile, Sovyet ordusunun hareketi bastırmakta zorluk yaşadığını görüyoruz. Nitekim Basmacı hareketin sona yaklaştığı bir dönemde, Tacikistan'daki mücadele büyümeye devam etmiştir. 14 Mayıs 1931 tarihli arşiv belgesinde Tacikistan'daki vaziyet ile ilgili şu açıklamalar yer almıştır:

“Bu konuda ayrıntılı olarak burada konuşmayacağım, çünkü bu, Tacikistan'daki parti teşkilatlarının, Parti liderliğinin, Sovyet aparatı ve bu cumhuriyetteki ekonomik faaliyetlerin idaresinden sorumlu kişilerin çalışmalarıyla ilgilidir ve bu çok zaman alır. Sadece kısa bir şey söyleyeceğim, bölgedeki ekme ktlığı ve üretim mallarından yoksunluk, tükenmişliğe ve açlıktan ölüme dek varan aşırı bir noktaya ulaştı. Bu nedenle, Kızıl Ordu birliklerini temelsiz bir şekilde suçlamamak adına, askeri operasyonlar değerlendirirken bütün bunlar dikkate alınmalıdır; çeteciliğin tasfiyesi konusunda sebat eksikliği olduğu açıktır. Tabii ki, bir dizi eksiklikler, korkaklığın tezahürü vb. vardır, ancak bunlar sadece bireysel istisnai durumlardır ve çok azdır, eşsiz kahramanca eylemler daha fazladır. Komutanlık, Kızıl ordu askerlerinin her türlü övgüye layık bir mücadele yürüttüklerini ve Kızıl Ordu askerlerine herhangi bir suçlamada bulunulamayacağını ifade ediyor. Bununla birlikte, bazı GPU mensuplarının, birliklerin operasyonlarını kötülemek gibi anlaşılabilir bir eğilim içinde oldukları bilinmektedir⁷⁵”.

Görüldüğü gibi, Tacikistan'da Basmacılık hareketinin büyümesinden Kızıl Ordu değil bölgedeki idari aparat sorumlu tutulmakta ve GPU'nun Kızıl Ordu'yu suçlaması eleştirilmektedir. Nitekim 13 Temmuz 1931 tarihli bir başka belgede de Kızıl Ordu'nun kahramanca mücadelesine vurgu yapılmaktadır. SAVO üyelerinden Yan Gamarnik'a yazılan mektupta şu açıklamalar yer almaktadır:

“Saygıdeğer Yan Borisoviç

2 ay süresince bölgede, Afganistan'daki Basmacı liderinin ele geçirdiği Tacikistan ve Özbekistan'daki Basmacılık hareketini bastırmak amacıyla çok yoğun ve sıkıntılı bir mücadele yaşandı. İşgal anında Tacikistan'daki durum son derece ağırdı, Merkez Komitesi ve hükümetin ifadesine göre, genel bir ayaklanma an meselesiydi. Büyük bir ekonomik ve siyasi gerilik, feodal-kabile ilişkileri, kulakların, ruhani ve bürokratik unsurların mevcudiyeti söz konusuydu. Ürünlerin ve tahılların ikmalinde büyük sıkıntılar yaşanmıyordu. Aşırı güçsüzlük, tıkanmışlık mevcuttu ve yerel Sovyet yönetiminin sık sık bize düşmanca yaklaşımı, açık bir şekilde Basmacılara sempatisi söz konusuydu ve daha da ötesinde Basmacılar için çalışıyorlardı. ... Tacikistan GPU'nun

75 RGVA,f.25895,op.1,d.62,l.20ob.

yöneticisi Tacikistan'daki durumu şöyle izah ediyordu: “İbrahim Bek geldiği sırada buradaki vaziyet korkunçtu. Size, Muminabad ve Langar'daki savaş dönemine dair bir örnek vereyim. Birkaç istisna dışında halkın tamamı bize muhalifti. ... Molla Şerif'le yaşanan savaşta onların 150 askerine karşılık bizim asker sayımız 80'di. Muharebe mevkii, Basmacıları içtenlikle destekleyen binlerce *dehkanla* (Orta Asyalı köylüler) kuşatılmıştı. Bir Basmacı savaş alanından kaçmaya kalktığında *dehkanlar* onları derhal tutukluyor ve geri gitmeleri için ateş açıyor ve yaralıları öldürüyorlardı.” ... Savaş şartları son derece zor ve karmaşıktı. Dağlık ortamda çalışmanın zorluğu, göçebe ve hızlı Basmacı çetelerle sürekli bir mücadele, ordunun gerçekten kahramanca bir mücadeleye yürütmesini gerektiriyordu. ... Operasyon 2 ay gibi kısa bir sürede, Basmacıların tam bir bozgunu ve imhasıyla tamamlandı. Basmacı hareketi yenilgiye uğradı. Tacikistan mücadeleden daha güçlü çıktı ve tamamen yeni bir yüze kavuştu. Bu yenilenme ve yükselişte özellikle Kızıl Ordu önemli rol oynadı. Askerler, kumandanlar ve siyasi komiserler, kitlelerin gerçek organizatörleriydiler. Bir tek Basmacı dahi sınırı geçemedi. İbrahim Bek'in tüm ekibi yakalandı. 10 yıl boyunca bizimle başarılı bir şekilde savaşan Orta Asya'nın efsanevi kişiliği İbrahim Bek'in kendisi de yakalandı⁷⁶.

Bu belgede dikkat çekici olan bir başka husus, Basmacı liderlerinden İbrahim Bek'in hareket içindeki rolünün Sovyet tarafınca da takdir edilmekte oluşudur. Nitekim belgede kendisinden “Orta Asya'nın efsanevi kişiliği” olarak bahsedilmiştir. İbrahim Bek'in yerli halk tarafından nasıl mitleştirilmiş olduğu da yine bir arşiv belgesinde şu sözlerle dile getirilmiştir: “Bazı gayri Rus birliklerde İbrahim Bek'in yenilmez olduğu gibi bir inanış söz konusu, kendisi tıpkı bir evliya gibi görülüyor. İbrahim Bek sözde her savaştan sonra gömleğini silkeliyor ve içinden dolu mermiler dökülüyormuş. Kızıl Ordu ile ortaklaşa çalışmalarındaki eksikliğin bir sonucu olarak bu birliklerde batıl inanışlar gözlemleniyor”⁷⁷. Bilindiği gibi, İbrahim Bek, 1920'li yılların ikinci yarısından itibaren Doğu Buhara'daki Basmacı hareketine liderlik etmiş önemli bir isimdir. Bu sebeple olsa gerek, İbrahim Bek'in Afganistan'a kaçışı Sovyet tarafında büyük bir infiale sebep olmuştur. Bilindiği gibi, en başından itibaren, Afganistan'ın Basmacı hareketine önemli bir desteği söz konusuydu. Bu konuda Bademci, 1920 yılında Afganistan'ın başına geçen Amanullah Han'ın, ülkedeki Türklerden gördüğü yardımlar ve ayrıca aynı dine mensup olmanın şuuruyla hareket ederek Basmacılara destek verdiğini ifade etmiştir. Bademci, korbaşlar heyetinin 31 Ağustos 1920 tarihinde Amanullah Han ile Kabil'de görüştüğünü, Amanullah Han ve Harbiye Nazırı Nadir Şah'ın onları

76 RGVA,f.25895,op.1,d.62,l.37, 37ob.

77 RGVA,f.25895,op.1,d.405,l.7.

ilgiyle karşıladıklarını ve burada onlara cephane yardımının yanı sıra Basmacı hareketin madden ve manen destekleneceği sözünü verdiklerini söylemiştir⁷⁸. Afganistan yönetimi bu sözünü tutmuş ve mücadelenin en kritik zamanlarında da bu yardımlarını sürdürmüştür. İbrahim Bek'in Afganistan'a kaçışını Sovyet nezdinde nasıl bir kargaşaya sebep olduğunu yine bir arşiv belgesinden öğreniyoruz:

“İbrahim Bek'in geçişi sırasında, GPU hala Tacikistan'a askerlerin gecikmeli transferi nedeniyle Bölge Komutanlığını suçluyor. ... İbrahim sınır geçişi esnasında sınır birlikleri onun geçit yerini keşfedemedi ve onlarla hiçbir mücadele yaşanmadı. Bizim şu ana kadar ki verilerimize göre, İbrahim Bek'in çetelerinin çok önemli bir kısmı yok edildi. Yaklaşık 30 kadar Korbaşı öldürüldü ve yaralandı; ancak bu süre zarfında çeteler azalmadı, aksine daha da arttı. Eğer geçiş sırasında 900 ila 1.200 çete vardysa, şu anda 2100-2300 kadar çete mevcut. Şu anda, bazen tüm kolhozun ve kolhoz çalışanlarının da katıldığı bir dizi yeni çete ortaya çıktı⁷⁹”.

Bu belgedeki açıklamalardan, İbrahim Bek'in Afganistan'a kaçışı konusunda GPU'nun, Bölge Komutanlığı'nın ihmali olduğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. 26 Haziran 1931 tarihli belgede, İbrahim Bek'in kaçışıyla ilgili bu suçlamalar hususunda, SAVO'nun, Askeri ve Deniz İşleri Halk Komiseri ve Devrimci Askeri Komite Başkanı Klementiy Yefremoviç Voroşilov'a hitaben yaptığı şu savunma yer almaktadır:

Tekrar ediyorum, Orta Asya Askeri Devrim Konseyi'nin daha az kalıcı bir mücadele yürüttüğü doğrudur ve kendisine yöneltilen suçlamaları cesurca kabul etmiştir, İbrahim Bek'in kaçış hadisesine dek herhangi bir bahaneye ve suçlamalara fırsat vermemiştir. Ordu komutanları uyarılara rağmen geciktiriler, orduyu sınıra zamanında göndermediler, İbrahim Bek'in geçişi konusunda ikazda bulunmadılar, sözde Sovyet cumhuriyetlerinden birini ayaklanma tehlikesi ile karşı karşıya bıraktılar ve savaş denizinde batırdılar. Bu teorinin saçmalığı, okuma-yazması olmayan ordu mensubu için bile ortadayken, yönetici çevrelerde bile destek gördü ve sıkça karşılaştığımız üzere, bu söylentiler Moskova'ya kadar taşındı. ... Dışarıdan Basmacılarla ilişkili büyük bir hareket meydana geldiğinde, 2 aylık bir süre içinde tüm hareket bastırıldı, parçalandı ve tamamen yok edildi. Bu mücadelenin koşulları ve olağanüstü zorlukları hakkında burada detaya girmeyeceğim, ben özellikle bu konudaki bazı bulguları size açıklamak istiyorum. Ancak GPU'nun uyardığı ve Askeri Devrim Konseyi'nin istilanın önlenmesi

78 Bademci, *age.*, s. 283-284.

79 RGVA, f.25895, op.1, d.62, l.20-23

için hiçbir önlem almadığına dair iddia, Konsey’i ciddi bir itham altında bırakmaktadır. ... İbrahim 5 yıl boyunca sınır bölgesinde bizimle yaşadığı ve GPU sürekli olarak uyardı. Bölge komutanlığına katıldığım ilk gece tam anlamıyla böyle bir uyarı ve asker talebi yaşandı. Birliğe yeni katılmıştım, ancak bu durumun birkaç yıldır devam ettiğini öğrendim. Gözlerimin önünde üç ay boyunca, İbrahim sürekli yer değiştirdi ve çeşitli manevralar yaptı, 650 verste kadar sınır boyunca düz bir hatta tam sınırdaki dolaştı, GPU tabii ki her seferinde uyardı ve asker talep etti. Bir ikileme karşı karşıya kaldım: bölgedeki tüm silahlı kuvvetleri sınıra hareket ettirmek (ki bu çok zor olurdu) ya da tüm öğrendiklerimi bir kenara bırakarak, Bah’tan Kerkov’a kadar (800 km) tüm sınırı kapatmak, o taktirde beni cahil ve soğukkanlı olmamakla itham ederiniz. ... Saldırı sırasında SAVO’nun suçu ve uyarılar hakkındaki iddialar büyüdü ve Klamentiy Yefremoviç’in inancını, bizim üzerimizde büyük bir baskı yarattı. Bizim bir suçumuz yoktu, ancak müttefik cumhuriyetlerden biri ağır bir yıkımla ve ciddi bir siyasi ve ekonomik tehditle karşı karşıya kaldı⁸⁰.

Sonuç

Basmacı hareketin yenilgisinde kuşkusuz Sovyet birlikleri ile kıyaslandığında askeri teçhizat konusundaki eksikliğin büyük payı vardı. Bu noktada Basmacı hareketi konu alan hemen tüm kaynaklarda bir fikir birliği söz konusudur. Çalışmada istifade edilen arşiv belgelerinde bu duruma delil teşkil edecek örnekler yer verilmiştir. Örneğin, Basmacıların silah konusundaki eksikliklerini büyük oranda Sovyet ordusundan ele geçirilen “ganimetlerle” tamamlama çalışırken, buna karşılık Sovyet ordusunun hava desteğine sahip oluşu, durumun Basmacılar açısından vahametini açıkça ortaya koymaktadır. Sovyet ordusunun teçhizat konusundaki üstünlüğüne rağmen, Basmacı hareketin yenilgiye uğratılması hiç de kolay olmamıştır.

Basmacı direnişinde kuşkusuz en büyük pay, bölge halkının Basmacılar olan desteğiydi. Basmacı hareket özünde Türkistan’daki Müslüman yerli halkların mücadelesiydi. Bu nedenle silahlanarak faaliyete geçen Basmacı gruplar halktan çok fazla destek görmüştür. Pek çok bölgede orta halli ve fakir halkın direnişe katılması Basmacı sayısının artmasına sebep olmuştur. Hareketin halkın desteğini alarak güçlenmesi, gelişmesi ve devam etmesi Sovyet yönetimi için büyük bir sorun teşkil etmiştir. Sovyet yönetiminin hatalı politikaları da Basmacı harekete olan halk desteğinin artmasına katkıda bulunmuştur. Çalışmada arşiv örnekleri, Sovyet yönetiminin toprak reformunun yanı sıra bölgedeki Sovyet aparatının

80 RGVA,f. 25895,op.1,d.62,l.30ob, l.31.

zayıf oluşunun ve ülke genelinde olduğu gibi burada da yoğun şekilde hissedilen ekonomik sıkıntıların Basmacılara olan halk desteğini arttırdığını göstermektedir. Ayrıca Bolşeviklerin, halkın gelenek ve inançlarına saygı göstermemesi, Sovyet hükümetinin vermiş olduğu ulusların kendi kaderini tayin edebileceği sözünü tutmaması ve halkın çıkarlarını gözetmemesi gibi sebepler halkın Basmacı hareketini desteklemesinde etkili olmuştur.

Basmacı hareketi güçlü kılan bir diğer özellik ise, savaşçıların bölgeyi iyi tanımaları ve bu zor coğrafi koşullarda savaşmaya alışkın olmalarıydı. Onların bölgeyi iyi tanımaları rahatlıkla gizlenebilmelerinde etkili olmuştur. Basmacılar zor koşullarda savaşmaya alışkın olsalar da onlar arasında asker eğitimi alan savaşçıların sayısı azdı. Ayrıca onların silahları da gelişmiş ve yeterli değildi. Ancak bu durum onların uzun yıllar mücadelelerine devam etmelerine engel olmadı. Basmacı askerlerin bir diğer özelliği de çok kez büyük darbe almalarına rağmen kısa zamanda toparlanıp silah buldukça mücadelelerini sürdürmelerindeki ısrarlarıydı. Onların bu ısrarı da direnişin devamında oldukça etkili olmuştur.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Rusya Devlet Askeri Arşiv (Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voennyy Arkhiv)**

- RGVA, f.110, op.1, d.139, l.4-5ob.
RGVA, f.110, op.1, d.139, l.14-14ob-15.
RGVA, f.110, op.1, d.139, l.16ob, 17, 17ob.
RGVA, f.110, op.1, d.139, l.31.
RGVA, f.110, op.1, d.139, l.39.
RGVA, f.110, op.1, d.205, l.137.
RGVA, f.110, op.1, d.226, l.31ob.
RGVA, f.110, op.1, d.226, l.32.
RGVA, f.110, op.1, d.226, l.33ob.
RGVA, f.110, op.7, d.29, l.1ob.
RGVA, f.110, op.7, d.29, l.4-5.
RGVA, f.25895, op.1, d.62, l.20-20ob-23.
RGVA, f.25895, op.1, d.62, l.23.
RGVA, f.25895, op.1, d.62, l.30ob, l.31.
RGVA, f.25895, op.1, d.62, l.37.
RGVA, f.25895, op.1, d.62, l.37ob.
RGVA, f.25895, op.1, d.62, l.53ob.
RGVA, f.25895, op.1, d.62, l.50-56.
RGVA, f.25895, op.1, d.405, l.37.
RGVA, f.25895, op.1, d.405, l.39.
RGVA, f.25895, op.1, d.405, l.46-47.
RGVA, f.25895, op.2, d.20, l.46.

RGVA, f.25895, op.2, d.26, l.50.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Altımuşova, Zuhra, “Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934)”, *Bilig*, S. 82, Ankara 2017, s. 91-116.

Bademci, Ali, 1917-1934 *Türkistan Milli İstiklal Hareketi, Korbaşılar ve Enver Paşa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008

Donuk, Abdülkadir, “Basmacı Hareketi”, *TDVA*, C 5, İstanbul 1992, s.107-108.

Gutliyev, Gurbangeldi, “Türkistan’daki Basmacılık Hareketi (1918-1924) Üzerine Değerlendirmeler”, *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi*, S. 1 (2), 2017, s. 85-96.

Gümüş, Musa, “Türkistan’da Vatan Müdafaacıları: Korbaşılar Hareketi ve Enver Paşa”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXIV, 2015, s. 649-682.

Kurban, İktil, “Basmacılar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Konya 1997, s. 125-137.

Olcott, Martha, “The Basmachi or Freeman’s Revolt in Turkestan 1918-24”, *Soviet Studies*, C 33/S. 3, 1981, s. 352-369.

Penati, Beatrice, “The Reconquest of East Bukhara: The Struggle Against the Basmachi as a Prelude to Sovietization”, *Central Asian Survey*, C 26/S. 4, s. 521-538.

Hayit, Baymirza, “*Basmacılar*”: *Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.

Yarımoğlu, Emin, *Korbaşı Türkistan Millî İstiklal Hareketi Liderlerinden Şir Muhammed Bek*, Bozkurt Yayınları, İstanbul 2019.

Kitap Tanıtma

S. FREDERICK STARR, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2019, 682 s., ISBN: 978-605-7635-01-3.

Asırlar boyunca tarihî kaynaklarda Türkistan tesmiye olunan muazzam genişlikteki coğrafi bölge XIX. yüzyılım ortalarından itibaren Batılı akademik çevrelerde Orta Asya (Central Asia) ve İç Asya (Inner Asia) adlarıyla anılmaya başlandı. Aşağı yukarı aynı tarihlerde Ruslar tarafından yine Asya kıtasının muhtelif bölgelerine Merkezî Asya (Центральная Азия), Orta Asya (Средняя Азия) ve İç Asya (Внутренняя Азия) gibi özdeş isimler verildi. Rus yayımlarının, emperyalizminin ve Türkistan'daki İngiliz-Rus rekabetinin de etkili olduğu bu coğrafi taksimat ve isimlendirme sorunu mutlak surette karara bağlanamadığından bahse konu bükülgen tabirlerin kapsadığı sahalara genel geçer mânâda bir netlik kazandırılmamıştır. Filhakika gerek İngilizlerin ve Rusların gerekse daha başka akvamn zikrettiğimiz toponimlere yükledikleri jeopolitik ve jeokültürel anlamlar ile kastettikleri mesaha belirgin bir biçimde farklılık arz eder.

Zeki Velidi Togan'ın tarihî, coğrafi ve kültürel mânâsını ilmi, etkili ve anlaşılır bir biçimde izah ettiği “Uluğ Türkistan, Batı Türkistan, Doğu Türkistan ve Türk İli”¹ tabirlerinden hazzetmeyen bazı çevrelerin bütün uğraşlarına rağmen bahse konu isimler hafızalardan büsbütün silinememiştir. Bununla birlikte, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasını müteakip Orta Asya toponiminin küresel ölçekte Batı âleminin tarif, tasvir ve arzu ettiği biçimiyle yaygınlık kazandığını da belirtmek gerekir.

İngilizce terminolojinin medeniyet yaratma hususunda aciz kalan az gelişmiş milletlerin kullandıkları ıstılahlar aleyhine gelişim göstermesinin elbette muhtelif sebepleri vardır. Hiç şüphe yok ki, bunlardan birisi de akademik faaliyetler ve bunlara bağlı olarak yapılan neşriyattır. Son yıllarda gerek Batı'da gerekse Rusya ve Çin'de Türkistan tarihiyle ilgili yapılan araştırmalar hem nicelik hem de nitelik bakımından göz kamaştırıcı bir seviyeye ulaşmıştır. Bu çalışmalarından biri de S. Frederick Starr tarafından 2013 yılında İngilizce telif edilen *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane* başlıklı kitaptır. Türkistan'ın tarihî ve entelektüel gelişiminin mercek altına alındığı, tam 13 yabancı dile tercüme edilip dünya çapında sükse yapan bu eseri Türk okuyuculara tanıtan ilk şahsiyet ise İngilizce bir değerlendirme yazısı kaleme alan İsenbike Togan'dır².

Yusuf Selman İnanç tarafından *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı* başlığıyla 2019 yılının Mart ayında Türkçeye tercüme edilen kitap; “*Görseller, Önsöz, Çevirmenin Önsözü, Sahnedekiler, Tarih Cetveli ve Kısaltmalar*” (s. 1-39) kısımları hariç 15 bölümden müteşekkildir. İndeksi vardır fakat istifade edilen kaynakların toplu halde görüleceği bir

1 Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türklü (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 1-2.

2 İsenbike Togan, “S. Frederick Starr. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane”, *Boğaziçi Journal*, Vol. 27/No. 2, İstanbul 2013, s. 109-112.

bibliyografyası maalesef mevcut değildir. Bu noksanlığa aşağıda ayrıntılı biçimde temas edeceğiz. Kitabın orijinalinde, yani İngilizce neşrinde *sonnot* (endnote) kullanılmışsa da tercümesinde *dipnot* (footnote) usulü tercih edilmiştir ki, bize göre de uygun olanı budur.

İçindekiler kısmında sadece bölümlerin üst başlıklarını görmek mümkün ise de her fasıl kendi içerisinde alt başlıkları hâvidir. Dolayısıyla bu bölümleri sırasıyla, birer birer ele alıp değerlendirecek ve en sonunda yapılan tercümede özellikle terminolojiyle ilgili tespit edebildiğimiz bazı kusurları göstermeye çalışacağız.

Önsöz (s. 13-17). Müellif sözlerine başlarken Türkistan ve Çin tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların tarihine kısaca değinmiş ve bu sahanın büyük allameleri kabul edilen, Sir Aurel Stein (1862-1943), Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930), Joseph Needham (1900-1995) gibi şahsiyetlere hassaten dikkat çekmiştir. Ayrıca telif ettikleri eserlerle bu sahaya katkı sağlayan daha başka âlimlerin isimlerini anarak, Sovyetler Birliği zamanında yapılan çalışmaların değerli yönlerini vurgulamıştır. Esasen Sovyet Şarkiyatçılığı Marksist-Leninist ideoloji üzerine inşa olunmuşsa da yapılan tetkikatın temelinde pek çok alt şubesi bulunan ve 1855-1917 yılları arasında tüm dünyada zirveyi temsil eden Rus Şarkiyatçılığı (Российское Востоковѣдение)³ vardı. Rusların kendi deyimiyle, çok sayıda değerli müntesibi bulunmasına rağmen, Rusya'daki şarkiyat çalışmalarını en ileri seviye taşıyan üç isim ise şunlardı: Vasiliy Vladimiroviç Bartold (1869-1930), Vladimir Fedoroviç Minorskiy (1877-1966) ve Zeki Velidi Togan (1890-1970). Rus ve Sovyet şarkiyatçılığının ilmi muhitlerde yarattığı derin tesiri müdrik olan S. Frederick Starr kitabında Rusya ve Türkistan coğrafyasında yapılan çalışmalara da sıklıkla başvurmuştur.

Bölüm 1: Dünya'nın Merkezi (s. 41-70). Alt Başlıklar: *Zaman ve Mekân-Oyuncuların Tanımı-Entelektüel Sınıf-Üç Soru: Sorması Kolay Cevaplaması Zor-Yürünemez Yollar.*

Yazar kitabına Türkistan'ın X. ve XI. yüzyıllardaki entelektüel vaziyetine kısa bir nazarla başlamış ve kendi ifadesiyle hayranı olduğu el-Birûni ile İbn Sina'nın eserleri üzerinde durmuştur. Akabinde İslam medeniyetinin yetiştirdiği bu iki büyük âlimle ilgili bugün de geçerliliğini koruyan çok çarpıcı bir tespitte bulunmuştur: “*İkisi de hiçbir otoritenin karşısında el pençe dıvan durmuyorlardı zira esas olan otorite değil delildi*” (s. 42). İlmî keşfin özünü tam olarak yakalamış filozoflar olarak gördüğü bu şahsiyetler esasen müellifin başkahramanlarıdır ki, bu algılayış biçimi kitabın tamamına belirgin bir surette sinmiştir.

Diğer taraftan, Türkistan'ın aydınlanma çağıının doruk noktası addettiği 750-1150 yılları arasında yaşayan âlimlerin Hindistan, Çin, Ortadoğu ve Avrupa kaynaklarından beslenerek entelektüel bir coşkunluğa ulaştıklarına haklı olarak dikkat çekmiştir. Avrupa'da doğup gelişen Rönesans hareketinin de Türkistan'daki bu erken felsefi sorgulamanın infilakı olmaksızın vücut bulamayacağı tespitinde bulunurken, el-Farabî'nin ideal devletin nasıl olması gerektiğine dair eserine atıfta bulunarak; “*Düşünürlerini kullanmayı bilmeyen bir toplumun suçu ancak kendisinde araması gerektiğini*” (s. 54) açıkça belirtmiştir.

İman ile akıl ve din ile felsefe arasındaki son derece girift ilişkilerin âlimler ile telif ettikleri eserleri üzerinden izah çabasına girildiği ve buna bağlı olarak dönemin siyasî atmosferinin

3 Rus Şarkiyatçılığının temelleri ve tarihi gelişimi için bk. A. M. Kulikova, *Rossiyskoye Vostokovedenie XIX Vekah v Litsah*, St. Petersburg 2001.

zikredilen tartışmalardan nasıl etkilendiği gibi hususlar okuyucunun ilgisini celp etmektedir. Ayrıca Avrupa ve Amerika'daki çok sayıda makbul akademisyenin, eserlerini Arapça yazdıkları için İslam filozoflarını Arap olarak tanımlamakla fahiş bir hataya düştüklerini belirten müellif şu isabetli saptamada bulunmuştur: “*Bugün İngilizce bir kitap kaleme alan bir Japon ne kadar İngiliz ise bin sene evvel eserini Arapça yazan bir Orta Asyalı da o kadar Arap idi*” (s. 58). Filvaki XI. yüzyılda yaşayıp eserlerini Arapça yazan 415 kişinin üçte birinin Türkistanlı, geriye kalanların da yarısından fazlasının Fars kökenli olduğu ifşa edilmiştir.

Bölüm 2: *Dünya Düşünü Kentliler, Kadim Topraklar* (s. 71-110). Alt Başlıklar: *İklim Değişikliği Var mıydı?–Bir ‘Yoğun’ Medeniyet–Kıymetli Tüccarlar–İmparatorluk Çağında Rant Arayışı–Atlar, Üzengiler ve Göçebeler–Kent Kültürü.*

Bu bölümde Arap fetihleri öncesinde Türkistan'daki şehirlere, inşa faaliyetlerine, mimariye, tarım, ticaret ve iklim gibi konulara temas edilmiş; Hindistan, Çin, Ortadoğu ve Akdeniz dünyasını birbirine bağlayan uluslararası ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan Belh şehrinin o dönemdeki ihtişamı gözler önüne serilmiştir. Bölgenin coğrafi özelliklerine dair sunulan bilgiler V. V. Bartold'un 1898 yılında kaleme aldığı abidevi eseri *Moğol İstilasları Devrinde Türkistan* (Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия)⁴ başlıklı kitabının fevkalâde mufassal birinci bölümünü anımsatır.

Vaktiyle Türkistan'da görülen kültürel ve entelektüel canlılığın muhtelif zamanlarda meydana gelen iklim değişiklikleriyle rabitasını soruşturan yazar sulama sistemlerinin ehemmiyetine vurgu yapıp burada bir “hidrolik medeniyet” (s. 82) yaratıldığı tespitinde bulunmuştur. Yine Türkistan'daki refahın aslı dayanağı olan uluslararası ticaretten bahsederken Çinlilerin kendi kültürel sınırlarının dışına çıkmayı pek arzulamadıklarını ve bu durumun da Soğdlar, Harezmliler, Uygurlar ve Türkistan'da yaşayan daha başka halklar için ciddi imkânlar yarattığını belirtmiştir.

Bölüm 3: *Mezîyetler, Fikirler ve İnançlar Kazanı* (s. 111-155). Alt Başlıklar: *Okuryazarlık ve Matematik Bilgisi–Bilim–Bir Sürrü Kayda Geçmiş Kelime–Zerdüş ve Aydınlık ile Karanlığın Dünyaları–Panteon'u Taşyan Yunanlar–Budist Manastır Sistemi–Helenizm'in Savunucusu Hristiyanlar–Kimlik ve Miras.*

Kadim zamanlarda Türkistan'daki din, düşünce ve fikir dünyasının incelendiği bu bölüm fevkalâde ehemmiyeti haizdir. Semerkant ve Buhara havalisinde milattan önceki devirlerde dahi ciddi bir eğitim sisteminin mevcudiyeti ve işleyen bir idarî-hukukî düzenin varlığı malumdur. Evlilik, boşanma, mülkiyet ve vergilendirme ile ilgili bazı kayıtların günümüze ulaşmış olması söz konusu iddiaları kanıtlar niteliktedir. Yine Arap tesiri altına girmeden önce Türkistan medeniyetinin teknik yeterliliğe ve bilgiye büyük önem verdiği de delilleriyle birlikte okuyucuya sunulmuştur.

Bilindiği üzere tarih ilminin modern mânâda Batı'da doğup gelişmesi ve bundan mühlhem Avrupamerkezci tarih yazımının da tesiriyle, bilinçli ya da bilinçsiz, Türkleri gayr-ı medenî milletlerden sayma hastalığı zuhur etmişti. Ancak S. Frederick Starr'ın eserini telif ederken,

4 V. V. Bartold, “Туркестан в Эпоху Монгольского Нашествия” *Soçineniya*, Tom I, Moskova 1963, s. 1-597. Maveraünnehr ve Türkistan şehirlerinin anlatıldığı birinci bölüm için bk. s. 114-237.

bazı istisna söylemleri hariç, büyük ölçüde nesnel kalabilmeyi başardığı anlaşılıyor. Zira zikredilen dönemde Türkistan halklarının medenî durumlarını tespit etmeye çalışırken şöyle bir yargıya varmıştır: “*Erken dönemlerdeki göçebe Türkler arasında okuryazarlığın ne seviyede olduğunu tespit etmek imkânsız olmakla birlikte yavaş yavaş gün ışığına çıkan kanıtlar seviyenin hiç de düşük olmadığına ve bu durumun İslamiyet’in gelişinden önceki asırlarda Türk kültürünün tekâmülünü ele alırken muhakkak dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir*” (s. 120).

Zerdüştlük, Manihaizm, Gök Tanrıçılık, Budizm, Hıristiyanlık ve mahalli inanç sistemleri arasındaki karşılıklı etkileşim sebebiyle Türkistan’da dinlerin adeta jeolojik tabakalar gibi birbirlerinin üstlerine binmiş olmasından kaynaklanan varoluşsal meselelere de maharetle dikkat çeken yazar, giriş mahiyetindeki ilk üç bölümü bu suretle sona erdirmiştir. Fakat kitabın başlığıyla birlikte düşünüldüğünde bahse konu uzun ve hakikaten faydalı mukaddimenin başlıkla tenakuz arz ettiği hususunu da belirtmemiz gerekir zira dördüncü bölüme kadar anlatılanların tamamı Arap istilasından önceki döneme aittir.

Bölüm 4: *Arapların Orta Asya’yı Fethi, Orta Asya’nın Bağdat’ı Fethi* (s. 157-184). Alt Başlıklar: *Fetih Arifesinde Orta Asya: Bir Özet-İnanç ve Yağma: Arapların Doğuya Yönelmeleri-Kuteybe’nin Medeniyetler Savaşı-Orta Asya’da Karşı Hücumlar-Suların Durulmasının Ardından Gelen Anlaşmalar-Ebu Müslim ve Abbas’ın Nestli-Ebu Müslim’in Parlak Seneleri: 750-751-Kim Galib Geldi?*

Türkistan en eski çağlardan beri ağırlıklı olarak Türk, Çin, Hint ve Fars kültürlerinin tesiri altındaydı. İslam dininin doğuşunu müteakip Arap fetihleri farklı kollardan ilerledi ve VII. yüzyılın ortalarında Sâsânî Devleti (224-651) tarih sahnesinden kesin olarak silindi. Bu durum Araplara Türkistan yolunu açtı ise de İslam orduları en sert direnişle burada karşılaştılar ve bölgenin İslamlaşması asırlar sürdü. “*Tüm bu sorunlara karşın Arap akanları nihai olarak iki açıdan başarıya ulaştı: Resmî iletişim ve entelektüel etkileşim için yeni bir dil, yani Arapça ve yeni bir din, yani İslam*” (s. 158).

Türkistan’ın kentli sakinleri Arap fatihlere barbar gözüyle bakıyorlardı. Haraç ve vergi talepleri ise kırsalda yaşayan Türkler üzerinde olumsuz bir durum yaratmıştı. Türkler ve Farslar kimi zaman ittifak yaparak Araplara karşı direndiler. Çin’in idaresini elinde bulunduran T’ang Hanedanı (618-907) da aynı devirde batı yönünde fetih hareketlerine girişti ve bu suretle Türkistan, İslam ve Çin medeniyetlerinin kışkacına alındı. Nihayet Arap ve Çin orduları 751 yılında Talas Vadisi’nde karşı karşıya geldiler ve galibiyet Müslümanlarda kaldı. Kazanılan zaferde İslam ordularında yer alan Türk ve Fars unsurların da payı vardı. Filhakika bu tarih bir kırılma noktası oldu ve Türkler tedricen İslam kültür dairesine girdiler. Evvelce Asya’nın Budist ve Maniheist çevrelerinde yaşayan Türk topluluklarının büyük bir kısmı artık yeni yükselen İbrahîmî bir dini benimseme yolunu tuttu. Bu hakikat umumî Türk tarihi açısından ele alındığında türü kendine özgü bir medeniyet tahavvülü olarak görülebilir.

Türkistan, İslam diniyle birlikte yeni bir ivme kazanmasına rağmen eski güç ve karakterini büyük ölçüde muhafaza edebildi. Emevîlerden sonra iktidara gelen Abbasiler idarî ve özellikle askerî alanda peyderpey Türklere ve Farslara bağımlı hale geldiler. Müellifin teşbih-i belîğîyle: “*Yunan kültürünün muzaffer Roma’yı fethetmesi gibi Orta Asya kültürü de Abbasîleri ve yeni başkentleri Bağdat’ı fethedecekti*” (s. 184).

Bölüm 5: *Bağdat'ta Doğu Rüzgârı* (s. 185-218). Alt Başlıklar: *Bağdat-Hem Zampara Hem Cihatçı: Harun Reşit-Bermekilerin Tercüme Hareketinin Kör Noktaları-Bermekilerin Düşüşü-Memûn: Aklın Koşulsuz Savunucusu-Memûn ve Beytü'l Hikme-Mutezile-Teslim Hanesi.*

Abbasileri iktidara taşıyanlar hilafet ordusunun bel kemiğini oluşturan Türkler idi. Halifeler Türk askerinin kudret, şecaat ve yaptırım gücünü gayet iyi anlamışlardı. Zikredilen tarihlerde artık kitlesel olarak Ortadoğu'ya girmeye başlayan Türklerin yaşam tarzları, kişisel özellikleri, psikolojik analizleri, üstün ve düşkün yönleri Arap müellifler marifetiyle etraflı biçimde incelenmiştir. Mesela bahse konu devirde cereyan eden hadisatın görgü tanığı el-Cahiz (766-869) tarafından Türklerle ilgili yapılan tahlil ve tasvirler fevkalâde ilginç olsa da yazar bu hususlara pek değinmemiştir⁵.

Bununla birlikte, Abbasî Hilafeti üzerindeki Türkistan tesiri sadece askerî alanla sınırlı kalmadı. Arapça yazmayı tercih eden âlimlerin önemli bir bölümü evvelce de ifade edildiği gibi Türklerden, Farslardan ve daha başka mikro topluluklardan oluşuyordu. Yazar S. Frederick Starr zikrettiğimiz etkiyi maharetle hülâsa etmiştir: “*Orta Asya'nın hilafet üzerindeki tesiri Klasik Yunan medeniyetinin Roma üzerindeki tesirine benziyordu. Ancak arada şöyle önemli bir fark vardı: Yunanlılar Roma'nın kültür dünyasını şekillendirmiş olmalarına rağmen ne askeriye ne de iktisadî kontrol edebilmişlerdi. Halifelikteki Orta Asyalılar entelektüel sınıfların yanı sıra orduyu ve iktisadın büyük kısmını da hâkimiyetleri altına alabilmişlerdi*” (s. 187).

Dönemin ilim ve kültür hayatına katkı yapanların başında Bermekîler geliyordu. Yahya Bermekî ile oğulları Cafer ve Fazıl Bağdat'taki felsefe, matematik, astronomi ve tıp alanlarındaki yeni düşüncelerin en faal destekçileri idiler. Fars bir anneden doğan ve aklı önemseyen Halife Memûn (813-833) ise gençlik yıllarını Merv'de geçirmiş ve Türkistanlı âlimleri yakından tanıma fırsatı bulmuştu. İnsan aklının sınırları, insanoglunun ne dereceye kadar hür iradeye sahip olduğu, dünyadaki kötülüğün kökenleri ve mukaddes kitabın zahirî ya da bâtinî mânâsı ile ele alınması lüzumu gibi felsefi ve teolojik sorular onun zamanında etraflı biçimde incelendi ve tercüme faaliyetleri hararetle desteklendi. Müellifin, yukarıda temas ettiğimiz çetrefilli meseleleri, medeniyetler arasındaki dinî-fikrî etkileşimi ve bu etkileşimin siyasî-içtimai yansımalarını pek mahirane işlediğine şahit oluyoruz.

Bölüm 6: *Seyyah Âlimler* (s. 219-262). Alt Başlıklar: *Bağdat'ın Orta Asyalıları-Arap Meslektaşlar-Orta Asya'nın Kıyası: Tıp, Matematik ve Gökbilim-Âlimlerin Üstadı: Harezmi-Harezmi Gerçekten Orta Asya'nın Evladı mıydı?-Felsefi Meseleler-Kindi'nin Kurt Dolu Kutusu-Farabi'nin Zorlu İşi-Temkinli Bir Yenilikçi-Farabi'nin Sözde Siyasî Olmayan Siyaseti-Farabi'nin Teptiği Fırsat-Orta Asya Beyin Göçünden mi Muzdaripti?*

Abbasilerin idaresindeki Bağdat şehri kısa sürede bir cazibe merkezine dönüşmüş ve Türkistan'ın muhtelif bölgelerinden iyi Arapça bilen mütecessis âlimleri kendine çekmişti. Türkçe ve Farsçaya hâkim olan bu Türkistanlı âlimlerin bir kısmı bilim ve felsefenin pek çok şubesinde Arapları geride bıraktılar. Zikredilen dönemde yaşayan çok sayıda matematikçinin ve gökbilimcinin kökenini belirlemeye çalışan Alman âlimler bunların umumiyetle Türkistanlı olduklarını tespit etmişlerdir. S. Frederick Starr matematik ve

5 Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Hilâfât Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988.

matematik ile ilgili dallarda Türkistanlıların neden rakipsiz hale geldiklerini sorgulayıp bunun merak uyandırıcı bir soru olduğunu ifade etmişse de kendi sorduğu suale tatminkâr bir cevap bulamamıştır. Hâl böyle iken, son yıllarda *nörolinguistik* üzerine yapılan çalışmalar özellikle anadilleri Türkçe gibi sondan eklemeli bir dil olan kimselerin matematik ve doğa bilimlerine yatkınlığını göstermiştir. Filvaki İslam ortaçağında olduğu gibi Sovyet idaresi altındaki Rusya'da da Türk kökenli büyük matematikçilerin yetişmesi bu önermeyi destekler niteliktedir.

Yine bu dönemde Yunanca metinlerin İslam dünyasında keşfedilip Arapçaya çevrilmesi bazı mühim sorunların çözülmesine katkıda bulunmuş fakat pek çok yeni soruyu da beraberinde getirmişti. Örneğin; “*Dünya nasıl yaratılmıştı? Ruh ölümsüz müydü? İdeal toplum nasıl olmalı ve yönetilmeliydi? Hepsi bir yana, şayet varsa, insan aklının sınırları ne olmalıydı?*” (s. 244). İnsanoğlunun kâinattaki yerini kavrayabilmeye yönelik bu zor sorulara aranan cevaplarda âdet, gelenek ve inançtan ziyade akla vurgu yapılmış ve bu sayede İslam âlemi tedricen ilimde doruk noktaya ulaşmıştı.

Müellif, güya abes bir mesele olarak görse de, şöyle bir soruyu sormaktan kendini alamamıştır: “*Farabî Türk mü yoksa İran kökenli miydi?*” (s. 252). Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, eserini telif ederken umumiyetle nesnellikten ayrılmayan yazarın Farabî'nin etnik mensubiyeti hususundaki yaklaşımı bariz bir biçimde taraftardır. İbn Hallikân (1211-1282) ve daha başka âlimlerin açıkça Türk olarak nitelediği Farabî'ye mesnetsiz zorlamalarla tarihin derinliklerinde Hint-Avrupalı bir ecdat yaratmaya tevessül etmek ve Batılı akademik mahfillerdeki ana akıma kapılmak S. Frederick Starr ölçeğindeki bir âlime yakışmamıştır. Nitekim yazar görmese de Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî (1301-1349) *Mesâlikü'l Ebsâr* nam eserinde Farabî ile ilgili şu kayıtları düşmüştür: “*Filozof ve zeki bir insandı. Şimdiki adı Otrar olan Farab şehrinde dünyaya geldi... Türkçeden başka birkaç dil biliyordu. Arapça öğrenmeye başladı ve kısa zamanda onu mükemmelen öğrendi... Felsefeyi yutmuştu. Aristo'nun kitabını çözmüş, musikide bir zirve olmuştu... Hep Türk elbisesi giyer ve asla değiştirmezdi...*”⁶. Tarihi kaynaklarda Farabî'nin menşesine ilişkin böylesine açık ve net kayıtlar varken bu gerçeği tahfif etmeye çalışmak XIX. yüzyıldan kalma, Batı âlemine münhasır müzmin bir akademik illettir. Filvaki gerek İbn Hallikân gerekse el-Ömerî gibi yaşadıkları dönemin entelektüel simaları Farabî'nin etnik kökenini XXI. yüzyılın büyük akıl hocalarından daha iyi biliyor olmalıydılar.

Bu tartışmalar bir yana, İslam'daki dogmanın sınırlarını aklın üstünlüğünü savunarak zorlayan hatta birtakım kimseye göre ihlal eden Farabî, insanoğlunun sahip olduğu en büyük erdemini akıl olduğunu belirtmişti. Onun bu ağırbaşlı ve mütevazı teşebbüsü kitaba maharetle sindirilmiştir. Konunun mütehassıslarından Ahmet Arslan'ın özgün bir biçimde belirttiği üzere: “*Farabî, klasik Yunan felsefesi, özellikle Yunan siyaset felsefesi ile İslam'ı birbiriyile uzlaştırmaya çalışmış olan ilk filozoftur. O, iki özelliği ile yani genel olarak Antik Yunan felsefesi, özel olarak Platoncu-Aristotelesçi siyaset felsefesini İslam'la bağdaştırmak, uzlaştırmak çabası ve bu anaçla kurduğu sistem ile İslam düşüncesini ve kendisinden sonra gelen diğer filozofları derinden etkilemiştir*”⁷.

6 Şihabeddin b. Fazlullah el Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım - Mesâlikü'l Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2014, s. 197.

7 Ahmet Arslan, “Sunuş-Farabî Hakkında”, Farabî, *İdeal Devlet*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul 2018, s. V.

Bölüm 7: *Horasan: Orta Asya'nın Yükselen Yıldızı* (s. 263-296). Alt Başlıklar: *Bilge Nişabur: Fizikî ve Maddî Düzenleme-Eğitim, Zihin Dünyası ve İç Çatışma-Bir Entelektüel Geleniğin Kurucuları-Horasan'ın Kuşkucuları ve Özgür Düşüncelileri-Gelenekçi İtki-Belhî, Ebu'l Kasım Hasan Nişaburî ve Akıldışlılık-Sistan'da Pers Gürültüsü-Tus: Avangard Bir Su Birikintisi-Firdevsî'nin Tek Başına Yaptığı Hizmet-Kralların Keskin Görüşlü Kitabı-Babadan Oğula Geçen İktidarın Çelişkileri-Mânâdan ya da İrfandan Yüksün Bir Dünya.*

Literatürde “Arap Rönesansı” olarak bilinen dönemin Araplardan ziyade ağırlıklı olarak Türkistanlı ve İranlı âlimler tarafından inşa edildiği hakikatini delillerini sunmak suretiyle ispat eden müellif bu bölümde mühim bir soruya cevap aramaktadır: “*Halifeler her türlü emniyetlerini, orduyu teşkil eden Orta Asya'dan gelmiş binlerce köle Türk askere borçlu değiller miydi?*” (s. 263). Bilindiği üzere, Halife Memûn Türklerin desteği sayesinde tahta oturmuş ve Bağdat'taki Türk tesiri günbegün artmıştı. Daha önce de ifade edildiği gibi, Merv'de valilik yapan Memûn'un hâkimiyet bölgesi bugünkü İran, Türkmenistan ve Afganistan'ı kapsıyordu. Dolayısıyla daha gençlik yıllarından itibaren Türklerle ve Farislerle haşır neşir olmuş ve bu ünsiyetin tesirleri bilahare hilafet merkezinde görülmüştü.

Horasan kuşkucuların ve asi entelektüellerin diyarıydı. Bölge İslam tesirine girmeden önce pek çok felsefî inanç sistemine ev sahipliği yapmış ve muhtelif kültürel katmanları bünyesinde mecz etmişti. Örneğin bir kuşkucu olan ve kutsal metinler hakkında yazdığı sert tenkitlerle tanınan Hivî el-Belhî, Tevrat'ı farklı açılardan merceğe altına almış, adeta zehir saçmış ve şu sonuca ulaşmıştı: “*Tutarsızlık, muğlaklık, saçma tafsilat, gülünç fantezi veya ahlâkî ahmaklık*” (s. 274). Hivî el-Belhî'ye benzeyen ve semavî dinlerin beyhudeliğinden dem vurup onların kutsal metinlerini şiddetle eleştiren daha başka radikal münekkidler de mevcuttu.

Bölümün sonunda Firdevsî ve eseri *Şehnâme*'yi inceleyen S. Frederick Starr, Fars edebiyatının şaheseri hakkında yapılan sözde ilmî tetkiklerin umumiyetle sıradanlaşmış klişeler olduğunu belirtmiş ve bu menfi durumun sağlam temellere dayanan eleştirel yaklaşımları engellediğini öne sürmüştür. Kökenleri çok derin olsa da, dış müdahaleler sonucunda, yani Türk ve Arap tesirleriyle, mukadderatı tayin edilen İranî dünyanın layıkıyla anlaşılması bâbında *Şehnâme*'nin ehemmiyetine müellif tarafından vurgu yapılması ve bu eserin tarihî bağlamda gerçek yerine oturtulması çabası câlib-i dikkattir.

Bölüm 8: *Orta Asya'da Açan Bir Çiçek: Samanî Hanedanlığı* (s. 297-344). Alt Başlıklar: *İçeride ve Dışarıda Şii Başkaldırısı-Sessiz Kalmayan Gelenekçi Çoğunluk-Muhammed el-Buharî: Bir Yetimein Arayışı-Sözlü Tarih Bilimi-Her Şeyi Kapsayan Hukuk-Gelenekçiliğin Zâferi-Ebu Ali el-Hüseynî İbn Sina-İbn Sina, Birünü ve Kâinat-Buhara'da Alacakaranlık.*

Samanîlerin yükselmeye başladığı devirlerde Abbasî Hilafeti kudretini tedricen yitiriyordu. “*861 yılında bir Türk, içki âlemindeyken, dar kafalı ve kaba bir adam olan Halife Müvekkil'i öldürdü*” (s. 300). İktidar bu zamana kadar kumandanları ve askerleri sabırsız ve talepkâr olan Türklerden müteşekkil orduya muhtaçtı. Ortadoğu'ya önce paralı asker olarak giren Türkler siyaset de dâhil olmak üzere artık her alanda varlıklarını iyice hissettirmiş ve toprak talebinde dahi bulunmuşlardı. Nitekim IX. yüzyılda hilafetin muhtelif bölgelerinde Türk devletlerinin kurulduğuna şahit olundu. Filhakika Cengiz Han'ın zuhurundan biraz önce vefat eden İranlı Mübarekşah Gurî bu gerçeği görmüş ve şu sözlerle ifade etmiştir:

“Akça mukabilinde köleliğe satılıp yürüyen hiçbir kimsenin padişah olduğu insaniyet tarihinde görülmiş değildir; yalnız Türklere böyledir”⁸. Hâl böyle iken, Samanilerin durumu da Abbasilerden farklı değildi zira İrani dilleri konuşan nüfus üretim, ticaret ve şehir kültürüyle meşgul olurken askerlik konusunda Müslüman Türklere mahkûm olmuşlardı. Müellif bu hakikati isabetle şöyle dile getirmiştir: “Türklerin zaman içinde kudret sınırları ve fiili idareciler haline gelmiş oldukları inkâr edilmez bir gerçektir” (s. 307).

Türkistanlı âlimlerin çoğu iki ya da üç dil biliyorlardı. Özellikle Yunanca ve Farsçadan alınan yeni terimler İslam dininden önce bir Bedevî dili addedilen Arapçanın felsefe ve bilim diline dönüşmesine katkıda bulunmuştu. Arap lisanının küresel ölçekte yaygınlık kazanıp ortaçağ şark âlemine damga vurmasının en önemli sebebi ise, hiç şüphe yok ki, Kur’an-ı Kerim idi.

Samaniler devrinde Semerkant ve Buhara ilim ve cazibe merkezine dönüştü. Dönemin görgü tanıklarından Ebu Mansur es-Seâlibî, Buhara’yı betimlerken; “*İhtişamın hanesi, hâkimiyetin Kâbe’si, çağın en öncü isimlerinin meclisi, dünyanın bilge yıldızlarının yörüngesi ve dönemin en büyük âlimlerinin panayırı*” (s. 316) ifadelerini kullanmıştı. Muhaddis Buharî’den onun destekçisi Maturidî’ye varıncaya kadar pek çok din âlimi hakkında ilginç bilgileri barındıran bu bölümün asıl kahramanları ise Birûnî ve İbn Sina’dır ki, bu sonunculara hayranlığını gizlemeyen yazarın her iki İslam âlimini de coşkun bir üslûpla anlattığı bariz bir biçimde görülüyor.

Bölüm 9: Çölde Bir An: Memûniler Döneminde Ürgenç (s. 345-385). Alt Başlıklar: *Harezmi: Teknoloji Merkezli Bir Toplum-Arap İstilas ve Sonrası-Bir Hezarfen ve Pedagog: Buzcânî-Harezmi’de Darbe-Muhammed Birûnî’nin Gençliği-Birûnî Tarihi İcat Ediyor-Memûniler Döneminde Ürgenç-Farklı Yörüngelerde Süper Starlar 1004-1010-Tıbbın Kanunu-Ürgenç’in Düşüşü-Teslim Hanesi: İbn Sina Bütün Bilgiyi Sentezliyor.*

İslam fetihlerinin vurduğu ağır darbenin ardından Harezmi bölgesinin toparlanması uzun sürdü. Fakat derin köklere sahip olduğu için 750 ilâ 950 yılları arasında müthiş bir geri dönüş yaşandı ve burası, 1000 yılına varılmadan önce yeniden entelektüel bir merkeze dönüştü. Sahip olduğu meşhur âlimler düşünüldüğünde, söz konusu devirde Harezmi’nin başkenti Ürgenç’i geçebilecek bir yer yoktu. Zira kendi çağlarının devleri olan Birûnî ve İbn Sina da oradaydı. X. ve XI. yüzyıllarda dünyadaki en entelektüel insan olarak kabul edilen Birûnî ve eserleri S. Frederick Starr tarafından bu bölümde etraflıca incelenmiştir. İnsanlık tarihine yaptığı büyük katkılar sebebiyle Batılı akademik çevrelerde hayranlık uyandıran Birûnî’nin hiçbir eseri son yıllara kadar maalesef dilimize tercüme edilmemişti. Nihayet 2011 yılına gelindiğinde *El-Âsârü’l Bâkiye*⁹ başlıklı meşhur eseri Batılılardan tam 123 yıl sonra Ahsen Batur tarafından Türkçeye çevrildi. Merhum Cemil Meriç: “*Türk aydınları, İslam’ın insanlığa şeref veren büyüklerini ancak Batı dillerine aktarıldıktan sonra tanımaya alışkındırlar*”¹⁰ derken galiba haklıydı. Fakat bunun yurdumuzdaki tek istisnası telif ettiği eserlerde Birûnî’nin ehemmiyetine sıklıkla dikkat çeken Zeki Velidî Togan olmuştu¹¹.

8 Zeki Velidî Togan, *age.*, s. 608.

9 Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2011.

10 Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İstanbul 2013, s. 208.

11 Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1981, s. 147-154.

Dönemin bir diğer yıldızı İbn Sina ve eserleri de bu bölümde mercek altına alınmıştır. Özellikle Birûnî ile arasındaki mektup teatisi ve birbirlerine yazdıkları reddiyeler ile redd-i itirazlara ilişkin bölümler merak uyandırıcıdır. XI. yüzyılın başlarında Karahanlılar ile Gaznelilerin yükselmesi bu iki âlimin mukadderatını da tayin etti; İbn Sina İran'a giderken, Birûnî ise bugünkü Afganistan bölgesine ve daha ötesine hicret etmek zorunda kaldı. Müellifin deyimiyile: “*Göçebe bir hayat yaşamışlardı ama her ikisi de üretkenliklerinin zirvesine sürgündeyken ulaşmışlardı*” (s. 385).

Bölüm 10: *Sahneye Türkler Çıkıyor: Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib* (s. 387-418). Alt Başlıklar: *Bir Etnik Propagandacının Ortaya Çıkışı-Büyüleyici Karahanlılar-Kaşgarlı Mahmut Sancağı Ele Ahyor-“Kültürel Gerileme” Çağı mı?-Türk Yaratıcılığının Koridorları-Türki Zafet Kuleleri-Karahanlıların Uyum Süreci-Kütadgu Bilig-Dünyayı Kucaklayan ve Tasavvuf Seçeneğini Reddeden Yusuf Has Hacib-Muharebeyi Kaybeden Ama Savaşı Kazanan Münzevi-Günbatımı Sonrası Kaşgar*.

Türklerin VIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren hilafet topraklarında özellikle askerî alanda aktif görevler üstlendiklerine ve tedricen yükseldiklerine yukarıda temas etmiştik. Yazarın da özgün bir biçimde belirttiği üzere; “*Köle ve özgür olan birçok Türk, halifenin idaresinde kendisine yer bulabiliyordu. 900’ler itibarıyla şurası herkes için açıktı; halifeler Arap, Bağdat’ın kültürünü şekillendirenler Orta Asya’dan gelen İranî halklar ve gerçek gücü ellerinde tutanlar da Orta Asyalı Türklerdi*” (s. 387-388). Yazar S. Frederick Starr, Kaşgarlı Mahmut ve eserini değerlendirirken özetle şu çıkarımlarda bulunmuştur; İslam dünyasının neredeyse tamamı Türk askerlerinin kontrolü altındaydı. Türk boylarının askerî gücü muazzam bir seviyeye ulaşmıştı. Hükümdarlar ve halifeler asker sağlamak için Türklere mecbur idiler. Bununla birlikte, Bağdat’ta yaşayan Türkler, Araplar ve Farslar tarafından hor ve hakir görülüyorlardı. Türkçe öğrenmekle meşgul olmadıkları gibi Türkçe konuşanları kaba saba, şehrin fakir piyadeleri addediyorlardı. İstemeyerek de olsa Türkleri siyasi bir ağırlık olarak kabul etmişlerdi vs. Büyük bir Türkçü olan Kaşgarlı Mahmut ise zikredilen önyargıları görmüş ve Türklerin içtimai konumunu yükseltmek için ölümsüz eserini kaleme almıştı (s. 387-390). Daha başka konulara da temas eden müellifin bu görüşleri tartışmaya açık olmakla birlikte okurları düşünceye sevk etmesi bakımından değerlidir.

Yusuf Has Hacib’in Türkçe üzerindeki yenilikçi rolünü Chaucer’in İngilizcedeki, Dante’nin İtalyancadaki ve Luther’in Almancadaki rolü ile kıyaslayan yazar nihayet şu sonuca ulaşmıştır: “*Yusuf Has Hacib’in en büyük başarısı canlı ama konuşması zor Türkçeyi esnek bir edebiyat dili olarak şekillendirmesi ve düzene sokmasıydı. Ardından bu dili kullanan tahsilli bir İraniye ya da Araba hiç yabancı olmayan bir konuda iki yüz sayfalık manzum bir eser vermişti. Konu idarecilere verilen tavsiyelerdi. Bu kitap kültürel kaynaşmanın mükemmel bir örneğiydi*” (s. 412-413).

Bölüm 11: *Bir Yağmacının İdaresi Altında Kültür: Mahmut’un Gaznesi* (s. 419-475). Alt Başlıklar: *Yeni Bir İdareci Çeşidi-Mahmut’un Yükselişi ve Arkasındaki Yönetim-“Allah’ın Yeryüzündeki Gölgesi”-Bedel Ödemek-Mahmut’un Dünyasında Karakter ve Kültür-“Maddi Dünyanın Gözbebeği”: İnşa Eden Mahmut-Gaznelilerin İdaresi Altında Tarihçiler-Saray Şairleri-Firdevsi: Turan’ın Kölesi-Mahmut Döneminde Doğa ve Toplum Bilimleri-Birûnî’nin Hindistan’ı-Birûnî ve Hint Bilimlerinde-Zaman ve İnsanlığın Tarihi-Kültür Olarak Din-Birûnî’nin Hinduizm, İslam ve Mahmut Hakkındaki Düşünceleri-Coda (Karar Sesi)-Birûnî Amerika’yı Keşfediyor-Güneş Gerçeği ve Özgül Ağırlık-Gazne’nin Düşüşü*.

Gazneliler üzerinde ayrıntılı şekilde duran müellif, Gazneli Mahmut (997-1030) tarafından kurulan siyasi teşekkülün mazideki örneklerden farklı olduğunu, yeni bir anlam taşıdığını fakat tatbik edilen devlet modelinin mutlak bir despotizm olduğunu belirtir. Gazneli Mahmut zamanında toplumu oluşturan zümrelerin görmezden gelindiğini hatta yok edildiğini, gelişimin önünün tıkandığını, ticari ve kültürel bağların zayıfladığını öne süren S. Frederick Starr'ın bahse konu Türk hükümdarı hakkındaki menfi görüşleri kısmen doğru olsa da kimi zaman belirgin bir biçimde ifrata kaçmaktan kendini alamamıştır.

Önceki fasillara kıyasla daha uzun olan on birinci bölümün büyük bir kısmı Gazneliler idaresinde yaşayan Birûni ile onun Hindistan hakkındaki tetkiklerine hasredilmiştir. Yazara göre; “*Birûnî, Gazneli Mahmut’un tek kişilik bilimler akademisydi*” (s. 449). Kitapta Türkistan’daki entelektüel dünyanın zirvesine oturtulan bu büyük âlimin Hint kültürünü keşfi ve kaleme aldığı *Tahkîku mâ li’i-Hind*¹² başlıklı eseri değerlendirilirken; “*Birûnî Hint biliminin derinliklerine daldıkça önceleri gerçeklik anlayışını şekillendiren Yunan-Roma dünya görüşünden tamamıyla farklı bir şeyle karşı karşıya olduğunu fark etmişti. Şaheserinin asıl görevi bu farkı inşa etmek ve Hintlilerin yaşamının kökenlerine inmekti. Birûnî’ye göre Hint medeniyetinin belirleyici gerçekliği Hinduizm idi*” (s. 458) sonucuna varılmıştır.

Bölüm 12: *Selçuklu Kubbesi Altında Çalkantılar* (s. 477-541). Alt Başlıklar: *Gazalî’nin Buhram-Avrupa ve Orta Asya’da Değişimin İmgesi-Selçuk ve Türkmen Aşiretler Harekete Geçiyorlar-Nizamülmülk: Tuslu Bir Machiavelli-Selçuklu Mimarisi ve Üretimi-Selçuklular Döneminde İlim Dünyası-İçerde ve Dışarda Tehlikeli Fikirler-Nizamülmülk Taarruza Geçiyor: Nizamiye Medreseleri-Filozof Hayyam-İçe Dönük Alternatif: Tasavuf-1092-1095 Krizi-Gazalî’nin Sınır Krizini Yeniden Düşünmek-Filozofların Tutarsızlığı-Selçukluların Sonu: Sultan Sencer-İnşa Eden Sencer-Himaye Eden Sencer-Sencer’in Esir Düşmesi ve Ölümü-Ömer Hayyam’ın Kiyameti.*

Selçukluların devr-i saltanatında Türkistan ve İran’ın incelendiği bu bölüm Gazalî (1058-1111) ve onun fikir dünyası etrafında şekillenmiştir. Bilindiği üzere İslam düşüncesini derinden etkileyen bu zat eskilerin deyimleriyle; telif ve tasnif vadisine ayak bastığı zaman felsefe ve Yunani bilgileri ret ve kabul mülahazasıyla gözden geçirmiş, Farabî ve İbn Sina gibi Maveraünnehr fakihlerini tekfir etmiş ve geniş bir muhabbet muhiti tesisine muvaffak olmuştu¹³. Gazalî’nin evvelce yaşayan ve İslam medeniyetinin şerefi olarak görülen filozoflara saldırdığı ve aklı tahfif ettiği bir gerçektir. Kurduğu medreselerde felsefeyi yasaklayan Nizamülmülk’ün himayesi ile Selçuklu Devleti’nin desteğini sağlayan Gazalî ayrıca halife tarafından İsmailileri ret ve iptal etmeye memur edilmişti.

S. Frederick Starr’a göre: “*Gazalî bizzat bilimin kuşkuculuğa ve ateizme götüren bir akalcılık tarzını beslediğini savunmaktaydı. Ne akıl ne de mantık insanlığın asıl amaçlarına hizmet etmemekteydi. Bilimsel*

12 1930 yılında Kıvameddin Burslan tarafından Türkçeye çevrilen bu eser 2015 yılında Türk Tarih Kurumu yayımları arasında neşredilmiştir. bk. Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni, *Tahkîku mâ li’i-Hind-Birûnî’nin Gözüyle Hindistan*, çev. Kıvameddin Burslan, Yay. Haz. Ali İhsan Yitik, Ankara 2015. Bu eserin dünyadaki en iyi neşirlerinden biri de ilmi bir heyet tarafından pek tüz bir surette notlandırılan Rusça tercümesidir. bk. Abu Reyhan Biruni, *İndia*, İzd. A. B. Halidov, Yu. N. Zavadovskiy, V. G. Erman, Moskova 1995.

13 Kasım Kufrahi, “Gazzâlî”, *İA*, C 4, s. 748-760.

ve felsefî arayışın tamamı Gazalî'ye göre içi boş bir aldatmacadan ibaretti... Mistik yol ise, aksine, idrakin üstün bir şeklini temsil etmekteydi. Niyeti ne olursa olsun, Gazalî'nin yazdıkları İslam adına akılcılığı ve aydınlanmayı savunanları susturmak isteyen herkese gayet etkili bir entelektüel araç vermişti" (s. 479). Bununla birlikte, Gazalî aklın kifayetsizliğini ileri sürdüğü ve onun yerine bir tasavvuf terimi olan mükâşefeyi yani akıl ve duygular yoluyla erişilmesi mümkün olmayan maddî, manevî ve ilahî bilgileri kalp gözüyle keşfetmeyi ikame etmek istediği zamanlarda bile, yine bu hususta akli delilleri ileri sürmekten bir türlü kurtulamamıştı. Ayrıca onun dine karşı cüretkâr bir tavır takındığını ileri süren âlimler de mevcuttur. Hülâsa, yukarıda da ifade edildiği gibi, filozofları dine bakışları ve bazı öğretileri yüzünden İslam'a aykırı bulan hatta onları kâfir gibi görenlerin başında Gazalî geliyordu. "Ancak aynı Gazalî'nin kendisi de İslam'ı tasavvuf olarak, mükâşefe ve aşk olarak anlama tarzından dolayı başkaları tarafından benzeri eleştirilere uğramıştı"¹⁴.

Siyasete dair bilgileri münzel kitaplardaki hikmetler ile seleften nakledilen tecrübî hükümlere müstenit olsa da, yaşadığı devirdeki siyâsî ve ilmî mahfillere damgasını vurmayı başarmış ve son derece etkili olmuştu. Müellifin deyişiyle; "Gazalî'den sonra ucu açık ilmi sorgulama ve sınır tanımayan felsefe İslam dünyasında kendisine yer bulamayacaktı" (525-526).

Bölüm 13: Moğol Asrı (s. 543-591). Alt Başlıklar: *İktidara Gelen Kibir: Harezmi'nin Şahları-Harezmi İktidarında Zühri Dünyası-Tasavvuf Rönesansı-Felaketi Çağırma-Moğol İntikamı-Pekin'de Pekişme-Moğol Çin'inde Orta Asya Kültürü-Moğol İran'ında Orta Asya Kültürü-Muhteşem Geleneğin Kısa Süreliğine Canlanması: Nasirüddin Tusî-Orta Asya'nın Mahvoluşu-Moğol Orta Asyası-Moğol Boyunduruğu Altında Kültür-Devletin Ötesinde Kültür: Folklor ve Din-Karanlık Dönemin Bilançosu.*

Cengiz Han'ın zuhuru ve müteakiben Türkistan'ın Moğol idaresine girmeye başladığı zamanlarda tasavvuf Türkler arasında yaygınlık kazandı. Zira İslam'ın bu mistik yorumu konargöçerlerin ferdiyetçiliği, Gök Tanrı inancı ve Şamanistik ritüelleriyle uyuşmaktaydı. Arayış içindeki pek çok insan bilimin, örgütlü devletin ya da dinin sunduklarını istemiyordu. Ancak bu konargöçerlerin müşterek sıkıntısı daha çok iktisadî ve dinî idi. Diğer taraftan, muazzam fetihler yapılmış ancak güç tek merkezde toplanamamış ve bu durum Cengiz Han'ın ölümünden sonra Moğol İmparatorluğu'nun çözülmesine ve halef devletlerin türemesine sebebiyet vermişti. Müellife göre; Moğollardan kaçan Türkistanlı âlimler memleketlerine dönememiş ve gerçekleşen beyin göçü bölgenin kültürel ve entelektüel liderliğini elinden almıştı.

Moğol tazyiki altında kalan insanların tasavvufta kendilerini bulma arayışları büyük ölçüde entelektüel hayatın bastırılmasına ve zorunlu olarak inzivaya çekilmelerine neden olmuştu. Yazarm deyişiyle: "Musikisinin ve edebiyatının bütün güzelliğine rağmen tasavvuf manîğim, matematiğim, bilimin, felsefenin ve ilahiyat da dâhil olmak üzere akılcı arayışın düşmanıydı" (s. 590).

Moğolların Türkistan'daki entelektüel hayatı, kent ekonomisini ve kültür hayatını sekteye uğrattığı yadsınamaz bir gerçektir. Ancak zikredilen çöküş Moğol istilasından çok önce başlamıştı. Hâl böyle iken, Moğolların kültürel yıkım sürecini hızlandırıp tamamladıkları söylenebilir fakat bu yıkımın başlatıcıları oldukları iddia edilemez. Nitekim kısmen yazarm kendisi de dâhil olmak üzere, Cengiz soylu devletlerin Asya ile Avrupa arasında kültürel bir köprü vazifesi gördükleri hakikati konuyu etüt eden pek çok âlim tarafından ispat edilmiştir.

14 Ahmet Arslan, *age.*, s. VIII.

Bölüm 14: *Timurlenk ve Halefleri* (s. 593-633). Alt Başlıklar: *Kudretin Mimarisi-Timur Sonrası Dönem: Barış ve Ticaret-Timur'un Torunları Döneminde Kültür-Uluğ Bey: Saraylı Bir Bilim Adamı-Nevâî: Şair ve Patron-Zarafet Asrının Sonu-Timur'un Üvey Evlatları: Babürlüler, Safevîler ve Osmanlılar-Basılmamış Söz-Varisler ve Kayıp Bir Miras.*

Kendisinden önceki büyük cihangirlerin izinden giden Timur Türkistan'dan Hindistan'a, Kafkas ötesinden Anadolu ve Suriye'ye varıncaya kadar büyük seferler düzenleyerek muazzam bir imparatorluk kurmuş ve özellikle Semerkant'ta geniş çaplı imar faaliyetlerine girişmişti. Ancak Timur ve halefleri zamanında Türkistan'ın iktisadî vaziyeti iyice bozuldu. Coğrafi keşifler ve okyanus devrimiyle birlikte Asya ile Avrupa kıtaları arasındaki deniz bağlantısı ciddi bir ivme kazandı. Yazar'a göre; Türkistan'ın istikbalde Rusya ile İngiltere tarafından sömürülmesi için gerekli zemin de bu surette hazırlandı. Müellif, Timur devrindeki askerî başarıların ilmi ve felsefi derinlikten mahrum olduğunu ileri sürmüştü de Uluğ Bey'i müstesna bir şahsiyet olarak ele almıştır. Öte yandan, oldukça iddialı bir yaklaşımla Osmanlıları, Babürlüleri ve Safevîleri Timurluların ardılları addetmiştir. Her üçünün de bilim ve felsefede bir ekol oluşturamadıklarını belirten yazar şöyle bir sonuca ulaşmıştır: “*Timur sonrası dönemin bu üç imparatorluğu Gazalî'nin on ikinci asrda ileri sürdüğü ve o dönemden sonra ana akım İslam üikadının kuralı haline gelen aklın önüne sınır konulmasına karşı çıkmamışlardı*” (s. 631).

Bölüm 15: *Retrospektif: İstiridy ile Kumun Hikâyesi* (s. 635-659). Alt Başlıklar: *Neden Oldu?-İstiridyenin İçindeki Kum-Ne Oldu?-Bazı Çevresel Varsayımlar-Moğol Kozunu Oynamak-Kötü Adam Vasco Da Gama-Zengin Hamiler Kesenin Ağzını Kapatmışlar mıydı?-Hükümdarların İhsan-Şu Düşünmeyen Türkler-Müslüman Müslümana Karşı-Karanlık Deha: Gazalî-Ölümcül Zamanlama-İzaha Lüzum Var mı?*

Son bölümde genel bir değerlendirme yapan müellif, Türkistan'daki entelektüel coşkunun ve aydınlanma çağının görmezden gelinemeyeceğini belirtir. Kitabının neredeyse tamamında “yitik aydınlanma” olarak nitelediği olgunun sebeplerini irdeleyip ulaştığı sonucu şu sözlerle ifade eder: “*Bu kısa inceleme bile Orta Asya'daki entelektüel canlılığın yok oluşu hakkındaki en fazla kullamları açıklamaların su götürür olduğunu göstermeye yeterlidir. Ne çevresel değişim, ne Moğol tahribatı, ne Asya'ya giden deniz güzergâhlarının sık kullanılmasına başlanması, ne himayenin azalması, ne imparatorlukların düşüşü, ne de düşünceye daha az önem verdikleri iddia edilen Türk göçebe kültürlerin gelişi Orta Asya'daki bilimsel ve felsefi hayatın nicelik ve nitelik olarak yaşadığı çöküşü açıklamaktadır. Dolayısıyla başka sebepler aramak gerekir*” (s. 651).

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde S. Frederick Starr'ın Türkistan tarihini siyaset, ilim, felsefe, din, tasavvuf, sanat ve mimarî ile harmanlayarak ilgi çekici bir kitap telif ettiğini ve İslam dinî ile Türkistan arasındaki bağları fevkalâde tesirli bir surette gözler önüne serdiğini söylemek mümkündür. İsenbike Togan'ın deyimiyle: “*Bu eser iddialı ve tutkulu bir teşebbüstür. Türkistan'ın İslam öncesi ve İslamî dönemlerini tek kitapta anlatmaya çok az insan cesaret etmiştir*”¹⁵.

Kitabın tercümesi başarılı olmakla birlikte özellikle terminolojiye vukûfiyet ile ilgili bazı sıkıntılar göze çarpmaktadır. Bundan başka, eserde çok sayıda Arapça isim geçmektedir. Fakat ne yazık ki, Arap lisanına has şemsi-kamerî harf ayırımına dikkat edilmemiştir. Yine

15 İsenbike Togan, agm., s. 112.

Rusça isimlerin yazımında İngiliz transkripsiyon sistemi olduğu gibi kabul edilmiş ve bunların Türk diline aktarımı yapılamamıştır. Bu hususlarla ilgili tespit edebildiğimiz bazı noksanlıkları hazırlamış olduğumuz doğru-yanlış cetvelinde sunuyoruz.

Doğru-Yanlış Cetveli

Sıra	Yanlış	Doğru	Sayfa
6	Muscovy	Moskova Knezliği	33
7	Lobachevski	Lobaçevskiy (Лобачевский)	51
8	Zarafşan	Zerefşan	84
9	Canton	Kanton	92
10	Punjab	Pencap	101
11	Vasilii	Vasilii (Василий)	109
12	Çeç	Çaç/Şaş	115
13	Asok	Aşoka	117
14	Bayezid Bestanî	Bâyezîd-i Bistânî	153
15	Bermekler	Bermekiler	175
16	Maveraünnehir	Maveraünnehr	186
17	Dehistan	Dihistan	240
18	Faryab	Farab	253
19	el-Seâlibî	es-Seâlibî	316
20	el-Sicistânî	es-Sicistânî	318
21	el-Nâtîlî	en-Nâtîlî	332
22	el-Sehlî	es-Sehlî	362
23	el-Zemaşerî	ez-Zemaşerî	364
24	Uzkend	Özkend	394
25	el-Siczî	es-Siczî	469
26	el-Sülemî	es-Sülemî	513
27	el-Zencanî	ez-Zencanî	527
28	Karahıtay	Karahıtay	534
29	Katavan	Katvan	534
30	Hatem'ül-şuara	Hatemü'ş-şuara	551
31	Olçayto	Olçaytu	565
32	Chokan Chingisovich Valikhanov	Çokan Çingizoviç Valihanov (Чокан ЧИНГИЗОВИЧ ВАЛИХАНОВ)	584
33	Goharşad	Gevherşâd	603
34	Issık Kul Gölü	Issık Göl	609
35	Babür (1488-1530)	Babür (1483-1530)	620

Kitabın orijinalinde yani İngilizce neşrinde *sonnot* (endnote) usûlünün kullanıldığını ve bibliyografyanın verilmediğini belirtmiştik. Ancak müellifin istifa ettiği kaynakların ve tetkik eserlerin toplu halde görülememesi ciddi bir eksiklik. Her ne kadar orijinal neşrinde bulunmasa da Türkçe çeviri yayına hazırlanırken bu noksanlık giderilebilirdi. Böylece büyük zahmetlerle dilimize kazandırılan bu değerli eser ikmal ve itmam edilmiş olurdu. Kaldı ki, müellifin kullandığı çok sayıdaki Rusça eserin künyeleri dipnotlarda yanlış yazılmıştır. Bunlar düzeltilmeli ve kitapların başlıkları da çevrilmeli idi. Velhasıl-ı kelam, küçük kusurlarına rağmen bu kıymetli kitabı Türkçeye kazandıran yayınevine ve emeği geçenlere teşekkür ederken, sonraki baskılar için örnek teşkil etmesi açısından kaynakçanın nasıl olması gerektiğine dair beş adet eserin künyesini ilgililere sunuyoruz.

Mevcut

1. A. Dzhililov, *Iz istorii kulturnoi zhizni predkov tadzhiksgogo naroda i tadzhikov v rannem srednevekovye*, Duşanbe 1973.
2. K. M. Baipakov, *Srednevekovye goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti*, Almatı 1998.
3. L. A. Borovkova, *Tsarstva Zapadnogo Kraia*, Moskova 2001.
4. B. V. Tsinzerling, *Oroshenie na Amudare*, Moskova 1927.
5. O. M. Chunakova, *Manikheiskie rukopisi iz Vostochnogo Turkestana: srednepersidskie i parfjanskiye frangmenty*, Moskova 2011.

Olması Gereken

1. A. Calilov, *İz istorii kulturnoy jizni predkov tacikskogo naroda i tacikov v rannem srednevekovye*, Duşanbe 1973. [A. Джалилов, *Из истории культурной жизни предков таджикского народа и таджиков в раннем средневековье*, Душанбе 1973 = A. Calilov, *Erken Ortaçağ'da Taciklerin ve Tacik Halkının Atalarının Kültür Hayatından*, Duşanbe 1973].
2. K. M. Baupakov, *Srednevekovye goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom puti*, Almatı 1998. [K. M. Байпаков, *Средневековые города Казахстана на Великом Шёлковом пути*, Алматы 1998 = K. M. Baupakov, *Büyük İpek Yolu Güzergâhında Ortaçağ Kazak Şehirleri*, Almatı 1998].
3. L. A. Borovkova, *Tsarstva "Zapadnogo Kraia"*, Moskova 2001. [Л. А. Боровкова, *Царства "западного края"*, Москва 2001 = L. A. Borovkova, *Batı Ülkesi Krallığı*, Moskova 2001].
4. V. V. Tsinzerling, *Oroşenie na Amudarye*, Moskova 1927. [В. В. Цинзерлинг, *Орошение на Амударье*, Москва 1927 = V. V. Tsinzerling, *Amuderya'da Sulama*, Moskova 1927].
5. O. M. Çunakova, *Maniheyskiye rukopisi iz Vostochnogo Turkestana: srednepersidskiye i parfjanskiye frangmenty*, Moskova 2011. [О. М. Чунакова, *Манихейские рукописи из Восточного Туркестана: среднеперсидские и парфянские фрагменты*, Москва 2011 = O. M. Çunakova, *Doğu Türkistan'ın Maniheist Elyazmaları: Orta Farsça ve Parça Fragmanlar*, Moskova 2011]

Doç. Dr. Serkan ACAR

Ege Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü

BELLETEN DERGİSİ YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtımı, kongre-sempozyum haberleri ve vefat yazıları (nekroloji) yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlama kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayın listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Avrupa dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Kurumumuz süreli yayınlarına gönderilecek makalelerde kelime sayısı aralığı 3000-10000 olmalıdır. **(Belirtilen aralığı aşan başvurular ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 150-250 aralığında kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir. **(Belirtilen şartlarda özet içermeyen çalışmalar ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınlar Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. (Değerlendirmeye gönderilen makaleler için hakemlere 1 ay inceleme süresi verilmekte olup gerekli görüldüğü takdirde bu süre 15 gün kadar uzatılmaktadır.) Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefat yazıları/nekroloji, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.
- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.
- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.
- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.
- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)
- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin -PDF ve Microsoft Word formatında- üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)
- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak

içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılıdır.

- **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayraç çizgisi olmamalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age.*, *agm.*, veya *agt.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Dipnot Örnekleri

Kitaplar İçin:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *age.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makaleler İçin:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, C III/S. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

Sonraki atıflarda:

Uzunçarşılı, *agm.*, s. 101.

Yazarın birden fazla makalesi olması halinde, sonraki dipnotlarda:

Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea" s. 101.

(Ansiklopedi maddeleri ve Kitap bölümlerinde Makaleler için yukarıda belirtilen atıf usul örnekleri geçerlidir.)

- **Kaynaklar**: Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynaklar İçin Örnekler**Kitaplar İçin:**

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Makaleler-Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri İçin:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütealea", *Belleten*, C III/ S. 9 [veya III/9] (1939), s. 99-106.

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, C 8, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2008, s. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, s. 251-310.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/200

e-posta: belleten@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in widely spoken European languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The articles which are sent to the journal must include 3000-10000 words. (Those articles that exceed the limit will be rejected after the preliminary review.)

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them containing 150-200 words and 5-8 key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system. (Those articles that do not comply with these requirements will be rejected after the preliminary review.)

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three when necessary) who are expert on the field. (The referees are supposed to review the article in a

month. When necessary, it can be extended up to 15 days.) The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending them to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.
- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.
- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual/digital media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES:

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.
- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.
- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)
- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system,

uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **Direct quotations** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. Quotations less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *age.*, *agm.*, or *agl.*, (*ibid*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples on the Footnotes

For Books:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed. p. 115.

For the next references:
İnalçık, *ibid*, p. 123

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes:
İnalçık, *Classical Age*, p.123.

For Articles:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, vol. III/No. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

For the next references:
Uzunçarşılı, *ibid*, p. 101.

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes:
Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", p. 101.

(For referring the encyclopedia and book chapters, the aforementioned reference format shall be used.)

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used in the study should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references cited inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Examples on the Bibliography

For Books:

İnalcık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

For Articles:

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, Vol. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, pp. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, pp. 251-310.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, Vol. III/No. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

[In articles written in widely spoken European languages, abbreviations will be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
BOZGUN, ŞAFAK - YALÇIN, ERKAN: Hittite Cuneiform Fragments from Kayseri Archaeological Museum I	1
EMECEN, M. FERİDUN: Some Notes on Historical Development of Bolvadin, A Late Medieval Seljuk Anatolian City	17
YILMAZ GENÇ, SEMA - SYED, HASSAN: The Medici's Influence: Revival of Political and Financial Thought in Europe	29
ÖTEN, ALİYE: The Use of Wooden Materials in Sultan Ahmed Complex, a 17 th Century Artifact in Ottoman Classical Period Architecture	53
DİNÇ, FASİH: Organizational Structure and Relationship Networks of Kelek Raftsmen in the Ottoman Diyarbakır	95
ÇAĞLAR, BURHAN: Turmoil in the Capital: British Publication Alarmed the Hamidian Regime	134
ŞİMŞEK, MUTTALİP: Healthcare Activities of the German Red Cross in Istanbul and Edirne during the Balkan Wars.....	155
BOZKURT, CELİL: The Fight Against Zionism during The First World War and the Jewish Deportation: The Evacuation of Gaza and Jaffa	193
YILDIRIM, SEYFİ - EGAMBERDİYEV, MİRZAHAN: Armenians and the Massacres They Carried Out during the Occupation and Sovietization of Turkistan.....	227
YEŞİLOT, OKAN - ÖZDEMİR, BURCU: The Basmachi Movement in the Light of Soviet Archival Documents	279
Book Review:	
ACAR, SERKAN: S. Frederick Starr, (çev. Yusuf Selman İnanç), <i>Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı</i> ,	311
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in Turkish).....	325
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in English).....	329

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 85

Issue: 302

April 2021

ANKARA - 2021